BOLŞEVİZM İLE EMPERYALİZM ARASINDA TÜRKİYE

(1918-1923)

BÜLENT GÖKAY

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

BOLŞEVİZM İLE EMPERYALİZM ARASINDA TÜRKİYE (1918-1923)

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün Adı
A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism 1918-1923

© 1997 Bülent Gökay
Published by arrangement with I.B. Tauris & Co Ltd, London' / Orijinal İngilizce Baskısı 1997'de yayımlanmış olan *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism 1918-1923*'ün bu çevirisi I.B. Tauris & Co Ltd, ile yapılan anlaşma çerçevesinde yayımlanmıştır.

Kapak Fotoğrafı
24 Temmuz 1923.
İsmet İnönü Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamaya giderken.

Yayıma Hazırlayan
Ali Berktay

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Aralık 1998, İstanbul
ISBN 975-333-091-X

BÜLENT GÖKAY

BOLŞEVİZM İLE EMPERYALİZM ARASINDA TÜRKİYE (1918-1923)

Çeviren
Sermet Yalçın

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 68

1985 yılından beri İngiltere'de yaşayan Bülent Gökay, Kuzey Londra Üniversitesi'nde Modern Tarih eğitimini takiben, Cambridge Üniversitesi'nde doktora çalışması yaparak "Sovyet-İngiliz İlişkileri ve Türkiye" konusunda doktora tezi yazdı. Doktora çalışmasının ardından üç yıl boyunca Cambridge Üniversitesi'nde doktora-sonrası araştırma görevlisi olarak görev yapan Bülent Gökay, bu arada Londra Üniversitesi'nde ve Kuzey Londra Üniversitesi'nde Modern Tarih ve Uluslararası İlişkiler konularında dersler verdi. 1996 yılında Keele Üniversitesi'ne gelip Balkanlar ve Doğu Avrupa konularında dersler vermeye başlayan Bülent Gökay, halen Keele Üniversitesi Avrupa Çalışmaları Merkezi'nin direktörlüğü görevini sürdürmektedir. İngilizce'de yayınlanan çeşitli kitapları arasında *İmparatorlukların Çatışması, Rus Bolşevizmi ile İngiliz Emperyalizmi Arasında Türkiye* (1997), *Türkiye'nin Yeni Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkisi* (1996), *Türkiye ve Avrupa* (1996), *Şeyh Şamil: Anti-Emperyalist Bağımsızlık Savaşçısı mı Yoksa Gerici Bir Yobaz mı?* (1998) adlı yayınlar yer almaktadır.

kızım Ada'ya

TEŞEKKÜR

Elinizdeki kitap 1990-1994 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde yaptığım araştırmanın bir ürünü olarak ortaya çıktı ve 1997 yılında Londra'da I.B. Tauris yayınevi tarafından yayımlandı. Çalışmalarım sırasında arkadaşlarım, yakınlarım ve meslektaşlarımdan destek ve yardım gördüm. Hepsini sevgi ve teşekkürle anıyorum.

Araştırmamı büyük oranda kolaylaştıran değerli yardımlarından ötürü aşağıdaki kurumların görevlilerine teşekkür etmek isterim. Cambridge Üniversite Kütüphanesi ve Churchill College Arşiv Merkezi ile Trinity College'in Kütüphanesi; Londra Üniversitesi'nin Doğu ve Afrika Çalışmaları Bölümünün Kütüphanesi; Londra'daki Karl Marx Kütüphanesi; Birmingham Üniversitesi'nin Baykov Kütüphanesi; Moskova'da Lenin Kütüphanesi, Komünist Partisi Merkezi Arşivi ve Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi.

Son olarak, bu kitabı, İngilizce'den Türkçe'ye çevirme işini üstlenen ve özenle yayına hazırlayan değerli arkadaşım Sermet Yalçın'a şükranlarımı belirtmek isterim. Konuya olan hakimiyeti ve Türkçe'ye titiz ve ödünsüz yaklaşımı yazılanların daha anlaşılabilir hale dönüşmesini sağladı.

Keele Üniversitesi
Ağustos 1998

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KIZIL YILDIZ VE YEŞİL HİLAL (KASIM 1917-EYLÜL 1918) 9
Bolşevik Devrimi ve Doğu Cephesi 9
Kafkaslar'da Türk İlerlemesi 19

İKİNCİ BÖLÜM
SAVAŞIN SONU (EKİM 1918-MART 1919) vii
Mondros Mütarekesi 45
Türkiye Meselesi 49
Anadolu'da Direniş 58
İngiliz Birlikleri Kafkaslar'da 64
Çekilme Kararı 67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ZORAKİ EVLİLİK: RUS BOLŞEVİKLERİ VE
TÜRK MİLLİYETÇİLERİ (MART 1919-MART 1921) 79
İlk Bağlantılar 79
Engel mi, Köprü mü? Türk-Sovyet İlişkilerinde Kafkaslar 87
İstanbul'un İtilaf Kuvvetlerince İşgali 96
Transkafkasya'da Bolşevik Denetimi 101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İKİ CEPHEDE ANTLAŞMALAR (16 MART 1921) 116
İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması 116
Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması 128

BEŞİNCİ BÖLÜM
DOĞU VE BATI ARASINDA TÜRKİYE (MART 1921-EYLÜL 1922) *142*
Mariage de convenance. Moskova Antlaşması'ndan
Anadolu'daki Türk Zaferine *143*
1921 Başlarından 1922 Eylül'üne Kadar İngiliz-Türk İlişkileri *156*
Çanakkale Krizi-Savaş mı, Barış mı? *170*

ALTINCI BÖLÜM
ÇÖZÜM: EYLÜL 1922 AĞUSTOS 1923 *180*
Lozan Çağrısı *181*
Gerilen Dostluk *184*
Görüşmeler *188*
İngiliz-Sovyet İlişkilerinde Kriz *194*
Nihai Anlaşma *200*

SONUÇ *203*
RESİMLER *209*
KAYNAKÇA *226*
DİZİN *257*

HARİTALAR
Güney Rusya *13*
Kafkaslar *23*
Rus-Türk Sınırları *31*
Gizli Anlaşmalara Göre Türkiye'nin Taksimi *50*
Çanakkale Bölgesi *52*

GİRİŞ

Bu kitap Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarından Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu belgelerle anlatmaktadır. 1914-18 Birinci Dünya Savaşı o günün büyük güçlerinin hepsinin, küçüklerinin de çoğunun katıldığı ilk genel savaştı. Uluslararası ilişkilerin her yönü dünyanın neredeyse her köşesine uzanan bu savaş tarafından kalıcı bir biçimde ve derinden etkilendi. Çatışmanın yol açtığı çok sayıda önemli sonuç arasında dört büyük imparatorluk hanedanının -Hohenzollern, Habsburg, Romanov ve Osmanlı- ve imparatorluklarının çöküşü de vardı.

Uzun süredir çürüme sürecinde olan Osmanlı İmparatorluğu Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'yle resmen yıkıldı. Mütareke koşulları uyarınca imparatorluk toprakları açıkça İngilizler ve müttefiklerinin kontrolüne geçti. Yenik imparatorluğun yerini İtilaf kontrolündeki bölgelere bırakması öngörülüyor ve buna karşı herhangi bir direniş olacağı düşünülmüyordu.

Mütarekeyi İtilaf Güçleri adına, savaşın hemen sonrasında Türk sorununun çözümünde öncülük etme iddiasındaki İngiltere imzaladı. Askeri, stratejik ve politik açıdan Türkiye İngiltere'yi çok yakından ilgilendiriyordu. Büyük Britanya Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve hepsinden önemlisi Hindistan'da çok büyük yükümlülükleri olan önemli bir dünya devletiydi. Bu yüzden, Türkiye sorununun kendisinin doğrudan ve aktif katılımı olmadan çözülmesine izin verme niyetinde değildi. Dolayısıyla İtilaf güçlerinin bölgedeki liderliğini ve en büyük yükümlülükleri üstlendi.

İngiltere savaştan imparatorluk topraklarını eskisinden çok daha fazla büyüterek çıktı. Ortadoğu ve Yakındoğu'da,[1] Afrika ve Pasifik'teki eski

1 "Ortadoğu" ve "Yakındoğu" terimleri bu metinde genel kısaltma olarak kullanılmıştır: "Yakındoğu" Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye ve Levant'ı (Akdeniz'in doğu kıyısı ve hemen arka tarafı) "Ortadoğu" ise Arap Yarımadası, Mezopotamya, Basra Körfezi ve İran'ı kapsamaktadır.

Alman sömürgelerinde yeni topraklar kazandı.[2] Zaferle gelen uygun koşullar ve savaş sonrası coşkusu, Britanya İmparatorluğu'na eklenen topraklarda yeni bölgesel düzenler kurma yönünde iyimser bir yaklaşıma yol açtı. Amaç savaş kazanımlarını sağlamlaştırmak ve mağlup taraflar pahasına güçlü İngiliz nüfuzunu sürdürmekti. Uğradıkları dramatik yenilginin ardından Türkiye ve Almanya artık rakip olarak görülmüyorlardı. Devrim sonrası yaşadığı politik karmaşanın doğrudan sonucu olarak Rusya da egemenlik oyununun oyuncularından biri olarak algılanmıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'yla mütareke imzalandığı zaman, Mezopotamya,[3] Filistin ve Suriye'deki eski Osmanlı sömürgeleri ile diğer Arap vilayetleri İtilaf birliklerince işgal edilmiş durumdaydı; bu yüzden onlar zaten imparatorluktan nihai olarak kopmuş sayılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarından kalanlar, aşağı yukarı, nüfusun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Anadolu ve Doğu Trakya'yla sınırlıydı.

Bu durum savaşın son yılındaki beklenmedik bir gelişmeyle karmaşıklaştı. Bir güç gösterisi sergileyen Osmanlı ordusu yakaladığı Kafkaslar'ı ele geçirme fırsatını kullanmıştı. Bu, Türklerle yapılan mütarekenin Kafkas topraklarını da İtilaf birliklerinin kontrolü altına sokması demekti. Bölgeye egemen olan eski büyük güç Bolşevik Devrimi'yle alaşağı edilince, Britanya İmparatorluğu 25 milyon insanı barındıran, bir uçtan bir uca yaklaşık 400.000 milkarelik bir alan üzerinde, kendi koşullarını dayatabilecek tek güç olarak öne çıktı.

Bu iyimser tablonun dağılması fazla zaman almadı. Erken İngiliz hülyasının başarısızlığa uğramasını değerlendirirken iki temel etken saptanabilir: Anadolu'da hızla büyüyen bir ulusal direniş hareketinin ortaya çıkışı ve Bolşeviklerin Kafkaslar'da meşruiyet kazanma yönündeki güçlü istemleri. Bu iki güç arasındaki pragmatik yakınlaşma karşısında İngilizler söz konusu bölgeyi kontrol etmek için gereken insan gücünü ve mali kaynakları toparlayamayacaklarını kabullenmek zorunda kaldılar.

Bu süreçte önce, Kafkaslar'da sağlamlaştırılan Türk-Sovyet işbirliği İngilizlerin bölgedeki nüfuzunu dengelemekte başarılı oldu. İngilizlerin Anadolu'daki Yunan ordusunu himaye etmesi ve Rusya'daki anti-Bolşevik Rus ordularına verilen İtilaf desteği, Türk ulusçularıyla[4] Rus Bolşevikleri birbirinin kollarına itti.

---

2 Alman sömürgelerinin ele geçirilmesi üzerine tartışma, İmparatorluk Savaş Kabinesi Tutanakları, 20 Aralık 1918; Londra, PRO; Cab. 23/42.

3 Bir istisna olarak Musul vilayeti Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk ordularının kontrolü altındaydı. Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetleri ancak mütarekeden sonra Musul ve çevresini işgal edebildi.

4 İngilizcede kullanılan sözcük nationalist'tir ve milliyetçi diye karşılanması daha doğru görünebilir. Ancak "milliyetçi" sözcüğünün günümüz Türkiye'sindeki yananlam ve çağrışımları da dikkate alınarak, "ulusçu" sözcüğü tercih edilmiştir.-ed.n

Tarihsel Ortam

Savaş sonrası Yakındoğu çatışması İngiltere'yle Sovyet Rusya'yı karşıt saflarda yakaladı: Anadolu'daki savaşta, Moskova Türkleri destekliyordu, Londra ise Yunanlıları. Bu durum 19. yüzyıldaki "Doğu Sorunu"nun devamı olarak ortaya çıkmıştı. Rusya ve İngiltere'nin Yakındoğu ve Ortadoğu'da -Osmanlı İmparatorluğu'nun kapsadığı bölge- tüm 19. yüzyıl boyunca süren egemenlik mücadelesi, "Doğu Sorunu" olarak bilinen olgunun bir kolunu oluşturdu. "Doğu Sorunu", "Avrupa'nın hasta adamı"nın (yani çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun) varlığı sona erdiğinde, batıda Balkanlar'dan doğuda Kafkaslar'a, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş toprakların ne olacağı konusuydu.[5]

Türkiye'nin İngiliz-Rus ilişkilerinin dinamiğinde önemli bir unsur olarak ortaya çıkışı Boğazlar'ın stratejik konumuyla yakından bağlantılıydı. Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nı kapsayan Türk Boğazları, yüzyıllarca Batı'nın etkinlikleri ile Doğu'nun doğal kaynaklarını birbirine bağlayan kilit önemdeki stratejik yolların ve denizyollarının kesiştiği kavşakta yer alıyordu.

Derinleşen egemenlik çatışması, iki büyük gücün Boğazlar'ın statüsüne yönelik yaklaşımlarına da yansımıştı. Her iki tarafta da devletleri için yaşamsal olduğuna inandıkları ve tehlikede bulunan çıkarlarının Boğazlar bölgesinde odaklaştığı inancı hâkimdi. Boğazlar'daki deniz taşımacılığını kontrol etmenin ve askeri egemenliğin, ne İngiltere, ne de Rusya'nın birbirine kaptırmak istedikleri bir ödül olan Osmanlı İmparatorluğu'nu egemenlik altına almaya giden yolu açacağına inanılıyordu. Öte yandan, Boğazlar her iki devletin ticaret ve deniz yollarının bir kısmını ya da girişini oluşturuyor ve bu, çekişmeye stratejik ve lojistik bir sorun görüntüsü veriyordu.[6]

Yakın tarihte Rusya, güney tarafında hep iki amaç uğrunda çaba göstermişti: Arkadan Karadeniz üzerinden gelecek düşmanca bir saldırıyı engellemek ve Boğazlar'ı güneydeki sıcak denizlere çıkmak üzere açık tutmak. Askeri açıdan Boğazlar Çarlık Rusyası için, Karadeniz'e serbest giriş diğer devletlerin onun güney kıyılarına saldırmasını olanaklı kılacağından,

---

5 "Doğu Sorunu"na dair en iyi genel inceleme Anderson'ın *Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*'ıdır.

6 Boğazlar sorununun tarihi için bkz. Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870-1887*; Puryear, *England, Russia, and The Straits Question* ve Howard, *The Problem of the Turkish Straits*. Konunun Rusça, yararlı bir özeti için bkz. Miller, *Turtsiya i Problama Prolivov*.

"Aşil'in topuğu"ydu. Diğer taraftan, Kafkaslar'ın doğal kaynakları ve Ukrayna tahılı için ticari çıkış kapısı da olan Boğazlar, imparatorluğun ekonomik refahı açısından kilit öneme sahipti.

Aynı şekilde, Akdeniz'deki hâkim güç olan İngiltere açısından da, Rusların Boğazlar'dan geçişi, Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Yakındoğu'daki İngiliz egemenliği için bir tehditti. Boğazlar'da Rus kontrolünün, aynı zamanda, Britanya İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarıyla, özellikle Hindistan'la bağlantı hatlarının güvenliğine zarar vereceği düşünülüyordu. İngiltere için ödül de kuzeye çıkmaktı. Karadeniz, İngiliz donanmasının Rusya karşısında üstünlük kurabileceği en etkili nokta olarak görülüyordu. Bu, İngilizlerin neden hep Türk Boğazları'ndan istedikleri zaman geçiş hakkı peşinde olduğunu açıklamaktadır.

18. yüzyılın büyük kısmında ve 19. yüzyılda iki devletin de temelde aynı amacı gütmesi rastlantı değildir. Her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu'yla, Boğazlar'ı, kendi gemilerinin serbest geçişini güvence altına alarak hasımlarınınkine kapatacak bir anlaşma yapma hedefine yöneldiler. Böylece, bu egemenlik yarışına en iyi çözüm olarak bir *mare clausum* (iç deniz) anlayışı ortaya çıktı. Bu, barış döneminde, Osmanlı padişahının -"Boğazlar'ın bekçisi" olarak- gözetimi altında, Boğazlar'ın savaş gemilerine kapatılması anlamına geliyordu. Uluslararası rekabetin özel durumuna ve Osmanlı Sultanı üzerindeki dış baskının düzeyine bağlı olarak, sultan "dost ve müttefik güçler"in yardımını talep ettiğinde bu kuralın bazen çiğnenmesine göz yumdu.[7] 18. ve 19. yüzyıllarda, iki güç, Karadeniz ve Boğazlar konusunda, Rusya'nın Boğazlar'ı Rus savaş gemilerine açma girişimi ve İngiltere'nin de Rus tehlikesine karşı önlem alması kalıbı çerçevesinde, defalarca karşı karşıya geldi.

Rusya ve İngiltere 19. yüzyılda sadece bu konuda rekabet etmiyorlardı. Rusya'nın Orta Asya'da sürekli ilerlemesi ve Afgan meselesine karışması, İngiliz-Rus ilişkilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki temel sorununu oluşturdu. Bununla birlikte, İngiltere'nin kara kuvvetlerinde Rusya'nın üstünlüğüne cevap verebilmesinin en etkili yolunun hâlâ Karadeniz'de gerçekleştirilecek bir donanma saldırısı olmasından dolayı, Boğazlar'ın statüsü İngiliz dış politikasında temel bir konu olarak kaldı.

19. yüzyıl biterken, bölgedeki rekabet yoğunluğunu önemli oranda kaybetti. İngiliz hükümeti bu dönemde giderek, Yakındoğudaki İngiliz çıkarlarını Mısır'daki konumu üzerinden savunma temelinde bir politikaya yöneldi. İngiliz dış politikasının iki kuşaktır üstüne odaklandığı İstanbul ve Boğazlar, İngiliz siyasi ve askeri liderleri için artık ikinci plana düş-

7 Tukin, *Boğazlar Meselesi*, s. 65-107. Bu, Boğazlar sorunu üzerine en kapsamlı Türkçe çalışmadır.

müştü. Öte yandan Rusya da yaklaşık on yıllık bir süre için gözünü, kendisi için doğal yayılma alanı olarak, Uzakdoğu, Mançurya, Kore ve Kuzey Çin'e çevirecekti. Yakındoğu'da çıkan fırsatlar ise, şimdilik, yararlanılması zor ve sınırlı görülüyordu.

Yakındoğu'nun büyük güçler arasındaki siyasi rekabet açısından ikinci plana düşmesi, bölgedeki ekonomik yarışın şiddetlenmesini engellemedi. Gerçekten de bölge büyük güçlerin ekonomik etkinliklerinin ve aralarındaki ekonomik rekabetin önemli oranda artışına tanık oldu. 1914'ten önceki yirmi yıllık zaman diliminde Osmanlı İmparatorluğu uluslararası ekonomik rekabet açısından belki en önemli alan değildi; fakat en önde gelenlerinden ve en caziplerinden bir olduğu kesindi. Hepsinden öte, Almanya'nın faaliyetleri, konumlarını garanti altına almak için Osmanlı hükümetinden imtiyazlar koparmaya çalışan İngiliz ve Rus hükümetlerini gittikçe artan bir tedirginliğe sürüklüyordu.

Ortadoğu'daki Alman ekonomik nüfuzu 1890'lardan beri artmaktaydı. Almanya büyüyen endüstrisinin taleplerini karşılamak için yeni pazarlar arayışına girmişti. Bağdat Demiryolu'nun (*Baghdadbahn*) inşası onun bu artan nüfuzunun sembolü olarak görülüyordu. Demiryolu hattı, İstanbul'un Asya kıyısındaki Haydarpaşa'yı Basra Körfezi'nde Almanya'ya verilen limanlardan biri olan Basra'ya bağlamak üzere planlanmıştı. 1903 Mart'ında, Alman kontrolündeki bir banka ve şirketler grubuna yapımı tamamlama yetkisi verildi. İnşaat haklarına, yolun her iki tarafında uzanan 20 kilometre genişlikteki arazi şeridinde petrol arama hakkı da eşlik ediyordu.[8]

Almanya'nın büyüyen etkinliği bölgenin egemenliği üzerinde tehdit oluşturunca, İngiliz-Rus rekabeti yerini ortak bir kaygıya bıraktı. İngilizler açısından, Alman kara gücünün imparatorluk can damarının Yakındoğu ve Ortadoğu'daki odak noktalarına tehlikeli bir biçimde yaklaşmasının oluşturduğu tehdit, Almanya'nın bölgedeki ilerleyişine verilebilecek en iyi yanıtın Rusya'yla anlaşmak olduğu inancını güçlendirdi. Benzer şekilde, Almanya'nın bölgeye artan müdahalesi, 1905'te Rus-Japon Savaşı'nda yaşanan küçük düşürücü yenilgiyle birlikte, Rus hükümetini Yakındoğu'daki konumunu yeniden gözden geçirmeye zorladı. Sonuçta 1907 Ağustos'unda İngiltere ve Rusya arasında, bölgede tümüyle yepyeni bir durum yaratan bir antlaşma imzalandı. İki devletin Asya toprakları konusundaki anlaşmazlıkları giderildi, daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nda müttefikliğe giden yol açılmış oldu.[9]

---

8 Longrigg, *Oil in the Middle East*, s. 27; Earle, *Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism*, s. 70-84.

9 İngiliz-Rus Sözleşmesi R. P. Churchill'in *Anglo-Soviet Convention 1907*'inda kullanıma uygun bir şekilde incelenmiştir.

Öte yandan, kendisini Rusya'ya karşı koruması için artık Büyük Britanya'ya güvenemeyeceğinin farkına varan Osmanlı İmparatorluğu Almanya'ya yaklaştı. Rusya ise, 1907 Antlaşmasının ardından, Karadeniz'den çıkmasını sağlayacak bazı düzenlemeler elde edebilme umuduyla İngiltere'yle görüşmelerini sürdürdü. İngiliz-Rus Antantı, Bolşevik Devrimi'nin eski rejimi yıkıp anlaşma ve yükümlülüklerini feshettiği 1917 Kasım'ına dek yürürlükte kaldı.[10]

Benim modern Türkiye'nin başlangıç tarihine yönelik ilgim bir uluslararası tarihçinin ilgisidir. Bu çalışmanın amacı, ülkeyi, Türkiye'deki bağımsızlık savaşı ve ulusçu hareket üzerine değerlendirmelerle birlikte, uluslararası ilişkiler ve savaş sonrası diplomasisiyle bağlantılı bir çerçevede ele almaktır. Şimdiye dek genellikle birbirinden ayrı değerlendirilen bu konuları tek bir tartışma etrafında birleştirmeye çalıştım. Bunu yaparken amaç sadece bölgedeki uluslararası rekabeti çözümlemek değil, aynı zamanda erken dönem Türkiye tarihi hakkındaki temel varsayımların bir kısmını sorgulayarak yeniden değerlendirmektir. Özel vurgu, Batı emperyalizminin baskısı altında ve Rus Bolşevizminin yanına çekme çabası karşısında bağımsız bir Türkiye devleti arayışındaki Türk ulusçularının yüz yüze geldiği ikilem ve zorlanmalar üzerinedir.

Bu kitabın temel hedefi, iki büyük gücün, İngiltere ve Rusya'nın, bölgede birbirlerine karşı sergiledikleri güç ve nüfuz mücadelesine dair belgesel bir kaynak sunmaktır. Çalışma, 1918 ve 1923 yılları arasındaki kısa, fakat Trakya'dan Kafkaslar'a kadar uzanan toprakların tarihinde yaşamsal önem taşıyan bir zaman dilimi üzerinde yoğunlaşıyor. Belirtilen bu yıllarda bölgede sadece uluslararası ilişkilerin tüm biçimleri değil, aynı zamanda bölgesel siyasi yapıların temelleri ve çeşitli yerel sosyal ve siyasal çıkarların yönelimleri de belirlenmiştir.

Bu yıllara niteliğini veren savaş ve devrimdir, İtilaf güçlerinin müdahalesi ve Rusya'daki iç savaştır, yabancı işgali ve Anadolu'daki Türk-Yunan savaşıdır. Büyük imparatorluklar çökmüş, yeni devletler yaratılmıştır. Topraklar el değiştirmiş, hükümetler yıkılmıştır. Savaş alanındaki mücadelenin ardından diplomatik manevralarla sınırlar değişmiş, istikrarlı ve kalıcı bir hale gelmeleri yıllar almıştır.

Bu çalışma bir taraftan Kafkasya ve Türkiye'de gelişen olayları Sovyet Rusya ve İngiltere'nin oynadığı rol bağlamında ele alıyor. Öte yandan her bir gücün Türkiye ve Kafkaslar'da yaşanan olaylardaki özel sorumluluğu-

10 Rusya Şubat 1918'e (Batı Avrupa'da kullanılan ve kullanılmakta olan Gregorian takvime göre) kadar Jülyen takvim kullandı. Jülyen takvim Gregoryen takvime göre, 19. yüzyılda 12 gün, 20. yüzyılda ise 13 gün geriydi. Bu metindeki bütün tarihler [*Ekim* Devrimi ve *Şubat* Devrimi hariç -ed.n] Gregoryen takvime göre verilmiştir.

nun ve bu gelişmelerin her bir ülkenin daha geniş dış politik kaygılarına etkilerinin çözümlemesini de yapıyor. Böylece araştırma Türkiye ve Kafkaslar'daki iç gelişmelerin Londra ve Moskova'daki dışişlerinin fiili işleyişini nasıl etkilediğini -ve bazen de tersini- göstermeye de çalışıyor.

Bu konular çalışmanın kapsamının sınırlarını oluşturuyor. Gelişmelerin güncel anlatımı üç farklı, fakat bağlantılı olgu zemini üzerinden düzenlenmiştir: İngiltere ve Sovyet Rusya'nın kendi nüfuz alanlarını oluşturma konusundaki rekabeti, Bolşevikler ve Türk ulusçuları arasındaki yakınlaşma ve savaş sonrası Türk sorununun çözümüne yönelik İngiliz politikası.

Savaş sonrası düzenlemenin üç farklı olgusunu tek bir metin içinde ele alırken, doğaldır ki araştırma mümkün olduğunca merkezi sorunlar üzerinde yoğunlaşmış ve onlarla sınırlanmıştır. Bu yüzden, bilinçli olarak, İngiliz-Sovyet rekabeti sadece Türk sorununun uzun vadeli çözümü bağlamı içinde yer alan kısmıyla ele alınmıştır. Aynı şekilde, Türk-Sovyet ilişkilerinin de yalnızca aynı bağlamdaki ve İngilizlerin bölgeye müdahalesiyle ilintili bölümü anlatım kapsamındadır.

Odak noktası baştan sona bölgedeki İngiliz-Sovyet rekabetinin politik yansımalarıdır. Hem Rus İç Savaşı, hem de Yunan-Türk Savaşı'ndaki askeri çatışmaların akışı, politik savaş ve dış politika üretimine göre ikinci planda görüldüklerinden, detaylı bir şekilde ele alınmamıştır. İngiliz ve Sovyet hükümetlerinin iç politikalarına bakışta da aynı noktanın dikkate alınması gerekiyordu. Bu ülkelerin iç koşulları ve parti mücadeleleri, özel gelişmeler genel sürecin bir parçasını oluşturduğundan, sadece bu ülkelerin arasındaki rekabet ile Türk ve Kafkas sorunlarına yansıdığı kadarıyla tartışılmıştır.

Metin tarihsel sıraya uygun olarak altı bölüm halinde düzenlenmiştir. Bolşevik Devrimi'ni izleyen ilk yıldaki olaylar I. bölümde inceleniyor. Bu bölümün odaklandığı temel nokta, Petrograd'daki yeni rejimin, Türk ordusuna Kafkaslar'da ciddi bir karşı çıkışla yüz yüze gelmeksizin denetim kurmak üzere gerçek bir fırsat sağlayan, cephelerdeki savaşa son verme kararıdır.

II. bölüm savaşın resmen sona erişini anlatıyor ve Ekim 1918'deki ateşkesin Türkiye ve Kafkaslar'ı nasıl İngiliz kontrolü altına soktuğunu resmetmeyi amaçlıyor. Bölüm, bölgedeki dengenin, İngilizleri birliklerini Kafkaslar'dan çekme ve kuvvetlerini Türkiye'de yoğunlaştırma kararına götüren, kritik değişimini sergileyerek devam ediyor.

III. bölüm, İngilizlerin birliklerini Kafkaslar'dan çekme kararının ardından gelişen olayların hızlı akışını yakalamaya çalışıyor. Bu dönemde Kafkaslar bölgesi Bolşeviklerin, İngilizlere kaygı veren etkinliklerinin orta-

ya çıkışına tanık oldu. Bölümün ana eksenini, Mart 1919- Mart 1921 arası hem Türkiye'de, hem de Kafkaslar'daki önemli gelişmelerin yönünü çizen Türk-Sovyet işbirliği oluşturuyor. Bölüm Kafkaslar'da Sovyet iktidarının sağlamlaştırılmasıyla sona eriyor.

IV. bölüm, her ikisi de aynı gün (16 Mart 1921) imzalanan İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması ve Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'yla ilgilidir. Bu bölümde, anlaşmalarla sonuçlanan görüşme süreçleri ve her iki anlaşmanın hemen ardından gelen sonuçları tartışılıyor.

İngiliz-Sovyet rekabetinin ilk aşaması 1921 ortasında Kafkaslar'ın Sovyetleştirilmesiyle sona ererken, birçok sorun varlığını sürdürmeye devam etti ve şüphesiz, Türkiye'deki olayların seyir yönünü etkiledi. V. bölüm geniş oranda Anadolu'daki askeri mücadelelerin belirlediği karmaşık ve çalkantılı bir dönemi kapsıyor.

Son olarak, VI. bölümde ("Çözüm"), tarafların amaçları arasındaki farklılıkların temel yönleri ve nihai çözümün koşulları değerlendiriliyor. Bu bölüm, Rusya ve İngiltere arasındaki tarihsel sorunların yeniden ortaya çıkışını ve toprak sorunlarına Lozan'da getirilen çözümü tartışıyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIZIL YILDIZ VE YEŞİL HİLAL

KASIM 1917 - EYLÜL 1918

Sovyet Hükümeti, derhal, bütün savaşan halklara (yani hem onların hükümetlerine, hem de işçi ve köylü sınıflarına) demokratik koşullarda acil bir genel barış ve aynı zamanda acil bir ateşkes (yalnızca üç aylık bile olsa) sağlanması için öneri götürmelidir.

Demokratik bir barış için temel koşul ilhaklardan (işgaller) geri çekilmektir - bütün güçlerin kaybettiklerini geri almaları gibi yanlış bir anlamda değil, hem Avrupa'daki, hem de sömürgelerdeki tüm ulusların, hiçbir ayrım yapılmaksızın, özgürlüklerine ve ayrı devlet kurup kurmayacaklarına veya başka bir devlete katılıp katılmayacaklarına kendilerinin karar verme olanağına sahip olmaları gibi tek doğru anlamda. Barış koşullarını öneren Sovyet Hükümeti'nin kendisi derhal bu koşulların yerine getirilmesine yönelik adımlar atmalıdır; yani bugüne dek bizi bağlayan, çarın karar verdiği ve Rus kapitalistlerine Türkiye, Avusturya vb'yi yağmalama sözü veren gizli antlaşmalar açıklanmalı ve reddedilmelidir. Sonra Ukraynalılar ve Finlilerin taleplerine karşılık vermeliyiz; onlara ve Rusya'daki Rus olmayan bütün uluslara, ayrılma hakkı da içeren tam bir özgürlük sunmalıyız. Aynı koşulları Ermenistan'a da sağlamalıyız; bu ülke gibi, işgal ettiğimiz Türk topraklarını da boşaltma sözü vermeliyiz.../Lenin, Ekim 1917/[1]

Bolşevik Devrimi ve Doğu Cephesi

Rusya'da Bolşevik Devrimi başladığında, Birinci Dünya Savaşı dördüncü yılına yeni girmişti. Rus ordusunun Transkafkasya topraklarını ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını 1916'dan beri kontrol etmesine karşın, Rusya'nın Avrupa sınırlarında hâkimiyet İttifak Güçleri'nin elindeydi. Alman ve Avusturya-Macaristan orduları Rus Polonyası'nı işgal etmiş, Ukrayna sınırlarına dayanmıştı.

1 Lenin, *Collected Works*, XXVI, s. 62.

Petrograd'daki yeni rejimin, kendisi için acil görev olarak barışı görmesi şaşırtıcı değildi. Savaşla geçen dört yılın ardından Rus halkı yorgun ve bıkkındı. Özellikle askerler evlerine dönmek istiyorlardı. Lenin'in deyimiyle, "askerler yorgun, askerler yalınayak, askerler aç, askerler savaşmak istemiyor"du.[2] Bu bağlamda, Bolşeviklerin, Ekim (Kasım) Devrimi arifesinde barış sözü vermeleri anlaşılır bir olgudur. Eğer barış kısa sürede gerçekleşmez, eğer binlerce adam evine dönemezse, Lenin'in kaderinin de Aleksandr Kerenskiy'inkinden (Geçici Hükümet'in son başbakanı) farklı olmayacağı açıktı. Kerenskiy'in savaş yanlısı vaatleri, büyük İngiliz tarihçisi Taylor'ın ifadesiyle, "savaşı körükleyerek Bolşeviklere kapıyı açmıştı".[3] Bolşevikler eğer kalıcı olmak istiyorlarsa barışı gerçekleştirmek zorundaydılar ve gerçekleştirdiler de.

Barış Kararnamesi[4] yeni yönetimin dış politikaya yönelik ilk adımıydı. Onun aracılığıyla Lenin, savaş halindeki tüm halklara ve onların hükümetlerine demokratik, el koymasız ve tazminatsız tam bir barış için derhal görüşmelere başlanması çağrısında bulunuyordu. Ayrıca, "gizli antlaşmalar açıklanmalı" ve "ilhak ve tazminatlarla ilgili hükümler lağvedilmelidir" diyordu.[5] Lenin ek olarak, özellikle "dünyanın en ileri üç ülkesinin -İngiltere, Fransa ve Almanya- sınıf bilinçli işçileri"ne üç aylık, acil bir ateşkes öneriyordu.[6]

İngiltere ve müttefikleri, Bolşeviklerin barış çağrısını, cephelerde yaratacağı sonuçlar nedeniyle, İtilaf Güçleri'nin savaş çabalarına karşı doğrudan bir darbe olarak değerlendirdiler. Yeni rejimin bu ilk icraatı, önceki Kerenskiy Geçici Hükümeti'ninkilerden kökten bir farklılık taşıyordu. Büyük güçlerden biri olan Rusya savaş cephesinden çekiliyordu. İngiltere için bu, İngiliz-Rus işbirliğinin sonu ve Güney Rusya ile Kafkaslar'ın düşman etkisine ardına kadar açılması yakın tehlikesiyle yüz yüze kalınması demekti. Bolşeviklerin İttifak Güçleri'yle barış yapması duru-

2 Lenin, 14-15 Ekim 1917, *Collected Works*, XXVI, s. 559.

3 Taylor, *The Struggle For Mastery In Europe*, s. 559.

4 Barış Kararnamesi 7 ve 8 Kasım 1917'de Petrograd'da toplanan İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetleri İkinci Tüm Rusya Kongresi'nce kabul edildi. (Lenin, *Collected Works*, XXVI, s. 243-63.)

5 Lenin tüm gizli antlaşmaların lağvedilmesi çağrısı yapmadı. O, gizli diplomasinin ortadan kaldırıldığını ilan etmekle birlikte, "biz yağma ve zorbalık barındıran bütün hükümleri reddediyoruz, fakat iyi komşuluk ilişkilerine yönelik koşullar taşıyan tüm hükümlere ve bütün ekonomik anlaşmalara sıcak bakacağız, bunları reddedemeyiz" diyerek söylediklerine açıklık getiriyordu. (*Collected Works*, XXVI, s. 255.)

6 *DVP*, I, s. 11-14. *Pravda*, 28 Kasım 1917, s. 1. İngilizce bir çevirisi Lenin, *Collected Works*, XXVI, s. 249-53'te.

munda, Almanya ve müttefiklerine karşı yakın bir gelecekte kesin kazanımlar elde etmeyi beklemek aşırı iyimserlik olacaktı.[7]

Rusya'da yeni rejimin gelmesiyle, İtilaf blokunda, Rus ordusunun dağılmasının Almanya ve müttefiklerini doğu cephesinde fiilen rakipsiz bırakacağı korkusu doğdu. 1917 Mart'ında Almanların doğu cephesinde 76 tümeni vardı ve İtilaf Güçleri bunların batıya kaydırılmasını istemiyordu. İki milyon gibi yüksek bir sayıdaki Alman askerinin doğu cephesinden batı cephesine aktarılması, bir Alman zaferi olasılığını oldukça yükseltecekti.[8] Bu yüzden, Almanlarla müttefiklerini doğuda oyalamak yaşamsal önemde görünüyordu.

Bu tehlikenin saptanması acilen doğudaki boşluğu dolduracak bir güç arayışına yol açtı.[9] Kuzeydoğudaki Yaş kentinde üslenen Romanya Ordusu, birçok kişiye göre bu göreve uygun bir adaydı. Bolşevik Devrimi'nin ardından toplanan İngiliz Savaş Kabinesi bu sorunu tartıştı.[10] Kabine, kesin bir karar üretememekle birlikte, Amerikan Misyonu'nun şefi ve Başkan Wilson'ın Avrupa'daki özel temsilcisi Albay House'ın görüşlerine başvurmayı kararlaştırdı. House, aralık başında Paris'te yapılacak Yüksek Savaş Konseyi toplantısı öncesinde ön görüşmeler yapmak üzere Londra'da bulunuyordu. O, İtilaf Güçleri'nin yapabileceği en iyi şeyin, Romanyalılara, İtilaf blokuna en sadık ve kendilerine mesafe olarak en yakın güçlerle işbirliğine gitmelerini önermek olduğuna inanıyordu. Bu öneri, 22 Kasım 1917'de Savaş Kabinesi tarafından onaylanarak hemen yanıt buldu.[11]

O dönemin İtilaf Güçleri'ne sadık tek Rus gücü, Don kıyısındaki Novoçerkask'ta bulunan Kazak generali A. M. Kaledin'in birlikleriydi. General Kaledin güneybatı cephesindeki 8. Ordu'nun komutanı ve yerel Kazak kongresi Voisko Kazak Meclisi'nin başkanıydı (*ataman*).[12] 1917 Eylü-

7 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1544-52.

8 Clayton, *The British Empire as a Superpower, 1919-39*, s. 46. Churchill Kasım 1917'de Rus cephesinde 80 tümenlik Alman ve Avusturya askeri bulunduğunu yazar (Churchill, *The World Crisis, Part V: The Eastern Front*, s. 353).

9 Rusya'ya yabancı müdahalenin başlangıcı üzerine başlıca çalışma Ullman'ın *Intervention and the War*'udur (bölüm II, s. 40-57). Eser, çeşitli İngiliz ve diğer İtilafçı girişimlerinin titiz bir araştırmasını sunar.

10 Beşle yedi arasında üyeden oluşan dar bir grup olan Savaş Kabinesi, Aralık 1916'da Lloyd George tarafından, çok sayıdaki savaş dönemi sorununa yanıt verebilmek için kuruldu. İmparatorluk Savaş Kabinesi ise Savaş Kabinesi'yle İngiliz sömürgeleri ve Hindistan temsilcilerinden -genellikle başbakanları- oluşuyordu.

11 George, *War Memoirs*, II, s. 1446, 1540.

12 "Voisko Kazak Meclisi", Don Kazaklarının bir ulus olarak iki yüz yıldan beri seçimle oluşturdukları bir kongreydi. "Ataman", geleneksel olarak bir genel mecliste seçilirdi ve barış zamanı sadece meclise başkanlık eder, savaş dönemlerinde ise sınırsız yetkiye sahip olurdu. (Starikov ve Medvedev, *Philip Mironov and the Russian Civil War*, s. 27-9.)

lünde General Kornilov'u -başarısız bir darbe girişiminin lideri- desteklemesinin ardından Kerenskiy hükümetiyle bağı kopmuştu.[13] Kaledin, Bolşeviklerin iktidarı alışının ertesi günü yeni hükümeti tanımayı reddetti ve Novoçerkask'ta bağımsız bir yönetim ilan etti.[14]

Kısa süre sonra bölgeden yeni bilgiler geldi. 29 Kasım 1917'de, Petrograd'daki İngiliz askeri ateşesi General Knox, Güney Rusya'daki bütün önemli Kazak orduları temsilcilerinin bir "Güneydoğu Birliği" (ya da Ligi) kurduklarını bildirdi.[15] 29 Ekim-2 Kasım'da, Petrograd'da silahlı ayaklanmanın başlamasından sadece beş gün önce, Vladikafkas'ta, "Güneydoğu Birliği"ni (ya da Ligi) kurmak üzere Don, Kuban, Terek, Astrahan, Kalmuk, Ural ve Dağıstan Kazak birimleriyle Kuzey Kafkasya steplerindeki göçebe kabilelerin temsilcilerinin katıldığı bir konferans düzenlenmişti. Birliğin amacı, Tüm Rusya Kurucu Meclisi toplanana kadar, Birlik dahilinde kanunu ve düzeni korumaya yönelik karşılıklı desteği sağlamak olarak tarif ediliyordu.[16]

Bu Kazak girişimi önemliydi, çünkü Bolşevik kontrolü dışındaki Rus topraklarının en azından bir kısmının birleştirilmesine yönelik ilk ciddi çabayı ifade ediyordu. Bu gelişme, güçlendirilmesi ve maddi olarak desteklenmesi durumunda Birliğin bölgede İtilaf Güçleri için çok yararlı olabileceği umudunu yaratır. Kazakların yardımıyla Gürcüler ve Ermeniler Kafkasya cephesinde Türklere karşı takviye edilebileceklerdi. Bu, İtilaf Güçleri'nce, Bolşeviklerin ayrı bir barış yapmaları durumunda da savaşı sürdürmek için önemli bir fırsat olarak görülüyordu.[17] Güneydeki bu Hıristiyan kuvvetler, eğer organize edilirlerse, Donetz Havzası'nı tutabilecekler, böylece Alman ve Türk kuvvetlerinin Rusya'dan kömür, demir ve petrol ya da Sibirya'dan hububat elde etmelerinin önüne geçeceklerdi.[18]

İtilaf Güçleri'ne sadık Don bölgesi ve Transkafkasya'daki Rus grupların desteklenmesi sorunu, 30 Kasım'da Paris'te toplanan Müttefikler Arası Konferans'ta gündeme getirildi. Konferans, Romanya'dan bir İngiliz-

---

13 Lenin 1917 Eylül'ünde Kaledin ve Kornilov'u "iç savaşı tahrik etme"kle suçladı. (*Collected Works*, XXVI, s. 33-4.)

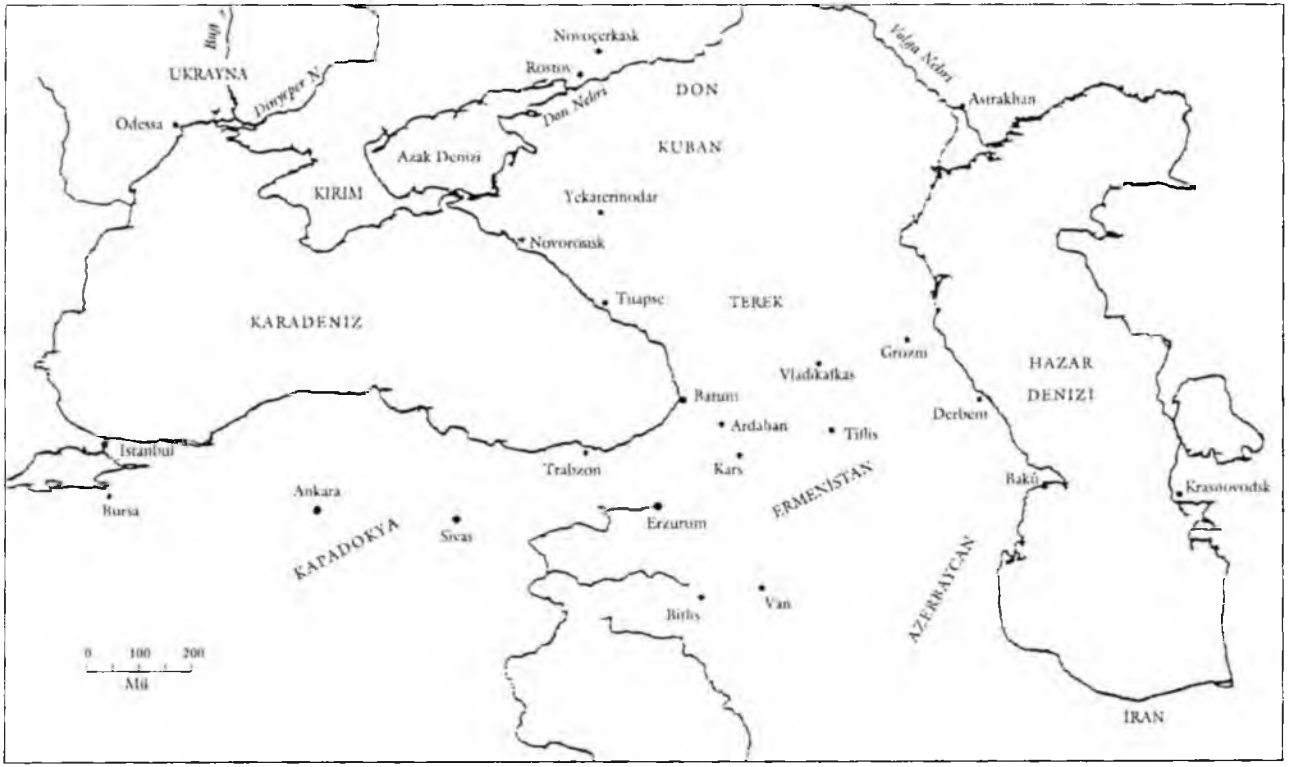
14 Starikov ve Medvedev, *Philip Mironov and the Russian Civil War*, s. 36-7.

15 Summers, Moskova'daki Amerikan başkonsolosluğundan dışişleri bakanlığına, 8 Kasım 1917, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 580.

16 Alekberov, *Pobeda sotsialistiçeskoy revolyutsii v Dagestane*, s. 51-2. Birlik Antlaşması'nın bir İngilizce çevirisi, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 616-18'te.

17 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1544, 1546 ve 1551; Tiflis'teki Amerikan konsolosu Smith'ten dışişleri bakanı Lansing'e, 18 Kasım 1917, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 581.

18 *age.*, s. 581.

Harita 1: Güney Rusya

Fransız karma askeri heyetinin Kaledin'in karargâhına gönderilmesine karar verdi.[19] Bununla birlikte, İngiliz dışişleri bakanı Arthur James Balfour bu karardan hoşnut değildi. Balfour'a göre, bölgeden güvenilir raporlar ulaşmadan Kaledin'e bir heyet gönderilmesi sakıncalıydı. 9 Aralık'ta bir memorandumla, alelacele atılacak adımların "Rusya'yı Almanya'nın kucağına atma" riski taşıdığını savunarak kaygılarını belirtti.[20]

Balfour'un kaygılarına karşın Lloyd George ve Savaş Kabinesi'nin geriye kalanı, masrafın boyutları ne olursa olsun Kaledin'e finansal güvence vermeyi kararlaştırdı. Llyod George, anılarında, bu kararı destekleme gerekçesini şöyle anlatıyor: " Bu tavır, eğer başarılı olursa, Rusya'nın çekilmesi gibi büyük bir felaketi engelleyecekti."[21] Bunun, Bolşeviklerin Almanya'yla ayrı bir barış imzalaması durumunda bile Rusya'yı savaşta tutmanın tek yolu olduğuna inanılıyordu. İtilaf Devletleri'nin amaçlarına sadık Rus unsurların gücü hakkında tatmin edici bir açıklığın bulunmadığı erken bir dönem olmasına rağmen, böylesi güçlerin etkisine dair iyimser umutlar beslemek, tümüyle politikasız kalmaktansa yine de bir politika sayılıyordu.[22] Londra'daki Amerikan büyükelçisi Page, İngiliz liderlerin, Güney Rusya'daki "durum hakkında bilgilerinin yetersiz olduğunu itiraf etmek"le birlikte, var olan anti-Bolşevik güçleri savaşı sürdürmek için "tek şans""olarak gördüklerini bildirir.[23]

İngiltere, yoğun bir şekilde, Rusya'yı İttifak Güçleri'ne karşı savaşta nasıl tutacağıyla uğraşırken, Bolşevik hükümeti cephelerde derhal bir ateşkes ilan etmenin gerekli önkoşullarını oluşturma çabası içindeydi. İlk adım olarak Halk Komiserleri Konseyi[24] 20 Kasım gecesi Mogilev'deki

19 Özel temsilci House'dan (Paris) dışişleri bakanlığına, 2 Aralık 1917, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 583-84.

20 A. J. Balfour'un "Mevcut Rus Durumu Üzerine Notlar"ı, 9 Aralık 1917, Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1547 içinde.

21 *age.*, s.1548.

22 Bununla birlikte Kaledin'in yönetimi fazla uzun ömürlü olmadı. Kaledin'in girişimi önceleri Kornilov, Aleksevyev, Denikin ve Lukomskiy gibi tanınmış çarcı generallerden de destek gördü. Ocak başlarında bu dört general "Gönüllü Ordu"yu örgütlemeye başladılar ve Kaledin'le birlikte birleşik bir hareket oluşturma girişimleri de vardı. Fakat ocakın ikinci yarısında, Kaledin'in otoritesini tanıyan Kazak alaylarının çoğu onu terk ettiler. Don bölgesindeki Kazak isyanı sonucunda Gönüllü Ordu oradan ayrılıp Kuban'a gitmeye karar verdi. Durumu ümitsiz gören Kaledin 29 Ocak'ta kendini vurdu. (Starikov ve Medvedev, *Philip Mironov and the Russian Civil War*, s. 52.)

23 Page'den (Londra) dışişleri bakanlığına, 21 Aralık 1917, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 595-6.

24 İkinci Sovyetler Tüm Rusya Kongresi iktidarı almayı oylayıp kabul edince, bir Bolşevik Halk Komiserleri Konseyi hükümete el koydu. Bu organ, Sovyetler Tüm Rusya Kongresi'ne ve onun Merkezi Yürütme Komitesi'ne karşı sorumlu olacaktı.

Genelkurmay Saha Komutanlığı başkomutanı General Duhonin'e[25] bir telgraf mesajı gönderdi ve ona Alman meslektaşına üç aylık bir ateşkes önermesi direktifini verdi.[26] Ertesi gün, dönemin Dışişleri Halk Komiseri Trotskiy, Petrograd'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine yeni hükümetin kuruluşunu resmen bildirdi. Trotskiy temsilcilerin dikkatlerini Lenin'in 8 Kasım'da yayımladığı Barış Kararnamesi'ne çekerek bunun tüm cephelerde derhal bir ateşkes ilan edilmesi ve barış görüşmelerine hemen başlanması yönünde resmi bir teklif olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtti.[27] Aynı gün İşçi ve Köylü Temsilcileri Sovyeti Merkez Yürütme Komitesi toplantısında da bir konuşma yapan Trotskiy, bu konuşmada İngiltere'nin, Bolşeviklerin barış çağrısına karşı en düşmanca tutumu takınacak güç olması ihtimalini vurguladı.[28]

İtilaf Güçleri'nin, Bolşeviklerin tavrının Rusya'nın İtilaf Devletleri'ne karşı yükümlülüklerine aykırı olduğu yolundaki protestolarına[29] aldırmayan Trotskiy, bunlara şu sözlerle karşılık verdi: "antlaşmalar ve anlaşmalar... Rus işçileri, askerleri ve köylüleri için bütün bağlayıcılık gücünü yitirmiştir."[30] Ardından İtilaf Devletleri'nin askeri ataşeleri eski Genelkurmay Karargâhı'na çağrıldı ve onlara Trotskiy'in başka bir notası verildi.

25 Mesaj, Saha Komutanlığı'na ertesi sabah erken saatlerde ulaştı. O gün akşama kadar Duhonin'den bir cevap alamayan Lenin, Stalin ve Krilenko direk bir hat üzerinden Duhonin'le iki buçuk saatlik bir görüşme yaptılar. Görüşme sırasında Dukhonin ateşkes için resmi görüşmelere girişmeyi reddedince, ona görevinden alındığı bildirildi ve Krilenko yeni başkomutan olarak atandı. (Trotskiy, *Stalin*, s. 245-6 ve Lenin, *Collected Works*, XXVI, s. 312-3 ve 316-7.)

26 Merkez Yürütme Komitesi'nin Rus başkomutanı General Dukhonin'e emri, 21 Kasım 1917, *DVP*, I, s. 15-16. İngilizce çevirisi, Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, I, 3-4'te.

27 Sovyet Dışişleri Komiserliği'nden çağrı, 8 (21) Kasım 1917, *DVP*, I, s. 16-17; İngilizce çevirisi, Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, I, 4'te.

28 Trotskiy'in 21 Kasım 1917'de Merkez Yürütme Komitesi'nde uluslararası durum üzerine yaptığı konuşmadan alınmış parçalar, Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, I, s. 6.

29 Rusya Eylül 1914'te Londra Antlaşması'yla müstakil bir barış anlaşması yapmama yükümlülüğü altına girmişti. (Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1543.) 1915 Nisan'ında Büyük Britanya, Fransa, İtalya ve Rusya Londra'da, "Avrupa Savaşı süresince müstakil bir barış anlaşması bağıtlamama"yı kabul eden bir deklarasyon imzaladılar. (*British and Foreign State Papers*, 1919, CXII, s. 977-78.) Bu antlaşma, Rusya'nın Çarcı ve daha sonra da Geçici hükümetinin İngiliz, Fransız, Alman, Japon ve diğer ülke hükümetleriyle yaptığı savaş dönemi anlaşmalarıyla birlikte, Kasım ve Aralık 1917'de *Pravda* ve *İzvestiya*'da yayımlandı. (Lenin, *Collected Works*, XXVI, s. 552-53.)

30 Trotskiy'in gizli antlaşmaların yayımlanması konusunda 22 Kasım 1917'de yaptığı açıklama, Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, I, s. 8.

Trotskiy bu notada Bolşevik hükümetinin hem İtilaf, hem de İttifak güçleriyle genel bir ateşkes gerçekleştirmeye çalıştığını açıkça belirtiyor, bunun yanı sıra, İtilaf Devletleri'nin vereceği bir red cevabının Bolşevikleri ayrı bir barışı kabullenmek zorunda bırakabileceğini ifade ediyordu.[31]

Hem Petrograd'daki İngiliz büyükelçisi George W. Buchanan, hem de General Knox, Bolşeviklerin şiddetle bir ateşkese ihtiyaçları olduğu ve hiçbir durumda savaşa devam etmeyecekleri gerçeğinin farkındaydı. Zaten çok sayıda asker cepheyi terk etmiş, evine dönmüştü. Onlar İtilaf Devletleri'nin savaş amaçlarıyla Rusya'nın kendi ihtiyaçlarının farklı olduğunu, Rusya'nın sorunlarının da zaten Bolşeviklerce 1917 Kasım'ında çözüldüğünü düşünüyorlardı. Ve onlar, Rusya'yı 1914 Eylül'ünde yapılan Londra Antlaşması'nın getirdiği yükümlülüklerden kurtarma düşüncesine yatkındılar -Buchanan'ın hükümetine ısrarla anlatmaya çalıştığı konu.[32] Buchanan'ın teklifleri Paris'teki Müttefikler Arası Konferans'ta görüşüldü. Uzun tartışmalardan sonra, sonuçta, her devletin, Petrograd'daki büyükelçisine kendi yanıtını göndermesine karar verildi. Her yanıtın özü, Rusya istikrarlı bir yönetim oluşturur oluşturmaz, İtilaf Güçleri'nin, savaş amaçlarını onunla birlikte yeniden gözden geçirmeye hazır olduğu yönünde olacaktı.[33]

Askeri yetkililer taşradaki[34] anti-Bolşevik güçleri desteklerken, elçiliğin Petrograd'da Bolşeviklerle arayı bulmaya çalışmasıyla ortaya çıkan İngiliz politikasındaki ikilik, Savaş Kabinesi'nde büyük kaygı yarattı. Savaş Kabinesi, İngiltere'nin yaklaşımını açıklığa kavuşturmak üzere, 21 Aralık'ta, Balfour'un önerisiyle bir memorandum benimsedi. Ertesi gün, Savaş Kabinesi üyesi Milner ve abluka bakanı Cecil, bu memorandumu Fransız başbakanı Clemenceau ve dışişleri bakanı Pichon'a sunmak üzere Paris'e gittiler. Memoranduma göre, İtilaf Devletleri Bolşeviklere, Rusya'nın içişlerine hiçbir biçimde karışma niyetinde olmadıklarını açıkça belirtmeliydiler.

Memorandum, ayrıca, Ukrayna, Kazaklar, Finlandiya, Sibirya ve Kafkasya'yla sürdürülen düzenli ilişkilerin hem ahlakî zorunluluk, hem de bu

---

31 Rusya'daki Birleşik Devletler büyükelçisinin (Francis) dışişleri bakanlığına gönderdiği telgraf, 27 Kasım 1917, *Foreign Relations, 1918, Russia*, I, s. 250; Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1542.

32 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1540-43; Knox, *Russian Army*, II, s. 727; Buchanan, *Mission*, II, s. 225.

33 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1542; Albay House'ın Başkan'a telgrafı, Paris, 2 Aralık 1917, Seymour, *The Intimate Papers of Colonel House*, III, s. 290-91

34 "Rusya İçin Malzeme" (Savaş Bürosu hesap formları), 22, 28 Kasım ve 16 Aralık; Londra, PRO; FO 371/3347.

bölgelerin stratejik önemi açısından gerekli olduğunu ifade ediyordu. Balfour'un memorandumu, özellikle, anti-Bolşevik hareketler ve onların silahlı kuvvetleriyle ilişkiler "Bolşeviklerle savaşa hazırlandığımız şeklinde... bir zan altında kalmadan, mümkün olduğunca sessizce gerçekleştirilmelidir" yaklaşımında ısrar ediyordu.[35] Bu memorandum ertesi gün Clemenceau tarafından onaylanarak İngiliz-Fransız Sözleşmesi haline geldi.[36] Sözleşmede İtilaf politikasının iki temel ilkesi öne çıkarılıyordu: bir yandan Almanya ve müttefiklerinin zengin maddi kaynakları (özellikle Azerbaycan petrolü ve Ukrayna buğdayı)[37] ele geçirmesini engellemek, öte yandan bölgede Türk etkisinin yayılmasını durdurmak. Türkiye'den Kafkaslar'ın kalbine uzanacak Pan-Türkçü ve İslamcı bir yayılmanın Batı dünyasının huzuru için daha da büyük bir tehlike oluşturabileceği ısrarla vurgulanıyordu.[38]

"Constantinople'dan Çin'e kadar uzanacak Turancı[39] bir hareketin gelişmesi"ne[40] yönelik endişe bir başka kaygıyla birleşerek korkuyu artırıyordu: Bolşeviklerin Barış Kararnamesi'nden cesaret alan Osmanlı hükümeti, 1916 yazından beri Rus ordularının işgali altında olan Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki topraklarının çoğunu geri alabileceği umuduna kapılmıştı. Alman-Sovyet görüşmeleri Osmanlı yönetimine, milliyetçi duyguları kabarmış önemli bir Müslüman nüfusun bulunduğu Kafkasya üzerinde daha fazla hak talep etme fırsatı sağlamıştı.[41] Bu şekilde bölgede

35 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1550-51'de. Ullman sessizce (*quietly*) sözcüğü yerine çabucak (*quickly*) sözcüğünü kullanarak bu cümleyi yanlış aktarır. (*Intervention and War*, s. 54.)

36 Bu sözleşmenin metni *British Documents*, III, s. 369-70 içinde Fransızca olarak basılmıştır; metnin İngilizce bir çevirisi *Foreign Relations, 1918, Russia*, I, s. 330-31'de yer alır.

37 Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ukrayna Rusya'nın 'zahire ambarı'ydı. Rusya tarafından ithal edilen tüm hububatın onda sekizi -ayrıca yılda 230.000 büyük baş hayvan- Ukrayna'dan geliyordu (Conte, *Christian Rakovsky (1873-1941)*, s. 155 içinde belirtiliyor.)

38 *agy.*; Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1550-51.

39 Bu anlayışın en etkili entelektüel temsilcisi eleştirmen, yazar ve daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji profesörlüğü yapan Ziya Gökalp'tir. Gökalp 1911'de yayımlanan "Turan" şiirinde Pan-Turancı yaklaşımını özetlemektedir:

"Türklerin vatanı ne Türkiye'dir, ne de Türkistan/Onların yurdu uçsuz bucaksız bir bölgedir: Turan!" (Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 126.)

40 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1551.

41 Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, s. 392-94. Bu, hem savaş sırasında, hem de sonrasında Rusya ve Kafkaslar'da bulunan Ş. S. Aydemir'in yazdığı önemli ve yetkin bir birinci el kaynaktır.

bir Türk egemenliği kurulması yakın olasılığı, İngiltere'nin Doğu'daki konumu için "yeni ve tümüyle gerçek bir tehlike" oluşturuyordu.[42]

23 Aralık 1917 İngiliz-Fransız Sözleşmesi özellikle Türk yayılması sorununu ele alıyordu. Bu sözleşme bölgeyi iki nüfuz alanına ayırıyordu: Kazak toprakları, Kafkaslar ve Kürdistan İngiltere'nin, Ukrayna ve Besarabya Fransa'nın sorumluluğuna verilmişti. İngiltere'nin çabalarını asıl olarak Kafkas Dağları'nın güneyinde ve Türklere karşı yoğunlaştıracağı açıkça belirtiliyordu. Yakın hedef, bu bölgeleri ve kaynaklarını Almanlarla Türklerden korumaktı.[43]

Kafkaslar ve Güney Rusya'daki bu bölgeler üzerinde sıkı bir kontrol kurmak için İngiltere eşzamanlı başka çabalar da sergiledi. Savaş Kabinesi büyük miktarda bir paranın, Ukrayna, Romanya ve Don cephelerindeki direnişlerini sürdürebilmeleri için -Kafkasya'da olduğu gibi- anti-Bolşevik Rus güçlerine verilmesini kabul etti.[44] Aynı dönemde, Transkafkasya'daki yönetimlere ve savaşa devam edecekleri düşünülen anti-Bolşevik ordulara danışmanlık yapmak ve destek vermek üzere İtilaf temsilcileri ve istihbarat subayları gönderildi.[45]

Böylece Kafkasya, Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından, "İngiliz çıkarları açısından en hayati [bölge]" olarak öne çıktı.[46] Britanya İmparatorluğu Kafkaslar'ı stratejik açıdan epeydir İran, Afganistan ve hepsinden önemlisi Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görüyordu. Bolşevikler ateşkes önerince bölgenin bir kaosa sürükleneceği beklentisi oluştu. Bu da Kafkaslar'ı hem Alman, hem de Türk orduları karşısında korunmasız bırakacaktı ve tabii onlar da bölgeyi kontrolleri altına almak için bu altın fırsatı kaçırmamaya çalışacaklardı. Kafkaslar'ı İttifak Güçleri'ne kaptırma olasılığı, İngiltere'nin bölgesel olduğu kadar genel çıkarları açısından da ciddi sonuçlara gebeydi. Kafkaslar İttifak Güçleri'ne, Azerbaycan petrol yatakları, Gürcistan'daki Tkibuli ve Tkvarçeli kömür madenleri, Çiatura (Gürcistan) manganez madenleri, Ermenistan'dan bakır ve Azerbaycan'dan demir de içinde olmak üzere sınırsız maddi kaynak sağlayabilirdi. Böylesi bir durum Almanya ve müttefikleri karşısında İtilaf ablukasını etkisiz bırakacak, Alman birliklerinin doğu cephesinden

42 Lord Alfred Milner Türk yayılması tehlikesine 1918 başlarında dikkat çeker. (Aktaran Stanwood, *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*, s. 63.)

43 *British Documents*, III, s. 369-70'teki sözleşme.

44 Ian Malcolm, "Diary of Russian Affairs From the Revolution to Peace with Germany", *British Documents on Foreign Affairs*, II, seri A, s. 8-21.

45 Page'in (Londra) dışişleri bakanlığına gönderdiği 18, 19 ve 21 Aralık 1917 tarihli telgraflar, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 591-6.

46 1918 başında Lord Milner, aktaran Stanwood, *War, Revolution and British Imperialism*, s. 63.

batı cephesine aktarılması da buna eklenirse İtilaf Devletleri'nin beklenen zaferini geciktirecekti.

İngiliz yönetimi, stratejik konumlarını ve Kafkasya'nın zengin doğal kaynaklarını İttifak Güçleri'ne kaptırma korkusuyla, bölgenin Hıristiyan uluslarını sağlam bir set yükseltmeye teşvik etti. Aynı zamanda anti-Bolşevik Rus ordularına da maddi yardım sağladı.[47] Bolşevikler İttifak Devletleri'yle ayrı bir barış anlaşmasına varsa bile -ki bu, bölgenin kapılarını düşman ilerlemesine açacaktı- İtilaf yandaşı blokun, kilit mevkilerin Alman ve Türk kuvvetlerinin eline geçmesini engelleyeceği umuluyordu.

İngiltere'nin bölgeye doğrudan müdahalesi, Kafkasya cephesinin bozulmasından doğan stratejik kaygılarla oldu. Bu, Güney Rusya ve Kafkaslar'ı Alman ve Türk ordularının tehdidine karşı korumayı amaçlayan bir girişimdi. Boşeviklerin ısrarlı barış çağrısı da muhtemelen, bölgede bir Alman ve Türk zaferine yardımcı olacağı bağlamında ele alındı. İngiltere'nin bakış açısına göre, Güney Rusya ve Kafkasya konusunda, Bolşevizmin yaptığı, yolu Almanlar ve Türkler için temizlemekten başka bir şey değildi.

Öte yandan Moskova'daki Bolşevik hükümeti, İngiltere'nin Güney Rusya ve Kafkaslar'a müdahalesini, o zamanlar bölgenin kontrolüne sahip olmamasına karşın, Sovyet devletinin egemenliğine karşı doğrudan bir askeri eylem olarak gördü.[48] İngiltere'nin anti-Bolşevik güçlere verdiği destek, açık bir düşmanlık hareketi olarak kabul edildi. İngiltere, "Sovyet iktidarını yıkmak" amacıyla, iyi organize edilmiş ve ideolojik temelli bir savaşa girişmekle suçlandı. Süreç, "devrimin gözlerini korkuttuğu ve canlarını yaktığı İngiliz emperyalistleri" tarafından başlatılan bir "sınıf savaşı" olarak tanımlandı.[49] Böylece yeni Sovyet rejimi ve Batılı güçler arasındaki ilişki ilk elde, savaşın gerekleri kadar ideolojik farklılıklarca da biçimlendirildi.

Kafkaslar'da Türk İlerlemesi

1917 sonlarına doğru, İngiltere'nin korkularının temelsiz olmadığı

---

47 1918 başlarında, Sibirya'daki unsurların, bölgede bir Alman istilasına karşı direnmeleri için teşvik edilmeleri ve desteklenmelerine karar verildi. Bunu 12 Ocak'ta Japon savaş gemilerinin, iki gün sonra da bir İngiliz kruvazörünün Vladivostok'a varışı izledi. (Askeri istihbarat müdüründen dışişlerin bakanlığı müsteşarına, 17 Mart 1918; Londra, PRO; FO 371/3290) Ullman, *War and the Intervention*, s. 90-103'te Sibirya'ya İtilafçı müdahalesinin detaylı bir anlatımı yer alır.

48 *İstoriya Vneşney Politiki SSSR*, I, s. 31.

49 Bondarevskaya, "Velikiy Oktyabr' i Krizis Kolonial'noy Politiki Velikobritanii Na Vostoka", *Velikiy Oktyabr' i İstoriçeskiy Progress*, s. 269-70; Trukhanovsky, *Winston Churchill*, s. 147.

ortaya çıktı. Bölgeden ulaşan tüm veriler, Kafkaslar, Transhazar ve Orta Asya'daki Türki dilli Müslüman halkları Türk bayrağı altında birleştirmeye yönelik çoktan beri var olan düşünü gerçekleştirmek üzere yeni bir girişim içindeki Osmanlı ordusunun Transkafkasya'ya karşı ani bir işgal hareketine girişeceğini gösteriyordu. Aslında Türklerin bu büyük umutları Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nden daha önce dile getirilmişti. Osmanlı sadrazamı Talat Paşa, Mart [Şubat] Devrimi'nin hemen ardından, çarlık rejiminin yıkılmasının Türkiye'nin doğuya hâkim olmasına kapıyı açtığını belirtmişti.[50] Bâbıâli'ye göre, devrim, eski ürkütücü düşmanın, Rus Çarlığı ve ordusunun, dağılmış olduğunu kanıtlıyordu.

İstanbul'da, Rusya cephesinde barışın yakın olduğu umudu hâkimdi. Bu beklenti, hükümet çevrelerinden olduğu gibi, Osmanlı basınında yer alan yazılardan da yansıyordu. Buna karşın 1917 ortalarında barışın Kerenskiy Geçici Hükümeti'yle gelemeyeceği görülmeye başlandı. Haziran'dan sonra Türk basınının ilgisi, uzun süredir beklenen barışı sağlayacak parti olarak Bolşeviklere yöneldi.[51] Bâbıâli'ye egemen olan beklenti Bolşevik Devrimi'nin ardından Rus ordularının doğu cephesinden çekileceği umuduyla zirveye ulaştı. Bazı gazeteler, Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki toprakların derhal geri alınması çağrıları yapan başyazılarla heyecanı yükseltiyorlardı.[52]

Petrograd'daki yeni rejimin cephelerdeki çarpışmalara son verme kararı, Türklerin umutlarını güçlendirdi ve Türk ordusuna bölgede hiçbir ciddi engelle karşılaşmaksızın hâkimiyet kurması için gerçek bir fırsat sağladı. Alman Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Ludendorff, anılarında, Türklerin Kafkaslar'da ortaya çıkan askeri ve siyasi boşluğu doldurma fırsatına, tüm tutkulu Pan-Turancı yayılma planlarını gerçekleştirmek için "böyle takdir edilmiş bir an" olarak nasıl sarıldıklarını anlatır.[53] İttifak Güçleri'yle Sovyet Rusya arasında 1917 Aralık'ında başlayan barış görüşmeleri sürecinde, Kafkaslar'a yönelik Türk beklentileri anlamlı bir biçimde arttı. Görüşmelerin başlamasıyla birlikte Türk temsilcileri 1878 Berlin Antlaşması uyarınca Rusya'ya bırakılan Ardahan, Kars ve Batum vilayetlerini[54] talep ettiler. Bu, Bâbıâli tarafından, bu stratejik vilayetlerin geri

50 Talat Paşa'nın açıklaması, *Tanin*, 5 Nisan 1917, U. Kocabaşoğlu'nun *Rus Devrimi ve Osmanlı Basını* adlı henüz yayımlanmamış çalışması s. 33'te belirtilmiştir.

51 *Tasvir-i Efkar*, 6 Haziran 1917, *age.*, s. 56-7.

52 *Tanin, Sabah, Tasvir-i Efkar*, 12 Kasım 1917, *age.*, s. 91.

53 Ludendorf, *My War Memoirs 1914-1918*, II, s. 620.

54 Vilayetler geniş yönetim bölgeleriydi. 1864'te imparatorluk 27 vilayete bölünmüştü. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da nahiye ve köylere bölünüyordu. (Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 388.)

alınması ve Anadolu Türkleriyle Kafkaslar'daki Müslüman nüfusun birleştirilmesi için uygun bir an olarak görülüyordu.[55]

Osmanlı hükümeti, zamanın basını ve popüler duygularıyla aynı doğrultuda, fırsatın önemini daha Brest-Litovsk görüşmelerinden önce kavramış ve Kafkaslar'da ciddi bir temel kazanmak için ilk adımlar atılmıştı. Kimileri "Kafkaslar'da yeni bir imparatorluk serabı bile görüyorlardı."[56] Osmanlı harbiye nazırı ve Pan-Turancı yayılmanın en ünlü savunucusu Enver Paşa,[57] savaşın son yılında, Galiçya ve Boğdan cephelerinden iki tümeni doğudaki Türk-Rus sınırına göndermişti. Amaç, Türkiye'nin batısının bir İtilaf işgaline uğraması durumunda Kafkaslar'da sağlam bir askeri temel oluşturmaktı.[58]

Brest'teki Türk heyeti iki yönlü bir politika benimsedi: Sovyet hükümetiyle, kendilerine bölgedeki hedefleri için yasal çerçeve sağlayacak bir anlaşma gerçekleştirmek; aynı zamanda, Transkafkasya'ya yönelik daha ileri taleplerde bulunmak için, Bolşeviklerin ağır Alman isteklerini kabul etmesini beklemek.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması Türk ordularına Kafkaslar'da ilerlemeleri için paha biçilmez değerde, diplomatik açıdan uygun, yasal bir çerçeve sağladı. Türk ordularının Suriye, Mezopotamya ve Avrupa cephelerinde uğradığı moral bozucu yenilgiye rağmen, Brest'teki Türk heyeti önemli kazanımlar elde etmişti. Üç kilit vilayet (Ardahan, Kars ve Batum) Rusya toprağından ayrıldı. Bu, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı gerekçesiyle yapıldı. Birleşik Devletler'in İsveç'teki ortaelçisi, antlaşmanın imzalanmasının ardından İsveç basınında yer alan, Türklerin 19. yüzyılda Rusya'ya kaptırdıkları her şeyi geri alacağı yönündeki yorumları aktarıyordu. Hepsinden önemlisi de şuydu:

---

55 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 17-19; Duran, "I. Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı: Brest-Litovsk Hazırlıkları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Nisan-Haziran 1973, s. 26; Gratz ve Schuller, *The Economic Policy of Austria-Hungary during the War*, s. 114.

56 Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 46. Modern Türkiye tarihi üzerine yeni kitaplardan biri olan bu çalışma dönemin aktarılmasına dair ilginç ve zorlu sorular yöneltir.

57 Enver (1881-1922) savaş sırasında iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinden biri ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"nin (İstanbul'daki Sultan-halife) damadıydı. 1913'te harp nazırı olunca devlet içindeki en güçlü kişi haline geldi. Osmanlı ordusunun yeniden örgütlenmesine ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlıların verdiği savaşa liderlik etti. (Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa*)

58 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 42; Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, s. 4.

> Kars, dağlar arasında, savunmaya uygun bir kale olarak stratejik öneme sahip; fakat Batum, Hazar Denizi kıyısındaki büyük petrol merkezi Bakû'dan uzanan borular nedeniyle, Türkiye için en değerli yer. Bakû'daki muazzam petrol ticareti Türk kontrolü altına girecek.[59]

Brest-Litovsk Antlaşması'yla (IV. madde)[60] Rusya "Doğu Anadolu vilayetlerinin derhal boşaltılmasını ve yönetimlerinin Türkiye'ye geri verilmesini sağlama" sözü veriyordu.[61] Bu koşulun yerine getirilmesini düzenlemek üzere Brest-Litovsk Antlaşması'na Türk-Rus Antlaşması başlıklı, bütünleyici ek bir antlaşma ilave edilmişti.[62] Bu ek antlaşmaya göre, Rusya'nın, genel bir barış sonuçlandırılana kadar, üç vilayetin sınırlarında ve Kafkaslar'da, İttifak Güçleri'ne bildirmeksizin, talim amacıyla bile olsa bir tümenden fazla asker bulundurması yasaklanıyordu. Öte yandan, Türkiye'nin ordusunu savaşa hazır bir halde tutmasına izin veriliyordu. İsveç basınında da vurgulandığı üzere, üç vilayetin geri verilişinin önemi, asıl olarak, büyük Kars kalesinin Türklere dönüşünde değil, Batum'un zengin Bakû petrolü açısından anahtar liman olmasında yatıyordu.[63]

Bolşeviklerin Brest-Litovsk Konferansı'nda Batum, Kars ve Ardahan'ı Türkiye'ye bırakması, Kafkaslar'da derin bir bunalıma yol açtı. Petrograd'da Kerenskiy'in düşüşünden sonra bölge, Rusya'nın diğer yerleri gibi, zaten karmaşanın kıyısındaydı. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan bu kara parçası, Kafkas Dağları zinciri tarafından iki bölüme ayrılır: Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya. Kuzey Kafkasya'da, Terek Kazaklarının temsilcileri, Güneydoğu Birliği kararının ardından, Petrograd'daki Bolşevik rejimini tanımayı reddetmişti. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın Dağlı

59 İsveç ortaelçisinin (Morris) dışişleri bakanlığına telgrafı, Dosya no: 763. 72119/1430, *Foreign Relations, 1918, Russia*, s. 434.

60 Bu antlaşmayla Rusya nüfusunun % 34'ünü, tarımsal alanlarının % 32'sini, endüstriyel işletmelerinin % 54'ünü ve kömür madenlerinin % 89'unu kaybetti. (*Foreign Relations, 1918, Russia*, I, s. 490.)

61 "Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye arasında Barış Antlaşması", 3 Mart 1918, *DVP*, I, s. 119-24.

62 Brest-Litovsk Türk-Rus Ek Antlaşması 3 Mart 1918'de imzalandı. (Çiçerin'den Moskova'daki Türk temsilcisi Galip Kemal Bey'e, 23 Mayıs 1918, Moskova, AVP, Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 1, Por.: 2, Pap.: 1.) G. V. Çiçerin (1872-1936): Çarcı dışişleri bakanlığının mensubu, 1904'te görevinden ayrıldı, Berlin'e gitti, orada Menşeviklere katıldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'deydi. 1917 sonlarında tutuklandı, İngiliz büyükelçisi Sir George Buchanan'la değiş tokuş edildi. 1918 Ocak'ında Rusya'ya geri döndü, Trotskiy'in yerine dışişleri komiserliğine getirildi. (Çiçerin'in resmi biyografisi, *Entsiklopediçeskiy Slovar Russkago Bibliografiçeskogo Instuta Granat*, XLI, Bölüm III, s. 215; Çiçerin'in iyi bir İngilizce biyografisi için bkz. O'Connors, *Diplomacy and Revolution*.)

63 Türklerin Brest antlaşmasıyla kazandıklarının genel dökümü, Wheeler- Bennett, *Brest-Litovsk*, s. 272 ve Miller, *Oçerki Noveyşey İstorii Turtsii*, s. 66 67'de yer alır.

Harita 2: Kafkaslar

Halkları da bu tavra uydular ve Terek Kazaklarıyla Dağlı Halkların önde gelen yetkilileri, bir dizi ortak toplantı sonucunda, aralık başlarında "Terek-Dağıstan Geçici Hükümeti"ni[64] kurdular.[65] Terek-Dağıstan Geçici Hükümeti, tüm Kuzey Kafkasya'nın yönetimini üstlendi. Yeni cumhuriyetin başkenti dağların eteğinde ve Gürcistan Askeri Demiryolu üzerindeki Rus kenti Vladikafkas oldu.[66]

Kafkas Dağları'nın güneyinde, 74.000 milkareden daha fazla bir alanı kapsayan Transkafkasya uzanır. Bu bölgede, birçok azınlık grubuyla birlikte, Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler yaşıyorlardı. Kasımda, Bolşevikler iktidarı aldığında, Tiflis'te bir toplantı düzenleyen Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri bölge için "Transkafkasya Komiserliği" adı altında geçici bir yönetim oluşturdular. Transkafkasya Komiserliği -ya da *Zakavkom*- üç Gürcü, üç Azeri, üç Ermeni ve iki Rustan oluşuyordu. Menşevik bir Gürcü olan Gegeçkori komiserliğin başkanlığına, aynı zamanda da dışişleri ve çalışma komiserliğine seçildi.[67]

Yeni Transkafkasya hükümeti, Kurucu Meclis toplanana kadar iktidarı elinde tutma niyetinde olduğunu açıkladı. Rus Kurucu Meclisi'nin 19 Ocak 1918'de Bolşeviklerce feshedilmesinin hemen ardından, Transkafkasya Komiserliği delegeleri bağımsız olarak işlev görmeye başladılar.[68] Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinin katılımıyla bir temsilciler meclisi, *Seym*, oluşturuldu. 1918 Nisan'ında *Seym*, Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni ilan etti ve yürütme yetkisine sahip bir hükümet oluşturuldu.[69] *Seym* Brest-Litovsk Konferan-

64 Dağıstan, doğ ülkesi anlamına gelen Türki bir terimdir.

65 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 671-72; Gugov, *Sovmestnaya bor'ba narodov Tereka za Sovetskuyu vlast'*, s. 192, Korenev, *Revoliutsiya na Tereke, 1917-1918 gody*, s. 53-54.

66 Gürcü İstihbarat Bürosu'nca yapılan bir açıklamadan, Londra, 26 Haziran 1918, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 634-37.

67 *Bor'ba za pobedu sovetskoy vlasti v Gruzii. Dokumenti i materiali (1917-1921)*, s. 7-8; Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, s. 55; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s. 107.

68 Kurucu Meclis için seçimler -Rusya'da yapılanlar içinde demokratik bir seçime en yakın olanı- 1917 Kasım sonlarında gerçekleşti. Meclisin seçilmiş 707 üyesinin 410'una sahip olan SD'ler rahat bir çoğunluk elde ettiler. Bolşevikler halkın oylarının yarıdan azını aldılar ve sandalyelerin dörtte birinden daha azını, 175'ini, kazanabildiler. (Carr, *The Bolshevik Revolution*, I, s. 120.)

69 Tüm Rusya Kurucu Meclisi için aday listesi *Seym* adayları listesi olarak değerlendirildi. *Seym* on siyasi partiye mensup temsilcilerden oluşuyordu: Menşevikler, Kadetler, SD'ler, Taşnaklar, Sosyal-Federalistler, Ulusal-Demokratlar, Musavatçılar, İttihatçılar, Müslüman Sosyalistler ve Himmetçiler. Otuzar sandalyeye sahip olan Menşevikler ve Musavatçılar *Seym*'deki en büyük gruplardı. Taşnak'ın 27 sandalyesi vardı. Diğer partiler önemsiz sayıda üyeye sahipti. (*Dokumenti i Materiali po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii*, s. 27-8.)

sı'nın sonuçlarını tanımadı. Aslında şubatta, Brest-Litovsk'ta tartışmalar hâlâ devam ederken, Bâbıâli'yle ayrı görüşmeler yapma yönünde bir girişimde de bulunulmuştu.[70] Bu kararın nedeni, bölgedeki Türk etkinliklerinin yoğunlaşmasıydı. Osmanlı birliklerinin sayısı büyük oranda artmıştı ve İtilaf Devletleri'nin bölgedeki en büyük gücü olan Rusya, şimdiden İttifak Devletleri'yle ezici bir barışın görüşmelerini yapıyordu. Bu koşullar altında ayakta kalmak için en gerçekçi yöntemin Türklerle uzlaşmak olduğu düşünülmüş olabilirdi. Brest-Litovsk Antlaşması'nın bağıtlanmasından iki gün önce, *Seym*, Transkafkasya Meclisi adına Türklerle görüşmek üzere bir delegasyon seçti.[71]

Transkafkasya ve Türk delegasyonları barış koşullarını tartışmak üzere, bir Doğu Karadeniz liman kenti olan Trabzon'da 14 Mart'ta başlayan bir konferansta bir araya geldiler.[72] Brest-Litovsk Antlaşması'na ek olarak yapılan, Batum, Kars ve Ardahan'ı zaten Türkiye'ye vermiş olan Türk-Rus anlaşması Türk heyetince görüşmeler için bir önkoşul olarak öne sürülünce görüşmeler çıkmaza girdi.[73] Transkafkasya yönetimi, üç vilayete yönelik yakın bir Türk istilası anlamına geldiğine inandığı bu gelişmeyi engellemek amacıyla orduyu harekete geçirdi. Çetin bir çarpışmadan sonra Türk kuvvetleri Transkafkasya'nın, artık *Seym*'in pek de ateşli bir savunucusu olmayan Azerbaycan Müslümanlarıyla el ele verdikleri doğu kesimine girdiler.[74]

Tıkanan Trabzon görüşmelerinin ardından Türk orduları güneyden ağır ağır ilerlerken, 300 mil ötedeki Bakû'da yerel Müslümanlarla Bolşevikler arasında önemli çatışmalar vardı. Bakû, Transkafkasya'da tam Bolşevik kontrolü altındaki tek kentti. Petrograd'da Şubat (Mart) Devrimi sonrası görülen "ikili iktidar" (*dvoevlastie*) durumu, diğer büyük Transkafkasya kentleri gibi Bakû'da da ortaya çıkmıştı. Petrograd'daki Geçici Hükümet'ten gelen direktiflerin ardından, 4 Mart'ta, Bakû'da, yeni merkezi hükümetin yerel organı olarak işlev görecek bir "Halk Örgütleri Yürütme Komitesi" (*İspolnitel'nıy Komitet Obşestvennıkh Organizatsiy*) kurulmuştu. İki gün sonra, Bakû İşçi Temsilcileri Sovyeti, Bakû proletarya-

---

70 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 19.

71 Semenov, Iulii Federovich, "Zakavkazskaia republika", Vorozhdenie, Paris, Ocak 1949. (Transkafkasya *Seym*'inin tek Kadet üyesinin yayımlanmamış anılarından bir bölüm.), s. 123, *US Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 619-20'de verilir.

72 Gaciyev, *İz İstorii Obrazovaniya i Padeviya Yugo-zapadnoy Kavkazskoy (Karskoy) Demokratiçeskoy Respubliki*, s. 6-7. Bu, yazar Azerbaycan Cumhuriyeti devlet arşivlerinden geniş şekilde yararlandığı için önemli bir kitapçıktır.

73 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 467-73.

74 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 21-22; Swietochovski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, s. 167.

sının yarısından fazlasını temsil eden 52 delegenin katılımıyla ilk toplantısını gerçekleştirerek toplantıda bulunamayan Stepan Şaumyan'ı gıyabında başkanlığa seçti.[75] Şaumyan iki gün sonra sürgünde bulunduğu Volga kenti Saratov'dan döndü ve Bakû Sovyeti'nin liderliğini üstlendi. Bakû Bolşevikleri Petrograd'daki devrimin yöntemini izlemediler; iktidara el koymak yerine yerel yönetimde uzun vadeli politik değişiklikler öngören bir "barışçıl geçiş" yolu seçtiler.[76]

19. yüzyıl başlarında 2.500 nüfuslu küçük bir kasaba olan Bakû, yüzyılın sonuna doğru, nüfusu 200.000'e ulaşan bir endüstri ve ticaret merkezi haline geldi. Bakû'ya hücumu, Çarlık Rusyası'nı bir petrol ihracatçısı durumuna getiren zengin petrol yataklarının keşfi teşvik etti. Rusya 1893'te dünyadaki en büyük petrol üreticisi ülke oldu. Hızla demiryolları kuruldu; büyük bir limanla bağlantıyı sağlayan Batum-Bakû demiryolu inşa edildi. 1918'e doğru Bakû, Rusya, İran ve Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya uzanan tüm önemli transit yolların merkezindeydi.

Bakû'nun nüfusu üç önemli milliyetten oluşuyordu: Ruslar, Ermeniler ve Müslüman Azeriler. Petrol endüstrisinde çalışan işgücünün yarıdan fazlasının Müslüman olduğu hesap ediliyordu. Beceri ve eğitim gerektiren daha iyi işler Ruslar ve Ermenilerin elindeydi. Bu etnik topluluklar farklı semtlerde yaşıyorlardı: Varlıklı tüccarlar, işadamları ve serbest meslek sahipleri (aralarında sadece birkaç Azeri vardı) kentin merkezinde, Azeriler ise petrol alanlarından daha uzakta, endüstriyel varoşlarda, alelacele inşa edilmiş gecekondularda oturuyorlardı.[77] Her etnik grubun kendi politik örgütlenmesi vardı. Ermeniler, Ermeni ulusal birliği üzerine güçlü vurgu yapan bir sosyalist parti olan Taşnaktzutyun'un etrafında toplanıyor,[78] Azerilerin büyük çoğunluğu, laik ulusalcı Musavat Partisi'ne oldukça bağlılık gösteriyor;[79] Ruslar SDP ve Menşeviklere yakınlık gösteriyordu. Mart [Şubat] Devrimi'nin ardından Bolşeviklere karşı gittikçe artan bir sempati oluştu. Bakû'daki gerçek sorun, Ermeni ve Müslüman toplumları arasında etnik bir savaş tehlikesiydi.

---

75 Stepan Şaumyan (Tiflis 1878 - Aşkabad yakınlarında çöl 1918). 1902'de Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'nin oluşturulması. Aynı yıl *Proletariat* 'ın (Tiflis) ortak kurucusu. Mayıs-Haziran 1914'te petrol işçileri grevinin yönetimi. 1916'da tutuklanma ve Saratov'a sürgün. (Mints, *God 1918*, s. 451-77.)

76 Suny, *The Baku Commune 1917-1918*, s. 72-75.

77 1906 nüfus sayımı sonuçlarına göre, kentte 95.000 Müslüman Azeri, 90.000 Rus ve 63.000 Ermeni vardı. (Suny, *The Baku Commune 1917-1918*, s. 20'de belirtilir.)

78 Lenin, *Collected Works*, XXXV, s. 76, 342, 345, 576.

79 Bkz. Swietochowski, "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920", *Transcaucasia*, der. R. G. Suny, s. 217-23.

Bolşevik Barış Kararnamesi'nin ardından Kafkasya cephesi tümüyle dağılınca, fiilen bölgede Bakû Sovyeti'nin güvenebileceği hiçbir ordu kalmadı. Bunun sonucunda Bolşeviklerle Ermeni Taşnaktzutyun arasında gergin bir işbirliği ortaya çıktı. Bolşeviklerin, Ermenilerin gönüllü birliklerine güvenmekten başka seçenekleri yoktu. Etnik ve dinsel düşmanlıkları artıran bu yeni gelişme Bakû'daki Müslüman toplumun daha fazla rahatsız olmasına yol açtı.

Bu kaygan zeminde, Müslümanlar, Kerenskiy Geçici Hükümeti'nin düşüşünün peşinden silahlı birlikler oluşturuyorlardı. Müslüman kuvvetlerin temelini, Petrograd'dan aktarılan ve gayri resmi olarak Dikaya (Vahşi) Tümen[80] adıyla bilinen Tuzemnıy (Yerli) Tümeni'nin Tatar süvari alayı oluşturuyordu. 1918 başlarından itibaren bölgede Müslümanlar ile Hıristiyan Rus ve Ermeniler arasında yer yer çatışmalar oldu. Ermeni askeri birlikleri Bolşeviklerin baş müttefiki olunca Bakû'daki durum aşırı derecede gerginleşti.

Çatışma mart sonlarında patladı. 24 Mart'ta, Vahşi Tümen'in Müslüman askerlerini taşıyan bir gemi Bakû'ya geldi ve Bakû Sovyeti'nin silahlarını bırakma emrine karşı çıktı. Ermeniler önce bunun Müslümanların yerel Sovyet'in otoritesine karşı başlattıkları bir isyan olduğunu söyleyerek taraf-sızlıklarını ilan ettiler. Fakat sonra Ermeni birlikleri de Müslümanlara karşı savaşan kuvvetlere katılınca, çatışma birden ırk ve din çatışması biçimine büründü. Ermeni birliklerinin desteğini de alan Bolşevikler, Musavat liderliğindeki Bakû Müslümanlarına karşı çok sert ve kanlı bir savaşa giriştiler. Üç gün süren savaşın sonunda Musavat bozguna uğradı. Çoğu Azerbaycanlı Müslümanlardan olmak üzere çok sayıda can kaybı oldu. Şaumyan'ın anlatımına göre 3.000'in üzerinde Müslüman gönüllü öldürülmüştü.[81]

Bu olay, Sovyet tarihçiliğinde Musavatçı, Taşnak, SD (Sosyalist Devrimci) ve Menşevik "karşı devrimci güçler"e karşı "devrimci güçlerin zaferi" olarak tanımlandı. Bakû Bolşeviklerinin Müslümanlara karşı savaşına verilen Ermeni desteği, gelişmenin "Transkafkasya işçi sınıfı, en başta da onun öncü kolu Bakû proletaryası" ile "Azerbaycanlı burjuva-aristokrat çevreler" arasındaki bir "sınıf savaşı" olarak değerlendirilmesi temelinde bir kenara atılmıştı.[82]

---

80 Türkistanlı ve Kafkasyalı özel Müslüman süvari birlikleri savaşın başında oluşturulmuş ve Rus ordusuna dahil edilmişti. En büyükleri Vahşi Tümen'di. (Tschebotarioff, *Russia, My Native Land*, s. 101.)

81 Şaumyan, *İzbrannıye proizvedeniya*, II, s. 209. Lenezowski çok daha büyük bir sayı verir; ona göre 10.000 Müslüman ölmüştür. (*The Middle East in World Affairs*, s. 72.) Müslüman gazetesi *Azerbaijan* ölen Müslüman sayısını 16.000 olarak verir. (8 Ekim 1918)

82 Mitrokhin, *Failure of Three Missions*, s. 16; Mikoyan, *Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, s. 107.

Bakû'daki Mart Olayları, Bolşeviklerin bölgede konumlarını güçlendirmek için bir etnik güce karşı diğerinin desteğini arama tavrının ilk trajik örneği oldu. Çatışmanın bitişiyle birlikte Bolşevikler hemen kazanımlarını sağlamlaştırma çabasına giriştiler. Müslüman gücünün trajik bir biçimde kırılması ve yaşanan çatışmanın Ermenileri zayıf düşürmesiyle, Bolşeviklerin tümüyle ele geçirdikleri iktidar tekeline karşı çıkacak hiçbir güç kalmadı. Bolşevikler Ermeni birliklerinin bir kısmını Kafkasya Kızıl Ordusu'na sokarak erittiler, kalanları terhis ettiler, bütün muhalif parti ve gazeteleri kapattılar.[83] 25 Nisan'da bir Bakû Sovyeti toplantısı düzenleyen Bakû Halk Komiserleri Konseyi (*Sovnarkom*)[84] kendini Transkafkasya'nın ilk tam yetkili Sovyet yönetim kurumu olarak ilan etti.[85] Böylece Bakû'nun "Ekim"i Petrograd'ınkinden altı ay sonra gelmiş oldu. 1918 Mart'ı Azerbaycan Müslümanları için kesin bir dönüm noktasını ifade eder. Müslümanlar ağır kayıplarının ardından Bakû'daki yeni otoriteyi kabul etmeyerek Bolşeviklerle bütün bağlarını kopardılar; umutlarını, onları gayrimüslim yöneticilerinden kurtaracak potansiyel güç olarak gördükleri Osmanlı ordusunun ilerleyişine bağladılar.

Bakû Bolşevikleri kazanımlarını sağlamlaştırmakla uğraşırken, Osmanlı orduları Transkafkasya'nın diğer tarafından Hazar kıyılarına doğru ilerleyişini sürdürüyordu. Daha nisan ortalarında Batum ve Kars'ı ele geçirmişlerdi. Yeni ilan edilmiş Transkafkasya Cumhuriyeti bu hızlı ilerleyiş karşısında Türklerin, artık Osmanlı işgali altındaki Batum'da yapılacak, yeni bir konferans çağrısını kabul etti.[86]

Batum Konferansı mayıs başlarında açıldı. Konferansta, Osmanlı heyeti, Tiflis *guberniya*'sı, Akhalkalak ve Akhaltsikh *uezd*'leri, Erivan *guberniya*'sı, Aleksandropol ve içinden Kars-Culfa demiryolunun geçtiği Etçmiadzin *uezd*'leriyle birlikte tüm Surmeli *uezd*'inin istendiği bir antlaşma taslağı sundu.[87] Bâbıâli'nin taslağı, bu yeni toprak taleplerine ek olarak,

---

83 *age.*, s. 109. Kafkas Kızıl Ordusu % 60-70'i Ermeni olan 20.000 adamdan oluşuyordu. Kurmay başkanı *Taşnak* Z. Avetisov'du. Subaylarının çoğu da *Taşnak*'tı. (Suny, *The Baku Commune 1917-1918*, s. 231'de.)

84 *age.*, s. 110. Bolşevikler 58 delegeyle Bakû Sovyeti'nin en büyük grubuydu; onları 47 delegeyle Sağ SD'ler, 46 delegeyle Sol SD'ler, 36 delegeyle Taşnak'lar ve 28 delegeyle Menşevikler izliyordu. (Suny, *The Baku Commune 1917-1918*, s. 231.)

85 Mitrokhin, *Failure of Three Missions*, s. 17.

86 Vehip Paşa'dan Transkafkasya Cumhuriyeti Başkanı Akaki Çkhenkeli, 28 Nisan 1918, Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 22'de verilir; Mints, *God 1918*, s. 454.

87 *Guberniya, uezd, volost* : Rus yönetim bölgesi birimleri. İçlerinde en büyüğü *guberniya*'dır ve *uezd*'lere bölünür, *uezd*'ler de *volost* alt birimlerine ayrılır. Bu sistem, 1929-30'da yeni yönetim bölgeleri sistemi yürürlüğe girene kadar Sovyet iktidarı altında da devam etti. (Lenin, *Collected Works*, XXVI, s. 230 dipnot.)

ticaret ve deniz taşımacılığı, sınır ticareti, bütün Transkafkasya boyunca transit geçiş hakları gibi konularda önemli ayrıcalıklar ve Tiflis'teki Transkafkasya hükümetinin askeri kuvvetlerinin büyük oranda azaltılmasını da istiyordu.[88]

Batum Konferansı, Türk etkinlik hülyalarının doruk noktasını açığa çıkanyordu. Osmanlı heyetinden Vehib Bey, görüşmeler sırasında Türk bakış açısını şöyle açıklıyordu:

> Görülüyor ki kader Türkiye'yi Batı'dan Doğu'ya sürükledi. Balkanlar'ı kaybettik; Afrika'yı da kaybediyoruz; ama Doğu'ya doğru genişlemeliyiz. Bizim kanımız, bizim dinimiz, bizim dilimiz orada. Ve bunun karşı konulmaz bir çekiciliği var. Kardeşlerimiz Bakû'da, Dağıstan'da, Türkistan'da ve Azerbaycan'da. Buralara doğru yönelmeliyiz.[89]

Türklerin bütün bölgeyi kontrolleri altına almasını engelleyecek hiçbir şey yok gibiydi. Azerbaycan Müslümanları herhangi bir direnme eğilimi taşımıyorlardı; onların bir Türk egemenliği karşısındaki tek duyguları yalnızca büyük bir mutluluktu. Ermeniler böyle bir olasılıktan korku duymakla birlikte, bitkin ve dağınıktılar; bu yüzden hiçbir karşı koyuş sergileyemiyorlardı. Kendilerini umutsuz bir durumda ve tümüyle yalıtlanma tehlikesi içinde bulan Gürcüler, himaye talebiyle Alman general von Lassow'a başvurdular.[90]

Bölgedeki petrol ve diğer doğal kaynakların denetimini ellerine geçirme hevesindeki Almanlar, Türk ordularından erken davranmak istiyorlardı. Gürcülerin eğilimi de, bölgede, "Kafkaslar'ın doğal kaynaklarını Türklerden bağımsız bir şekilde" koruyacak sağlam bir temel oluşturma niyetinde olan Almanlara bir fırsat sağlama yönündeydi.[91] İmparatorluk Şansölyesi temsilcisi Albay Kress von Kressenstein, iki Alman subayı ve bir müfrezeyle birlikte Tiflis'e giderek Gürcü Meclisi üyeleriyle yakın ilişkiler kurdu.[92]

Almanların teminat vermesi üzerine, Tiflis'te toplanan Gürcü Meclisi

---

88 Batum Konferansı için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 474-76; *Dokumenti i materiali po vneşney politike zakavkaz'ya i gruzii*, s. 313-16.

89 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 195'te.

90 Alman ordusu 1915 ve 1916'daki Ermenistan seferi sırasında Gürcü gönüllüler kullandı. Almanlar böyle yaparak "nüfuzlu" Gürcülerle bağlantıya girmişti. (Ludendorf, *My War Memoirs*,, II, s. 620-1.)

91 *agy.*, s. 621.

92 Askeri İstihbarat'ın başı Tümgeneral G. M. W. Macdonough 27 Haziran'da İmparatorluk Savaş Kabinesi'ne von Kressenstein'ın Kafkaslar'a vardığını bildirdi; Londra, PRO; Cab. 23/41. Ayrıca bkz. Ludendorf, *My War Memoirs*, II, s. 659 ve Bunyan, *Intervention, Civil War and Communism in Russia*, s. 51.

26 Mayıs'ta Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etti.[93] Bu bağımsızlık deklerasyonuyla, ömrü yalnızca üç ay süren Transkafkasya Cumhuriyeti sona ermiş oldu. Bu gelişmeyi, iki gün sonra da Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi izledi. Yeni bağımsız Ermenistan'ın başkenti Erivan, Azerbaycan'ınki ise Gence (Elisavetpol) oldu.[94]

Bağımsız Gürcistan'ın ilk hükümetinin başına, bir Menşevik olan ve açık bir Alman yanlısı politik kimlik sergileyen A. Çhenkeli getirildi. Koltukların çoğunu Musavat'ın kontrol ettiği ilk Azerbaycan hükümeti ise Khan Khoiski tarafından oluşturuldu. Lakin neredeyse hiçbir askeri kuvveti bulunmayan bağımsız Azerbaycan tümüyle Osmanlı ordu komutanlarına bağımlıydı. Ermenistan'da siyasi otorite kesin olarak bir partinin elindeydi: Taşnaktzutyun. Fakat Gürcüler ve Azerbaycanlılardan farklı olarak, Ermenilerin yardım için yönelebilecekleri hiç kimse yoktu.

4 Haziran 1918'de üç cumhuriyet Batum'da Osmanlı hükümetiyle üç ayrı anlaşma imzaladı; böylece Batum Konferansı sona erdi. Toprak vererek zaman kazanma umuduyla Türklerin ağır koşullarını kabul etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu Brest-Litovsk Antlaşması'yla Transkafkasya'da üzerinde 600.000 kişinin ikamet ettiği 10.000 milkarelik bir toprak kazanmıştı. Batum'daki anlaşmaların sonucunda da, ayrıca, hasta imparatorluğa taze kan verecek 8.000 milkarelik toprak ve 650.000 insan Türk etkinlik alanına eklendi.[95] Böylece Türkler Kafkasya'da kaybettikleri toprakları sadece 1914 Türk-Rus sınırına kadar değil, 1878 (Berlin Antlaşması) sınırına kadar geri aldılar.[96]

Azerbaycan'la yapılan anlaşmanın "Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Hükümeti'ne, ikincisi tarafından iç istikrar ve ulusal güvenlik açısından gerekli görülürse, askeri destek sağlayacaktır" hükmünü içeren IV. maddesi, Türklerle Azerbaycanlılar arasındaki özel ilişkiyi ifade ediyordu.[97] Bu anlaşmanın peşinden bir Türk ordusu, bölgeden Azerbaycanlı ve başka

---

93 Gürcü Enformasyon Bürosu'nun 26 Haziran 1918'de Londra'da yaptığı açıklamadan, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 634-37. Gürcistan ve Almanya arasındaki anlaşma Bunyan, *Intervention, Civil War and Communism in Russia*, s. 53'te yer alır.

94 Geçici olarak Moskova'da bulunan Amerika'nın Tiflis konsolosu Smith'ten dışişleri bakanlığına, 16 Haziran 1918, *Foreign Relations, 1918, Russia*, II, s. 632-33.

95 Kadişev, *İnterventsiya i grajdanskaya voyna v Zakavkaz'ye*, s. 64; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 199.

96 Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u 1878 Berlin Antlaşması'yla elde etmişti. (Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, s. 189-91.)

97 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 25; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 664.

Harita 3: Rus-Türk Sınırları.

Müslüman gönüllülerle birlikte, trajik "Mart günleri"nden beri Bakû'nun kontrolünü ellerinde tutan Bolşevikler ve Ermenilere karşı Hazar'a doğru harekete geçti.[98] "İslam Ordusu" olarak adlandırılan Türk ordusu, Enver Paşa'nın aşırı Pan-Turancı görüşleriyle tanınan küçük kardeşi Nuri Paşa'nın komutasındaydı. Nuri Paşa'nın ordusunun ilk görevi, Kars-Culfa-Bakû yolunu ele geçirmekti. Bu yapılırsa, o zaman Kuzey İran bölgesini kontrol etmek de mümkün olacaktı.[99]

Kuzey İran'da, İngiliz kuvvetleri, o yılın başından beri, Transkafkasya'daki İtilaf yanlısı unsurlarla bağlantı kurmak üzere güneyden Hazar cephesine ulaşmak amacıyla, aktif bir şekilde harekâtlar yürütüyordu. Bu operasyonları, Kipling'in *Stalky and Co* romanının kahramanı Tuğgeneral Lionel C. Dunsterville yönetiyordu.[100] İngiliz misyonunun şefi olarak Kafkaslar'a atanan Dunsterville, aynı zamanda 1918'de Tiflis'te İngiliz

---

98 Yerasimos, *Türk -Sovyet İlişkileri*, s. 27-28.

99 *age.*, s. 29-30; ayrıca bkz. Ziemke, *Die neue Türkei: Politische Entwicklung*, s. 54-55 ve Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 174.

100 Kipling ve Dunsterville 1880'de United Services College, Westward Ho'da aynı çalışma odasını paylaşmışlardı. (Carrington, *The Life of Rudyard Kipling*, s. 22.)

temsilcisiydi.[101] Görev alanı, ana Kafkas Dağları zincirinin güneyindeki bütün Rus ve Türk topraklarını da kapsıyordu. Dunsterville'in misyonunun birincil askeri hedefi, "Türk Ermenistanı'nın işgal altındaki bölümünü korumak ve Pan-Turancı projelerin hayata geçirilmesini önlemek için Kafkaslar'da etkin bir kuvvetin muhafaza edilmesi" olarak saptanmıştı.[102] Bu görevi başarmak için Dunsterville'in Bağdat ve Enzeli arasındaki 650 millik yolu aşması, adamlarını oradan Bakû ve Tiflis'e sevk etmesi gerekiyordu.[103]

Dunsterville'in Kafkaslar'da ilerlemesinin hazırlıkları, o zamana kadar Tiflis'te Albay G. D. Pike'ın denetimi altında "Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı" denen bir komite kurmuş olan az sayıda İngiliz askeri istihbarat subayı tarafından üstlenildi. Bu grup, çarlık döneminde Tiflis'teki Kafkasya komutanlığına bağlı küçük bir askeri istihbarat ekibiydi. Ekibin üyeleri Devrim'den sonra da bulundukları yerde kalarak Rusları Türklere karşı direnişlerini sürdürmeye ikna etmeye çalıştılar.

Dunsterville'in operasyonlarına "istihbaratçı" olarak yardımcı olacak Binbaşı G. M. Goldsmith, 13 Şubat 1918'de iki Ford otomobil ve üç adamla birlikte Bakû'ya gelmiş, kısa bir süre sonra da Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'yla çalışmak üzere Tiflis'e geçmişti. Bolşevikler de dahil bölgedeki yerel gruplarla ilişkiler kuran Goldsmith, aynı zamanda Kuzey İran'daki İngiliz kuvvetleriyle etkin bir iletişim hattı oluşturmuştu.[104]

Haziran başlarından itibaren Türk birlikleri Dunsterville'in tutmaya çahştığı hat'ta doğru gittikçe yaklaşmaya başladılar.[105] Batum Konferansı'nın son derece uygun şartları, Türk ordusuna, bölgede daha ileri harekâtlarda bulunması için sağlam bir zemin sağlamıştı.

---

101 Ronald MacDonell, anılarında, Kafkaslar'da görevleri "General Dunsterville ve kuvvetlerinin işlerini başarabilecekleri bir durumu hazırlamak, tasarlamak ve yaratmak" olan birtakım İngiliz istihbarat görevlileri bulunduğunu yazar. (MacDonell, *And Nothing Long*, s. 205.)

102 Moberly, *History of the Great War Based on Official Documents, the Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, IV, s. 104-105.

103 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 11-67.

104 Binbaşı Goldsmith Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'yla yaptığı faaliyetleri Askeri İstihbarat şefine yazdığı 86 sayfalık raporunda anlatır. Goldsmith'in raporu yer yer içinde gerekli tüm entrika, komplo ve gerilim öğeleri bulunan bir politik serüven romanını andırır. Goldsmith, kendisi ve diğer Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı üyelerinin Vladikafkas'ta Bolşeviklerce tutuklandıkları 6 Ekim 1918'e kadarki sekiz ayını bölgede geçirmişti. (Kafkaslar Cephesi Ordusu, İngiliz Askeri İstihbarat Teşkilatı'nı Temsilen Binbaşı G. M. Goldsmith'ten Askeri İstihbarat Müdürü'ne, WO, 1 Temmuz 1919; Londra, PRO; WO 95/4960.)

105 Sir C. Greene'den (Tokyo) Balfour'a, 12 Haziran 1918; Londra, PRO, FO 371/3292.

Böylece Bakû'daki Bolşevikler ve Kuzey İran'daki İngilizler kendilerini Türk birliklerinin ilerleyişinden kaynaklanan ortak bir tehdit altında buldular. Eğer Türkler Bakû'yu ve çevresindeki petrol alanlarını ele geçirirse, İngilizlerin -ve kaderin cilvesiyle Bolşeviklerin de- umutlarının hayal kırıklığına dönüşeceği açıkça görülüyordu. Türklerin bir kez Bakû'ya yerleşmeleri durumunda, daha da doğuya, İran ve Hazar ötesinin içlerine doğru bir Türk ilerleyişini engellemek çok zor olacaktı. Kravnodovsk ve Türkmen steplerine, oradan da Türkistan'ın engin topraklarına ulaşmak için geriye sadece Hazar'ı en dar yerinden geçmek kalacaktı.

Bu nedenle, İngilizler ile Bolşeviklerin 1918 Mayıs'ında ortak bir amacı paylaşıyor olmaları şaşırtıcı değildi: Türkleri Bakû ve çevresindeki petrol yataklarından uzak tutmak. Nuri Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri Bakû'ya doğru ilerlerken, iki taraf da müttefikleri konusunda seçici davranabilecek durumda değildi. Ne Bolşevikler, ne de İngilizler bölgede Türk ordularını durdurmaya yetecek kara gücüne sahipti. Az sayıdaki İngiliz askeri ancak, yerel kuvvetlerin Türk ilerleyişine karşı bazı biçimlerde yeniden örgütlenmesinin çekirdeği olarak işe yarayabilirdi ve Bakû Bolşevikleriyle bir şekilde anlaşma sağlanamazsa bunu gerçekleştirmek de çok zor görünüyordu.[106] İşte böylesi bir durumda, Goldsmith'in Şaumyan'dan şubat sonunda, Dunsterville'in 40 subay, 50 er ve 4 otomobille birlikte Bakû üzerinden Tiflis'e geçmesi izni alması, Goldsmith'in bölgedeki ekibinin ilk başarısıydı.[107]

Dunsterville, anılarında, ne Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'ndan, ne de Şaumyan'ın verdiği izinden söz eder.[108] Fakat 22 Mayıs'ta, Bağdat'taki Mezopotamya Seferi Kuvveti başkomutanı General Marshall'dan, Bakû'nun Türk kuvvetlerine karşı savunulmasına yardımcı olmak üzere, bütün mevcut birlikleri ve zırhlı otomobilleri toplama izni istediği bilinmektedir. General Marshall 24 Mayıs'ta Savaş Bakanlığı'na çektiği bir telgrafta bu isteği tekrar etmiş ve Dunsterville'in bir hafta içinde, mevcut bütün kuvvetlerle birlikte Bakû'ya doğru harekete geçmeye hazır olacağını bildirmiştir.[109]

İngiltere'nin kendi başına yapabileceği fazla bir şey olmadığı yönündeki genel kabule rağmen, bölgedeki askeri temsilcilerinden talep geldi-

---

106 Moberly, *History of the Great War*, s. 179; Dane, *British Campaigns in the Nearer East, 1914-1918*, II, s. 215. (Edmund Dane *Westminster Gazette*'nin savaş muhabiriydi.)

107 Goldsmith'in Askeri İstihbarat müdürüne raporu, 1 Temmuz 1919; Londra PRO; WO 95/4960.

108 Moberly, Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'nın faaliyetlerinden birkaç kez genel olarak söz eder. (*History of the Great War*, s. 103, 104-105.)

109 *age.*, s. 172-73

ğinde, Londra'daki İngiliz otoritelerine Bolşeviklerle birlikte yapılacak böylesi ortak operasyonlara olur vermek çok zor geliyordu. Savaş Bakanlığı 27 Mayıs'ta Mezopotamya Komutanlığı'na "Kafkaslar'da tümüyle değişen durum karşısında General Dunsterville oraya gitmemelidir" diyen bir telgraf gönderdi.[110] Dunsterville böyle düşünmüyordu: "o, Bakû'dan umudu kesmek ve petrolün düşman eline geçmesine izin vermek istemiyordu." Dunsterville, Bakû'nun savunulması için mümkün olan her türlü desteğin verilmesi yolunda önceki talebini tekrarladı. Bu istek, General Marshall'ın 4 Haziran'da CIGS'ye (İmparatorluk Genelkurmay Başkanı) gönderdiği telgrafta yineleniyordu.[111]

CIGS, General Marshall'ın telgrafını 6 Haziran'da yanıtladı: "Londra'yı daha fazla dikkate almaksızın ve oradan kesin emirler almadan" hiçbir adım atılmayacaktı.[112] Sorun, Savaş Kabinesi ve Doğu Komitesi'nde tartışıldı.[113] Bu tartışmalarda varılan sonuç, CIGS'nin General Marshall'a verdiği direktiflerle aynı doğrultudaydı: İngiliz birliklerinin Bakû'ya gönderilmesi istenmiyordu.[114]

Bu red cevabının muhtemelen üç nedeni vardı. En başta, Doğu Komitesi, birliklerin oraya gitmesi durumunda sayıca çok daha fazla olan Türk kuvvetleri tarafından ezileceğinden korkuyordu. İkincisi, komitenin başkanı Lord Curzon, meslektaşlarına, politikalarının temelinde Kuzey İran'da Türklere karşı bir set oluşturmanın yattığı ve eğer Dunsterville kuvvetlerinden bir kısmını Bakû'ya aktarırsa, bunun İran setinin zayıflaması tehlikesine yol açacağı yönünde ısrar ediyordu.[115] Son olarak da, Lloyd George tarafından, İngiltere'nin Bolşeviklerle neden işbirliği yapamayacağı ve yapmayacağının en büyük -ve belki de en anlamlı- nedeni açıklanmıştı. Haziranda yapılan bir Savaş Kabinesi toplantısında Lloyd George, "bizim için, Bakû'nun Türklerin elinde olması 'Rus Ayısı'nın elinde olmasından daha iyidir" diyordu. Çünkü o, "onların [Türklerin]

110 *age.*

111 *age.*, s. 179.

112 *age.*

113 Doğu Komitesi 1918 Mart'ında Savaş Kabinesi tarafından Doğu Akdeniz'le Hindistan sınırları arasında yer alan geniş bir bölgede İngiliz politikasını uygulamak üzere kuruldu. Komitenin başkanlığına Lord Curzon, üyeliklerine Güney Afrika'dan General Smuts, Balfour, Cecil (dışişleri bakan yardımcısı), Lord Hardinge (Dışişleri Bakanlığı'nda daimi müsteşar), Henry Wilson (imparatorluk genel kurmay başkanı), Montagu (Hindistan bakanı) ve Tümgeneral Macdonough (askeri operasyonlar müdürü) getirildi. (Ullman, *Intervention and the War*, s. 307, n. 16.)

114 Londra'daki tartışmaların ayrıntıları için bkz. Ullman, *Intervention and the War*, s. 307.

115 Doğu Komitesi tutanaklarından, 28 ve 31 Mayıs 1918, Ullman, *Intervention and the War*, s. 307'de aktarılır.

bizim [İngilizlerin] doğudaki çıkarlarımız açısından tehlike oluşturmaları olasılığı hiç yoktu; oysa öte yandan Rusya, eğer ilerde yeniden ayağa kalkarsa, tehdit oluşturabilirdi" inancındaydı.[116]

Moskova'nın, Bakû'nun Türklere karşı savunulmasına yardımcı olmak üzere İngilizlerin çağrılması konusundaki tepkisinin Londra'nınkiyle aynı olması oldukça ilginçtir. Bolşevik hükümeti, Dunsterville'in engellenmeden Bakû'dan geçmesine izin vermeyi reddetti. Bakû'yu İngiliz emperyalistlerinin eline bırakmaktansa, Türklerin onu ele geçirmelerine göz yummak daha tercih edilir görülüyordu. Londra gibi Moskova da kentteki Türk hâkimiyetinin sürekli olmayacağına inanıyordu. Bakû Bolşevikleri, kentin savunulması için İngiliz askerinin çağrılması fikrini kesin olarak reddetmeye zorlandılar.[117]

Hem Londra, hem de Moskova, resmi olarak karşı çıkmalarına rağmen, yerel temsilcilerinin böylesi bir işbirliğini dikkate almasını ve bazı bağlantılar kurmasını engelleyemediler. Goldsmith, raporunda, Bakû Bolşeviklerinin Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'na, Almanların "gıda naklinin engellenmesindeki bilfiil yardım"ından söz ediyordu. Bolşevikler Vladikafkas'ta, Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'yla, Kuzey Kafkasya'daki Alman ve Türk ilerleyişinin kontrol altına alınmasında büyük bir işbirliği sergilemişlerdi. Goldsmith, Albay Pike'ın Vladikafkas Bolşevikleriyle birlikte hazırladığı detaylı bir eylem planının Rusça ve İngilizce kopyalarını sunmuştu. Buna göre, Vladikafkas'taki tren istasyonuyla birlikte Gürcü Askeri Demiryolu, "Alman ve Türk ajanlarına karşı..." İngiliz-Bolşevik karışımı bir tim tarafından korunuyordu.[118]

Goldsmith'in verdiği bilgilerin yanı sıra, Binbaşı MacDonell da gelişmelere dair anlatımlarında işbirliğini doğrulayan bazı ek bilgiler sunar. Bakû'da yedi yıl konsolos vekilliği yapan MacDonell, bu dönem öncesinde de uzun yıllar orada yaşamıştı. Bölgede önde gelen kişilerin büyük çoğunluğuyla yakın ilişkileri vardı. 1917 Aralık'ında MacDonell'a binbaşılık rütbesi ve "özel görevler" için oluşturulmuş Tiflis'teki İngiliz askeri ekibinin ikinci adamlığı görevi verildi. MacDonell'a göre, kendisiyle mayısta birkaç kez görüştüğü Bakû Bolşeviklerinin lideri Şaumyan, gönülsüz olmakla birlikte, kentin savunulmasına yardımcı olmak üzere İngiliz kuvvetlerinin Bakû'ya çağrılması fikrini ciddiye alıyordu.[119]

---

116 Lloyd George, Savaş Kabinesi, 24 Haziran 1918; Londra, PRO; Sav. Kab. 435, Tut 8, CAB 23/6.

117 Mints, *God 1918*, s. 470-37; Mikoyan, *Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, s. 135-37.

118 Goldsmith'in Askeri İstihbarat müdürüne raporu, 1 Temmuz 1919; Londra, PRO, WO 95/4960.

119 MacDonell, *And Nothing Long*, s. 210-12, 251.

Yerel Bolşeviklerle İngilizlerin işbirliğinin başka örnekleri de vardı. Enzeli'de yapılan görüşmelerin sonucunda Dunsterville yerel Bolşevik komitesiyle Bakû Sovyeti'ne petrol karşılığı Ford otomobil satma konusunda anlaştı. Temmuz sonunda, elli bin poundluk benzinle on Ford otomobil değiş tokuş edildi.[120] 7 Temmuz'dan itibaren Dunsterville'in emri altına girmiş olan Albay Rawlinson da bu değiş tokuş olayından söz eder.[121]

Bu gelişmeler sırasında Türk ordusu hızla Bakû'ya doğru ilerliyordu. Kent haziran ortalarında kuşatıldı. Bolşeviklerin karşı çıkışını dikkate almayan Ermeni Taşnaklar -ki fiilen Bakû Kızıl Ordusu'nun çoğunluğunu oluşturuyorlardı- İngiliz general Dunsterville'e bir heyet göndererek Bakû'nun Türklere karşı savunulması için yardım istediler.[122]

İlk olarak, Dunsterville'in işbirliği yaptığı, 1.800 güçlü Kazaktan oluşan bir kuvvetin anti-Bolşevik Rus lideri Biçerahov geldi ve askerlerini Bakû Sovyeti'nin hizmetine sunmayı teklif etti. Gerek Dunsterville, gerekse Rawlinson bunu, İngiliz kuvvetlerinin Bolşeviklerle birlikte Bakû'nun savunulmasını örgütlemek için kente getirilmesi yönündeki teklifinin Londra tarafından reddedilmesi üzerine, Dunsterville'nin bir seçenek anlamında önayak olduğu bir gelişme diye ifade ederler.[123] Biçerahov, Bakû Halk Komiserleri Konseyi'ne gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "Ben bir Bolşevik ya da Menşevik değilim. Ülkemi seviyor, nasıl savaşılacağını biraz biliyor ve Bakû Sovyeti'ne, Bakû kentini Türk işgalinden korumada yardımcı olmak üzere geliyorum."[124] Onun anti-Bolşevik eylemlerle dolu siciline rağmen, Bakû Bolşevikleri bu teklife olumsuz yaklaşmadılar ve Biçerahov Bakû'da sıcak karşılandı.[125]

Birkaç İngiliz subayının da eşlik ettiği Biçerahov ve alayı, temmuz

---

120 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 170.

121 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 65. Goldsmith Rawlinson'ın faaliyetleri hakkında bazı ek bilgiler verir. Bunlara göre, Rawlinson 1918 başlarından itibaren gizli bir görevle ve Amerikalı bir mühendis, Mr Robinson, kimliğiyle Kafkaslar'da bulunuyordu. Rawlinson'ın kendi anılarında bu özel görevden hiç söz edilmez. (Goldsmith'in Askeri İstihbarat müdürüne raporu, 1 Temmuz 1919; Londra, PRO; WO 95/4960.)

122 Bkz. Mitrokhin, *Failure of Three Missions*, s. 39-40; Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 208; Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921*, s. 63.

123 Rawlinson, *Adventurest in the Near East*, s. 64-67; Dunsterville, *Adventures of Dunsterforce* .

124 Aktaran Mitrokhin, *Failure of Three Missions*, s. 45.

125 Moberly, *History of the Great War*, s. 183; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s. 133-34.

başlarında, iki zırhlı tren, ağır silahlar ve zırhlı otomobilleriyle, Bakû'nun yaklaşık 35 mil güneyindeki bir liman olan Alyat'a ulaşıp derhal Türklerle çarpışmaya girişti.[126] Biçerahov, Bakû Kızıl Ordusu'nun ana birimlerinden birinin kumanda subaylığına atandı.[127] Bakû *İzvestiya*, 9 Temmuz'da Biçerahov'un, Türk ordusunun genç Kızıl Ordu karşısında şansının çok az olduğunu belirten cüretli bir mesajını taşıyordu.[128] Fakat bu iyimserlik kısa ömürlüydü. Sayıca az olan Biçerahov'un kuvvetleri, Türk piyadeleri ve ağır silahları karşısında cepheyi uzun süre tutamadılar; bir haftalık bir direnmenin ardından, Biçerahov kuvvetlerini cepheden çekerek Dağıstan'daki Derbent ve Petrovsk'a çekildi.[129]

Öte yandan Türk kuvvetleri ilerleyişlerini daha büyük bir kararlılıkla sürdürüyorlardı. Haziran sonlarında, üç Osmanlı ordusunun Enver Paşa'nın emrini beklediği Kafkasya'ya batı cephesinden yeni tümenler ulaşmıştı. 3., 5., 36. ve 37. Kafkas tümenlerinden oluşan Üçüncü Ordu, Brest-Litovsk ve Batum antlaşmalarıyla elde edilen tüm bölgelerde düzenin korunmasıyla görevlendirilmişti. 9., 10. ve 11. Kafkas tümenlerinin bir araya getirilmesiyle yeni kurulmuş olan Dokuzuncu Ordu, Yakub Şevki Paşa'nın komutasına verilmişti ve geçici karargâhı Aleksandropol'daydı. Dokuzuncu Ordu ve Kuzey İran'a yerleştirilen Altıncı Ordu birlikte, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın başkomutanlığı altında, Doğu Orduları Grubu'nu oluşturuyorlardı. Bakû'yu kurtarma, İngilizleri İran ve Bağdat'tan sürme görevi bu kuvvetlere verilmişti. Bunlar hep birlikte, yaklaşık 55-60.000 asker ve Osmanlı kontrolü altındaki birkaç bin adamlık düzensiz kuvvetlerden meydana geliyordu.[130]

Mürsel Paşa'nın 5. Kafkas Tümeni Gence'ye doğru harekete geçmişti. Orada Nuri Paşa'nın "İslam Ordusu"nun çekirdeğini oluşturacak ve Ali

126 Anastas İvanoviç Mikoyan, anılarında, "her ihtimale karşı, onun [Biçerahov] Bakû'ya girmesine müsaade edilmemesi, buna karşın ona Aliat [Alyat] istasyonunda konaklama izni verilmesi kararlaştırılmıştı..." diye belirtmektedir. (*Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, s. 120-21.)

127 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 196-97. Bununla birlikte, İngiliz Askeri İstihbarat şefi Tümgeneral Macdonough Biçerahov'un hareketleri hakkında yanlış bilgilendirilmiş gibi görünmektedir. Macdonough hem 23 Temmuz, hem de 20 Ağustos'ta İmparatorluk Savaş Kabinesi'ne "Biçerahov Bakû'ya hiç gelmemişti" diye bilgi veriyordu. (İmparatorluk Savaş Kabinesi tutanakları; Londra, PRO; Cab. 23/41 ve Cab. 23/42.)

128 *İzvestiya* (Bakû), 9 Temmuz 1918, Suny, *The Baku Commune, 1917-1918*, s 291'de.

129 Kıdemli deniz subayından Amirallik Dairesi'ne, 10 Kasım 1918; Londra, PRO; FO 371/3347. Mints, *God 1918*, s. 471. Mikoyan, *Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, s. 121.

130 Rüştü, "Büyük Harpte Kafkas Yollarında 5. Piyade Fırkası", *Askeri Mecmua*, No 92, 1934.

Agha Shikhlinski'nin Azerbaycanlı kuvvetlerine destek olacaktı. Osmanlılarla bir ön anlaşmaya varmış olan Almanlar birliklerini Kamenka Nehri'nin kuzeyindeki köyler hattına çektiler. Böylece Mürsel Paşa'nın adamlarının Aleksandropol ve Karakilise'den geçerek Elisavetpol *guberniya*'sı içlerine girmesine izin verildi. Kress von Kressenstein şimdi Gürcü hükümetine Tiflis *guberniya*'sının en güney bölümünü Türklere bırakmasını salık veriyordu.[131]

Bakû Sovyeti'ndeki Taşnaklar 16 Temmuz 1918'de, bu kez SD'lerle birlikte, İngilizlere resmi çağrıda bulunulmasını isteyen bir başka önerge getirdiler. Teklif ucu ucuna reddedildi; fakat öyle çok destek buldu ki Şaumyan, Bolşevik merkezî otoritelerinden talimat sormaya karar verdi. Önceki kararını tekrarlayan Moskova, Şaumyan'a, Bakû Sovyeti'nin İngilizlerden yardım dilenme yönündeki "bağışlanamaz eğilim"ine karşı mücadele etmesi direktifini verdi. Eğer Bakû düşecekse, Osmanlı Türklerinin -deneyimli İngiliz sömürgecilerinin değil- paha biçilmez kentin ve kaynaklarının geçici mirasçısı olması daha iyiydi.[132]

1918 Temmuz'unun son iki haftası boyunca, Bakû'nun Türklerce ele geçirilmesi olasılığı iyice arttı. Batı cephesinden yeni tümenlerin gelişi Türk kuvvetlerini daha güçlü hale getirdi. Almanların, Türklerin Bakû üzerine yürümelerine engel olmaya çalışmayacakları da açığa çıkmıştı. Rusya'nın Bolşevik liderleri yeterince yardım gönderemiyordu. Sovyet tarihçilerine göre, Moskova'daki Bolşevik hükümeti, "Büyük Lider"in direktifleriyle, ciddi sayıda Kızıl Ordu askerini Bakû'yu savunmak üzere göndermeyi düşünüyordu.[133] Fakat sonuçta gele gele yalnızca, Astrahan'dan yaklaşık 170 adamlık bir süvari gücü ve Orta Asya'dan 780 piyadelik bir müfreze geldi.[134]

Türk orduları 25 Temmuz'da Alyat'a ulaştı. Aynı gün yapılan Bakû Sovyeti toplantısında, İngilizlerden askeri destek isteme yönündeki bir önerge oylandı (Şaumyan'ın muhalefetine rağmen) ve 236'ya karşı 259 gibi az bir farkla kabul edildi.[135] Kararı "utanç verici bir ihanet"[136] olarak

131 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 204-205.

132 Stalin, 21 Temmuz 1918, *DVP*, I, s. 401-402. Bütün bu yazışmalar Şaumyan'ın Lenin'e yazdığı 31 Temmuz 1918 tarihli mektubunda özetlenmektedir; Moskova, TsPA; Fond: 160, Op.: 3, D.: 6.

133 Azizbekova, Mnatsakanyan ve Traskunov, *Sovetskaya Rossiya i Borba za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovetov v Zakavkazye*, s. 97.

134 Suny, *Baku Commune*, s. 316'da belirtilir.

135 Şaumyan'ın (Bakû) Lenin'e telgrafı, 27 Temmuz 1918, *DVP*, I, s. 411-12.

136 Aktaran Aralov, *Vospominaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 23. Bu kitabın *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları* başlığı altında yayımlanan Türkçe bir çevirisi de vardır.

gördüğünü açıklayan Şaumyan, Sovyet iktidarının Bakû'daki temsilcisi olarak onun sorumluluğunu yüklenmeyi reddetti. Altı gün sonra Bolşevikler Bakû Sovyeti'nden çekildiler.[137] Bunun ertesi günü Orta-Hazar Yönetimi -Ruslarla Ermenilerden oluşan ve SD'lerin denetimindeki bir koalisyon- yönetimi devraldı.[138] Orta-Hazar Yönetimi'nin ilk icraatı, Dunsterville'i Bakû'yu korumak üzere resmen çağırmak oldu. Dunsterville'in uzun süredir beklediği an nihayet gelmişti.[139]

Anlaşıldığı kadarıyla, Bakû'dan gelen bu açık yardım çağrısına dayanarak, Dunsterville Londra'yı, Bakû'nun küçük bir İngiliz kuvvetiyle Türklere karşı başarıyla savunulacağına ikna etti. Ona, ağır silahlar ve zırhlı otomobillerle takviye edilmiş iki İngiliz taburu gönderme izni verildi.[140] 4 Ağustos 1918'de ilk İngiliz taburu Bakû'ya vardı. Londra'nın Dunsterville'e ilk direktifi, "Bakû'da karşılaşabileceği her Bolşevik etki kalıntısını dağıtmakta" hiç duraksamamasıydı.[141]

Sonraki iki hafta boyunca Bakû'ya başka İngiliz askerleri de getirildi. 17 Ağustos'ta boş bir petrol tankeriyle gelen, Albay Rawlinson'un başında bulunduğu 70 İngiliz askeri de bunların arasındaydı. İngiliz karargâhına varır varmaz Albay Rawlinson'a Transkafkasya Yönetimi tarafından "Asayişten Sorumlu Genel Müfettiş" unvanı verildi. Rawlinson derhal, şehrin savunulmasında kullanılmak üzere, işe yarar durumdaki silahlar, cephane ve patlayıcıların toplanmasına yönelik yaygın bir kampanya başlattı.[142]

Ağustosta Bakû'ya gelen İngiliz askerlerinin gerçek sayısını vermek zordur. Toplam adam sayısı hakkında farklı rakamlar verilmesine karşın,

---

137 Şaumyan ve diğer 25 Bakû komiseri kısa süre sonra Aşkabad'da kurulan anti-Balşevik bir komite tarafından tutuklandılar, daha sonra ıssız bir bölgeye götürülerek 20 Eylül 1918'de öldürüldüler. (Komiserlerin tam bir listesi için bkz. Mikoyan, *Dorogoy Borbı*, s. 226-42.) Katliam hakkındaki haberler 1919 başlarında Moskova'ya ulaşınca, Bolşevik hükümeti komiserlerin öldürülmesinin sorumlusu olarak İngiliz subaylarını suçladı. (Azizbekova, Mnatsakanyan ve Troskunov, *Sovetskaya Rossiya i Borba za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovetov v Zakavkazye*, s. 103; Mitrokhin, *Failure of Three Missions*, s. 49.) Bununla birlikte, İngiliz hükümeti olayda herhangi bir rolü olduğunu reddetti. (*Command Paper 1846*, Russia No. 1, 1923.)

138 Orta-Hazar Yönetimi, Sovyet kaynaklarında "İngiliz emperyalizminin oyuncağı" olarak tanımlanır. (Azizbekova, Mnatsakanyan ve Traskunov, *Sovetskaya Rossiya i Borba za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovetov v Zakavkazye*, s. 99; Mitrokhin, *Failure of Three Missions*, s. 46.)

139 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 284; Moberly, *History of the Great War*, s. 202-203.

140 *age.*, s. 198-99.

141 *age.*, s. 213.

142 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 67-69.

bunların en abartılılarında bile İngiliz kuvvetlerinin 1.000 adam civarında olduğunun öne sürüldüğü görülür.[143] Bu küçük kuvvet, Türkleri Bakû kuşatmasını kaldırmaya zorlamak için bile tümüyle yetersizdi.[144] Dunsterville Taşnak, SD ve Menşevik güçlere komuta ederek kentin savunmasını güçlendirmeye girişti. Kısa süre sonra, büyük bir askeri destek sağlanamazsa Bakû'nun korunmasının mümkün olmadığı sonucuna vardı. Fakat görünürde böyle bir kuvvet de yoktu.[145]

Ağustos sonlarında, kentin 1.000 milden daha fazla uzağından,Türklerin Bakû'yu ele geçirmesini engellemeye yönelik bir umut ışığı parladı. Alman-Sovyet görüşmeleri 27 Ağustos 1918'de, Brest-Litovsk'a ek bir antlaşmayla sonuçlandı. Bu antlaşmanın Kafkaslar'a ilişkin maddelerinde, Sovyet Rusya'nın Almanya'nın Gürcistan'ı tanımasına karşı çıkmayacağı ve Bakû'da çıkarılan petrolün ya dörtte birini ya da daha sonra belirlenecek aylık asgari bir miktarını Almanya'ya vereceği ilan ediliyordu. Bunun karşılığında, Almanya, Gürcistan sınırları ötesindeki bölgelerde üçüncü bir devletin operasyonlarına destek olmayacak, daha da önemlisi, Bakû bölgesine üçüncü bir gücün girmesini engellemek için çaba gösterecekti.[146] Bu ek antlaşma, kâğıt üzerinde, Osmanlı ordularının ilerlemesine ciddi bir engel oluşturuyordu. Bununla birlikte, Kafkaslar'daki Alman askerlerinin sayısı Türklerin askeri gücünü durdurmak için yeterli değildi. Bundan da öte, Alman asker ve subaylarının bölgedeki varlığı, sadece, "Fransız cephesinde bize [Almanlara] karşı sergilenen büyük çaba"ya verilen bir karşılıktı.[147]

Bu gelişme sırasında Türkler Bakû kentinin yalnızca 35 mil uzağındaydılar. Türk ordusunun 5., 15., 36. Kafkas tümenlerine fiili durumu tamamlamak üzere derhal saldırıya geçme emri verildi. Bu güçlü Türk taarruzu karşısında, Alman askeri liderleri Brest-Litovsk Antlaşması'nın ilgili

---

143 Allen ve Muratoff, s. 492; Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 230, 284, Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, s. 139; Moberly, *History of the Great War*, s. 105, 216, 246; Mitrokhin, *Failure of Three Mission*, s. 46; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, s. 222.

144 Moberly Türklerin Bakû karşısında 26 top ve 5.300 kişilik düzenli ordu ile Türk subaylarının yönetimindeki 8.000 Tatardan oluşan düzensiz kuvvetlere sahip olduğunu yazar. (Moberly, *History of the Great War*, s. 230.)

145 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 309.

146 Rusya ile Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye arasındaki barış anlaşmasına ek Rus-Alman Antlaşması, 27 Ağustos 1918, *DVP*, I, s. 443-5; Wheeler-Bennet, *Brest-Litovsk*, s. 433'te bu antlaşmanın İngilizce açıklaması vardır.

147 Ludendorff'un 28 Haziran'da gönderdiği bir telsiz telgraf mesajı Kafkaslar İstihbarat Teşkilatı tarafından deşifre edildi, Goldsmith'in raporu içinde; Londra, PRO; WO 95/4960.

maddelerini uygulamaya teşebbüs bile etmediler. Türk birliklerinin kente girişine karşı çıkmadılar; hatta, kendilerine de bir pay çıkarmak için, harekâta küçük bir Alman birliğinin katılmasını önerdiler.[148]

1918 Ağustos'u sonlarında Dunsterville kesinlikle "Bakû'nun daha fazla savunulması zaman ve hayat israfıdır" kanısına varmıştı.[149] 1 Eylül'de Bakû yöneticilerine seslenirken aynı görüşü tekrarlıyordu: "Yeryüzündeki hiçbir güç Bakû'yu Türklerden kurtaramaz. Savunmaya devam etmek yalnızca o kötü anı geciktirmek ve gereksiz yere daha fazla yaşam kaybına yol açmak anlamına gelir."[150] 28 Ağustos'ta Londra'ya Bakû'daki durum bildirildi. Savaş Bakanlığı yanıt olarak 31 Ağustos'ta, tümüyle çekilmeyi tamamen uygun bulduğunu ifade eden bir telgraf gönderdi. Aynı zamanda, Dunsterville'e, çekilmeden önce Bakû'daki petrol tesislerini tahrip etmesi de söyleniyordu.[151]

12 Eylül'de Türklerin son taarruz planlarına dair "kesin ve güvenilir" bilgiler ulaştığında (Dunsterville'e göre Osmanlı ordusundan kaçan iki Arap firariden, Rawlinson'a göre bir Ermeniden), Dunsterville kenti tahliye hazırlıklarına girişti.[152] 14 Eylül gecesi, Bakû ağır bir saldırı altındayken, adamlarını gemilere bindiren Dunsterville şehri kaderine terk etti. Öte yandan Rawlinson mevcut cephanenin çoğunu küçük bir gemiye yüklemeyi başardı ve Bakû'dan büyük miktarda patlayıcıyla birlikte ayrıldı. Savaş Bakanlığı'nın isteğine rağmen, çekilmeden önce Bakû petrol tesisleri tahrip edilememişti; sadece Bakû'da kurulan telgrafhane devre dışı bırakılmıştı.[153] Aynı gece Türkler Bakû'nun son direniş hatlarını da yardılar. Ertesi gün, Türk-Azerbaycanlı karma ordusunun kenti Azerbaycan

148 *age.*; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 30-31.

149 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 275.

150 *age.*, s. 279.

151 Moberly, *History of the Great War*, s. 230.

152 Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 291-92 ve Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 83.

153 MacDonell, *And Nothing Long*, s. 265. Öte yandan, Türk orduları Tiflis bölgesine yaklaşınca Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı Vladikafkas'a aktarıldı. Albay Pike orada, 15 Ağustos'ta, Bolşeviklerle Terek Kazakları arasındaki sokak çarpışmalarını izlerken beklenmedik bir biçimde vuruldu. Pike'ın ölümünün ardından Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı'nın geçici kumanda subayı olan Goldsmith ve ekibin diğer üyeleri ekimde Vladikafkas'ta Bolşeviklerce Lockhart komplosuyla bağlantılı olarak tutuklandılar. Lockhart o zaman karşı-devrimci bir komplonun mimarı olduğu gerekçesiyle Moskova'da tutukluydu ve sonuçta idama mahkûm edildi. ("Rusya'daki 'İtilaf komplosu' suçlaması hakkında gizli memorandum", 5 Kasım 1918, Londra, PRO; FO 371/3348.) Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı üyeleri Ocak 1919'da Moskova'ya gönderildiler ve Temmuz 1919'a kadar Butirski'de hapis kaldılar. (Goldsmith'in Askeri İstihbarat müdürüne raporu, 1 Temmuz 1919; Londra PRO; WO 95/4960.)

hükümeti adına ele geçirdiği ilan edildi.[154] Bakû'da, Gandhza'dan henüz gelmiş olan Khan Khoiski liderliğinde yeni bir hükümet kuruldu.[155]

Dunsterville, Rawlinson ve MacDonell, Bakû'nun düşmesi konusunda yerel kuvvetleri, özellikle de Ermenileri suçladılar. Onların söylemine göre, Ermeniler "disiplinsiz", "örgütsüz", "savaşma azminden yoksun" ve "savaş konusunda herhangi bir şeyi kavramaktan aciz"diler.[156] Buna karşın, gelişmelerin içinde yer alan bazı Ermeniler bu yaklaşımı reddettiler ve Dunsterville'in daha önce onlara Bakû'ya daha fazla kuvvet getirme konusunda söz verdiği iddiasında bulundular. Orta-Hazar Yönetimi'nin bir üyesi olan Sergei Melik-Yolçuyan, Dunsterville'in Enzeli'den 5.000 kişilik bir İngiliz ordusunun Bakû'ya sevk edilmek üzere olduğu yönünde ümit verdiğini, fakat Bakû'da topu topu binin biraz üzerinde İngiliz askeri ve teknik personel olduğunu belirtir.[157]

Bakû serüveninde yer alan İngiliz subaylardan biri, Askeri İstihbarat'tan Yüzbaşı Regiland Teague-Jones,[158] günlüğünde kısaca şöyle diyordu:

> "Bu kritik girişim pratik olarak iki temel etkenden (birçok başkasının yanı sıra) dolayı başarısızlığa uğramaya mahkûmdu: Görev için ayrılan güç çok azdı ve çok geç gelmişti."[159]

Bakû'nun Türk birliklerince ele geçirilmesi, Kafkaslar'daki çalkantılı sürecin ilk aşamasının sonunu gösteriyordu. Bakû'nun düşüşü hem İngilizler, hem de Bolşevikler için önemli bir kayıptı. Bu önemli noktanın Türklerin kontrolü altına girmesi ve zengin petrol yataklarının, Asya'daki

---

154 Şube notu: Güney Rusya, Kafkaslar Ağustos 1918-Mart 1919, Amirallik Deniz Kurmayı Operasyonlar Dairesi tarafından; Londra, PRO; WO 106/1206.

155 Azizbekova, *Sovetskaya Rossiya i Borba za Ustanovleniye i Uproçeniye Vlasti Sovetov v Zakavkazye*, s. 101-2. Bakû'nun Türklerin eline geçmesinin ardından, kentin Ermeni bölgelerinde Mart Günleri'nin öcünü almak için yapılanlar vahşiceydi. Ortalama tahminlere göre ölü sayısı 9.000'le 10.000 arasındaydı. (Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 73.)

156 Dunsterville, *The Adventures of the Dunsterforce*, s. 261; Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 73, 80; MacDonell, *And Nothing Long*, s. 279.

157 Aktaran Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle Eastern Studies*, XXII/2, s. 209.

158 Teague-Jones Bolşevik hükümeti tarafından 25 Bakü komiserinin ölümünde kişisel sorumluluğu olmakla suçlandı. (Mints, *God 1918*, s. 474.) Moskova'nın bir öç alma girişimiyle yüz yüze gelmek istemeyen Teague-Jones kimliğini değiştirdi ve ortalıktan kayboldu. 1988'deki ölümüne kadar yaşamının geriye kalanını Ronald Sinclair sahte kimliğiyle geçirdi. (Peter Hopkirk'ün yazdığı giriş, Teague-Jones, *The Spy Who Disappeared*, s. 11-12.)

159 Reginald Teague-Jones tarafından yazılan 1918'de Rus Orta Asyası'na giden gizli bir heyetin günlüğü, giriş 24.8.1918, Teague-Jones, *The Spy Who Disappeared*, s. 101.

İngiliz egemenliğini yakından tehdit edecek şekilde İttifak Devletleri'nin kullanımına geçmesi, İngilizlerin bölgedeki konumu açısından ciddi bir engel oluşturuyordu. Bolşevikler içinse bu gelişme tüm Kafkaslar'da kurabildikleri tek iktidarlarının sonu ve aynı zamanda Hazar bölgesi ve Orta Asya'ya yayılacak bir anti-Bolşevik Müslüman seferberliği potansiyel tehlikesinin büyümesi anlamına geliyordu.

Hem Moskova, hem de Londra Türk ordularının ilerleyişi karşısında işbirliği yapmayı resmi olarak reddettiler. Ullman'ın da *Anglo-Soviet Relations* adlı çalışmasının birinci cildinde belirttiği gibi, İngiliz tarafında "İtilafçılarla Sovyet rejimi arasında bir çıkar ortaklığı olduğu" yönünde "bir kanı vardı"; fakat bu gerçek de söz konusu yaklaşımı değiştirmedi.[160]

Aslında, 1918 Mayıs'ıyla Eylül'ü arasında Transkafkasya'daki gelişmelerden görüleceği üzere, sadece İngiliz tarafında değil, Bolşevikler arasında da benzer bir düşünce vardı. Bakû'nun Türklerce alınması ve petrol alanlarının kuşatılması yakın tehlikesi karşısında, bölgedeki İngiliz ve merkezi Sovyet hükümeti temsilcileri kendilerini aynı tarafta buldular. İki taraf da Türkleri Bakû'dan uzak tutmak istiyordu ve aralarındaki önemli ayrılıklara karşın, bu yaşamsal noktada ortak çıkarları olduğunu kabul ederek birbirlerine yaklaştılar. Bölgedeki yerel Bolşevikler ve İngilizler arasında karşılıklı çıkar temelinde bir işbirliği gelişti.

Bununla birlikte iki tarafın politik kurmayları aynı görüşü paylaşmıyordu. Onlar diğer devletlerin politikalarının uzun vadeli yansımalarını kavramaya çalışmakla haddinden fazla meşguldüler. Bu yüzden, Sovyet Rusya ve İngiltere'nin ortak bir çıkarı olduğu varsayımı hükümetler düzeyinde söz konusu değildi. İngiltere'nin Kafkaslar'a karışması, Moskova'nın görüşünce, İngiliz emperyalistlerinin, nihai hedefi Rusya'daki sosyalist rejimin yıkılması olan anti-Sovyet kampanyasının açık bir göstergesinden başka bir şey değildi. Öte yandan İngilizler Kafkaslar'daki gelişmeleri hâlâ 19. yüzyıl boyunca sergilenen "Büyük Oyun"un bir parçası olarak görüyorlardı:[161] İngiltere ve "Rus Ayısı" arasında, Asya toprakları uğruna verilen emperyalist egemenlik mücadelesi.

Bolşevik Devrimi'ne kadarki İngiliz-Rus ilişkilerinde hep var olan bu karşılıklı korku ve endişe, Londra ve Moskova'nın politika üreticilerinin

---

160 Ullman, *Intervention and the War*, s. 330.

161 1831 Ocak ayında kıyafet değiştirmiş bir İngiliz subayı, 24 yaşındaki Teğmen Arthur Conolly, "bir Rus ordusunun geçebileceği, Kafkaslar ve Khyber arasındaki ıssız topraklarda askeri ve siyasi araştırma yapmak üzere bölgeye gönderildi". O, "ilk Büyük Oyun oyuncusu örneğiydi, nitekim bir arkadaşına yazdığı mektupta duruma uygun bu unutulmaz deyimi ilk kez icat eden de o oldu." (Hopkirk, *The Great Game*, s. 123.)

kafasında 1917 Kasım'ından sonra da egemendi. Bu durum, iki tarafın da, temsilcilerine, Bakû'nun bir Türk işgalinden korunması için herhangi bir işbirliğine gitmemeleri direktifi vermelerine yol açtı -böylece adamlarını ortada bıraktılar. Bu karışıklık ve ikircimlilik ortamında iki taraf da Türk tehdidine kendi yolundan karşı koyma arayışındaydı. Yerel Bolşevikler bir ulusal güç (Hıristiyan Ermeniler) ile Müslüman Azerbaycanlılara karşı ittifak yapmaya çalışırken, İngilizler Türk ve Alman karşıtı bir blok (İtilaf amaçlarına bağlı Ruslar ve bölgenin Hıristiyan uluslarını içeren) kurma umudundaydı.

Kafkaslar'daki yerel Bolşevikler ve İngilizlerin faaliyetleri iyi planlanmış kararlar doğrultusunda değil, daha çok, günlük taktiksel hareketler temelinde yürüyordu. Bunlar yerel koşulların sunduğu fırsatları değerlendirmeye dayalı pragmatik operasyonlardı. Yerel koşullarsa hızla değişiyor, bazen birbiriyle çelişen acil tepkileri zorunlu kılıyordu. Sonuçta, bu karmaşa Türklerin bölgenin kontrolünü kolayca ele geçirmelerine yol açtı.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞIN SONU
EKİM 1918 - MART 1919

Türk imparatorluğu ve Transkafkaslar için tek bir manda en ekonomik çözüm olacaktır. Transkafkasya ve Ermenistan'da demiryollarının geliştirilmesine yönelik hiçbir akıllıca proje Anadolu içlerine yayılmaksızın gerçekleşemez... [H. W. V. Temperley][1]

O anda yapmamız gereken şey, Kafkaslar'daki karışıklığı önlemek ve var olma mücadelesindeki özerk devletlere bir şans vermekti... birliklerimizi orada saklamalı ve Batum-Bakû demiryolunu açık tutmalıyız... [Curzon, 12 Aralık 1918][2]

Mondros Mütarekesi

Türklerin Bakû'yu almalarının üzerinden daha iki ay bile geçmeden Birinci Dünya Savaşı resmen sona erdi ve bütün bölgenin hâkimiyeti Osmanlı ve Alman ordularından galip İngiltere ve müttefiklerinin eline geçti.[3] Savaştaki tüm rakiplerinin bozguna uğraması ve Bolşeviklerin İç Savaş'ta var olma mücadelesine girmesiyle İngiltere doğuda Hazar Denizi'nden batıda Boğazlar'ın Avrupa hinterlandına kadar uzanan toprakların geleceğini yeniden belirleme gibi eşsiz bir fırsata kondu.

Türkler için yenilgi eylül başlarında, Sadrazam Talat Paşa'nın ziyaret amacıyla Almanya'da bulunduğu bir sırada gerçekleşti. Talat Paşa Almanya

1 Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, VI, s. 55.

2 İmparatorluk Savaş Kabinesi tutanakları. Londra, PRO; Cab. 23/42.

3 "Türkiye'yle Ateşkes Sözleşmesi, 30 Ekim 1918" ve "Büyük Britanya ile Müttefik ve Birleşik Güçlerin Almanya'yla bağıtladıkları Ateşkes, 11 Kasım 1918", *British and Foreign State Papers*, 1917-1918, CXI, s. 611-24'te.

dönüşünde, General Franchet d'Esperey komutasındaki çok uluslu *Armée de l'Orient* (Doğu Ordusu) karşısında Dubropolje muharebesini kaybeden Bulgar Ordusu'nun çöküşüne tanık oldu. Bulgar hükümeti Talat Paşa'ya, treni Sofya'dan geçerken, Bulgaristan'ın İtilaf Güçleri'yle müstakil bir barış yapma çabasında olduğunu resmi olarak bildirdi. 30 Eylül'de Bulgaristan savaştan çekildi ve Osmanlı hükümeti, Avrupa'daki savaş müttefikleriyle bağlantısı kopuk, moral bozucu bir yalıtılmışlıkla yüz yüze kaldı.[4]

Yenilginin yaklaştığını gören Bâbıâli, savaş dönemi politikalarından sorumlu tutulamayacak yeni bir hükümetin İtilafçılarla görüşmek için daha uygun olacağını düşündü. Yeni kabine İstanbul'da 17 Ekim'de oluşturuldu; üyelerinin bir kısmı Türkiye'nin Almanya'yla ittifak yapmasına karşı çıkmış kişilerdi.[5] Eski Erkân-ı Harp reisi olan yeni sadrazam Ahmet İzzet Paşa[6] imparatorluğun en saygın yüksek rütbeli askeri liderlerinden biriydi. Kısa bir süre önce Brest-Litovsk'ta Sovyet hükümetiyle barış görüşmelerinde bulunan Türk heyetinin başkanlığını da yapmıştı. En önemlisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin -1913'ten beri ülkeyi yöneten, her iki savaşın ve utanç verici yenilginin sorumlusu tutulan parti-[7] üyesi değildi.

Yeni kabinenin ilk işi, Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf'u[8] Limni adasının Mondros limanında, İngilizlerin Akdeniz'deki başkomutanı Koramiral Sir Somerset Arthur Gough-Calthorpe'la ateşkes görüşmeleri yapmakla görevlendirmek oldu.[9] Brest görüşmelerinde Osmanlı donanmasının temsil-

4 Lloyd George, *War Memoirs*, II, s. 1946-47.

5 Kutay, *Atatürk-Enver Paşa Hadiseleri*, s. 15; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s.180.

6 Ahmet İzzet Paşa (1864-1937). 1908'den sonra Erkân-ı Harp reisi. 1913'te harp nazırı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesinde hizmet verdi. 1918'de Talat Paşa'nın yerine geçerek sadrazam oldu. (Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 199-200.)

7 23 Ocak 1913'te Enver Paşa ve küçük bir subay grubu Bâbıâli'de bir silahlı baskın girişiminde bulundular. İttihat Terakki karşıtı harp nazırını vurdular ve sadrazamı silah zoruyla istifaya zorladılar. O zamandan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaşın sonuna kadar ülkeyi bir askeri diktatörlükle tek başına yönetti. (İttihat ve Terakki Komitesi için bkz. Ahmad, *The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-14*; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*; Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*; Heyd, *Turkish Nationalism and Western Civilisation*.)

8 Hüseyin Rauf (Orbay) (1881-1964). 1912-1913'te Balkan Savaşı sırasında *Hamidiye* kruvazörünün kaptanı olarak ün kazandı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı donanmasında ve İran'da Osmanlı temsilcisi olarak hizmet verdi. (Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 292-93.)

9 Ateşkes Dökümanları; Londra, PRO; FO 371/3449/181110. Ateşkesin genel şartları daha önce 5 ve 7 Ekim arasında yapılan "İngiliz, Fransız ve İtalyan başbakanları konferansının oturumları"nda kararlaştırılmıştı. (İmparatorluk Savaş Kabinesi Tutanakları, 11 Ekim 1918; Londra, PRO; Cab. 23/42.)

cisi olarak bulunan Hüseyin Rauf Osmanlı ordusu ve donanması içindeki Alman etkisine karşıtlığı iyi bilinen birisiydi.[10]

Mondros'taki görüşmeler sırasında Türk tarafı birtakım ödünler elde etmeye çalıştı.[11] Orijinal taslakta, Osmanlılardan, savaşın bitmesine yakın alelacele işgal ettikleri bütün doğu bölgelerinden kuvvetlerini çekmeleri isteniyordu.[12] Sorun olan doğu bölgeleri Kuzey İran ve Transkafkasya'ydı -elbette Bakû'yla üç önemli vilayet, Batum, Kars ve Ardahan da içinde olmak üzere. Osmanlı heyeti bu üç vilayet konusunda zorlu, katı bir tavır sergiledi. Buna karşın Calthorpe, stratejik Transkafkasya değil, diğer Doğu Anadolu toprakları üzerinde uzlaşmayı kabul etti.[13] Özellikle Batum bölgede etkin bir kontrol sağlamak için kilit nokta olarak görülüyordu; çünkü Bakû, çevresindeki petrol alanlarına bağlanan demiryolu ve petrol boru hattıyla Kafkaslar'da önemli, stratejik bir köşe başıydı.

Böylece yenik Osmanlı ordusu, mütareke koşulları uyarınca, Kuzeybatı İran, Bakû, Batum ve Transkafkasya'nın geriye kalanından çekilmek zorunda kaldı. XV. maddeye göre, bütün Transkafkasya demiryolları da İtilaf denetimine veriliyordu.[14] Mondros görüşmeleri Türklere Boğazlar üzerinde de hiçbir olumlu uzlaşma zemini bırakmadı. İtilaf güçlerinin Karadeniz'e geçişinin güvence altına alınması, Karadeniz'e hâkim olmak ve dolayısıyla Kafkaslar, Hazar ve Güney Rusya bölgelerindeki konumlarını sağlamlaştırmak için olağanüstü önemde görülüyordu.[15] Bu yüzden, Türkiye'yle yapılan mütarekenin ilk maddesinin Boğazlar'ın açılmasına hükmetmesi -ve böylece "bizim [İtilafçıların] Güney Rusya'yla bağlantımızın yeniden kurulması"-[16] bir raslantı değildi.

Türkiye'yle yapılan mütareke tartışmalarının sonuçlanmasının hemen

10 Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, II, s. 48-49.

11 Ateşkes görüşmelerinin ön süreci hakkında bir araştırma için bkz. Dyer, "The Turkish Armistice of 1918,2. Lost Opportunity: the Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, VII (1972), s. 313-48.

12 Ateşkes konusunda bkz. Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s. 23-73. Bu, Mondros'taki ateşkes görüşmelerine katılan Türk heyetinin sekreterince yazılmış önemli bir kaynaktır.

13 Mondros'taki görüşmelerin müsvedde tutanakları Londra, PRO; FO 371/529/E 5732/5732/44 içindedir.

14 *British and Foreign State Papers*, (1917-1918), V, CXI, s. 611-13; Temperley, *History of the Peace Conference of Paris*, I, s. 495.

15 Mondros'taki görüşme oturumlarının tutanakları, Londra, PRO; FO 371/5259/E 5732/5732/44.

16 31 Ekim sabahı Versailles'da toplanan İtilaf Yüksek Savaş Konseyi'nin ilk resmi oturumunda İtalyan dışişleri bakanı Baron Sidney Sonnino. (Aktaran Rudin, *Armistice 1918*, s. 294.)

ertesi günü, Savaş Bakanlığı, XV. maddeyi uygulamak üzere, İngiliz Mezopotamya Ordusu'na Bakû'yu ve çevresindeki petrol alanlarını işgal etme emri verdi. Harekete geçen Tuğgeneral William Montgomery Thomson (Kuzey İran'daki İngiliz seferi kuvvetleri komutanı) 14 Kasım 1918'de, son Osmanlı askerlerini de Bakû'dan çıkarmakla görevlendirildi. Thomson 17 Kasım'da, Dunsterville'in birliklerinin kenti Türklere bırakmasından tam 64 gün sonra, Kuzey İran'dan gelerek Bakû'ya girdi.[17] Bu sırada, Selanik cephesinden gelen başka İtilaf birlikleri de (üç İngiliz tümeninden oluşuyordu) İstanbul'a ulaşarak İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı'nın iki yakasına yerleşti. Deniz trafiğinin ve Boğazlar'ın doğrudan kontrolünü sağlamak üzere de Osmanlı başkentine bir İngiliz filosu gönderildi. İtilaf kuvvetlerinin komutanı, İngiliz yüksek komiserliğine getirilen Koramiral Somerset Arthur Gough-Calthorpe'tu. Calthorpe, Adalar açıklarında demirleyen *Majestelerinin gemisi Iron Duke*'te kalıyordu.[18]

Boğazlar'dan Hazar'a kadar tüm bölgenin kontrolüyle yeni kurulan Karadeniz Ordusu görevlendirilmişti. Omurgasını Selanik cephesinden İstanbul'a gelen üç İngiliz tümenin oluşturduğu bu ordu General George Francis Milne'in komutası altındaydı.[19] İstanbul'daki Karadeniz Ordusu karargâhından Tuğgeneral G. T. Forestier-Walker'ın 27. Tümen'i Transkafkasya'nın batı bölgelerindeki yaşamsal öneme sahip merkezleri korumak üzere gönderildi.[20]

1918 Aralık'ında Osmanlı başkentinde İngiliz liderliğinde bir İtilaf yönetimi kuruldu. İtilaf Kontrol Komisyonları, Osmanlı ordusunun terhis edilmesi ve silahsızlandırılmasına nezaret ediyor, yerel polis ve jandarmayı denetliyordu. Kent İtilaf kuvvetleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştı - asıl olarak, 900.000'den fazla insanın yaşadığı böyle büyük bir metropolün kontrolünün getirdiği mali yükü paylaşma düşüncesiyle.[21] İngilizler

17 W. J. Childs ve A. E. R. Macdonell, "Outline of the Events in Transcaucasia from 1917 to 1921", 31 Mayıs 1922, s. 10; Londra, PRO; FO 371/7729/E 8378.

18 İngiliz Yüksek Komiserliği'nin diğer üyeleri Tuğamiral Richard Webb (yüksek komiser yardımcısı), J. B. Hohler (Calthorpe'un siyasi baş danışmanı), Sir Adam Block (mali uzman) ve Tuğgeneral Deedes (askeri ataşe) idi. (Clayton, *British Empire*, s. 64; Mears, *Modern Turkey*, s. 555)

19 Türkiye ve Kafkaslar'ın kontrolü için General Milne'in komutası altında ayrı bir ordu kurulması ilk kez 3 Aralık 1918'de Lloyd George tarafından önerilmiş ve diğer İtilaf temsilcilerince de kabul edilmişti. ("Notes of an Allied Conversation held on 3 December 1918"; Londra, PRO; Cab. 23/42)

20 Moberly, *History of the Great War Based on Official Documents, The Campaign in Mesopotamia 1914-1918* , IV, s. 329-30.

21 Osmanlı dahiliye nezareti kayıtlarına göre savaşın başında İstanbul'un toplam nüfusu 909.978'di; bunun 560.434'ünü Müslümanlar, 205.375'ini Rumlar, 72.962'sini

yabancıların ikametgâhlarının, konsoloslukların ve modaya uygun mağazaların bulunduğu, Haliç'in kuzey kıyısındaki Galata ve Pera dış mahallelerinde yetkiliydi. Tarihi camilerin, Türk hükümet binalarının ve geleneksel pazarların yer aldığı eski İstanbul'un kontrolü Fransızlardaydı. İtalyanlar ise İstanbul Boğazı'nın Asya kıyısındaki yerleşim bölgesinde, Üsküdar'da yetkiliydi. Ve küçük bir Yunan askeri gücü de Fener'i kontrol ediyordu.[22] İngiliz kuvvetleri, başkentin yanı sıra, Boğazlar boyunca birçok kıyı kasabasını, Karadeniz kıyısında önemli bir liman kenti olan Samsun'u, güneydoğuda Antep'le diğer bazı stratejik noktaları ve Alman yapımı Anadolu demiryolunu boydan boya işgal etmişti.[23] Türkiye'nin kaderi artık İtilaf Güçleri ve müttefiklerinin elindeydi.[24]

Böylece, Mondros Mütarekesi iki komşu bölgeyi -Trakya ve Anadolu'daki Türk toprakları ile Kafkaslar- Karadeniz Ordusu'nca icra edilen İngiliz askeri kontrolü altına soktu. Kafkaslar'ın Anadolu'ya coğrafi yakınlığı, İngilizler için, her iki bölgenin denetimini fiziki açıdan olanaklı, stratejik anlamda da önemli kılıyordu. Bu sıkı bütünsellik, İngilizlere coğrafi kontrol kadar, nüfuzunu artırma fırsatı da sağlıyordu.

Savaşın sonu Rusya, Almanya ve Türkiye'yi yakın gelecek için politik sahneden dışlayarak bölgedeki güç odaklarını fiilen parçaladı.[25] Acil sorun, bölgede bir politik boşluğun ortaya çıkmasıydı. İngiltere için, bu boşluğu doldurmak üzere en akla yatkın çözüm, galip güç olarak "düzen"i belirlemekti. Bununla birlikte, asıl mesele, dayatılacak "bu düzen"in nasıl kalıcılaştırılacağıydı.

Türkiye Meselesi

Sonraki aylar, zaferden kaynaklanan üstünlüğün etkin bir kontrol sağlamak için yeterli olmadığını gösterdi. Galip kampta amaç birliği yoktu ve sorumluluk çok azdı. İtilaf güçleri arasında baş gösteren rekabet ve İngi-

---

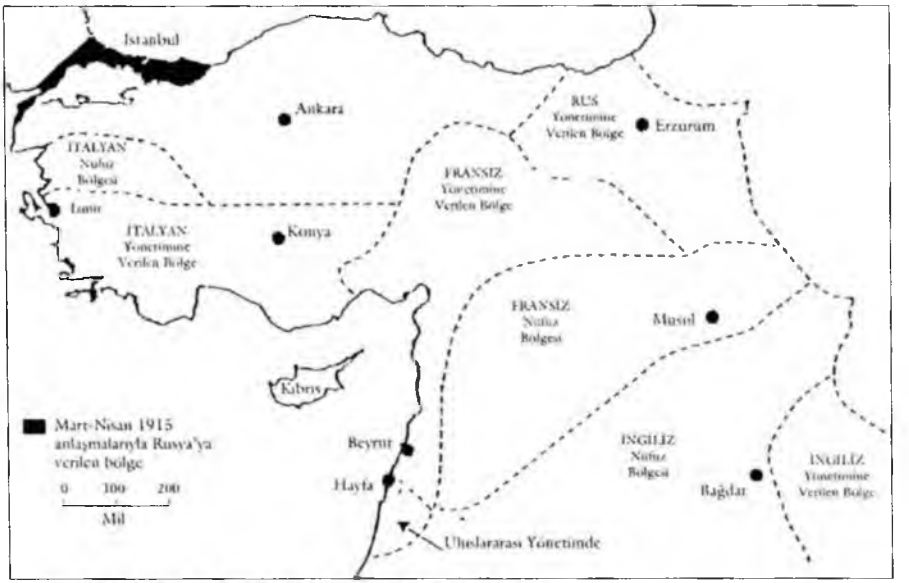
Ermeniler ve 52.126'sını Yahudiler oluşturuyordu. (Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s. 170-71.) Bu rakamlar Kasım 1919'da General Milne tarafından hazırlananlara yakındır: 560.000 Türk, 205.000 Rum, 83.000 Ermeni ve toplam 848.000. Milne kentin Yahudi nüfusuna dair bir rakam vermez. (Cambridge, Trinity College Library; Montagu Papers, AS 4/7/19(2).)

22 Price, *The Rebirth of Turkey*, s. 126.

23 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 5-16. Ayrıca bkz. Çiçerin'in Anadolu'daki İtilaf birliklerinin aldığı önlemler hakkındaki açıklaması, 20 Nisan 1919, Moskova, AVP, Fond: Türkiye üzerine referans, Op.: 2, Por.: 2, Pap.: 2.

24 Nicolson, *George Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, s. 63.

25 İtilafçılar ve Almanya arasındaki ateşkes 11 Kasım 1918'de imzalandı. (Ateşkes anlaşmasının İngilizce bir çevirisi *British and Foreign State Papers*, 1917-1918, CXI, s. 611-24'te ve Barclay, *Armistice 1918*, s. 132-45'te yer alır.)

Harita 4: Gizli Anlaşmalara Göre Türkiye'nin Taksimi.

liz hükümetinin kendi içinde bütünlükten yoksunluğu, uzun vadeli bir çözüm yönünde ilerlemeyi başından beri zaafa uğratıyordu. İngiliz yüksek komiseriyle Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri arasında gerilim vardı. Bu durum biraz da Fransa ve İtalya'nın, İngilizlerin başat rolünü pek hoş karşılamamalarından kaynaklanıyordu. İstanbul'da, antik kentin kaymağı, en prestijli Pera ve Galata bölgeleri İngiliz denetimi altındaydı ve müttefikleri bu düzenlemeden pek memnun değildi. İstanbul'da İtilaf denetiminin sağlanmasının hemen ardından, tüm bölgenin kontrolü üzerine bir dizi tartışma çıktı. Bu tartışmalar, savaş sonrası Türk meselesinin nazik sorunlarını alevlendirdi.[26] İngiliz hükümeti, Türk topraklarında, liderlik rolünü de içeren özel bir statünün kendileri için bir doğal hak olduğunu düşünüyordu. "Biz," diyordu İngiliz başbakanı, "Çanakkale'de, Gelibolu'da, Mısır'da, Mezopotamya'da ve Filistin'de Türklere karşı savaşın yükünü çok daha fazla taşıdık..."[27] Artık meyveleri toplama zamanıydı.

Bununla birlikte İngilizler Türkiye'deki rolleri konusunda bölünmüşlerdi. İngiliz politikacıları, askeri liderleri ve bölgedeki diplomatik temsilcileri arasında çoğu kez çatışan görüşlerden oluşan geniş bir yelpaze var-

26 İtilafçılar arasındaki anlaşmazlıkların kökleri hakkında bir tartışma için bkz. Mears, *Modern Turkey*, s. 55-56 ve Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*.

27 Lloyd George, *War Memoirs*, VI, s. 3309-10.

dı. Esas karışıklık, savaşın sona ermesiyle, Lloyd George'un koalisyon hükümetinde Türkiye meselesi üzerine sağlanan konsensusun da ortadan kalkması gerçeğinden kaynaklanıyordu. Mütareke, hükümetin istikrarının altını kazan bir uyumsuzluk sürecini harekete geçirmişti.[28]

İngiliz hükümetinin Türkiye politikası, ana hatlarını Lloyd George ve onun dışişleri bakanı Lord Balfour'un oluşturduğu bir çizgide yürüyordu. Balfour, savaş sırasında İtilaf Güçleri arasında yapılan, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen yok edilmesi amacına yönelik birçok gizli anlaşmanın mimarıydı. İngiltere, Rusya ve Fransa arasındaki Mart-Nisan 1915 İstanbul Antlaşması, Rusya'nın, bir İtilaf zaferi durumunda, İstanbul ve Boğazlar'ı ilhak etme talebine onay vermişti. Nisan 1915 Londra Antlaşması, Akdeniz bölgesinin Adalia (Antalya) vilayetinin çevresindeki bir bölümünün İtalyanlara verileceğini karara bağlıyordu. Mayıs 1916 Sykes-Picot Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının İngiltere, Fransa ve Rusya arasında toptan taksim edilmesini öngörüyordu. Ve Nisan 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması, İtalyan taleplerine açıklık getiriyor, Smyrna (İzmir) ile birlikte Aydın vilayetinin de İtalyanlara devredileceğini belirtiyordu.[29]

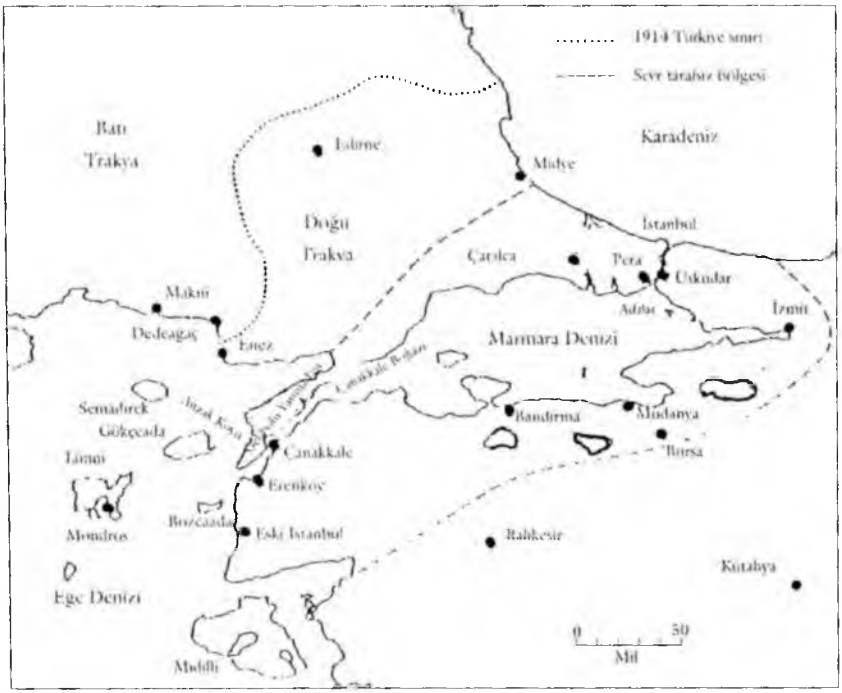
Balfour, bu savaş dönemi taahhütlerine tümüyle uygun bir biçimde, Türkleri soyup soğana çevirecek ve onları Avrupa'dan sürecek bir politika yürütme konusunda kararlıydı. Türklerin İstanbul'dan atılarak kendilerine ayrılan küçük bir Orta Anadolu toprağına sıkıştırılması,[30] İstanbul'un da uluslararası veya mandacı bir gücün kontrolü altına verilmesi gerektiğine inanıyordu. Lloyd George, Balfour'la ilke olarak anlaşıyordu. O da, yalnızca Türkiye'yi savaştaki rolünden dolayı cezalandırmakla kalmayacak, aynı zamanda kilit Osmanlı vilayetlerinin İtilaf kontrolüne verilmesiyle müzmin "Doğu Sorunu"na çözüm getirecek bir politikadan yanaydı.[31] Buna karşılık, Temmuz 1917'den sonra mühimmat, Ocak 1919'dan sonra savaş bakanı olan Winston Churchill'in Türk sorununa yönelik düşüncesi farklıydı. Ona göre konu daha geniş boyutluydu ve bu yüzden daha

28 Gilbert, *Winston S. Churchill*, IV, s. 167-80.

29 Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s. 7-25. Bu diplomatik düzenlemeler hakkında kısa bir Sovyet değerlendirmesi için bkz. Kryazin'in 1923'te *Noviy Vostok*'ta yayımlanan "Razdel Turtsii vo Vremya Mirovoy Voyni" başlıklı makalesi. (No. 4, s. 49-57.)

30 Miller, *My Diary at the Conference at Paris with Documents*, III, s. 303-307; Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, II, s. 655.

31 30 Aralık 1918'de Lloyd George İmparatorluk Savaş Kabinesine, Başkan Wilson'ın kendisine Türklerin Avrupa'dan tümüyle sürülmesinden yana olduğunu açıkladığını bildirdi. (İmparatorluk Savaş Kabinesi Tutanakları; Londra, PRO; Cab. 23/42.)

Harita 5: Çanakkale Bölgesi

kapsamlı bir strateji gerektiriyordu. Sorun, uzun zamandır süren bir problemin çözümü olarak bir Anadolu Türk devleti kurdurmakla sınırlı değildi; Rusya'da yeni ortaya çıkan Bolşevik iktidarı gibi önemli bir mesele de vardı. Bu düşüncedeki Churchill farklı bir politika yönünde kendi stratejik önceliklerini hızla yeniden formüle etti. Balfour ve Lloyd George gibi o da Türk devletinden bağımsız, Türk olmayan bölgelerden yana olmakla birlikte, Türklere İstanbul'u bayrakları altında tutma izni vermenin birtakım avantajları olduğuna inanıyordu.

Churchill Türklere karşı daha yumuşak davranmak için geçerli pratik, tarihsel ve stratejik nedenler olduğunu düşünüyordu. Birincisi, İstanbul'un dost bir Türk devletinin başkenti olmasıyla Anadolu'nun ve Doğu Akdeniz'in kontrolünü sağlamak daha kolay olacaktı. İkincisi, Churchill, Türkiye ile Hindistan Müslümanları arasındaki güçlü tarihsel ve kültürel bağlardan dolayı, başkentlerinin Türklerin elinden alınmasının Hindistan'da ters tepkilere yol açacağı kaygısı taşıyordu. Son olarak, İstanbul'un İtilaf kuvvetlerince işgalinin Türkleri İngilizlere karşı Bolşeviklerle stratejik bir ittifaka sürükleyeceğine inanıyordu.

Hükümet politikasının bir diğer sıkı eleştiricisi, Churchill'in kaygılarının da çoğunu paylaşan Hindistan bakanı Ernest S. Montagu'ydu. Montagu, Türkiye'ye karşı katı bir yaklaşımın Hindistan'daki İngiliz egemenliğini zora sokacağından korkuyordu. Daha 1918 Ekim'inde, Türk sorununun görece bir yumuşaklıkla halledilmesi yönündeki arzusunu belirtiyordu.[32] Kabine sekreteri Maurice Hankey'ye gönderdiği mektupta,[33] Türklere de Bulgaristan'a olduğu gibi görece yumuşak bir barış anlaşması şansı verileceğine yönelik umudunu Lloyd George'a bildirmesini istiyordu.[34]

İngiliz Kabinesi'nde Türk sorunu konusundaki görüşlerinin netliğiyle öne çıkan bir politikacı vardı. Zamanın dışişleri bakan vekili -Balfour'un 1919 Ekim'indeki istifasının ardından dışişleri bakanı olacak olan- Lord Curzon sadece Türk topraklarını değil, bütün bölgeyi kapsayan bir yaklaşıma sahipti. Curzon "Avrupa sınırlarından Hindistan İmparatorluğu sınırlarına kadar uzanan bir dost ülkeler zinciri"ni savunuyordu.[35] Bu projeye göre, Türk devletinin geleceği de bu hayali zincirin merkez halkası olmaktı. Curzon, projesi hakkında ayrıntılı bir program sundu. "Curzon Planı"na göre, Arap toprakları Türk devletinden ayrılacak ve "kendi kaderini tayin" ilkesine tabi olacaktı. Curzon, Türk başkenti konusundaysa Balfour ve Lloyd George'u destekliyor, Istanbul'un stratejik konumundan dolayı Türklerin oradan atılması gerektiğini düşünüyordu. Kent, Güney Rusya, Kafkaslar ve Transhazar'daki gelişmeleri kontrol etmek üzere bir atlama tahtası olarak görülüyordu. Lord Curzon, Anadolu'nun geriye kalan toprakları konusunda Lloyd George ve Balfour'la uyuşmazlık içindeydi ve onları, toprak bütünlüğünün korunması yönünde ikna etmeye çalışıyordu.[36]

Kabine içindeki farklı görüşler ve İtilaf Güçleri arasındaki rekabete rağmen Lloyd George tümüyle iyimserdi. Birinci Dünya Savaşı'nın galip güçlerini temsil eden devlet adamları yenik düşmanlarına kabul ettirecekleri barış koşullarını hazırlamak üzere 1919'un ilk günlerinde Paris'te toplandıklarında, Lloyd George Türk sorununun kendi düşünceleri doğ-

---

32 Montagu'dan Hankey'e, 2 Ekim 1918; Cambridge, Trinity College Library; Montagu Papers, Montagu AS 4/6/1-25.

33 3 Ekim 1918'de Hankey, Montagu'yu "2 Ekim tarihli mektubunuzda Türkiye konusunda yürütülmesini istediğiniz çizgi tastamam Savaş Kabinesi'nin sahip olduğu görüştür" diyerek yanıtladı. Hankey'den Montagu'ya, 3 Ekim 1918; Cambridge, Trinity College Library; Montagu Papers, Montagu AS 4/6/2.

34 Bulgaristan'la 29 Eylül 1918'de imzalanan ateşkes sözleşmesi Bulgar yönetiminin Bulgar toprakları üzerindeki yetkilerini sürdürmesine izin veriyordu; buna ateşkes döneminde İtilafçılarca işgal edilen topraklar da dahildi. (Rudin, *Armstice 1918*, s. 404-5.)

35 Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, III, s. 260.

36 Nicolson, *George Curzon; The Last Phase 1919-1925*, s. 76-78

rultusunda çözüleceğine dair güçlü bir inanç taşıyordu.[37] "Taksim planı", İngiliz başbakanının Türk sorununa bakışını belki de en iyi anlatan terimdir. Bu plana göre, Trakya, İstanbul ve Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan - daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun doldurduğu- güç boşluğu, şimdi dost bir güç tarafından doldurulmalıydı. İngiltere'nin kendisi bu görevi üstlenemezdi; çünkü etkin bir terhis kampanyası sürüyordu[38] ve Savaş Bakanlığı, Türkiye'de asayişi sağlayabilecek yeterli askeri ve mali kaynakları olmadığına inanıyordu. Bu yüzden İngiliz askeri otoriteleri İngiliz hükümetinden Türkiye'de düzeni sağlayacak bir yardımcı güç arayışına girmesini talep etmişlerdi.[39]

Böyle bir görev için kim gönüllü olacaktı? Yunanistan neredeyse doğal bir aday olarak ortaya çıktı. Yunan delegasyonu Barış Konferansı'nda boy gösterdiğinde, Lloyd George'a en uygun seçim gibi göründüler. Onun görüşünce, Yunanlılar Doğu Akdeniz'de geleceğin halkı olacaktı. "Onlar üretken ve enerji doluydular"; bu yüzden bu görev için biçilmiş kaftandılar. Lloyd George'a göre, daha büyük bir Yunanistan, Britanya İmparatorluğu'na eşsiz bir avantaj sağlayacaktı. 5-6 milyonluk bir ulus olan Yunanlıların, kendilerine verilen toprakları ellerinde tutabilmeleri durumunda, 50 yıl içinde 20 milyonluk güçlü bir ulus olacaklarını düşü-

nüyordu.[40] Aslında bu uslamlama, başbakan Venizelos'un[41] başkanlık ettiği Paris'teki Yunan delegasyonunun taleplerine de çok uygundu. Yunan davası, Barış Konferansı'nda 3 ve 4 Şubat 1919'da Venizelos tarafından ateşli bir şekilde ortaya kondu.[42] Venizelos'un talepleri oldukça ayrıntı-

37 Paris Barış Konferansı 12 Ocak 1919'da toplandı. Konferans hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919.*

38 Terhisler savaşın bitiminin hemen ardından başladı. 2 Aralık 1918'de Korgeneral Macdonough İmparatorluk Savaş Kabinesi'ne ordunun Birleşik Krallık, Hindistan ve yurtdışındaki diğer garnizonlarda ihtiyaç duyulan birlikler hariç, yedeklerle birlikte 21 tümene kadar terhis edilmesini önerdi. Öneri kabul edildi. (İmparatorluk Savaş Kabinesi Tutanakları; Londra, PRO; Cab. 23/42.) 1919 Ocak başlarında Dover ve Folkstone'daki askerler derhal terhis isteyen gösteriler yaptılar. Daha ocak sonunda neredeyse bir milyon asker ve subay terhis edilmişti. (Gilbert, *Winston S. Churchill*, IV, s. 181-93.)

39 Churchill, *The World Crisis, Part IV, The Aftermath*, s. 166; Churchill, *The Stricken World*, s. 472.

40 Churchill, *The World Crisis, Part IV, The Aftermath*, s. 415.

41 Eleutherios K. Venizelos (1864-1936): Modern merkez partilerden türemiş Liberal Parti'nin kurucusu ve lideri. Lloyd George'un dostu ve İngiliz parlamenter kurumlarının hayranı. (D. Alantos, *Venizelos*, Londra: Humpries, 1942.)

42 Barış Konferansı'ndaki Yunan duruşunu desteklemek üzere Yunan kulüpleri ve hayırseverleri Avrupa başkentlerinde açıklamalar yaptılar, konferanslar düzenlediler ve yazılar yayımladılar. *Daily Telegraph*'ta İngilizce'ye Rudyard Kipling tarafından

lıydı.[43] Batı Trakya'daki Müslüman nüfusun Yunan ve Bulgar nüfusun toplamından çok daha fazla olduğunu teslim ediyor,[44] bununla birlikte, Türklerin Yunan yönetimini Bulgarlarınkine tercih edeceğini öne sürüyordu. Venizelos, bu iddiasını desteklemek için, Bulgar Trakyası'nın tanınmış Türk liderlerinin imzaladığı, Bulgar yönetiminin katlanılmazlığından dolayı tüm bölgenin Yunanistan'la birleşmesini isteyen uzun bir memorandum sundu.[45]

Venizelos, Ege adalarıyla bağlantılı olarak Batı Anadolu'ya, Bursa vilayetinin bir bölümüne, bir kaza (Denizli) hariç tüm Aydın vilayetine ve özellikle de Smyrna (İzmir) vilayetine yönelik ek talepler öne sürdü.[46] Venizelos'a göre, bu topraklar 1.188.359 Rum, 1.042.050 Müslüman barındırıyor ve bölge *Aegean* (*Egeli*) olarak tanımlanıyordu; bu yüzden de iklimsel, coğrafi ve kültürel açıdan Asya'nın bir uzantısı olmaktan çok, Yunan dünyasına aitti.[47] Yunan delegasyonu İstanbul konusunda ihtiyatlı davranarak sessiz kalmayı tercih etti. Böyle bir politikanın, Trakya'nın geriye kalan kısmıyla ilgili iddialarını güçlendireceğini düşünüyorlardı.[48] Kentin çok uluslu bir manda yönetimi altında uluslararasılaştırılmasını savundular. Bununla birlikte, şuna da inanıyorlardı: "Rum toplumunun gücü sayesinde Konstantinopolis uluslararası koruma altında küçük bir Yunan eyaleti haline gelecek, bunu da doğal olarak, içte yatan ulusal arzuların gerçekleşmesi izleyecekti."[49] Yunanlılar bir ön taktik olarak kente yönelik talepte bulunmadılar; onu uzun bir koşu içinde adım adım ele geçirmeyi hesap ediyorlardı.[50] Yunan talepleriyle ilgili asıl sorun, onların,

çevrilen Yunan ulusal marşı yayımlandı. (Smith, *Ionian Vision*, s. 63-64.)

43 Yunan iddiaları için bkz. Venizelos, *Greece Before The Peace Congress of 1919*. Bu, Venizelos'un Yunanca yazılmış, İngilizce ve Fransızca olarak basılmış uzun, resmi bir açıklamasıydı.

44 Meriç nehri Trakya'yı Doğu ve Batı Trakya olarak adlandırılan iki bölgeye ayırır.

45 8 Mart 1919'la biten haftaya ait "Weekly Intelligence Summary", No. 93, *United States Military Intelligence*, VIII, s. 653; *Reply of the Hellenic Delegation*, s. 40-42.

46 Smyrna (İzmir) ihracatın ithalatı aştığı birkaç Anadolu limanından biriydi. Bu durum büyük oranda 1856'da İngilizlerce inşa edilen İzmir-Aydın demiryolundan kaynaklanıyordu. Bu demiryolu İzmir'in ihracatını artırmasının yanı sıra, ülkenin iç kesimlerindeki ticari faaliyete de muazzam bir ivme kazandırmıştı.

47 Venizelos, *Greece Before The Peace Congress of 1919*, s. 21-22.

48 *age.*, s. 18-19.

49 Diomidis-Petsalis, *Greece at the Paris Peace Conference*, s. 102.

50 Diomidis-Petsalis'in iddiasına göre eğer Türk başkenti teklif edilseydi Yunanistan bu teklifi geri çevirecekti. Bu yaklaşım, "...onların [İtilaf] gerekçesi Boğazlar'ın kontrolünün getirdiği yükten uzak durmak ve öteki Yunan taleplerinin reddedileceği bir konuma girmek olacaktı" iddiasıyla desteklenir. (Diomidis-Petsalis, *Greece at the Paris Peace Conference*, s. 102.) Venizelos'un politikası da var olduğu iddia edilen,

müttefiklerin bir diğer üyesi olan İtalya'nın çıkarlarına ters düşmesinden kaynaklanıyordu. İtalya, Rodos ve Oniki Ada'yı topraklarına katma hakkı ve anakaradan, özellikle de İzmir vilayetinden bir pay istiyordu. Bu istekler, İtilaf Güçleri'nce hem 1915 Londra Antlaşması, hem de 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması'yla kabul edilmişti.[51]

Paris'teki Onlar Meclisi,[52] 1919 başlarında, Lloyd George'un teklifiyle Yunan taleplerini değerlendirmek ve önerilerde bulunmak üzere bir uzmanlar komitesi kurmaya karar verdi. Komite Şubat'ta araştırmalarına başladı. İngiltere ve Fransa Yunanlıların konumu hakkında büyük oranda anlaşırken, İtalya plana şiddetle karşı çıkıyordu. Birleşik Devletler ise daha ihtiyatlı bir tutum benimsemişti.[53]

Temelde İtalyan muhalefeti nedeniyle, İtilaf Güçleri arasında Yunan talepleri konusunda nihai karara varılamadı. Bir tecrit durumuyla karşı karşıya kalan İtalyanlar, gizli antlaşmalarla kendilerine vaat edilen Anadolu parçasını işgal etmelerine hâlâ izin verilmemesine gittikçe sınırlenmeye başlamışlardı. Sonunda kendi başlarına harekete geçmeye karar verdiler ve mart ortalarıyla mayıs başları arasında İtalyan birlikleri Adalia'ya (Antalya) çıktılar. İtalyan hükümeti, birliklerinin, yöredeki Türklerin isteği üzerine,[54] bölgedeki karışıklığı bastırmak için harekete geçtiğini ve eylemin, Mondros Mütarekesi'nin "İtilaf Güçleri'nin güvenliğini tehdit eden bir durum ortaya çıktığı takdirde, İtilaf kuvvetleri her stratejik noktayı işgal

---

Yunan-Türk işbirliğinin gelişmesine yönelik bir planın ışığında açıklanabilirdi. Öne sürüldüğüne göre Basri Bey adlı bir Türk Venizelos'la görüşür ve Sultan nezdindeki nüfuzunu Yunan-Türk işbirliğinin gelişmesi için kullanacağını belirtir. Basri Bey'in teklifi, Türklerin Yunan etkisindeki bir rejim altında yabancıların söz sahibi olacağı başka herhangi bir rejimden daha az acı çekecekleri inancı üzerinde temellenir. (Diomidis-Petsalis, *Greece at the Paris Peace Conference*, s. 190.) Bu görüşe göre, eğer İstanbul Türklerde kalırsa, kent işte o zaman bir Yunan-Türk federasyonu için yuva haline gelebilirdi. (*age.*)

51 Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s. 11.

52 Paris Barış Konferansı'nın temel karar üreten gövdesi, savaşın sürdürülmesinden sorumlu bir grup olan Yüksek Savaş Konseyi; Yüksek Savaş Konseyi üzerinde temellenen, fakat askeri danışmanlar olmaksızın önemli güçlerin -İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Birleşik Devletler- her birinden iki tam yetkili temsilciyi -genellikle hükümet başkanı ve dışişleri bakanı- barındıran Onlar Konseyi ve Clemenceau, Lloyd George, Orlando ve Wilson'dan oluşan Dörtler Konseyi'nden meydana geliyordu.

53 Nicolson, *Peacemaking, 1919*, s. 280. Bu, Yunan Komitesi'nin teknik danışmanı ve Avrupa ve Anadolu Türkiyesi bölümlenmesi sorununda Dört Büyükler'ın danışmanı tarafından yazılmış önemli bir günlüktür. Konferansta Venizelos'u dinledikten sonra Nicolson babasına, "O [Venizelos] ve Lenin Avrupa'nın gerçekten büyük iki adamıdır," diye yazıyordu. (*age.*, s. 221.)

54 Haftalık İstihbarat Özeti, 17 Mayıs 1919'la biten haftaya ait, No 103, *United States Military Intelligence*, VIII, s. 954.

etme hakkına sahiptir" şeklindeki VII. maddesine uygun olduğunu iddia ederek girişimini aklamaya çalıştı.[55]

İtalya 2 Mayıs'ta İzmir'e de birkaç gemi gönderdi. 5 Mayıs'ta artık İtalyanların hakları olarak gördükleri toprakları işgal etmeye başladıkları açıkça ortaya çıkmıştı.[56] Bu durum Üç Büyükler (Wilson, Lloyd George ve Clemenceau) arasında İtalyan karşıtı duyguları yükseltti ve bölgeye yönelik İtalyan planlarına karşı ortak bir kaygıya yol açtı. Bunun sonucunda, İzmir'e derhal bütün tarafları temsilen bir İtilaf gemisi gönderilmesine karar verildi. Çıkarma eylemini düzenlemek üzere geminin komutanlığına İngiliz amiral Calthorpe getirildi. Karaya ilk çıkacak birliğin tümüyle Fransız askerlerinden oluşması, ardından Yunan birliklerinin görevi devralması kararlaştırıldı. Daha sonraki bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı raporuna göre, "Bu görev [Yunanistan'a] o zaman asıl olarak İzmir'e yönelik bir İtalyan işgalini önlemek için verilmişti".[57] Çıkarma 15 Mayıs'ta gerçekleşti.[58] Fransız, İtalyan ve İngiliz askerleri hiçbir itirazla karşılaşmadılar. Fakat 15.000 Yunan askeri karaya çıkıp yürüyüşe geçtiklerinde, İzmir'in Konak bölgesinde gösteriler patlak verdi; bu, tüm Anadolu'ya yayılacak yurtsever direnişin ilk kıvılcımıydı.[59]

Yunan askerleri Konak meydanında, Türk birliklerinin içine sıkıştırıldığı kışlaya ateş açtılar. Yarım saatten fazla süren yoğun ateşin ardından içerideki Türk askerleri teslim oldular. Türkler daha sonra Konak meydanından, bir tutsak gemisine bindirildikleri iskeleye kadar yürütüldüler. Savaş gemilerinin güvertelerinden gelişmelere tanık olan İtilaf görevlilerinin anlatımlarına göre, çoğu Türk askeri tutsak gemisine ulaşamadı, yere yıkıldı, süngülendi ya da vuruldu. Haberlerin yayılması Türk mahallelerinde büyük gösterilere yol açtı. Askeri depolardan silah almayı başaran bazı Türkler Yunan birliklerine karşı direnişe geçti. İlk günün sonunda, 400'den fazla Türk, 100'den fazla Yunanlı öldü ya da ağır yaralandı. Kentteki öldürme ve yağma olayları kısa süredc yakın köylere de sıçradı.[60]

55 Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s. 37.

56 Baker, *Woodrow Wilson and the World Settlement*, II, s. 191.

57 "1914'te savaşın başlamasından bu yana tutum sicili", Mr. Adams, 8 Ekim 1922, Londra, PRO, FO 371/E 10728/27/44, 7900.

58 Çıkarma sırasında kentte bulunan Joseph Bliss'in Montagu'ya gönderdiği bir mektup çıkarmayı detaylı bir biçimde resmeder, 16 Haziran 1919, Cambridge, Trinity College Library, Montagu Papers, AS 4/4/31-42.

59 Arıburnu, *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri*, s. 212; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 58-61.

60 "Müttefikler Arası Araştırma Komisyonu Raporu", *British Documents*, II, No. 17, A. Balfour'dan Curzon'a Ek, 18 Haziran 1919; Londra PRO; FO 406/41; Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 270-73, 390-405.

İzmir'in Yunanlılarca işgali, İtilaf Güçleri'nin savaşın bitiminden sonra bölgede yüz yüze geldikleri çok önemli ilk sorundu. Hem İngiliz Savaş Bakanlığı, hem de Dışişleri Bakanlığı çıkarma öncesinde, böyle bir eylemin olası sonuçlarına işaret ederek kararı protesto etmişti. Çok kızgın olan Churchill daha sonra şöyle diyecekti:

> Paris'teki bu seçkin devlet adamlarının, dirayetleri, sağduyuları ve hitabet yetenekleriyle onları en zor sınavlarda bile akranlarının çok üzerine çıkardığı Wilson, Lloyd George, Clemenceau ve Venizelos'un böyle düşüncesiz ve talihsiz bir yola nasıl saptıklarını bugün dahi anlayabilmiş değilim.[61]

Yunan işgalinin İtalyanların Ege kıyısına yönelik emellerinin önüne geçmesine karşın, İtilafçılar bölgede arzuladıkları uzun vadeli çözümden hâlâ uzaktılar. Artık Yunanlılar İzmir ve Trakya'yla ilgilendiklerine göre, sorun şimdi, İstanbul, Trakya ve Ege kıyılarından Anadolu'nun çok uzak Karadeniz bölgelerine dek yayılan ulusalcı kabarışın yatıştırılması için ek birlikler bulunmasıydı. İngiliz çıkarlarını korumak için gönderilen birliklerin kendileri sorunu çok daha büyük boyutlara ulaştırmıştı ve ek askeri destek gerekiyordu.

Anadolu'da Direniş

İzmir'in Yunanlılarca işgali, Paris'te konferans masalarında yapılan planlarda hesap edilmeyen bir süreci hızlandırdı. Churchill, işgali, Türklerin kendilerinin yürüteceği herhangi bir stratejiden daha etkili bir şekilde ulusal direnişi ateşleyen talihsiz bir adım olarak nitelerken haklıydı.[62] Daha 1918 yazında bazı direniş grupları görülmeye başlamıştı. Toprak sahipleri, öğretmenler, zanaatkârlar ve dini ileri gelenlerin -yani taşra seçkinleri-[63] girişimleri sonucunda bütün Anadolu ve Trakya'da yerel "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" ortaya çıkmıştı. Bu yerel propaganda grupları, İzmir çıkarması öncesinde, bazı milli talepler doğrultusunda kampanya yürütüyor, fakat silahlı eylemden sakınıyorlardı.[64] Başkan Wilson'ın 14 hedefi yumuşak bir çözüm umudu yaratmıştı.[65] Özellikle 12. hedefe

---

61 Churchill, *The World Crisis, Part IV, The Aftermath*, s. 388-90; Nicolson, *George Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, s. 94.

62 12 Aralık 1921 tarihli bir Savaş Bakanlığı açıklamasında, İzmir'e yapılan Yunan çıkarması hem Türk direniş hareketini, hem de Türklerin İngilizlere karşı Bolşeviklerle yakın işbirliğini başlatan çok ciddi bir olay olarak tanımlanır. (Savaş Bakanlığı'ndan, 12 Aralık 1921, Londra, PRO, FO 371/E 13700/143/44, 6537.)

63 Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, s. 129; Noviçev, "Antikrest'yanskaya politika Kemalistov 1919-1922", *Voprosı İstorii*, 9 (1951), s. 64.

64 Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları*, s. 18-44.

65 Wilson'un an dört hedefinin günümüz Türkçesiyle açıklaması için bkz. Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 84-87.

umut bağlanmıştı: "Mevcut Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölümlerine kesin bir egemenlik hakkı sağlanmalıdır..."[66]

Fakat İzmir'e yapılan Yunan çıkarmasının ardından bütün iyimserlik havası kayboldu ve yerine parçalanma kötümserliği çöktü. İzmir'in Yunan kuvvetlerince işgali, farkına varılan Türk karşıtı tertibe karşı ulusal duygu yükselişine denk düştü. İstanbul'da ve Anadolu'da büyük halk gösterileri düzenlendi. Bu gösterilerin çoğunda, Türk yeraltı direniş örgütü *Karakol*'un eli vardı. Eski iaşe nazırı Kara Kemal'in yönettiği *Karakol* İstanbul'da eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında örgütlüydü.[67]

Türk direniş akımının yükselişi, uzak köylerdeki küçük toplantılardan büyük kentlerdeki kitle gösterilerine dek yapılan çalışmalar, 1918-23 zaman diliminin tanınmış politik kişiliklerinin yazdığı anıların birçoğundan izlenebilir.[68] Bu bilgiler Sovyet belgelerince de doğrulanmaktadır. Örneğin, Odessa'daki Sovyet temsilcisi Zaydel, Moskova'ya gönderdiği raporunda, Anadolu'daki ilk direniş hareketlerinin ayrıntılı bir anlatımını sunar.[69]

1919 ortalarından itibaren, zaten var olan yerel gruplar temelinde, liderliğine Mustafa Kemal Paşa'yı getiren örgütlü bir direniş hareketi ortaya çıktı.[70] Mustafa Kemal, 1915'te Çanakkale'de İngiliz kuvvetlerine karşı sergilenen başarılı savunmadaki rolüyle ulusal çapta ün kazanana kadar tanınmayan bir subaydı.[71] Savaşın geri kalan bölümünde, doğu ve Suriye

---

66 *The Papers of Woodrow Wilson*, XXXXV, s. 528. Lloyd George, anılarında, "biz onları [Wilson'ın on dört hedefi] resmen hiçbir zaman kabul etmedik ve onlar resmi İtilaf politikasının bir parçası değildir" diye yazar. *War Memoirs*, V, s. 2489.

67 Bkz. Zürcher, *The Unionist Factor*, s. 59.

68 Adıvar, *The Turkish Ordeal*, s. 36; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 55-60; Arıburnu, *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri*. Bazı kaynaklara göre bu halk mitingleri İttihat ve Terakki'nin istihbarat örgütü *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından örgütleniyordu. *Teşkilat-ı Mahsusa* savaş öncesi, Osmanlı devletinin gizli siyasi polis teşkilatı olarak kurulmuştu. Örgütün istihbarat ağının büyük bölümü Mondros Mütarekesi'nden sonra da sağlam kaldı ve ulusal hareketle birlikte çalıştı. (Criss, *İşgal Altında İstanbul*, 143-49; Zürcher, *The Unionist Factor*, s. 59.)

69 Zaydel'den (Odessa) Çiçerin'e (Moskova), 20 Nisan 1919; Moskova, AVP; Fond: Türkiye üzerine referans, op.: 2, por.: 1, pap.: 2. Bununla birlikte, daha sonraki Sovyet kaynakları Anadolu'daki Türk direnişinin ortaya çıkışını Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nin doğrudan bir sonucu olarak tarif eder. (Rozaliev, *V. I. Lenin i Turtsiia*, s.184.)

70 Türk ulusal hareketi ve Mustafa Kemal'in çıkışı üzerine ilk ayrıntılı Sovyet çalışması 1921'de görüldü. (Pavlovitç [Veltman], "Kemalistiçeskoye dvizheniye v Turtsii", *Krasnay Nov*, 1, s. 218-22.)

71 Mustafa Kemal'in Çanakkale savaşındaki kendi rolüne dair kısa bir anlatımı İğdemir tarafından *Anafartalar Muhaberatına Ait Tarihçe*'de yayımlanmıştır.

cephelerinde başarıyla görev yaptı. Veliaht Vahideddin'in 1917-18 kışında yaptığı Almanya ziyaretinde onun yaveriydi.[72] Görevi boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politik faaliyetlerinden uzak durdu. İttihat ve Terakki liderliğine karşıtlığı açıkça biliniyordu ve adını savaşın kötü idaresinden kaynaklanan güvensizlikten ayrı tutmayı başarmıştı.

Mustafa Kemal Suriye cephesinden başkente 13 Kasım 1918'de döndü; aynı gün İtilaf donanması da Boğaziçi'ne girmişti. 1918-19 kışını yeni kabinede yer almaya uğraşarak İstanbul'da geçirdi. Bu dönemde onun İngilizlerle bağlantı kurma girişiminde bulunduğu bildiriliyordu. Mustafa Kemal, *Daily Mail*'in İstanbul'daki muhabiri G. Ward Price'la yaptığı bir söyleşide şu ifadeyi kullanıyordu:

> Eğer İngilizler Anadolu'nun sorumluluğunu üstleneceklerse, emirlerinde çalışacak deneyimli Türk idarecilerinin işbirliğine ihtiyaç duyacaklar. Öğrenmek istediğim...bu kapsamda hizmet etmeyi teklif edebileceğim uygun makamdır.

Price bu görüşmeyi Selanik Ordusu İstihbarat Bölümü'nün kıdemli genelkurmay subayı Albay Heywood'a aktardığını söylüyor. Heywood bunu önemsiz görerek ciddiye almamış, "Bu Türk generallerinin birçoğu çok sürmez iş aramaya başlarlar" demişti.[73] Mustafa Kemal, anılarının çok ayrıntılı bir şekilde yer aldığı, liderliği altındaki ulusal mücadelenin kronolojik bir anlatımı olan *Nutuk*'ta, açık nedenlerle, Ward Price'la yaptığı bu görüşmeden söz etmez.[74] Onun kendi anlatımında açıkça belirtilen, yenik imparatorluğun yaşadığı hasarı en alt düzeyde tutmak için, İstanbul'da İngiliz yönetimi kadar Osmanlı meclisinin de etkin olmasını hedefleyen bir politik çözümden yana olduğudur. Onun temel amacı, Türk devletinin taksim edilmesini engellemekti.[75] Bu yaklaşımında yalnız da değildi. Osmanlı ordusunun birtakım önde gelen subayları, kişisel bağlantılar ve kulis çalışmaları aracılığıyla alttan alta, fakat inatçı bir kampanya yürütmeye çalışıyorlardı.

---

72 Rauf, *The Last Sultans*, s. 350-51; Özerdim, *Atatürk Devrimi Kronolojisi*, s. 12. (1934'te çıkan bir yasayla bütün Türk vatandaşlarına soyadı alma yükümlülüğü getirildi. Birkaç kişi daha önce soyadı sahibi olmuştu. Mustafa Kemal'e Büyük Millet Meclisi'nce "Atatürk" soyadı verilmişti.)

73 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 104.

74 Mustafa Kemal 1927'de ünlü Altı-Gün Nutku'nu sundu. Bu konuşma daha sonra resmi Türk tarihçileri için temel, vazgeçilmez bir yazılı malzemeye dönüştürüldü. Mustafa Kemal kamuya yönelik bu konuşmasını bütün kendi kararlarını ve eylemlerini aklama ve muhaliflerince yükseltilen eleştirilerin bir kısmını yanıtlama aracı olarak kullandı. (Atatürk, *Nutuk*. Metnin İngilizce bir çevirisi *A Speech Delivered by Mustafa Kemal, 1927* başlığı altında yayımlandı.)

75 Atatürk, *Nutuk*, s. 1-4.

Mustafa Kemal'in Harbiye'den sınıf arkadaşı olan Ali Fuat Paşa -o zamanlar Ankara'daki 20. Kolordu'nun başındaydı- anılarında, 1918 sonlarında İstanbul'da Mustafa Kemal'le birlikte ulusal kurtuluşun olası yolları üzerine tartıştıklarını anlatır. Bu görüşmelerde altı hedefli bir program üzerinde anlaşırlar: 1) terhislerin durdurulması; 2) Türk topraklarının korunması için gerekli olan silah ve cephanenin teslimine son verilmesi; 3) Anadolu'daki birliklere komuta edebilecek genç subayların atanmasının sağlanması; 4) güvenilir ulusçu sivil yöneticilerin görev yerlerinde kalmalarının sağlanmaya çalışılması; 5) vilayetlerdeki parti çekişmelerinin önlenmesi; 6) halkın maneviyatının yükseltilmesi.[76]

Osmanlı ordusunun bir diğer önde gelen komutanı Kâzım Karabekir Paşa da anılarında benzer görüşmelerden söz eder. Karabekir, General Thomson komutasındaki İngiliz kuvvetlerine karşı Bağdat'ı savunan Türk ordularının başkomutanı Alman mareşali von der Goltz'un kurmay başkanıydı. Mütareke sonrası İstanbul'a döndü. Daha sonra, 1919 Mart'ında büyük oranda kuvvet yığılan Doğu/Kafkas cephesindeki Osmanlı birliklerinin komutanlığına getirildi.

Karabekir 1918'de kurulan Dokuzuncu Ordu'nun komutanlığını yapacaktı. Bu ordu yalnızca dört tümenden oluşuyordu; fakat bunlar güçlü, iyi donanımlı, toplam 30.000 adamdı ve yaklaşık 20.000 kişilik milis ve jandarma gücü desteğine sahipti. Belki hepsinden de önemlisi, diğer cephelerdeki birliklerden farklı olarak, bu adamların maneviyatları yüksekti. 1918'de öteki Osmanlı birlikleri geri çekilirken, Dokuzuncu Ordu, tersine, ileri doğru harekete geçerek Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey İran'da geniş topraklar ele geçirmiş, Hazar Denizi kıyılarına dayanmıştı. Mütarekeden sonra bu birlikler Azerbaycan'dan çekilme, Rus Ermenistanı sınırına yakın, Trabzon ve Erzurum arasında üslenme emri almışlardı. Artık Karabekir bu prestijli Osmanlı ordusunun komutanıydı. Dokuzuncu Ordu, İtilafçıları ikna etmeye yönelik bir formalite olarak kolordu statüsüne indirilmiş ve On Beşinci Kolordu adını almıştı. Bu onun fiili askeri gücü ve konumunda bir değişiklik yaratmamıştı. Onun alnına gelecek aylarda Türk direniş hareketinin omurgası olmak yazılmıştı.[77]

Karabekir, Erzurum'daki görevi dolayısıyla başkentten ayrılmadan önce, 23 Mart 1919'da, Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret etti. Anılarında, bu ziyaretinde Mustafa Kemal'e Anadolu'da kendisine katılması için ısrar ettiğini belirten Karabekir, Mustafa Kemal'in siyasi bir çözüm için hâlâ İstanbul'daki Meclis-i Mebusan içinde çalışmaya kararlı olması

---

76 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 37.

77 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 12-16.

ve bu amacına ulaşabilmek için bir nazırlık konumu yakalamaya çabalamasından dolayı bu teklifi geri çevirdiğini yazıyor.[78]

Ölesiye enerjik, fakat henüz yeterince göze çarpmayan Mustafa Kemal kabineye giremedi;[79] bununla birlikte 5 Mayıs'ta Osmanlı hükümeti tarafından, Doğu Anadolu'da yeni örgütlenen Dokuzuncu Ordu kıtaatı müfettişliğine atandı. Mustafa Kemal *Nutuk*'ta bu atamanın, başkentteki ulusçu etkinliklerinden dolayı bir tür sürgün anlamına geldiğini iddia ediyor.[80] Buna karşın, şüpheli bir subayın, neredeyse sınırsız yetkilerle donatılarak böyle nazik bir göreve atanması pek mümkün değildi. Eğer bir muhalif olarak görülüyorduysa, İstanbul'da İngiliz denetimi altındaki Türk yetkililer için, başka birçok ulusçu aktivist gibi onu da cezaevine koymak çok daha basit bir yol olurdu. 1919'un ocak ile nisan ayları arasında başkentte, içinde birçok önde gelen politikacı ve subayın da bulunduğu toplam 107 kişi hükümet ve İtilaf karşıtı etkinliklerinden dolayı tutuklanmıştı.[81]

Mustafa Kemal'in atanması, aslında, İtilafçıların Osmanlı hükümetinden, Samsun vilayetindeki Hıristiyan köylerine yerel Müslüman çetelerce yöneltilen tacizlerin durdurulmasını istemesinin bir sonucuydu. Samsun, Karadeniz kıyısında, İstanbul Boğazı'nın 400 mil doğusunda, Batum'un 300 mil batısında bir Anadolu kentidir. Kıtaat müfettişi temel olarak asayişin sağlanması ve terhisten sorumluydu. Silahlı kuvvetler içindeki saygınlığından ve İttihat ve Terakki'nin Alman yanlısı savaş dönemi politikalarına muhalif geçmişi nedeniyle Bâbıâli'nin İttihat ve Terakki karşıtı çevreleri gibi İtilafçılarca da kabul edilmesinden dolayı Mustafa Kemal bu göreve, muhtemelen, özellikle tayin edilmişti.

Sovyet belgelerinde, Mustafa Kemal'in İstanbul'daki İngiliz yanlısı yönetim tarafından Anadolu'ya, yeni başlayan ve 1919 baharı sonlarında Bâbıâli'nin otoritesini tehdit eder bir havaya bürünen direniş hareketinin hızlı büyüyüşünün kontrol altına alınması için gönderildiği iddia edilir.[82] Ayrıca, Mustafa Kemal'in padişahla kişisel ilişkilerinin de bu atamada rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir. Vahideddin (ki Mustafa Kemal 1917 sonlarında onunla birlikte ve fahri yaveri olarak Almanya'ya gitmişti) ağa-

---

78 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 14-15; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 11.

79 İzzet Paşa Mustafa Kemal'i kabinesine almama nedenini onun haddinden fazla talepkâr ve öfkesi burnunda olduğunu söyleyerek açıkladı. (Aydemir, *Tek Adam*, s. 334'te.)

80 Atatürk, *A Speech Delivered by Mustafa Kemal, 1927*, s. 7.

81 Jaschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, s. 24.

82 Komintern Doğu Bölümü Yürütme Komitesi tarafından hazırlanan Türkiye'deki Ekonomik ve Siyasi Durum Özeti, 1 Ocak 1922; Moskova, TsPA; Fond:5, Op.: 3, D.: 630.

beyi Reşad'ın 3 Temmuz 1918'de ölümünün ardından tahta geçmişti.[83] Mustafa Kemal'in, atanmasının hemen öncesinde, Sultan VI. Mehmed Vahideddin'le birçok özel görüşme yaptığına dair anlatımlar vardır.[84]

Ardında yatan nedenler ne olursa olsun, bu atamanın etrafında dönen gelişmelerin dinamikleri Mustafa Kemal'i çok olağanüstü bir konuma itti; Anadolu'da zaten var olan yerel direniş gruplarıyla ilişkiye geçmesini sağlayarak ona ülkenin geleceğinde eşsiz bir rol oynama şansı verdi. Yunanlıların İzmir'e girişinden dört gün sonra, 19 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal Samsun'a ayak bastı ve kendini ateşli ulusal mücadelenin içinde buldu. Hazırlıklar, dağınık direniş gruplarının koordinasyonu ve merkezî bir direniş hareketinin yaratılması yönündeydi.[85] Samsun Bâbıâli'den ve İngilizlerden rahatsızlık duymayacak kadar uzaktı; Mustafa Kemal'in kendini ulusal çapta direnişi örgütlemeye, geliştirmeye ve yönetmeye vermesi fazla zaman almayacaktı.

İzleyen aylarda beklenmedik bir hız kazanan Türkiye'deki gelişmeler, 1919 sonlarına doğru bir kriz boyutuna vardı. Direniş hareketi bu dönemde İtilaf Güçleri'nin "endişelenmelerine yol açan" tam bir bağımsızlık savaşı halini aldı.[86] Türk sorununun çözümünün uzun ve zorlu bir süreci gerekli kıldığının ortaya çıkmasıyla İngilizlerin başlangıçtaki iyimserliği aşama aşama azaldı. 1919 sonlarında, sorunun rahat çözümü artık İngiliz hükümetinin ulaşamayacağı uzaklıktaydı.[87] "Avrupa'nın hasta adamı"nın ölüm döşeği için henüz hazır olmadığı belli olmuştu. Nicolson'ın sözleriyle, "hasta bir gecede ayağa kalkmıştı".[88]

---

83 VI. Mehmed Vahideddin (1861-1929): Otuz altıncı ve son Osmanlı sultanı. 3 Temmuz 1918'den 17 Ekim 1922'ye kadar hüküm sürdü. Sultan V. Mehmed Temmuz 1918'de öldü ve yerine VI. Mehmed adıyla tahta çıkan kardeşi Vahideddin geçti. Vahideddin İngiliz yanlısı tutumu nedeniyle I. Dünya Savaşı sonrası yıllarda tahttan indirildi. Daha sonra Malta'da, Cenova'da ve öldüğü San Remo'da sürgün olarak yaşadı. (Karal, *Mehmed VI. Muhammed VI. Vahid al-Din*, IA, VII, s. 562-66.)

84 Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", s. 402; Jaschke, *Kronoloji*, I, s. 7; Rauf, *The Last Sultans*, s. 353; Mansel, *Constantinople*, s. 388.

85 Ortodoks Türk tarihçiliği, sonuçta Mustafa Kemal'in *Nutuk*'taki kendi sözlerine dayanarak Mustafa Kemal'in Samsun'a varışını Ulusal direnişin başlangıcı olarak sunar. (Karal'ın *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1919-1944*, Kili'nin *Türk Devrim Tarihi* ve *Tarih. Dördüncü Cilt. Türkiye Cumhuriyeti* (Türk Tarih Kurumu'nca hazırlanmış) ortodoks Kemalist tarihçiliğin temel eğilimini sergiler.)

86 Sir Maurice Hankey'nin (kabine sekreteri) günlüklerinden, 16 Ekim 1919; Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; HNKY, 1/5, s. 94.

87 23 Ekim 1919'da İstanbul'daki İngiliz İstihbarat Birimi, başkentteki Türk nüfusun "ülkenin işgal edilmesine yönelik herhangi bir girişime karşı direnmeye" hazır olduğunu bildiriyordu. (Genel Kurmay İstihbarat Raporu, İngiliz Yüksek Komiserliği, İstanbul, 23 Ekim 1919; Londra, PRO; FO 371/4160/E 149600.)

88 Nicolson, *George Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, s. 69.

İngiliz Birlikleri Kafkaslar'da

İngiltere'nin derdi Türkiye meselesiyle sınırlı değildi. Kafkaslar'da daha da ciddi sorunlar vardı. Mütarekeyi izleyen aylar, bölgedeki İngiliz çıkarlarını korumanın Türkiye'dekinden hiç de daha kolay olmayacağını gösterdi. Fakat bu, Türkiye'deki gibi bir yerel direnişten kaynaklanmıyordu. Sorun, temelde, İngiltere'nin kısa sürede tümüyle içine gömüldüğü bölgesel problemlerin karmaşık labirentiyle bağlantılıydı. Eğer İngilizler böyle bir sorumluluğu almaya hazır olsalardı, etkili bir yönetim sistemi belki göreli uyumlu bir kontrol sağlayabilirdi.

Türklerle yapılan mütarekeyi takiben İngiliz birlikleri, beklendiği üzere, harekete geçerek tüm kilit noktaları, hiçbir direnişle karşılaşmaksızın etkin bir askerî denetim altına aldılar. Thomson Bakû'da, Forestier-Walker Batum'da karargâh kurdular. Batum-Bakû demiryolu kolayca kontrol altına alındı. Böylece 1918 sonlarında İngiliz birlikleri Kafkaslar'da, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan sağlam bir "koridor" oluşturdular. Bu, Karadeniz'deki güçlü bir donanma ve Hazar'daki küçük, fakat önemli bir güç tarafından da destekleniyordu.[89]

Transkafkasya cumhuriyetlerinin hepsi -Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan- 1918 Mayıs'ında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Aynı yılın eylülünde hepsinin, en azından bir kısım toprağı Türk ve Alman ordularının işgali altındaydı. Savaşın bitmesiyle bağımsızlıklarını geri isteme şansını yakaladılar. Aralıkta İngilizlerin Azerbaycan'a ulaşmasının ardından, Khan Khoiski bütün etnik ve politik grupların katıldığı, çok daha az Türk yanlısı yeni bir hükümet kurdu. Gürcistan'da, Çhenkeli'nin Alman himayesi altında kurulan Alman yanlısı kabinesi, sosyal demokrat bir hükümetle yer değiştirdi. Erivan'da, Taşnak hâkimiyetindeki Ermeni hükümeti İngilizlerin Transkafkasya'daki stratejik noktaları denetim altına alma kararını sıcak karşıladı ve İngiliz temsilcileriyle doğrudan ilişkilere girdi.[90]

İngiliz ordusu mütarekeyi uygulamaya ve asayişi sağlamaya çalışıyordu. Bunu yapmak İngiltere'nin hakkı olarak görülüyordu. Sonuçta, Dunsterville'in Ağustos-Eylül 1918'deki Kafkaslar "macera"sına yol açan bir Türk işgali tehdidiydi. Türkiye'nin yenilgiye uğramasıyla, İngiltere'nin

---

89 İmparatorluk Savaş Kabinesi'nde Curzon, 23 Aralık 1918; Londra, PRO; Cab. 23/42.

90 "Outline of Events in Transcaucasia from Beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921 (1917 yazındaki Rus Devrimi'nin başlangıcından Nisan 1921'e dek Transkafkasyadaki gelişmelerin ana hatları)", W. J. Childs ve R. MacDonell, 31 Mayıs 1922; Londra, PRO; E 8378/8378/58 FO 371/6280.

Kafkas bölgelerinde hâkim bir konuma hak kazandığı düşünülüyordu; çünkü bu toprakları Türklerden geri alanlar İngilizlerdi.[91]

Fakat savaşın sonunda bölgedeki durum, en hafif deyimiyle, karmakarışıktı. Türklerin Azerbaycan'dan çekilmesi bu ülkeyi ciddi bir denetimden yoksun bırakmıştı ve İngilizlerin, sükûneti sağlamak için, duruma istediklerinden daha fazla müdahale etmesi gerekiyordu. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler uyumlu olmaktan uzaktı; bunun temel nedeni eskiden beri süregelen toprak talepleriydi. Mütareke sonrasında dış baskıların azalması, bağımsız cumhuriyetler arasındaki düşmanlıkların yeniden öne çıkmasına zemin hazırladı. Türk orduları bölgeden ayrılır ayrılmaz, Ermenistan ve Gürcistan arasında, her iki tarafın da kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Borçalo üzerine bir silahlı çatışma patlak verdi. Bölgeye henüz ulaşmış olan İngiliz askeri yetkilileri kontrolü sağlamak için araya girmek ve kuvvet kullanmak zorunda kaldılar.[92]

Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki sınırlar daha ciddi bir çatışma kaynağı oldu. Çok sayıda Azeri ve Ermeni köyü yan yanaydı ve sığır ve koyun otlatmak üzere sık sık aynı ortak toprakları kullanıyorlardı. Her iki taraf da bu alanların kendilerine ait olduğunu öne sürüyordu. Belli başlı sorun oluşturan yerler Zangezur, Nahcıvan ve Karabağ bölgeleriydi.[93] Bu tür sorunlar sürekli etnik çatışmalara yol açıyor, bölgenin istikrarını ciddi bir şekilde bozuyordu. Böylesi etnik ve teritoryal çatışmalara ek olarak, bir de Denikin'in Gönüllü Ordu'suyla Transkafkasya cumhuriyetleri arasındaki çıkar çelişkileri sorunu vardı. "Bir ve Bölünmez Büyük Rusya" yaklaşımına sahip Denikin, Transkafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımayacağını açıklamıştı.[94] 1919 başlarında Kuban bölgesinden güneye doğru harekete geçen Denikin'in orduları bağımsız Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarına yaklaştı. Bölgedeki İngiliz komutanları kendilerini, her ikisi de İngiliz hükümeti tarafından desteklenen, iki karşıt taraf arasında buldular. Ocakta Gönüllü Ordu'nun Gürcistan'ın Soçi bölgesine saldırması, iki tarafı, ancak İngilizlerin müdahalesiyle önlenebilen, topyekûn bir savaşın eşiğine getirdi.[95] Böyle istikrarsız bir bölgede bir yandan İngiliz çıkarlarını korurken, bir yandan da düzeni sürdürmek çok zor bir işti.

---

91 Askeri Operasyonlar Direktörü Tümgeneral P. de B. Redeliffe'in memorandumu, 13 Kasım 1918; Londra, PRO; Cabinet Paper G. T. 6274, Cab. 24/69.

92 Rayevskiy, *Angliyskaya İnterventsiya*, s. 108-109.

93 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 78-92.

94 Denikin, *The White Army*, s. 156.

95 Savaş Bakanlığı'ndan Genel Karargâh'a (İstanbul), 10 Mart 1919; Londra, PRO; WO 157/767.

Belki İngiltere'den gelecek net direktifler durumu kolaylaştırabilirdi; fakat görünürde böyle bir şey de yoktu. Tam tersine, İngiliz birliklerinin bölgesel kavgalara karışması, Londra açısından, zaten kararsız bir yapıdaki İngiliz politikasında ek bir karışıklık kaynağı oluşturuyordu. Savaşta Türkiye'ye karşı kazanılan zafer, neredeyse otomatik olarak bölgenin İngiliz askeri kontrolü altına girmesinin yolunu açmış, fakat İngiliz birliklerinin bölgede uzun vadede ne yapacağına bir açıklık getirmemişti. Kafkaslar'ın geleceği, Türk sorununun çözümüne yakından bağlı olmakla birlikte, esas itibarıyla bir Rusya meselesiydi. Rusya sorunu konusundaysa ortada tutarlı bir politika görünmüyordu.

Savaşı bitiren İttifak ve İtilaf devletleri arasındaki mütarekeler İngiliz hükümetinin değerlendirmelerini değiştirdi. Bolşeviklerin iktidarı alışıyla savaşın bitişi arasındaki yıl süresince, İngilizlerin Rusya'ya müdahalesi başlangıçta Almanya'yla savaş ve Türk birliklerinin Kafkaslar'daki ilerleyişi gerekçe gösterilerek savunulmuştu.[96] İngiliz hükümeti ta 1917 Aralık'ından beri Rusya'da anti-Bolşevik Beyaz Rus ordularını desteklemekteydi ve İngiliz birlikleri, müttefikleriyle birlikte Murmansk'a çıkarma yaptıkları 1918 Mart'ından bu yana Rusya'daydılar.[97] Askeri müdahale başlangıçta İttifak Güçleri karşısında doğu cephesinin yeniden kurulması çabası olarak savunuluyordu. Savaş resmen sona erince, artık askeri müdahale konusundaki bu savaş dönemi mantığının geçerliliği kalmadı. İtilafçıların Kafkaslar ve Rusya'daki harekâtlarının başlangıçtaki Alman ve Türk karşıtı gerekçeleri önemini yitirmişti. İngiltere ve müttefikleri şimdi Rus sorunundaki rollerini yeniden tanımlama göreviyle karşı karşıyaydılar.

Karadeniz Ordusu Kafkaslar'ın önemli stratejik bölgelerine girince Londra'da bir tartışma süreci başladı. Başta, Türk sorunundaki yaklaşıma benzer bir ön fikir oluştu. 13-14 Kasım 1918'de yapılan toplantılarda, İngiliz hükümetinin 23 Aralık 1917 İngiliz-Fransız Sözleşmesi'ne bağlı olduğunun teyit edilmesine karar verildi.[98] Buna göre, "Kazak toprakla-

---

96 İmparatorluk Savaş Kabinesi tutanakları, 20, 25, 27, 28 Haziran ve 23 Temmuz 1918; Londra, PRO; Cab. 23/41.

97 "Sibirya Üzerine Memorandum", FO İstihbarat Bürosu, Danışma Bölümü, 14 Mart 1918; Londra, PRO; FO 371/3290. Lockhart'tan (Moskova) FO'e, 6 Nisan 1918; Londra PRO; FO 371/3290. 1918 Aralık'ında savaş bakanı yaklaşık olarak Kuzey Rusya'da 13.000 ve Sibirya'da 4.000 İngiliz askeri olduğunu tahmin ediyordu. Ayrıca 10.000 kadar Amerikalı, 60.000 kadar Japon ile birkaç bin Fransız ve İtalyan askeri de vardı. (İmparatorluk Savaş Kabinesi tutanakları, 23 Aralık 1918; Londra, PRO; Cab. 23/42.)

98 Balfour'ca tutulan Dışişleri Bakanlığı tutanağı, 29 Kasım 1918; Londra, PRO; FO 371/3345.

rı, Ermenistan, Kafkaslar, Gürcistan ve Kürdistan"da "Türklere karşı" operasyonlardan İngilizler sorumlu olacaktı.[99] Fakat tek başına bu karar genel politikayı açıklığa kavuşturmuyordu. Henüz İngiliz ordusunun bölgede gelecekte oynayacağı rol konusunda kararlaştırılmış hiçbir şey yoktu.

Tarihçi ve o zamanlar Lloyd George'un eğitim bakanı olan H. A. L. Fisher, 5 Aralık 1918 tarihli bir memorandumda şöyle yazıyordu:

> Hiç kuşku yok ki, İttifak Güçleri ve onların müttefikleriyle bir Mütareke imzalanmış olduğu halde yine de Rusya'daki askeri operasyonlarımızın sürmesi, bu ülkenin çalışan erkek ve kadınlarına fazlasıyla ters gelmektedir...
> Muhtemelen bu ülkede işçilerin yalnızca küçük bir azınlığı Bolşevik rejimine yakınlık duyuyor; fakat çok büyük bir kesimi, Rus yönetiminin yapısının Rusların kendi sorunu olduğuna ve Rusların kendi dertleriyle baş başa bırakılması gerektiğine inanıyor.[100]

Hem Doğu Komitesi, hem de Kabine aralıkta zamanının çoğunu Rusya politikası ve Kafkaslar üzerine ardı arkası gelmez tartışmalarla geçirdi. Lloyd George 23 Aralık'ta İmparatorluk Savaş Kabinesi'nde Fisher'in sözlerini aktararak "bütün ülkede tekrar tekrar, hükümetin Rusya'ya neden müdahale etmekte olduğu sorulmaktadır" dedi.[101] 1918 sonuna gelindiğinde, üzerinde anlaşılmış kesin kararlar yoktu. Tartışmalarda ortaya çıkan genel eğilim[102] şöyleydi: Türk ve Alman kuvvetleri tümüyle çekilene kadar İngiliz kuvvetleri Kafkaslar'dan çekilmemeliydi, kabinenin onayı olmadan Kafkaslar'a ikinci bir İngiliz tümeni gönderilmemeliydi ve İngiliz kuvvetleri orada göze batacak kadar uzun süre tutulmamalıydı. Üzerinde anlaşılan tek tespit, birlikleri olabildiğince erken geri çekme olarak görünüyordu.[103]

Çekilme Kararı

İngiliz kuvvetlerinin Transkafkasya ve Türkiye'de sıkı bir kontrol kur-

---

99 Curzon'dan Balfour'a (Paris), FO 11 Haziran 1919, *British Documents*, III, s. 365 ve sözleşmenin koşulları için bkz. *age.*, s. 369-70.

100 Fisher'in memorandumu, 5 Aralık 1918; Londra, PRO; Cabinet Paper GT 6443, CAB/24/71.

101 İmparatorluk Savaş Kabinesi tutanakları, 23 Aralık 1918; Londra PRO; Cab. 23/42.

102 Ullman, İngiliz-Sovyet ilişkileri üzerine üç ciltlik çalışmasının ikinci cildinde, Kafkaslar konusunda İngiliz Kabinesi ve Doğu Komitesi'nde yapılan tartışmaların detaylı bir anlatımını sunar. *Britain and the Russian Civil War*, s. 64-98.

103 İmparatorluk Savaş Kabinesi tutanakları, 12, 23, 30 Aralık 1918; Londra PRO; Cab. 23/42.

masından yaklaşık iki ay sonra, 2 Ocak 1919'da, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Rusya'daki çatışmanın derhal sona erdirilmesi gerektiğini belirten bir teklif hazırladı. Kalıcı bir çözümün koşullarını saptamak üzere, Moskova'daki Sovyet hükümeti, Omsk'taki General Kolçak,[104] Ekaterinodar'daki General Denikin,[105] Arhangelsk'teki M. Çaykovskiy[106] ve eski Rus hükümetlerinin çağrılacağı bir toplantı önerildi.[107]

Fransız dışişleri bakanı ve Fransa'nın Barış Konferansı'ndaki tam yetkili beş temsilcisinden biri olan Stephen Pichon, Bolşevikleri de içeren bir Rus konferansı fikrini derhal reddetti. O, böyle bir teklifin Bolşevik rejiminin tanınması anlamına geldiğini savunuyordu.[108] Barış Konferansı'ndaki İtalyan delegasyonu da bu karşı çıkışa katıldı. Sonuçta, Bolşeviklerin Paris'e çağrılmamasına karar verildi. Ayrıca çeşitli anti-Bolşevik fraksiyonların hiçbirine resmi davette bulunulmaması konusunda da anlaşıldı.[109]

Konferansın Bolşevik ve anti-Bolşevik temsilcilerin kabul edilmemesi yönündeki kararına karşın, Lloyd George önceki teklifini savunmaya devam etti. 20 Ocak'ta Britanya İmparatorluğu delegasyonuyla bir toplantı yaparak Rusya'daki savaşan tarafları bir araya getirmek için çaba gösterilmezse, İngiliz hükümetinin birliklerini derhal geri çekip diğerlerine yardım etmeyi kesmesi gerektiğini belirtti.[110] Zaten Kafkas bölgelerini, Osmanlı başkentini ve Boğazlar'ı aynı zamanda kontrol etmeye yetecek ka-

---

104 Aleksandr Kolçak, hükümetini 18 Kasım 1918'de Omsk'ta kurdu. (Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia*, s. 59.)

105 Gönüllü Ordu (Volunteer Army) 1918 Ocak'ında Don bölgesinden geri çekilişinin ardından Kuban bölgesinde operasyonlara girişti ve Kornilov Nisan 1919'da öldürülünce ordunun komutanlığını Anton İvanoviç Denikin üstlendi. (*age.*, s. 23.)

106 Mr. Lindley'den (Arkhongel) FO'e gelen telgrafa ek ("Proclamation of Tchaikovski, the head of the North Russian Government [Kuzey Rus Hükümeti başkanı Tchaikovski'nin resmi açıklaması]"), 13 Kasım 1918; Londan, PRO; FO 371/3348.

107 Paris, Roma, Washington ve Tokyo elçiliklerine gönderilen telgraf, 2 Ocak 1919; Londra, PRO; dosya 1347/91/38, FO 371/3954. Dışişleri bakanlığına 3 Ocak tarihli sonuç memorandumu dışişleri bokanlığındadır, *Foreign Relations of the United States, 1919, Russia*, s. 2-3.

108 "Secretary's notes of a conversation held in M. Pichon's room at the Quai d'Orsay (Quai d'Orsay'de M. Pichon'un odasında yapılan bir görüşmeye ait yazman notları)", 16 Ocak 1919, *Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference 1919*, III, s. 578-84.

109 Barış konferansında "Rus Sorunu"na dair bir Sovyet kaynağı için bkz. Şteyn, "'Russkiy Vopros' na Parizhskoy Mirnoy Konferenstii", *Voprosı İstorii*, 8 (1947), s. 3-29.

110 Britanya İmparatorluğu Delegasyonu, Paris, 2. tutanak, 20 Ocak 1919, 16.00; Londra, PRO; Cab. 29/28/1.

dar birlik de yoktu. Lloyd George, göründüğü kadarıyla, Kafkaslar pahasına Türkiye'deki konumu güçlendirme yanlısıydı.

Lloyd George'un önerileri imparatorluk delegasyonunca resmen kabul edildi.[111] Ertesi gün, yani 21 Ocak'taki konsey toplantısında, Stockholm'deki Sovyet tam yetkili temsilcisi Maksim Litvinov'la Birleşik Devletler dışişleri bakanlığı görevlisi W. H. Buckler arasında gerçekleşen bir dizi görüşme hakkında bilgi veren Başkan Wilson, Lloyd George'un duruşuna ek destek sağladı. Wilson'ın verdiği bilgiye göre, Sovyet hükümeti bütün konularda uzlaşmaya hazırdı -buna, Rusya'daki mevcut yabancı girişimlerin, yeni imtiyazlar da verilerek korunması ve dış borç sorununun çözülmesi de dahildi.[112]

Aynı gün, konseyin öğleden sonraki oturumunda, Lloyd George ve Başkan Wilson, çeşitli Rus fraksiyonlarının Paris'e çağrılıp çağrılmaması sorununa alternatif olarak Selanik, Limni veya bölgenin başka herhangi bir yerinde bir toplantı düzenleme fikrine önayak oldular. Başkan Wilson, "Avrupa ve dünya, Rusya olmazsa barışa ulaşamaz" tespitinde bulundu.[113] Ertesi gün, 22 Ocak'ta Wilson, konseye, İtilaf Güçleri'nin Rus sorunuyla ilgili ana niyetinin Rusya halkına yardım etmek olacağını, hiçbir şekilde onların işlerine karışma amacında olmadıklarını belirten bir teklif tasarısı sundu. Teklifte ayrıca, onların hedefinin barışı getirmek, düzeni restore etmek ve acılarını dindirmesinde Rus halkına omuz vermek olduğu da ifade ediliyordu. Bu amaçları gerçekleştirmek üzere bir de çağrı yayımlandı:

> savaşın bitmesinin hemen öncesinde var olan Avrupa Rusyası sınırları içinde veya Sibirya'da herhangi bir yerde politik otoriteye sahip ya da sahip olma girişiminde bulunan her örgütlü grup (Finlandiya dışında) temsilcilerini... İtilaf Devletleri'nin temsilcilerince karşılanacakları Marmara Denizi'ndeki Prens Adaları'na gönderecekler; bu sırada çağrılı taraflar arasında silahların bir süre susması sağlanacak ve bütün silahlı kuvvetler... bu arada geri çekilecek ve saldırgan askeri eyleme son verilecek.[114]

111 *age.*

112 Danimarka'daki maslahatgüzar Osborne'un barış koşullarını saptamak üzere kurulan komisyona (Paris) telgrafı, 18 Ocak 1919, *Foreign Relations of the United States, 1919, Russia,* s. 15-17; Litvinov'la 14, 15 ve 16 Ocak'ta gizli görüşme yapan görevlinin 18 Ocak 1919 tarihli raporu, *Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919,* III, s. 643-46; Temperley, *A History of Peace Conference in Paris,* VI, s. 312.

113 Rusya'da savaş halindeki fraksiyonlara gönderilmek üzere Başkan Wilson tarafından kaleme alınan bildiri taslağı, 22 Haziran 1919, *Foreign Relations of United States: The Paris Peace Conference, 1919,* III, s. 691.

114 M. Pichon'un Quai d'Orsay'deki odasında yapılan görüşmeye ait yazman notları, Paris, 22 Ocak 1919, *Foreign Relations of the United States, 1919, Russia,* s. 30-31.

Teklif edilen toplantı için seçilen yer ilginçti. Adalar o zamanlar İtilaf kontrolü altındaki Marmara Denizi'nde, Bâbıâli'den sadece on deniz mili uzakta, dokuz küçük adadan oluşan bir adalar grubuydu. Bu adaların en büyüğü ve çok sayıdaki göz alıcı evleri, birkaç iyi oteliyle çok tutulan bir sayfiye yeri olan Prinkipo (Büyükada) önerilen toplantı için uygun görülüyordu.[115] Uluslararası bir konferans fikri Büyükada için tümüyle yeni değildi; ada uzun zamandır önemli bölgesel toplantılar için uygun bir yer olduğunu kanıtlamıştı. Rus konferansı önerisinin tartışıldığı aynı dönemde, Ocak 1919'da, İstanbul'un Rum ve Ermeni toplumlarının liderleri, adadaki Emperyal Oteli'nde, savaş sonrası Türkiye'sinde bu iki azınlık grubunun etkinliklerini koordine etme amaçlı ortak bir konferans düzenliyorlardı.[116]

Muhtemelen Rusya'ya yakınlığı ve otellerinde boş yer bolluğundan dolayı Yüksek Konsey Büyükada'yı Selanik ya da Limni'ye tercih etti. Sovyet delegasyonunun buraya gelirken üçüncü bir ülkeden geçmek zorunda kalmayacağı düşünülüyordu. Bir çağrı biçimindeki teklif Rusya'ya 23 Ocak'ta bir kısa dalga radyo yayınıyla ulaştırıldı.[117] İtilafçılar temsilcilerin yolculuğu için her türlü kolaylığı göstereceklerini taahhüt ettiler. Temsilcilerin Büyükada'ya 15 Şubat'a kadar ulaşmaları bekleniyordu. Gö-

revliler atayan İtilaf kuvvetleri Rusya'dan bir yanıt beklemeye başladılar.

Moskova, Yüksek Konsey'in radyo mesajını alınca, dışişleri halk komiseri Çiçerin, Stockholm'deki Sovyet temsilcisi Vatslav V. Vorovskiy'e[118] bir telgraf çekerek ona bu teklifin gerçek anlamı hakkındaki fikrini sordu. Çiçerin'in kendisi, İtilafçılar gerçekten Rusya'ya barış getirme arzusundaysalar, bunu sağlayacak tek yolun Rusya'nın iç mücadelesine doğrudan

115 Toplantının düzenlendiği Prinkipo'nun (Büyükada) adı ve yeri hakkında bazı yanlışlar söz konusudur. Örneğin R. Ullman Prinkipo'dan "Prensler adalarının [Adalar] yerel adı" olarak söz etmektedir. (*Britain and the Russian Civil War*, s. 109.); E. S. Northedge ve Audrey Wells seçilen adanın Oxya [Sivriada] olduğunu söylerler. Oxya'nın asıl ünü, birkaç kez İstanbul'un tüm sokak köpeklerinin toplanarak kısa sürede birbirlerini yedikleri bu adaya gönderilmesinden kaynaklanıyordu. (*Britain and Soviet Communism*, s. 30.) Öte yandan Andrew Rothstein Prinkipo'nun "Ege denizinde bir ada" olduğunu yazar. (*A History of the USSR*, s. 125.) Adalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sumner-Boyd ve Freely'nin mükemmel başvuru kitabı, *Strolling Through Istanbul*, s. 432-37.

116 *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 1917-1938*, s. 126.

117 *DVP*, II, s. 45-46.

118 Vatslav Vatslavoviç Vorovskiy, Parti'ye 1894'te katıldı. Bolşevik Devrimi'nin ardından Sovyet devletinin İskandinavya'daki tam yetkili temsilcisi oldu (1917-1919). Devlet Basımevi'nin başına getirildi (1919-20) ve daha sonra diplomatik görevle İtalya'ya gönderildi (1921-23). (Piyaşev, *V. V. Vorovskiy*; Senn, *Assassination in Switzerland, The Murder of Vatslav Vorovsky*.)

karışmaktan ve askeri müdahaleden vazgeçmeleri olduğu görüşüne sahipti. Ayrıca kâğıt üzerinde yapılacak bir konferansın Rusya'ya nasıl barış getireceğini anlayamadığını da ekliyordu.[119]

Lenin de teklife önce benzer bir kaygıyla yaklaştı. Trotskiy'e gönderdiği 24 Ocak tarihli bir telgrafta, "Korkarım o [Wilson], başka türlü bir şeyler elde etme umudunun kalmadığını düşünerek, Sibirya ve güneyin bir kısmına yönelik taleplerini kabul ettirmek istiyor" diyordu.[120] Bununla birlikte yine de Trotskiy'den "Wilson'ı ziyaret edecek kişi... sen olmalısın'"diye istekte bulunuyordu.[121] Trotskiy bu fikri derhal reddetti.[122]

Çiçerin 28 Ocak'ta Başkan Wilson'a bir radyo mesajı gönderdi. Mesajda, Moskova'nın yapılacak Prinkipo Konferansı'ndan sadece radyo kanalıyla haberdar olduğunu, hükümetinin çağrıyı ancak Sovyet hükümetine doğrudan yapılması durumunda yanıtlayacağını belirtiyordu.[123] Fakat böyle bir davranışın Bolşevik rejiminin vakitsiz tanınması anlamına gelebileceğini düşünen Lloyd George ve Başkan Wilson, Sovyet hükümetine resmi bir çağrı yapılması konusunda gönülsüzdüler.[124]

Resmi bir çağrı alınsın ya da alınmasın, Prinkipo Konferansı Bolşeviklerce, onları üzerlerindeki baskıların bir kısmından kurtaracak, uygun bir "nefes alma" fırsatı olarak görüldü. Beklenen dünya devrimi gerçekleşmemişti. Var olma mücadelesi veren, iç ve dış sorunların baskısı altında ayakta kalmaya çabalayan Sovyet rejimi için zor bir dönemdi. Ciddi bir kıtlık tehlikesi ve kent merkezleri için gereken petrol rezervlerinden yoksunluk, çökmüş bir nakliye sistemiyle birleşerek, Bolşeviklerin zaten yeterince sağlam olmayan iktidar temelini tehdit ediyordu. Bolşevikler bir yandan da eski Rus İmparatorluğu'nun geniş toprakları boyunca değişik cephelerde, Batılı İtilafçıların askeri destek verdiği muhtariyetçiler ve Beyaz Rus ordularının saldırılarıyla yüz yüzeydiler.

Lenin 1918-19 kışında, savaşın bitmesinin Batılı güçlere dikkatlerini Rusya'ya yöneltme ve Sovyet rejimini yıkma şansı vereceğinden korkuyordu. Bir "nefes alma fırsatı"na çok fazla ihtiyaç vardı. Bolşevik liderler bu

---

119 Çiçerin'in Vorovskiy'e (İsveç) telgrafı, 20 Ocak 1919, *DVP*, II, s. 42-45.

120 Lenin'in Trotskiy'e (Kozlov) telgrafı, 24 Ocak 1919, Meijer, *The Trotsky Papers*, I, s. 259-61.

121 *age.*, s. 261.

122 Buna karşın kaderi onu on yıl sonra Prinkipo'ya (Büyükada) getirdi. 1929'da Stalin onu Sovyetler Birliği'nden sınır dışı ettiğinde, bu küçük, sakin ada Trotskiy'in sürgün yıllarındaki ilk durağı oldu.

123 Çiçerin'in Wilson'a (Paris) radyo mesajı, 28 Ocak 1919, *DVP*, II, s. 52.

124 Tutanaklar, Onlar Konseyi, 1 Şubat 1919, 15.00, *Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919*, III, s. 835-36.

fırsatı kazanmak için ısrarlı bir "barış taarruzu" başlattılar. 1918 Ağustos'undan 1919 Ocak sonuna kadar, Sovyet hükümeti Batılı güçlere resmi olarak en az yedi kez barış teklifi götürdü.[125] Lenin 8 Kasım 1918'de, Altıncı Sovyetler Kongresi'ne sunduğu raporunda, savaştan uzak durmaya çalışmanın günün en acil görevi olduğunu belirtiyordu.[126] "Biz uluslararası emperyalizmden daha güçsüzüz... [onunla] bir çatışmadan kaçınmak için her şeyi yapmalıyız..." diyerek durumu açıkça itiraf ediyordu.[127]

Savaşın sonunda uluslararası durumdaki hızlı değişim, özellikle de Türkiye'nin İngiliz kontrolü altına girmesi, 1918 sonlarından itibaren Lenin'in kaygılarının ana kaynağı haline gelmişti. Lenin, Türkiye'yle yapılan mütarekenin ardından "İngiliz birlikleri Çanakkale Boğazı'nı geçerek güneyden Rusya'ya saldırmaya hazırdır" endişesini taşıyordu. Ayrıca, Türkiye'deki durumlarını sağlamlaştıran İngilizlerin, "bizi [Bolşevikleri] hammaddelerden yoksun bırakarak" Sovyet rejimini boğmak amacıyla Bakû bölgesini de kontrolleri altına alacakları gerçeğinin de farkındaydı.[128] Batılı güçler "Sovyet Cumhuriyeti'ni kuşatarak yaklaşıyor"du. Lenin görüşme ve anlaşma teklifleriyle emperyalist saldırıyı durdurmak ya da yumuşatmak için her türlü çabanın gösterilmesinde ısrarlıydı.[129]

Bu yaklaşım Komünist Enternasyonal'in[130] Birinci Kongresinde de

125 Dışişleri halk komiserliğinin 5 Ağustos 1918'de Amerikan temsilcisi Mr. Poole'e mesajı ; 24 Ekim 1918'de Başkan Wilson'a; 3 Kasım 1918'de tarafsız ülkelerin temsilcileri aracılığıyla tüm İtilaf hükümetlerine; 7 Kasım 1918'de Altıncı Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'nin bir mesajı; Litvinov'un 23 Aralık 1918'de Stockholm'de tüm İtilaf temsilcilerine notası; 12 ve 17 Ocak 1919 tarihli mesajlar. (Lenin tarafından yazılan ve RKP(B) Sekizinci Tüm Rusya Konferansı'nın 2 Aralık 1919 tarihli oturumunda sunulan "dış politika üzerine karar tasarısı"ından, Lenin, *Collected Works*, XXX, s. 191.)

126 Kongre 1918 Kasım'ının 6'sıyla 9'u arasında Bolşoy Tiyatrosu'nda yapıldı. Kongrenin açılışı Kasım (Ekim) Devrimi yıldönümü kutlamalarına denk geldi. Gündem uluslararası ve askeri durumu kapsıyordu. Merkez Yürütme Komitesi Başkanı Sverdlov'un önerisi üzerine, Kongre, Rusya'da savaşan tüm hükümetlere barış görüşmelerine başlanması için başvuruda bulunulmasını benimsedi. (*age.*, XXVIII,s. 508.)

127 Lenin'in "Uluslararası Durum Üzerine Konuşma"sı, 8 Kasım 1918, Altıncı Tüm Rusya Sovyetleri Olağanüstü Kongresi, *age.*, s. 154.

128 *Pravda*, 5 Kasım 1918, s. 2; Lenin'in "Uluslararası Durum Üzerine Konuşma"sı, 8 Kasım 1918, Altıncı Tüm Rusya Sovyetleri Olağanüstü Kongresi, *Collected Works*, XXVIII, s. 151-64.

129 *agy.*

130 Komünist Enternasyonal Birinci Kongresi 2 ve 6 Mart 1919 tarihleri arasında Moskova'da toplandı. 2 Mart 1919 tarihli açılış oturumunda 52 delege hazır bulundu. Delegelerin arasında V. I. Lenin, V. V. Vorovskiy ve G. V. Çiçerin de vardı. Türk komünistleri kongrede, Doğu ülkelerinde devrimci çalışmanın önemi üzerine bir konuşma da yapan Mustafa Suphi tarafından temsil ediliyorlardı. (Komintern Birinci

tekrarlandı. "Bütün ülkelerin çalışan kitleleri", orduların Rusya'dan çekilmesi, Rus sorununa "dolaylı veya dolaysız her tür müdahale politikasından vazgeçilmesi", "Sovyet hükümetinin tanınması", "diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması" ve "ticari ilişkilerin tekrar başlaması" için hükümetleri üzerinde, ellerindeki bütün araçları kullanarak baskı uygulamaya çağrıldı;[131] "canlı örnek" Sovyet Cumhuriyeti'nin korunması, "manifestolar ve konferanslardan daha işlevsel"di. "Sovyet ulusal çıkarı" ve "dünya devrimi" gerçekte aynı bütünün iki parçası kadar ayrılmaz ve birbirinden koparılamaz olarak tanımlanıyorlardı.[132]

Bu yaklaşımlarla, Prinkipo teklifi rejimin kısa vadeli amaçlarının gerçekleşmesine yönelik bir fırsat olarak görüldü: Sovyet Rusya'nın kuvvetlerini yeniden düzenlemesi ve ülke içindeki konumunu sağlamlaştırmasına olanak verecek bir "zaman kazanma". Sonuçta olumlu bir yanıt veren Sovyet hükümeti, 4 Şubat'ta, Prinkipo görüşmelerine katılacağını açıkladı.[133]

Üç Baltık hükümeti ve Sovyet Ukraynası hükümeti dışında, başka hiçbir Rus grubu teklifi kabul etmedi. Gürcistan kendini Rusya'nın bir parçası olarak görmediğinden hayır dedi.[134] Öte yandan, Beyazlar teklifin arkasında yatanın ne olduğunu hemen gördüler. Batı'nın kendilerine verdiği desteği kısa süre sonra keseceğinden korkan Bolşevik karşıtı güçlerin üç önemli fraksiyonu, Prinkipo davetini geri çevirdiler. Güneydeki Gönüllü Ordu'nun lideri General Denikin, Bolşeviklere karşı savaşında hiçbir pazarlığı kabul etmeyeceğini zaten açıkça belirtmişti.[135] Sibirya'daki anti-Bolşevik rejimin başında bulunan Amiral Aleksandr Kolçak da Bolşeviklerle ateşkes yapmanın mümkün olmadığını açıkladı.[136] Arhangelsk'teki Kuzey Rusya hükümeti ise çağrının ahlaki olarak kabul edilemez olduğunu belirtti.[137]

Kongresi Carr, *The Bolshevik Revolution*, c. III, s. 123-33'te geniş bir biçimde ele alınır. Komintern'in oluşumu ve Birinci Kongre'si hakkında bir Sovyet kaynağı için bkz. *Kommunistiçeskiy İnternatsional*, s. 19-99.)

131 Degras, *Communist International*, I, s. 30.

132 Lenin'in Komintern Birinci Kongresi'ndeki konuşmaları, *Soçineniya*, XXXVII, s. 487-511 ve *Collected Works*, XXVIII, s. 453-77.

133 Sovyet hükümetinin Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Birleşik Devletler ve Japon hükümetlerine notası, 4 Şubat 1919, *DVP*, II, s. 57-60.

134 Paris'teki Gürcü delegasyonundan barış koşullarını saptamak üzere kurulan komisyona, 8 Şubat 1919, *Foreign Relations of the United States, 1919, Russia*, s. 47-50.

135 Denikin, *Oçerki russkoy smuti*, II, s. 342.

136 Temperley, c. 4, s. 313; Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, I, s. 240.

137 Strakhovsky, *Intervention at Archangel*, s. 144-45.

"Sibirya, Arhangelsk ve Güney Rusya birleşik hükümetleri"ni temsil eden Paris'teki Rus Siyasi Konferansı, 12 Şubat 1919'da çağrıyı resmen reddetti.[138] Fransız hükümeti ve Winston Churchill, Beyazları bu red cevabına yoğun bir şekilde teşvik etmişti. Churchill, anılarında, bu yaklaşımını "Bolşeviklerle görüşmelere başlama fikri hem Büyük Britanya'daki, hem de Fransa'daki kamuoyunun egemen unsurlarına tümüyle tiksindirici geliyordu" diyerek savunur.[139] Churchill, Londra'da bulunan Konstantin Nabokov'a, Savaş Bakanlığı'nın Beyazların bütün ihtiyaçlarını karşılamayı sürdüreceği konusunda güvence verdi.[140] Bunu Amiral Kolçak da doğruluyor: "İngiliz hükümeti bir yandan Bolşeviklerle bir anlaşma yapmayı salık verirken, bana cömert yardımlarını da sürdürüyordu."[141]

Lloyd George bütün taraflarca kabul edilebilir bir formüle ulaşma umuduyla ve Barış Konferansı'ndan bu yönde bir karar çıkmasını sağlamak üzere Churchill'i Paris'e gönderdi. Churchill Paris'te iki tane çözüm önerisinde bulundu: Prinkipo teklifini Bolşeviklerin biraz daha aleyhine bir çizgide yeniden kaleme alarak yinelemek ve İtilaf Yüksek Konseyi'ne karşı sorumlu, temel olarak bütün anti-Bolşevik çabaların koordinasyonu amacıyla "politik, ekonomik ve askeri seksiyonları olan bir İtilaf Rus Sorunu Konseyi" kurulması.[142] Churchill, kendisi kişisel anlamda sınırsız yardımdan yana olsa da, Savaş Bakanlığı'nın başındaki kişi olarak, İngilizlerin gücünün Beyazlara yüklü bir yardıma yetmeyeceğini biliyordu. Bu yüzden, onun ortaya koymaya çalıştığı formül, bir uzlaşma zemini ya da Beyaz ordulara yardımı sürdürerek onlara mevcut kaynaklarla kendilerini yeniden organize etmeleri için bir şans vermek üzere son bir girişimdi.

Sonuçta ne Churchill'in değişiklik projesi, ne de Prinkipo fikri hayata geçirilebildi. Prinkipo tasarısının başarısızlığa uğramasına birçok neden gösterildi.[143] Birincisi, kararın arkasındaki irade zayıf ve bölük pörçüktü.

---

138 Ocak 1919'da Paris'te bir Rusya büyükelçileri ve temsilcileri konferansı düzenlendi ve "Rus Siyasi Konferansı" adlı bir temsilci yapı oluşturuldu. (Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia*, s. 104).

139 Churchill, *The World Crisis, Part VI, The Aftermath*, s. 170.

140 Aktaran Thompson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace*, s. 122-23.

141 *age.*

142 Churchill, *The World Crisis, Part VI, The Aftermath*, s. 172-75; Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties*, I, s. 370-71; Riddell, *Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After, 1918-1923*, s. 21.

143 Sovyet kaynakları bütün Prinkipo sürecini, anti-Sovyet kamp içindeki karşıtlıkları akıllıca kullanan Sovyet hükümetinin diplomatik bir başarısı olarak tanımlarlar. (Örneğin bkz Stein, "Diplomatiya Antanti i proyekt konferentsii na printsevikh Ostrovakh", *Voprosı İstorii*, 3 (1947), s. 52.)

İtilaf Güçleri sonuçta ortaya çıkacak olası faydalar konusunda tam olarak anlaşamamışlardı. Projeyi İtilaf politikasından geçici bir sapma olarak niteleyen Fransızlar, Beyazları çağrıyı reddetmeye teşvik ettiler.[144] Churchill, Beyaz Rus ordularına İngiliz yardımının süreceğini belirterek benzer bir çizgiyi savundu. Öte yandan, fikrin babaları olan Başkan Wilson ve Lloyd George, bu güçlü muhalefeti etkisizleştirecek tutarlı bir çaba sergileyemediler. Beyaz Rusları çağrıyı kabul etmeye zorlamadılar. İtilaf yardımına tümüyle bağımlı olan Beyaz Rus orduları, eğer İtilafçılar projeyi kabullenmeleri konusunda yeterince ısrarlı olsalardı, muhtemelen çağrıyı kabul etmek zorunda kalacaklardı.

Bütün bunlara rağmen, Prinkipo teklifi etrafında dönen tartışma, önemli bir amaca hizmet etti: Bolşevik hükümetiyle açık görüşmeler yapma konusunu siyasi tartışmaların odağına getirdi. Prinkipo teklifini ortaya atan temel unsurların, uğranan başarısızlığa karşın, Rusya'ya yönelik İngiliz politikası üzerindeki nüfuzları devam etti.[145] Bu yeni çizgi, İngiliz kamuoyunda, Rusya sorunundan çekilmek için güçlü bir destek buldu.

İmparatorluk Genelkurmay Başkanı General Sir Henry Wilson, 21 Şubat'ta, İngilizlerin Rusya'dan mümkün olan en yakın zamanda tümüyle çekilmesini öneren resmi bir yazı sundu. İtilaf Güçleri'nin Rusya sorununda ortak, doyurucu bir politika oluşturamayacaklarını düşündüğünden, en iyi yolun bu olduğuna inanıyordu. Sorun çok büyük ve İngiltere'nin sembolik birliklerle başa çıkabileceğinin çok ötesindeydi.[146]

"Prinkipo anlayışı"nın gerçek yararı daha sonra, Dışişleri Bakanlığı'nın çağrısıyla bölümler arası bir konferansın toplandığı mart başlarında görüldü. Konferans, Savaş Kabinesi'ne üç tavsiyede bulundu: Birlikleri Rusya'dan çekmek üzere gerekli bütün hazırlıkların yapılması; General Denikin'e, durumu telafi etmek üzere, küçük bir askeri heyetle birlikte maddi yardım ve mühimmat sağlanması; General Denikin'in Gürcistan ve Kafkaslar'daki diğer bağımsız devletlere zarar vermemesinin bu yardımın koşulu yapılması. Bu tavsiyelerin hepsi Savaş Kabinesi tarafından kabul edildi.[147] İngiliz hükümetinin attığı bu dramatik adım, açıkça, pratik bir zo-

---

144 Amerikan Prinkipo Konferansı delegeleri William Allen White ve Profesör George Herron'ın iddialarına göre, "Fransız hükümet memurları"ve "Doğu'daki Fransız görevlileri" çeşitli Rus partilerinin temsilcilerine "konferansta yapılabilecek hiçbir şey yok..." diyorlardı. (Briggs, *George D. Herron and the European Settlement*, s. 369.)

145 Diğer girişimlerin genel bir dökümü için bkz. Ullman, *Britain and the Russian Civil War*, s. 136-70 ve Thompson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace*, s. 154-55.

146 Kabine için hazırlanmış "Rusya'da Gelecek Askeri Operasyonlar" üzerine yazı, 24 Şubat 1919; Londra, PRO; Cab. 24/75, G.T. 6885.

147 Gilbert, *Winston S. Churchill*, IV, s. 265.

runluluğun kabulünün ifadesiydi; sonuçsuz Prinkipo teklifinin ardında yatan da aynı mantıktı. Çok daha büyük ölçekli bir savaşa girişmeden Bolşevikleri yenmek imkânsızdı. Bölgeden gelen bütün raporlara göre, "Bolşevikler askeri açıdan daha güçlüydü" ve kuzey, doğu, batı cepheleriyle Kafkaslar'da ilerlemeye devam ediyorlardı.[148]

Bu kritik kararın doğrudan sonuçlarından biri Türkiye sorunuyla ilgiliydi. İngilizler için, Türkiye'de altına girilen ve çok çaba gerektiren son yükümlülüklerin ardından, Rus İç Savaşı'nda az bile olsa ek bir sorumluluk almak tümüyle imkânsızdı. İngiltere'nin, İstanbul ve Boğazlar'ı savunmak üzere Türkiye'ye yönelik askeri yükümlülükleri üzerine bir karar vermek zorunda olduğu anlaşılıyordu. İngiliz askeri liderleri ve Savaş Bakanlığı, hükümeti, Osmanlı başkentinin Batum ve Hazar'daki İngiliz varlığı pahasına takviye edilmesi gerektiği konusunda birkaç kez uyardı.[149] Aynı kaygı daha sonra, 1919 Ağustos'unda, Churchill tarafından da dile getirildi: "11 Kasım'dan [1918] bu yana, İstanbul'da ve Karadeniz kıyılarında yaklaşık 40.000 askerlik bir kuvvet bulunduruyoruz. Bunun bizim eriyen askeri kaynaklarımız üzerindeki etkisi giderek dayanılmaz bir hale geliyor."[150]

1919 Mart'ında, İngiliz birliklerinin Kafkaslar'a gönderilmesinin üzerinden daha üç ay bile geçmeden, Lloyd George hükümeti bölgeden çekilme kararı aldı.[151] 1919 sonuna kadar, Batum'daki bir garnizon dışında bütün birlikler Kafkaslar'dan geri çağrılacaktı.[152] İngiliz kuvvetleri kendilerini Boğazlar'ın ve Rusya'nın hassas güney kesimlerine kadar Karadeniz'in kontrolüyle sınırlayacaktı. Bu, dağınık askeri varlığın daha dar bir alanda yoğunlaştırılmasıyla bölgedeki İngiliz çıkarları için basitleştirilmiş, sağlam bir çatı kurulmasını sağlayabilirdi.

İngiliz hükümetinin, birliklerini neden Kafkaslar'dan çekmeye karar verdiği konusunda değişik görüşler vardır. John Buchan 1923'te, yerel

148 15 Mart 1919'la biten haftaya ait Haftalık İstihbarat Özeti, No. 94, *United States Military Intelligence*, VII, s. 681 ve Rusya Bölümü'nden O. C. Harvey tarafından hazırlanan rapor, Temmuz 1919, *British Documents*, III, No. 342.

149 Calwell, *Field-Marshall Sir Henry Wilson: His Life and Diaries*, 1 Şubat 1919 için giriş, s 164, 167-68.

150 Churchill, *Stricken World*, IV, s. 473.

151 16 Mart 1919'da Lloyd George, Avam Kamarası'na, Rusya'ya askeri müdahalenin "bir hükümetin yapabileceği en aptalca hareket" olduğunu anlattı. (*British Documents*, III, s. 308-12.)

152 1919 sonuna doğru Rusya'daki İngiliz askerlerinin sayısı hızla 40.000'den 2.000'e indirildi. (Quinault, "Churchill and Russia", *War and Society*, IX, 1 (Mayıs 1991), s. 103'te belirtilir.)

nüfusun Beyaz Rus generallerinin politikalarına karşı yaygın direnişinden dolayı İngilizlerin bölgeye her tür aktif müdahaleden geri durmaya karar verdiğini yazıyor.[153] Hovannisian'a göreyse, İngilizleri çekilme kararının doğru olacağına inandıran Beyazların ters politikaları kadar, İngiliz başbakanının "bozgunculuk"u da söz konusuydu.[154] Diğer yandan Ullman, İngilizlerin Rus sorununa müdahalesinin yol açacağı "hem insan gücü anlamında, hem de maddi anlamdaki büyük maliyete karşı ülke içinde yükselen muhalefet"e dikkati çeker.[155]

İngiliz hükümetinin Rusya meselesine daha fazla müdahale etmekten umudu kırılmış bir şekilde vazgeçmesinde bütün bu unsurların önemini yadsımak güçtür. Bununla birlikte, Kafkaslar'ın da ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu Yakındoğu ve Ortadoğu bölgelerine yönelik İngiliz önceliklerindeki ciddi değişiklik de gözden kaçırılmamalıdır. "Başbakan'ın Kafkasya birliklerine Türkiye'de ihtiyaç duymasının," Türkiye sorununa odaklanma şeklinde kesin bir değişimi gösteren, Batum hariç tüm Kafkaslar'daki birliklerin "geri çekilme"si kararının "gündeme gelmesindeki önemi su götürmezdi" diyen Busch bu görüşün yanında yer alır.[156]

Osmanlı İmparatorluğu'yla mütarekenin imzalandığı 1918 Ekim'i sonlarından Kafkaslar'ı boşaltma kararının alındığı 1919 Mart'ına kadar geçen bu dört aylık zaman dilimi, İngiliz hükümeti için bir sınav dönemi oldu. Geniş Türkiye ve Kafkasya topraklarını bir arada kontrol etmenin imkânsız değilse bile çok güç olduğunun farkına varıldı. Başlangıçta ortaya çıkmış olan Türkiye ve Kafkaslar'da siyasi kontrol kurma fırsatının, giderek bölgesel denetim için vahşi bir mücadeleye dönüştüğü görüldü. Kuzeydoğudaki Bolşevik güçler ve güneybatıda son dönemde ortaya çıkan Türkiye ulusçu hareketi, şimdiden, iktidarı silahlı mücadele ile ele geçirmek amacıyla güç ve askeri kuvvet toparlıyorlardı.

Londra'nın savaştaki zaferin ödülü olarak kolay bir siyasi çözüm yönündeki ilk beklentisi, İngiltere'nin bölgede sınırlı, fakat aynı oranda da etkin bir rol oynaması şeklinde, daha gerçekçi bir yaklaşımla yer değiştiriyordu. 1919 Mart'ına doğru, etkili bir politik kontrolün ancak yeterli bir askeri kuvvet desteği olması durumunda mümkün olduğu ve 1.000 milden daha geniş bir alanda düzeni sağlamaya yetecek kadar birliğin bulunmadığı anlaşıldı.

İngiliz hedefinin yeniden tarifi, kuvvetlerin Kafkaslar'dan çekilerek el-

---

153 Buchan, *The Baltic and Caucasian States*, s. 219-20.

154 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, s. 479 ve 482.

155 Ullman, *Britain and the Russian Civil War*, s. 358.

156 Busch, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, s. 161.

deki bütün birliklerle İstanbul ve Boğazlar üzerinde yoğunlaşılması şeklindeydi. Türkiye'deki İngiliz birlikleri Kafkaslar'dan gelenlerle takviye edilecek ve böylece Türkiye meselesinin çözümü hızlandırılabilecekti.[157] İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz'in sağlam bir üs haline getirilmesi İngiltere'ye Kafkaslar'daki etkisini yine sürdürme olanağı verecekti. Bu süreklilik, anti-Bolşevik Rus güçlerinin desteklenmesi ve Transkafkasya cumhuriyetleriyle yakın ilişkilerin korunmasıyla sağlanabilirdi. İngiliz birliklerinin toptan çekilişinden sonra bile Batum'da küçük bir garnizonun bırakılması, en azından, sadece görüntüde de olsa bir varlığı sürdürme arzusunu gösterir. Batum'un da terk edilmesi, Kafkaslar'daki İngiliz varlığı ve kontrolünün tam anlamıyla sonu anlamına gelecek ve öyle görülecekti.

Kararla ilgili stratejik denge hesapları ne olursa olsun, sonuç olarak onun İngilizler için bir geri çekilme olduğu açıktı. Bu, savaş zaferi coşkusunun, Kafkasya sorunu söz konusu edildiğinde, savunmacı bir "bekle ve gör" tavrıyla yer değiştirmesinin bariz bir göstergesiydi. Buna karşın, nihai amaç değişmemişti: Kafkaslar'da İngiliz nüfuzunu sağlamak. Fark, bunun artık orada bulunan birlikler aracılığıyla değil, Boğazlar ve Karadeniz'in sıkı bir kontrol altına alınması aracılığıyla dolaylı bir nüfuz kurma çabası olmasıydı. Ne de olsa Akdeniz ve Ortadoğu'nun yolu Boğazlar'dan geçiyordu.

157 Calwell, *Field-Marshall Sir Henry Wilson*, II, s. 167-68.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZORAKİ EVLİLİK

RUS BOLŞEVİKLERİ VE TÜRK MİLLİYETÇİLERİ (MART 1919-MART 1921)

Ezilen ulusların kurtuluşu ancak İngiliz ve Fransız emperyalizmi alaşağı edildiğinde gerçekleşecektir... [Narkomindel radyo mesajı, 27 Eylül 1919][1]

Mevcut koşullarda, görebildiğim kadarıyla, Bolşeviklerin bütün Hazar'ın kontrolünü ele geçirip Bakû ve Enzeli'yi zaptetmesinin, Gürcistan ve Kuzey İran'ı işgal etmesinin önünde hiçbir engel yoktur. Türkiye'deki durum açısından özellikle önemli olan bir nokta da, İstanbul'un işgalinin, büyük bir ihtimalle, Mustafa Kemal'i Bolşeviklerle kesin bir ittifaka itiyor olmasıdır. [J. M. de Robeck, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, 18 Mart 1920][2]

Türk hükümeti... Gürcistan... ve Azerbaycan'ı... Sovyet Rusya'yla... birleşmeye zorlama sorumluluğunu kabul eder... ve... Ermenistan'a... karşı yapılacak askeri operasyonları üstlenmeye hazırdır... [Mustafa Kemal, 26 Nisan 1920][3]

İlk Bağlantılar

İngilizlerin Kafkaslar'dan çekilme kararı (kısmen bir seçim, kısmen bir zorunluluk, kısmen de istek dışı olarak), daha maliyetli İngiliz hedeflerinden taktiksel, politik bir geri çekilmeydi. İngiltere, Bolşeviklerle, çok pa-

1 Narkomindel'den radyo mesajı, 27 Eylül 1919; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 2, Por.: 2, Pap.:2.

2 Londra, PRO; FO 371/5046, E 3046/3/44, s. 9-12. (Ağustos 1919'da Calthorpe yüksek komiseriği Tümamiral Sir John M. de Robeck'e devretti.)

3 Mustafa Kemal'den Sovyet Rus hükümetine, 26 Nisan 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, Pap.: 2, D.: 3.

halıya mal olacak bir biçimde karşı karşıya gelmektense, Türk topraklarındaki konumunu güçlendirerek risksiz bir kumar oynama arayışındaydı. Türkiye sorununda güçlü bir el politikası, hızlı bir çözümü kolaylaştırabilir, ülke Kafkaslar ve Güney Rusya'daki potansiyel tehlike oluşturan gelişmelerden yalıtlanabilir ve belki de oralardaki sorunlara yönelik olumlu bir katalizör rolü oynayabilirdi.

Bununla birlikte, Bolşeviklerle Kafkaslar'da olmasa bile Türkiye'de karşı karşıya gelmek kaçınılmazdı. İngiltere kısa bir süre sonra Bolşeviklerle Türk ulusçuları arasındaki İngiliz karşıtı işbirliğiyle yüz yüze geldi. Bolşevikler Paris'teki tartışmaları büyük bir kaygıyla izliyorlardı. İngilizlerin Kafkaslar'dan çekilme kararı, onları endişelerinin bir kısmından kurtarmıştı. Lenin 1919 Nisan'ında, Moskova Fabrika Komiteleri ve Sendikaları Konferansı'nda, "İtilaf Devletleri, Rusya'nın işlerine açık askeri müdahaleden fiilen vazgeçtiler..." diyordu.[4] Aynı yıl, içinde, daha ileri bir tarihte, Ukrayna ve Kırım'daki birliklerin komutanı Frunze,[5] İngilizlerin 1919 Mart'ında aldığı kararın gerçek anlamını şu sözlerle özetliyordu: "İngilizler Beyaz generallerden savaşı durdurmalarını istiyorlardı... [Böylece] doğu cephesindeki iç savaş kesin bir sona yaklaşıyordu..."[6] Bolşevik hükümetinin uzun süredir hem diplomatik yollarla, hem de Kızıl Ordu'nun gücüyle sağlamaya çalıştığı da buydu. Bununla birlikte, İstanbul ve Karadeniz'deki (Rusya'nın tam güvenliği açısından eskiden beri en duyarlı kabul edilen bölge) İngiliz egemenliğini gittikçe artan bir endişeyle izliyorlardı. Mondros Mütarekesi'nden bu yana, İngilizlerin güneyden, Türk toprakları üzerinden güçlü bir anti-Bolşevik saldırıya girişmeleri olasılığı üzerinde duruluyordu.[7]

İzmir'e yapılan Yunan çıkarması bu endişeyi artırdı. Bolşevik liderliği, Yunan operasyonlarının doğrudan Britanya İmparatorluğu tarafından yönetildiğine inanıyor ve bu yüzden, Anadolu'daki Yunan yayılmasını Sovyet rejimi için bir tehdit olarak görüyordu. Anadolu içlerine kadar uzanacak güçlü bir Yunanistan, uzun vadede, Sovyetler'in Akdeniz'e geçişini engelleyebilirdi. Bolşeviklere göre, Yunan yayılmasının sadece Batı Anadolu'yla sınırlı kalmayacağı kesindi. Moskova'nın gözünde, Yunanlıların Doğu ve Kuzey Anadolu'da "Büyük Ermeni-Bizans devleti yaratmaya

4 Lenin, *Collected Works*, XXIX, s. 322.

5 Mihail V. Frunze (1885-1925): 1904'ten itibaren RSDİP içinde aktif. İç Savaş sırasında Kızıl Ordu'ya katılarak askerlik mesleğine girdi. Ural, Türkistan cepheleriyle Güney Rusya ve Ukrayna'da savaştı.

6 Orenburg'da (Rusya'da Orenburgskaia oblastının başkenti) yapılan konuşma, 20 Eylül 1919, Frunze, *Neizvestnoe i zabytoe*, s. 172-81.

7 *Pravda*, 9 Kasım 1918.

kalkışma"ları tehlikesi söz konusuydu; böyle bir oluşum Sovyet Rusya sınırlarında "emperyalizmin ateşini canlı tutacak bir kalkan işlevi görebilirdi."[8] Bu gelişmelerin ışığında, Bolşevik rejim açısından, Türkiye'de anavatanlarına yönelik İtilaf planlarına karşı çıkan unsurlarla yakın ilişki kurma çabası doğaldı.

Bolşeviklerle Türk ulusçuları arasında bağlantı kurulmasına yönelik fiili girişimin ilk işaretleri 1919 başlarına kadar geri götürülebilir. 1919'un ilk yarısında Çiçerin'e Güney Rusya ve Transkafkasya'dan, İstanbul ve Anadolu'daki durumu çok ayrıntılı bir şekilde anlatan birtakım rapor ve telgraflar gönderildi. İtilafçıların İstanbul'da Türk komünistlerine ve önde gelen ulusçulara karşı sert önlemler aldığına dair 20 Nisan tarihli bir *Narkomindel* raporu mevcuttur. "İstanbul'da yalnızca İtilaf polisi 300 Türk komünistini tutukladı" diye belirten rapor, bütün böylesi baskı uygulamalarının Türk nüfus arasında Batı karşıtı, Sovyet yanlısı duygulara yol açtığı gözlemiyle devam etmektedir.[9] Türk ve Sovyet tarafları arasındaki ilk fiili ilişki, o zamanlar İngiliz kontrolü altındaki Kafkaslar'la Fransızlarca işgal edilen Ukrayna arasında yalıtılmış bir ada gibi duran Kırım'da kuruldu. 1918 Ocak sonunda Kırım'da Almanların himayesinde (o zamanlar bölge onların işgali altındaydı) ve General Sulkeviç'in başbakanlığında bir hükümet kurulmuştu.[10] İttifak güçlerinin uğradığı yenilginin ardından Kırım'daki durum tümüyle değişti.[11] 16 Kasım'da, Kırım'daki Alman birliklerinin komutanı General Koch, Kırımlı Tatar ulusçulara, artık onların hükümetini desteklemeyeceğini bildirdi. Böylece General Denikin ve İtilafçılarla ilişki kuran yeni bir hükümet oluşturuldu.[12] Bununla birlikte, İtilafçıların ve Beyaz kuvvetlerin Kırım'daki kontrolleri çok sınırlı kaldı ve Bolşevik yanlısı grupların etkinlikleri kesintisiz bir biçimde devam etti.

Bolşevik ajitasyon kampanyasının bir parçası olarak Moskova'dan gelen bir grup Türk komünist, 22 Ocak 1919'da Kırım'a ulaştı. Mustafa Suphi[13] önderliğindeki bu komünistler, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra

8 Çiçerin'in bildirisi, 24 Aralık 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, Por.: 2, Pap.: 2.

9 Narkomindel, 20 Nisan 1919; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru; Op.: 2, Por.: 2, Pap.: 2.

10 General Süleyman Sulkeviç (1865-1920): Bir zamanlar Rus ordusunda hizmet eden ve savaş sırasında Romanya'daki Alman kuvvetleri için özel bir Müslüman kolordusunun komutanlığını yapan Litvanyalı bir Müslüman.

11 *Khronika, Revoliutsionnikh v Krımu, 1917-1920 gg.*, s. 67, 88, 92.

12 Bunyan, *Intervention, Civil War, and Communism in Russia*, s. 58.

13 Mustafa Suphi (1883-1921) bir Türk gazetecidir. 1914'te sürgünde bulunduğu Sinop'tan Rusya'ya kaçtı. 1918 Kasım'ındaki Doğu Halkları Komünist Örgütleri Birinci Tüm Rusya Kongresi'ne katılan Suphi, Doğu Halkları Bürosu'nun Türk bölümü-

Moskova'da kurulan Tüm Rusya Müslümanları Merkezi'nin önde gelen üyeleriydiler. Suphi sosyalist propaganda ve ajitasyon faaliyetini Moskova'da *Yeni Dünya* adlı Türkçe bir gazete aracılığıyla yürütüyordu.[14] O ve yoldaşları, Kırım'daki Müslüman komünistlerin bir bürosunu örgütleyerek Anadolu'ya yönelik komünist etkinlikleri koordine etmeye ve Karadeniz üzerinden adam ve propaganda materyalleri göndermeye başladılar. Denikin 23 Nisan 1919'da Kırım'a saldırınca, grup Odessa'ya doğru hareket etti. Aynı gün, *İzvestiya,* Anadolu'daki İtilaf varlığına karşı yerel direniş hareketleri üzerine bir haber geçti ve bunu, "Asya'daki ilk Sovyet devriminin başlangıcı" olarak ilan etti.[15] Mayıs başında Odessa'ya varan Türk komünistleri, mayısın ikinci yarısında da -Suphi'nin anlatımına göre- iki ayrı grup halinde Türkiye'ye gittiler: Bir grup İstanbul'a, diğeri Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki bir liman kentine.[16] Bu tarih fiilen Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihiyle çakışmaktadır. Mustafa Kemal 25 Mayıs'ta yakın bir kasaba olan Havza'ya geçti ve orada -çeşitli Türk kaynaklarına göre- bir Bolşevik delegasyonuyla görüşme yaptı.[17] Toplantı hakkındaki diğer ayrıntılar bilinmediğinden, Bolşevik delegasyonu üyeleri üzerine sadece spekülasyon yapılabilir. Fakat Türk anlatımlarının belirttiği toplantı tarihiyle Suphi'nin belirttiği, Türk komünistlerinin olası varış tarihi çakıştığından, Bolşevik delegasyonu Suphi tarafından Odessa'dan gönderilen Türk komünist grubuydu gibi görünüyor.

12 Haziran'da Samsun'un 100 mil güneyindeki Amasya'ya giden Mustafa Kemal, oradan Kâzım Karabekir'e durumu ve Bolşeviklerle kurulan bağlantıyı anlatan bir telgraf gönderdi.[18] Telgraftaki ana vurgu, Bolşevik-

nün başkanı oldu. Komintern'in Mart 1919'daki kuruluş kongresinde istişari oy hakkına sahipti. ("Doğu Sorunu ve Ulusal Sorun Üzerine Tezler", Azerbaycan Komünist Partisi, Bakû, 20 Şubat 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 92. "Türkiye'deki komünist hareketler hakkında Lenin'e rapor", tarihsiz, Mihail Pavloviç; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 3, D.: 213.)

14 Örneğin, 19 Temmuz 1918'de, savaşın sona ermesinden önce, Moskova'daki Osmanlı temsilcisi Salih Kemal, Moskova'da yayımlanan *Yeni Dünya*'nın sayfalarından yansıyan Osmanlı karşıtı sosyalist propaganda konusunda Çiçerin'e bir protesto mektubu göndermişti. Osmanlı temsilcisini aynı gün yanıtlayan Çiçerin *Yeni Dünya*'nın Müslüman sosyalistlere ait bağımsız bir yayın organı olduğunu ve Bolşevik hükümetin onların yasal etkinliklerini kontrol altına alma veya yasaklama niyetinde olmadığını belirtmişti. (Çiçerin'den Salih Kemal'e, 19 Temmuz 1918; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 1, Por.: 3, Pap.: 1.)

15 *Izvestiia*, 23 Nisan 1919.

16 *Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri*, s. 70-71.

17 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 338-42; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 108.

18 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 49-50; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 109.

lerle İngilizler arasındaki karşıtlığın belirli oranda kullanılabilmesi olanağı üzerineydi. Mustafa Kemal bu aşamada bir Sovyet-Türk işbirliği önermiyor, daha çok, İngilizlere karşı böyle bir işbirliği tehdidi havası yaratmaktan söz ediyordu. Karabekir, Samsun'un 300 mil uzağında, Kuzeydoğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Erzurum'daki karargâhından Mustafa Kemal'e, onu onaylayan bir yanıt gönderdi. Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal'e tavsiyesi, eldeki bütün araçlarla Bolşeviklerle bağlantıyı sürdürmesiydi. Bununla birlikte, açık bir Bolşevik yanlısı konum alınmaması konusunda da çok duyarlıydı ve Mustafa Kemal'e İngiliz propagandasına karşı tedbirli olmasını salık verdi. Karabekir'e göre en iyi tavır, Bolşeviklerle ilişkiyi şimdilik resmi olmayan, kişisel bir düzeyde tutmak ve Türklerin Sovyet yardımına mahkûm olduğu izlenimini vermemekti.[19]

Bolşeviklerle bağlantı konusu, Mustafa Kemal'in Amasya'da diğer önde gelen iki ulusçu liderle birlikte yaptığı ilk tarihi toplantının da gündemindeydi. 21 Haziran'da yapılan bu toplantıda Mustafa Kemal, eski Bahriye Nazırı ve Mondros'a Osmanlı temsilcisi olarak giden Rauf Orbay, Ankara'daki 20. Kolordu'nun komutanı Ali Fuat Cebesoy ve Mustafa Kemal'in kurmay heyetinin yüksek rütbeli bir üyesi olan Refet Bele[20] bir protokol imzaladılar.[21] *Amasya Tamimi* olarak bilinen bu protokol, kısa süre sonra Kâzım Karabekir tarafından da onaylandı. Amasya Tamimi'yle ulusal direnişin ilkeleri, "bütün bireysel ve bölgesel çabaları... bir kanalda" birleştirme hedefi çerçevesinde sıralanıyordu.[22]

Yıl boyunca gündemde kalan Türk-Sovyet ilişkileri, ulusal direnişin başlangıç dönemleri için büyük önem taşıyan iki toplantıda çok ayrıntılı bir biçimde tartışıldı: Temmuz-Ağustos 1919'da yapılan Erzurum Kongresi ve bir ay sonrasındaki Sivas Kongresi.[23] Bu iki kongre, bütün ülkeye yayılmış çeşitli direniş merkezlerini bir araya getirdi ve ulusal direnişin temel amaçlarını, toprak bütünlüğünün ve ulusal [*milli*][24] bağımsızlığın korunması olarak formüle etti. Gerekirse işgalci güçlere karşı silahlı müca-

---

19 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 47.

20 Refet Bele (1881-1963): Sina cephesinde üstün hizmetlerde bulundu. Üçüncü Kolordu komutanı olarak Mustafa Kemal'le birlikte Samsun'a çıktı.

21 21 Haziran 1919'da imzalanan "Amasya Tamimi" İtilaf işgaline karşı ulus çapında ilk etkili çağrı oldu. (Atatürk, *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk, 1927*, s. 205-10.)

22 Kandemir, *Mustafa Kemal, arkadaşları ve karşısındakiler*, s. 67-68.

23 Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, III, s. 48-87.

24 Ulusçu liderler Türk, Kürt, Arap, Laz ve Çerkes bileşimi nüfustan mümkün olduğunca çok destek sağlamak amacıyla, ulus için, bilinçli olarak, bir etnik arkadaşlıktan daha çok bir dinsel topluluğu anlatan Arapça "*millet*" sözcüğünü kullandılar.

dele de gözden ırak tutulmuyordu.[25] Erzurum ve Sivas kongreleri, aynı zamanda, Mustafa Kemal'in kendini ulusal mücadelenin lideri olarak tayin etme hazırlığında temel bir işlev gördü. Hareketin değişik unsurlarıyla ilişkilerini dengeli götüren, etkili siyasi ve kişisel arkadaşlarıyla (Karabekir ve Ali Fuat en önemlileriydi) ittifak yapan Mustafa Kemal, yavaş yavaş, mücadelenin liderliği için apaçık bir seçim olarak belirdi.[26] Kısa süre içinde diğer askeri ve yerel liderlerle işlevsel ilişkiler kurdu. Zekâsı, enerjisi ve politik dirayetiyle takdir uyandıran Mustafa Kemal hem Erzurum, hem de Sivas kongrelerinde başkan ve tartışmaların yöneticisi olarak seçildi.[27]

Türk ulusçu hareketinin kadrosu Anadolu'daki direniş hareketine destek sağlamak üzere Bolşeviklerle ilişkinin geleceği ve olanaklarını tartışmak ve şekillendirmekle uğraşırken, farklı bir kanaldan başka bir bağlantı kuruldu. Bu bağlantının baş mimarı, Türkiye'nin savaş dönemindeki şatafatlı lideri ve Don Kişot'vari de olsa hâlâ belirli bir nüfuza sahip olan Enver Paşa'ydı. Mütarekenin sonuçlanmasının hemen ardından, diğer önde gelen İttihatçılarla birlikte Türkiye'yi terk etmiş, 1918 sonuna doğru soluğu Berlin'de, küçük bir Türk siyasi mülteci kolonisinin arasında almıştı.[28]

Enver Paşa Berlin'de cezaevinde bulunan Sovyet temsilcisi Karl Radek'le birkaç görüşme yaptı.[29] Ana teması Türkiye, Sovyet Rusya ve Al-

25 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 107; Atatürk, *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk, 1927*, s. 57.

26 Ünlü bir yazar, feminist ve ulusal hareketin destekçisi olan Halide Edip, Mustafa Kemal'in ulusal hareketin tartışmasız lideri olarak yükselişinin nedenlerini anlatır:

O, sırasıyla, kinik, kuşkucu, vicdansız ve şeytanca kurnazdı... Elbette onun etrafında her zaman ondan zekâ ve karakter olarak daha yüksek, kültür ve eğitim açısından çok daha birikimli adamlar olduğu bilinirdi. Fakat onun ne incelik, ne de özgünlükte onları aşmasına karşın, onların hiçbirinin ondaki canlılıkla başa çıkabilmesi mümkün değildi. Onların sahip oldukları ne kadar nitelik varsa, onları aşağı yukarı ortalama düzeyde kişiler yapıyordu. Canlılık açısından, o öyle değildi. (*Turkish Ordeal*, s. 195.)

27 19 Eylül 1919'da, Sivas Kongresi'nden tam bir hafta sonra, İstanbul'daki Osmanlı Sadrazamı Damat Ferit, bir Fransız radyo servisine bir demeç verdi. Damat Ferit, Anadolu'nun Bolşeviklerden etkilenen grupların eline düşmekte olduğunu öne sürdü. (Aktaran Paksoy, "US and Bolshevik Relations with the TBMM Government: First Contacts. 1919-1921", *The Journal of Sophia Asian Studies*, XII (1994), s. 218-19.)

28 1 Kasım gecesi Enver, Cemal, Talat ve beş kişi daha bir Alman denizaltısıyla önce Odessa'ya doğru yola çıktılar. Enver dışında hepsi 1920-21'de Ermeni suikastçılarca öldürüldüler.

29 Karl Radek (Karl Sobobelsohn) (1885-1939): Brest-Litovsk'a giden Trotskiy'e eşlik etti. Kasım 1917'de Sovyet hükümetince dışişleri komiser yardımcılığına atandı. Nisan 1918'de Narkomindel'in Orta Avrupa Bölümü'nün başına getirildi. Bu sıfatla 1918'de Almanya'ya geri döndü ve Spartakist ayaklanmada yer aldı. Ayaklanmanın

manya arasında İtilaf karşıtı bir ittifak yaratılması olan bu tartışmalara birkaç yüksek rütbeli Alman subayı da katılıyordu. Enver Paşa, "savaşın ikinci aşaması" diye adlandırdığı mücadelede kararlıydı ve Türk topraklarındaki savaşımı İtilaf Güçleri'ne karşı güçlü bir cephe oluşturma fırsatı olarak görüyordu.[30] Türk kaynaklarından, Enver Paşa'nın bir yıl sonra, 1920 ortalarında Moskova'ya gittiğini ve orada çok iddialı bir Sovyet -Alman-Türk ittifakı yaratmak için temaslarını sürdürdüğünü biliyoruz.[31] Bu görüşmelerin sonuçları hakkında çok az bilgi, fakat bu projenin önemi konusunda pek çok spekülasyon vardır.[32] Yine de birçok Sovyet belgesi, Bolşeviklerin Anadolu hareketine -ilk üç yılındaki (1919-1921)- yaklaşmasında Enver Paşa'nın önemli bir rol oynadığını gösterir.

Örneğin, 1921 Nisan'ında RKP(B) Merkez Komitesi'ne yazılmış, "Enver Türk-Sovyet ilişkilerinin hayata geçmesi için şimdiye kadar büyük bir özveri göstermiş bulunuyor" diye belirten bir *Narkomindel* mektubu mevcuttur.[33] Bununla birlikte, Türk-Sovyet-Alman ilişkilerinin bu döneminden bize kalan en önemli belge, Binbaşı Tschunke'nin Berlin'den *Narkomindel*'e gönderdiği bir mektuptur. Fritz Tschunke, bir askeri uzman olarak, bu üç ülke arasındaki askeri ilişkilerde merkezi bir rol oynamıştı.[34] Tschunke'nin 14 Temmuz 1920 tarihli mektubu, Moskova'da bir anlaşmaya varıldığını, bu anlaşmaya göre Almanya'daki askeri ve siyasi yetkililerin, bölgedeki İtilaf karşıtı mücadeleye maddi yardım sağlamayı kabul ettiğini belirtir. Mektupta, Almanların askeri malzemeyi Karadeniz'de, Samsun-Batum arasında yarı yoldaki Türk limanı Trabzon üzerin-

başarısızlığa uğramasının ardından Berlin'de, Moabit hapishanesinde 1919 Şubat'ından 1920 Ocak'ına dek hapis yattı. Bu on bir aylık süre içinde Alman KP lideri Paul Levi'ye danışmanlık ve Alman politikacılarıyla askeri liderleri karşısında Bolşevik hükümetinin yarı resmi temsilciliğini yaparak çifte bir işlev gördü. 1919 Aralık'ında serbest bırakılınca Rusya'ya geri döndü ve Komintern'de çalıştı.

30 Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 175. Bu gelişmenin kısa ve ilginç bir anlatımı Carr, *German-Soviet Relations Between The Two World Wars, 1919-1939*, s. 18 ve 22-23'te yer alır.

31 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 42; Sorgun, *Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, s. 320-21; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 20.

32 Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, s. 586; Tansu, *İki Devrin*, s. 177.

33 Çiçerin'den Merkez Komite'ye, 18 Nisan 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

34 Binbaşı Fritz Tschunke daha sonra *Sondergruppe R* (Alman Savaş Bakanlığı bünyesinde özellikle Sovyetler'le askeri görüşmeleri yönetmek amacıyla oluşturulmuş özel bir birim) tarafından 1921 baharında Sovyet Rusya'ya gönderilen heyette yer aldı. Ardından, Sovyet Rusya'da Alman savaş gereçleri üretilmesinin koordinasyonunu denetledi. (Smith, "The German General Staff and Russia, 1919-1926", *The Soviet Studies*, 8 (Ekim 1956), s. 125-32; Rosenbaum, *Community of Faith*, s. 69, 288.)

den ya da doğrudan Petrograd'a sevk etmeye hazır olduğu söylenerek teslimatın pratik biçimi sorulur.[35]

Böyle bir anlaşmanın gerçek önemini sadece Tschunke'nin mektubu temelinde saptamak elbette zordur.[36] Bununla birlikte, konuya yönelik diğer birtakım referanslara da dayanarak,[37] bu tür bir anlaşmanın Anadolu'daki mücadeleye mali ve askeri yardım temelindeki Sovyet-Türk işbirliğinde önemli bir rol oynadığını düşünmek pek yanlış olmasa gerek. Bunlara ek olarak, bazı görgü tanıklarının anlatımlarında[38] Alman parası ve teçhizatının (bunlar Rusya üzerinden geliyordu) Türk ulusal mücadelesinde can alıcı bir önemi olduğu vurgulanmaktadır.[39]

Böylece bölgedeki iki İngiliz karşıtı güç arasındaki ilişkiler iki kanaldan kurulmuş oldu. İki tarafın, onları bölgedeki İngiliz planlarını bozma ortak amacında buluşturan karşılıklı çıkarları söz konusuydu. İngiltere'nin Kafkaslar'dan çekilme kararı hem Rus Bolşevikleri, hem de Türk ulusçularının İngiliz gücü karşısındaki konumlarını ayrı ayrı güçlendirmek üzere daha ileri düzeyde kolektif etkinlik arayışına girdikleri bir aşamada geldi. Bu yüzden, Kafkaslar bu işbirliğinin hayata geçirilmesi için uygun bir zemin sağladı.

Kafkaslar 1919 ortalarından beri Bolşevik stratejisinde can alıcı bir konum kazanmıştı. İngiltere'nin Türkiye'ye artan müdahalesi ve birliklerini Rusya'dan çekme niyetini ilan etmesi, Bolşeviklere, eski Rus İmparatorlu-

35 Tschunke'den (Berlin) Narkomindel'e, 14 Temmuz 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, Por.: 4, Pap.: 2.

36 Enver'in Seeckt'e gönderdiği 26 Ağustos 1920 tarihli mektubu aktaran Carr ek kanıt sunar. Enver'in mektubunun ana teması Sovyet-Alman-Türk işbirliğidir. (*The Bolshevik Revolution*, III, s. 327.)

37 Çiçerin'den Stalin'e, 14 Eylül 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

38 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 42; Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s. 543-45; Özalp, *Milli Mücadele, 1919-1922*, s. 221.

39 İngilizlerin bu özel anlaşmayı bilip bilmediklerine dair doğrudan herhangi bir kanıta rastlamadım. Bununla birlikte döneme ait İngiliz belgeleri hem Bolşeviklere, hem de Türk ulusçularına yönelik Alman desteği hakkında genel bir şüphenin varlığını açıkça gösterir. 1919 sonlarında, Kafkaslar'daki İngiliz temsilcisi Oliver Wardrop İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Amiral de Robeck'e gönderdiği bir telgrafta, Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki ilişkilerde "Alman ajanlarının" oynadığı rol konusunda Denikin'in sağlam kanıtlar sunduğundan söz eder. (Wardrop'tan Robeck'e, 15 Ekim 1919; Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; De Robeck Papers, DRBK 6/11.) Benzer bir şekilde, *Times*, 3 Şubat 1920'de, Almanlar, Bolşevikler ve Müslüman Türk militanlarını içeren birleşik bir cephe yaratma amacıyla Berlin'de birtakım örgütler kurulduğunu bildirdi. Karabekir 1920 Şubat başlarında Mustafa Kemal'e, Rawlinson'un "bir Alman-Rus-Türk anlaşması"na dair güçlü bir kuşku beslediğini anlattı. (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 436.)

ğu'na ait Kafkas topraklarındaki gücünü sağlamlaştırma ve Rusya'nın güney bölgelerini Karadeniz'le Türk Boğazlarına sıkışan İngiliz gücüne karşı tahkim etme fırsatı verdi. Türklerle ittifaka yönelik atılan olumlu adımlar, Bolşeviklerin Kafkasya harekâtında, onlara Kafkaslar'daki Türki-Müslüman nüfusun önemli bir kesimini kendi yanlarında harekete geçirme olanağı vererek artı bir kazanç da sağladı.

Engel mi , Köprü mü? Türk-Sovyet İlişkilerinde Kafkaslar

Kafkaslar, stratejik konumundan dolayı, uzun süredir büyük güçler arasında bir cephe hattı durumundaydı. Asya ve Avrupa'nın geçiş yolları üzerinde yer alan bölge hem çekici bir hedef, hem de diğer bölgelere bir geçit oluşturur. Kafkaslar her zaman coğrafi büyüklüğünden daha büyük bir önem taşımıştır. İki yanında yer alan denizler -doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz- dışında doğal sınırları yoktur. Kuzeyde, Kafkas Dağları'nın ötesinde fark edilmeksizin Rusya'yla iç içe geçer; güneyde ise Türkiye ve İran'la. Hiçbir noktasından doğal sınır denebilecek bir çizgi çekilemez. Söz konusu dönemde daha çok Kafkaslar'ın kendisinin bir sınır olduğu düşünülmelidir: Bolşeviklerle Türkler arasında olduğu gibi, köprü oluşturan ya da İngilizlerin Bolşeviklere karşı yaptığı gibi, bir tarafın diğer tarafın ilerleyişine set çekmesi için bir sınır bölgesi. 1919 ortalarında Kafkaslar yine Rusya ve Türkiye'deki gelişmelerin stratejik bağlantı noktası olarak ortaya çıktı.

1919-20 kışında bölge, "Sovyetleştirilmiş" bir Kafkasya hedefli büyük bir Bolşevik kampanyasına tanık oldu. Anadolu'dan gönderilen ulusçu kadrolar bu kampanyada önemli bir rol oynadı. Türk ulusçuları açısından, bağımsız bir Kafkasya, Rusya'dan değerli savaş teçhizatının aktarılması önünde engeldi. Bölgede kurulacak bir Bolşevik denetiminin Türk bağımsızlık mücadelesi için çok gerekli olan malzeme yardımını kolaylaştıracağı düşünülüyordu.

1919'un ikinci yarısında Kafkaslar'ın fiili kontrolü göründüğü kadarıyla hızla Bolşeviklere geçiyordu. Bu, Rus İç Savaşı'nın seyrinin başka yerlerde de Beyaz orduların aleyhine döndüğü bir dönemdi. Denikin'in Gönüllü Ordu'su haziran-ekim arasında elde ettiği birtakım önemli zaferlerin ardından, Moskova'nın yaklaşık 100 mil güneyindeki Tula'da şiddetli bir karşı saldırıya uğradı. Mayıs 1919'dan itibaren Kolçak'ın kuvvetleri de epeyce başarısızlık yaşadı. Bolşevikler haziranın ilk haftasında Kolçak kuvvetlerini geri püskürttü.[40] Ekim sonlarında Bolşevik karşıtı güçler bütün

40 12 Ağustos 1919'da Curzon, Balfour'a (Paris), "Bolşevik orduları askeri ruh ve yetenek anlamında kazanıyor gibi görünüyorlar" diye yazıyordu. (*British Documents*, III, s. 520.)

cephelerde geri sürüldü. Yılın geriye kalanı boyunca Denikin kuvvetleri hep geri çekilme konumunda kaldı. 1919-20 kışında İç Savaş'ta bir Bolşevik zaferi iyice yaklaşmıştı. Aniden ortaya, Beyaz orduların bozguna uğrayacağı ve Bolşeviklerin Kafkaslar'ı güneye doğru yaracağı gibi bir görüntü çıktı. Ocak 1920'de Kolçak ele geçirildi ve Irkutsk'ta idam edildi. Denikin'in geri çekilişi 1920 Ocak ve Şubat'ı boyunca da devam etti. Bu belki iç savaşın sonu değildi, ama dönüm noktasıydı. Devrim kurtarılmıştı. Zafer, mevcut kaynakları ve destek güçlerini daha iyi örgütleyen ve seferber eden, gücünü daha etkin bir biçimde kullanan Bolşeviklerindi.

İngiliz yetkililer Beyaz orduların nihai yenilgisini 1920'nin ilk günlerinden görmüşlerdi. Tiflis'teki İngiliz yüksek komiseri Oliver Wardrop, 3 Ocak 1920'de Lord Curzon'a, Denikin'in yenilgisine ve Kafkaslar'a yönelik güçlü bir Bolşevik taarruzuna karşı hükümeti uyaran bir telgraf çekti.[41] Wardrop aynı telgrafta, Türk propagandacı ve silahlı militanlarının bölgede Bolşeviklere yardımcı olduklarını da belirtiyor, hükümetten Türk ajitatör ve silahlı militanlarının girişini engellemek üzere "Kuzeybatı İran ve Kuzeydoğu Türkiye'ye biraz daha askeri birlik gönderme"sini istiyordu. Üç gün sonra Lord Hardinge şöyle yazıyordu: "Bolşevikler... çabalarını doğuda yoğunlaştırıyorlar ve kuşkusuz, önümüzdeki üç ay içinde etkinlik alanları Transkafkasya olacak..."[42]

Sorun, İtilaf başbakanları ve dışişleri bakanlarıyla Amerikan ve Japon büyükelçilerinin 10 Ocak'ta Quai d'Orsay'de yaptıkları bir toplantıda gündeme geldi. Toplantının hemen ardından dışişleri bakanları Gürcistan ve Azerbaycan *de facto* (fiili) hükümetlerinin tanınması üzerinde karar kıldılar.[43] Ermenistan konusunu Türk barışı sorununun bir parçası olarak gördüklerinden, bu aşamada Ermenistan hakkında bir girişimde bulunulmadı. Dağıstan'ın talepleri de söz konusu edilmedi -büyük oranda Paris'te temsilcileri olmamasından, fakat aynı zamanda daha küçük bir sorun olarak kabul edilmesinden dolayı.[44]

İtilaf devlet adamlarının bütün bu çabaları ve gönülsüzce aldıkları önlemler, Mareşal Sir Henry Wilson tarafından, basitçe, çok geç olarak nitelenecekti. Wilson'a göre, sıkı bir kontrol "İngiliz gücünün gerçekliğinin tamamen dışındaydı". Dahası, mareşal "Paris'teki bu budalalar ancak dün

41 Wardrop'tan (Tiflis) Kont Curzon'a, 3 Ocak 1920, *British Documents*, III, s. 746-47.

42 Hardinge'den Rumbold'a, 6 Ocak 1920; Cambridge, Cambridge University Library; Hardinge Papers, I (1920), s. 173. (Lord Hardinge, 1906-1910 ve 1916-1920 dışişleri daimi bakan yardımcısı; 1920-1922, Paris büyükelçisi.)

43 *The Times*, 16 Ocak 1920.

44 Bununla birlikte, bir hafta sonra Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti *de facto* olarak tanındı. (*The Times*, 23 Ocak 1920.)

Azerbaycan ve Gürcistan '*de facto* hükümetler'ini tanımayı kabul ettiler" diyor; buna karşın "Gürcistan ve Azerbaycan'ın Bolşeviklerin eline geçeceği tümüyle açıktı" diye belirtiyordu.[45] Wilson'ın düşüncelerini paylaşan Churchill durumu "taahhütlere girin, yükümlülüklerinizi seçin ve bağlı kalabildiklerinizi başarın'"diyerek anlatıyordu. Churchill'in deyimiyle, "kuvvetleri tehlike ve sorumluluktan çekip almak" çok daha iyi olacaktı, çünkü askeri açıdan Bolşeviklere karşı direnmek mümkün görünmüyordu.[46]

İtilaf hükümetlerinin yöneticileri Paris'te tartışadursun, bazı İngiliz istihbarat görevlileri bölgede Bolşeviklerle yerel Müslümanlar ve Türk ulusçuları arasındaki işbirliğinin daha ileri boyutlara varmasını engellemek üzere bağlantılar kurmaya çalışıyorlardı. Sovyet kaynakları, bölgedeki "İngiliz-Fransız" ajanlarının Bolşeviklerin Kafkasya Müslümanları arasındaki artan nüfuzunu zayıflatma girişimlerinden söz eder.[47] Bölgeden, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne, "deneyimli İngiliz istihbarat görevlileri"nin Bakû, Tiflis, Erzurum ve Trabzon gibi Transkafkasya ve Doğu Anadolu'nun stratejik merkezlerinde yürüttükleri faaliyetler hakkında Moskova'yı uyaran birtakım telgraflar gönderilmiştir.[48] Aynı şekilde, çeşitli Türk kaynakları da Doğu Anadolu'da bazı İngiliz görevlilerinin kilit ulusçu liderleri Bolşeviklerle bağı kesmeye ve Kafkaslar'da onlara karşı savaşmaya ikna etmeye çalıştıklarını teyit eder.[49] Bu noktada Albay Rawlinson'ın etkinlikleri anmaya değerdir.

I. Bölüm'de anlatıldığı üzere, 1918 Ağustos-Eylül'ünde Türk orduları karşısında başarısız kalan Bakû savunmasında oynadığı önemli rolün ardından Rawlinson, Dunsterville'le birlikte Bakû'dan ayrılmış, kısa süre sonra Londra'ya dönmüştü. Rawlinson "ülkede henüz üç ayını doldurmadan," 1919 Şubat'ında Kafkaslar'a geri gönderildi.[50] Bu kez görevi, Kafkaslar'daki İngiliz İstihbaratı'nın amiri General Beach'in emri altında bir "Özel Servis Görevlisi" olarak Tiflis'te üslenmekti.[51] Savaş Kabine-

45 Colwell, *Field-Marshall Sir Henry Wilson*, II, s. 221-22.

46 Churchill, *The World Crisis, Part IV, The Aftermath*, s. 169.

47 *Bor'ba za Ustanovleniye i Uprocheniye Sovetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1922 gg.*, s. 438.

48 Narkomindel bildirisi, 27 Eylül 1919; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 2, Por.: 1, Pap.: 2. Çiçerin'in Lenin'e mektubu, 1 Mart 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, Ed. kh.: 314.

49 Ünüvar, *İstiklal Harbi'nde Bolşeviklerle Sekiz Ay*, s. 3-8. (Bu, 1919'daki Erzurum Kongresi'nin ardından Kâzım Karabekir tarafından Transkafkasya'ya gönderilen bir bir Türk subayının kişisel anlatımıdır.)

50 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 109.

51 *age.*, s. 113.

si'nin Kafkaslar'daki birlikleri geri çekme kararının peşinden Rawlinson'a faaliyetlerini Kuzeydoğu Anadolu'da yoğunlaştırması bildirildi. 1919'un ilk ayları, yeni Türk ordu komutanı Kâzım Karabekir'le yaklaşık aynı zamanda geldiği Trabzon, Kars ve Erzurum arasındaki bölgede bir istihbarat ağı kurma çabasındaki Rawlinson için çok yoğun geçti.[52]

Rawlinson Erzurum'da önde gelen ulusçular ve yerel görevlilerle gayri resmi ön görüşmelerde bulundu. 1919 Temmuz'undaki ulusçu kongre dolayısıyla kente gelen Mustafa Kemal'le bile kısa bir görüşme yaptı.[53] Birtakım vesilelerle Kâzım Karabekir'i Kafkaslar'da Bolşevik ordularına göğüs gerecek bir set kurma çabasına kazanmaya çalıştı. Rawlinson, anılarında, Karabekir'le yaptığı görüşmelerin içeriğine dair doğrudan hiçbir gönderme yapmaz. Görüşmelerden yalnızca "Biz... Rusya ve geleceği üzerine birçok tartışma yaptık..." diyerek söz eder.[54] Ancak, Rawlinson-Karabekir görüşmelerinin temel içeriği hakkında sonuç çıkarabileceğimiz, bu dönemin aktif kişiliklerinin anıları biçiminde -içinde Kâzım Karabekir'inkiler de vardır- yeterince malzemeye sahibiz. Bu anlatımlara güvenilirse -şimdiye dek kimse onları sorgulamadı- Karabekir'den çeşitli kereler bölgede Bolşeviklere karşı eyleme girmesi istenmiştir.

Karabekir, Rawlinson'la görüşmelerinin ayrıntılı bir anlatımını sunar. 12 Şubat 1920'de Rawlinson Karabekir'e Bolşeviklerin, içinde birkaç Müslüman alayının da bulunduğu büyük bir orduyla Kafkaslar'da ilerlediğini anlatır ve ondan birliklerini, Türk sınırlarını ihlal etme girişiminde bulunması durumunda Kızıl Ordu'ya karşı seferber etmesini ister. Karabekir'e göre, Rawlinson onu "yoksa İngiliz ordusu batıdan yaklaşır ve siz arada ezilirsiniz..." diyerek uyarır.[55] Karabekir Rawlinson'la dört gün sonra tekrar bir araya gelir. Bu kez Rawlinson'ı Kafkaslar'daki durum hakkında daha kötümser bir ruh hali içinde bulur. Bu görüşmedeki son itiraf, bölgenin tümden Bolşevik kontrolü altına girmesini engelleyecek pek bir şey olmadığıdır.[56] Bu arada Rawlinson güvenilir birkaç Türk su-

---

52 *age.*, s. 148-49. Rawlinson, anılarında, 7.000 feet yükseklikte, dağların korumasındaki bu önemli kalenin onda yarattığı ilk izlenimi anlatır: Rüzgâr orada olağanüstü kuvvette esiyordu, soğuk öyle keskindi ki kürk giymenin bile faydası olmuyordu. 50 milden daha geniş bir alan içinde hiçbir ağaç ya da çalı türü bulamazdınız, ne de kestiğinizde yetecek yakacak veya herhangi bir barınak; ve "kasvetli", "sıkıntılı", "ıssız", "lanet" sözcükleri kaçınılmaz bir şekilde kendilerini hatırlatırlardı. (*age.*, s. 180.)

53 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 432; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 119-20.

54 *age.*, s. 156.

55 *age.*, s. 221.

56 Yaklaşık bir ay sonra de Robeck de aynı sonuca vardı. (Akdeniz Üssü Başkomutanından Amirallik Sekreterine, 18 Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5046, E 3046/3/44/.)

bayına da bölgeye gidip İngilizler için bilgi toplamaları karşılığında para önerir.[57] Rawlinson Karabekir'i, biri 19, biri 21 Şubat'ta olmak üzere iki kez daha ziyaret eder. Bu daha ileri düzeydeki görüşmelerde, eğer Türkler Bolşevikleri Kafkaslar'da durdurursa İngilizlerin İstanbul ve İzmir'i onlara teslim etmeye hazır olduğunu ima ederek daha ikna edici görünmeye çalışır.[58]

Bolşeviklere karşı bir Kafkas engeli düşüncesi İstanbul'daki Türk ulusçuları arasında da bazı yandaşlar bulmuştu. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve Osmanlı meclisinde önde gelen bir ulusçu lider olan Rauf Bey, 11 Şubat 1920'de Harp Nazırı Fevzi Paşa'yla görüşerek, İngilizlere basit bir mesaj ulaştırmasını istedi: "Eğer İngilizler bizim Türkiye'deki bağımsızlığımızı desteklerlerse, Kafkaslar'da Bolşeviklerin durdurulması konusunda önemli bir rol oynayabiliriz."[59] İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komisyonu da Londra'ya böylesi girişimlerin varlığını doğrulayan bir telgraf göndermişti. 27 Mayıs'ta Luke[60] tarafından yazılan telgrafta, önce, Fuat Bey "diye birinin" öne sürdüğü ve anlaşıldığı kadarıyla Luke tarafından da desteklenen teklif özetleniyordu:

> Fuat Bey bir proje sunuyor... Proje Kuzey Kafkaslar'daki dağlı aşiretleri Bolşeviklere karşı ayaklandırmayı içeriyor... gerekli finansal destek..., en fazla 15-20.000 sterlin. Paranın kaynağı gizli kalacak; onu sağlayan herhangi bir sorumluluk altına da girmeyecek. Teklifi Majesteleri'nin Hükümeti'nin değerli görüşlerine sunuyor ve ısrarla belirtiyorum ki projenin başarısızlığa uğraması durumunda verilen paradan doğacak zarar, başarılı olma halinde ortaya çıkacak değerli sonuçlarla karşılaştırıldığında önemsiz kalacaktır.[61]

Bu girişimlerle resmi bir anlaşma ve etkin işbirliği yaratma süreci, iki temel nedenden dolayı, birdenbire kesildi. İlk olarak, Türk ulusal hareketi henüz birleşik ve açıkça tanımlanmış bir cephe görüntüsü yansıtmıyordu. O, farklı zeminleri, bağlılıkları ve liderleri olan bir grup ve fraksiyonlar kümesiydi. Aile bağları, arkadaşlıklar ve okul ilişkileri üzerinde temellenen gayri resmi ilişkiler ağı, hareketin resmi yapılanmasından daha etkiliydi. Bir kısım önde gelen ulusçular Bolşeviklere karşı bir Kafkas engeli

---

57 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 439.

58 *age.*, s. 442.

59 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 120'de aktarılmıştır.

60 (Sir) Harry Luke: 1919'da İstanbul'da İngiliz yüksek komiseri olan Amiral de Robeck'in karargâhında siyasi görevli. Luke, otobiyografisinde [*Cities and Men*, II (özellikle IV.-XIV. bölümler)] Türkiye ve Kafkaslar'daki deneyimlerine dair renkli bir anlatım sunar.

61 Gizli telgraf, No. 180, 27 Mayıs 1920; Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; De Robeck Arşivleri, DRBK 6/10.

kurulmasında aktif bir rol oynama olasılığını tartışırken, diğerleri bölgede böylesi bir setin oluşumunu durdurmak üzere Bolşeviklerle etkin bir işbirliği yürütüyorlardı.

Kafkaslar Bölge Komitesi ve Rus Komünist Partisi üyesi Viktor Naneyşvili'nin 20 Ekim 1919'da S. M. Kirov'a[62] gönderdiği bir telgrafa göre, Bolşevikler ve Türk ulusçuları arasında, Britanya İmparatorluğu'na karşı ortak bir cephe kurmak üzere anlaşmaya varılmıştı.[63] Ayrıca Karabekir'in anılarında da bu anlaşmanın doğrulandığını görürüz. Türk ulusçuları adına Bolşeviklerle bağlantı kurmak üzere Kafkaslar'a gönderilen Dr. Fuat Sabit 19 Ekim 1919'da Karabekir'e bu anlaşma hakkında bir mesaj iletti.[64]

İngilizlerin Türkleri Kafkaslar'da Bolşevik karşıtı bir mücadeleye ikna etme girişimleri, İngiltere Türklere sağlam ve gerçek teminatlar sunmadığı ve de sunamayacağı için başarısızlığa uğradı. Konuyu oldukça ciddiye alarak Rawlinson'ın taleplerini diğer ulusçu liderlere ileten Karabekir bir asker olarak belirli bir risk almaya hazırdı; fakat önce İngilizlerden biraz güvenilirlik ve resmi taahhütler görmek istiyordu. Buna karşın İngiliz teklifleri açıkça iç tutarlılıktan yoksun ve bu yüzden İngilizlerin Bolşevizme karşı bir İngiliz-Türk işbirliği fikri geliştirmeye yönelik arzularından kuşku duyulmasına yol açacak nitelikteydi. Sonuçta Karabekir İngilizlerin bir Kafkas seti kurmak için ne açık bir politikası, ne de araçları olduğu sonucuna vardı.[65] Mustafa Kemal'e gönderdiği 14 Şubat 1920 tarihli telgrafında yoğun şüphesini dile getirdi: "İtilafçılar bölgede hiçbir askeri güçleri yokken bir Kafkas seti oluşturmaktan nasıl bahsedebilir?"[66]

Görülüyor ki Rawlinson'ın çabaları Türk tarafında, İngilizlerin, Bolşe-

---

62 Sergey Mironoviç Kirov (Kostrikov) (1886-1934): Mart [Şubat] Devrimi'nin ardından Terek'te (Kuzey Kafkasya) Bolşevik-Menşevik ortak örgütünün liderlerinden biri oldu. (Kirov'un Terek bölgesindeki etkinlikleri hakkında en iyi kaynak King, *Sergei Kirov and the Struggle for Soviet Power in the Terek Region, 1917-1918*' dir.) 1918 Terek Halk Cumhuriyeti sürecinde ufak bir rolü oldu. 1919'un çoğunu On Birinci Ordu siyasi komiseri olarak Astrakhan'da geçirdi. (Kirov'un 1918-1919'daki faaliyetleri için bkz. Kondraşev, "S. M. Kirov, Organizator bol'şeviststkogo podpol'ya v tılu u Denikina", *Voprosı İstorii*, 7 (1947), s. 3-23.) Nisan 1920'de, Kirov, Merkez Komitesi Kafkasya Bürosu'na atandı. Mayıs sonunda Menşevik Gürcistan'a Sovyet büyükelçisi oldu. Bu zaman diliminde bölgede çok etkiliydi. (*Malen'kaya Entsiklopediya Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsi*, s. 171.)

63 *Bor'ba za Ustanovleniye i Uproçeniye Sovetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1922 gg.*, s. 316-17'de.

64 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 342.

65 *age.*, s. 440-41 ve 444.

66 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 121'de aktarılır. İngiliz kuvvetleri (Batum'daki garnizon dışında) 1919 Eylül sonlarında Kafkaslar'dan çekilmişti.

viklerle karşılaştırıldığında, ne politik vaatlerini, ne de tekliflerini destekleyecek gerekli araçları olduğu yönündeki inancı güçlendirerek, onun istediğinin tersi bir sonuca yol açtı. Karabekir, Rawlinson'la görüşmelerinden sonra, Türklerin bölgedeki stratejik konumunun İngilizlere karşı ustalıkla kullanılabilecek etkili bir silah olduğu sonucuna vardı. Bolşeviklere karşı ihtiyatlı yaklaşımını elden bırakmaksızın, Azerbaycan ve Dağıstan'daki bağlantılarına gönderdiği birtakım talimatlarla onlardan Bolşeviklere karşı gündeme gelecek herhangi bir İngiliz tertibine katılmamalarını istedi.[67]

Hummalı 1919-20 kışı, İngilizlerin rolünün pasif bir izleyicilikten öte bir şey olmadığının ortaya çıktığı bölgede hareketliliğin yükselişine tanık oldu. Türk subayları ve önde gelen ulusçular güvenli bir geçit -kuzeyden gelen maddi yardımın ulaştırılacağı koridor- sağlamak için Bolşeviklerle açıkça işbirliği yapıyorlardı.[68] Kafkaslar'daki Türk etkisi, Mondros Mütarekesi'nin ardından Osmanlı birliklerinin çekilmesiyle sona ermemişti. Azerbaycan'ın hizmetine giren 3.000 eski Osmanlı askerî personeli ve öğretmeni orada kalmıştı. Doğu Anadolu'da ulusçu hareketin yükselişiyle birlikte bölgedeki Türk duygudaşlığı tekrar canlandı. Enver Paşa'nın iki yakın akrabası olan Halil ve Nuri paşalar (onlar da Anadolu'daki ulusçu hareketle aktif bağlantı içindeydiler) bu gelişmede önemli bir işlev gördüler.

Doğu Ordu Grubu'nun başındaki Halil Paşa ve İslam Ordusu'nun lideri Nuri Paşa birlikte Bakû'nun Eylül 1918'de Türklerce ele geçirilmesinde merkezi bir rol oynamışlardı. Halil ve Nuri paşalar, Mondros Mütarekesi'nin ardından ve aynı yılın kasımında İngilizler tarafından tutuklanmışlar, bir yıla yakın bir süre farklı yerlerde tutuklu kaldıktan sonra -Halil Paşa İstanbul'da, Nuri Paşa Batum'da- ikisi de aynı gün (7 Ağustos 1919) kaçmışlardı.[69] Şimdi, 1920 başlarında (İngiliz birliklerinin çekilişinden sonra), Halil Paşa, Türk ulusçularının Azerbaycan hükümeti nezdindeki temsilcisi olarak Bakû'da bulunuyordu. Nuri Paşa ise 1918 sonlarında, Mondros'un ardından İngilizlerin gelişiyle birlikte dağılmış, Kafkaslar'daki Türk başıbozuklarını (İslam Ordusu'nun kalıntıları) yeniden örgütlemeye çalışıyordu.[70] Her ikisi de bu dönemde bağım-

67 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 492-93.

68 Sorgun, *Bitmeyen Savaş*, s. 320-21.

69 *Times*, 8 Eylül 1919. Türk kaynaklarına göre Halil ve Nuri Paşaların kaçışları ulusçu özel bir örgüt olan *Karakol* tarafından düzenlenmişti. *Karakol* Mondros Mütarekesi'nden sonra, İstanbul'da, İttihat Terakki üyelerince kurulmuştu ve *Teşkilat-ı Mahsusa* ile eşgüdüm içinde çalışıyordu. (Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 111; Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 166.)

70 Mr. Wardrop'tan Curzon'a, 16 Kasım 1919, 155471/1015/58, *British Documents*, III, s. 649'da.

sız Azerbaycan Cumhuriyeti temsilcileriyle Kızıl Ordu arasında aracılık yapıyorlardı.

Mustafa Kemal 6 Şubat 1920'de Karabekir'e gönderdiği bir telgrafta, Batılı güçlerin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın yanında tutum takınarak Türkleri Bolşeviklerden ayırmak için nasıl dolaplar çevirdiklerini ayrıntılarıyla anlattı. Ek olarak, Kafkaslar'ın, Türk ulusal hareketinin İtilaf kuvvetlerine yönelik bir karşı taarruza geçebileceği "tek olanaklı cephe" olduğunu da söylüyordu. Mustafa Kemal devamla, üç Transkafkasya devletinin Batı yanlısı bir set oluşturması durumunda, bunun bağımsız bir Türk devleti kurma yönündeki tüm umutların sonu anlamına geleceğini vurguluyordu. Bu yüzden de Türklerin Kafkaslar'da Bolşevik kontrolünü kolaylaştıracak her şeyi yapmaları gerektiğini belirtiyordu.[71]

Ankara'dan gelen bu destek, Bolşeviklere, Kafkaslar seferinde, bölgedeki Türki-Müslüman nüfusun önemli bir kesimini yanlarına kazandıracak ek bir propagandif yardım sağladı. Bu kritik dönemde Bolşeviklerin milliyetler politikası esneklik sergiliyor, Rus olmayan bölgelerde sınıf savaşının katı yöntemleri bir yana bırakılıyordu. Bolşevikler hararetli bir biçimde bağımsız Sovyet cumhuriyetleri çağrısı yaparak, yerel nüfusun dinsel ve ulusal duygularına seslenme temelinde bir politika izliyorlardı. Türklerle yapılan işbirliğinden ezilen ulusları esaretten kurtarmayı, kendilerine has dinsel âdetlerine, geleneklerine ve yerel göreneklerine hiç dokunmamayı vaat eden Bolşevik propagandası içinde oldukça iyi yararlanıldı.[72]

Bu politika ilk olarak Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'daki gelişmelerde devreye sokuldu. 1917 Aralık'ında ilan edilen Geçici Terek-Dağıstan hükümeti, başkenti Vladikafkas'ta bile denetimi sağlayamadı ve 1918 Ocak'ında kendini feshetti. Mart 1918'de Vladikafkas'ta 'Terek Halk Cumhuriyeti' adıyla Bolşevik yanlısı bir Sovyet yönetimi oluşturuldu. Fakat Terek Halk Cumhuriyeti'nin ömrü de dokuz ayı aşmadı; 1919 başlarında General Denikin'in orduları tarafından boğuldu.[73]

1919 sonlarına doğru Denikin'in Beyaz orduları çekilirken, Bolşevikler ve yerel Müslümanlar Kuzey Kafkaslar'da Sovyet iktidarını yeniden

---

71 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 433-35.; İngilizler Mustafa Kemal'in mesajlarını deşifre ettiler, "13 Mayıs 1919'la biten haftaya ait rapor", ek L; Londra, Pro; FO, 371/E 6151/262/44.

72 *Narkomindel* Sivas Kongresi'nin hemen ardından bir radyo mesajında "İngiliz-Fransız emperyalizmi"ni Doğulu ulusların tek düşmanı olarak eleştirdi ve Doğu'daki "ezilen ulusların kurtuluşu ve bağımsızlığı" için Sovyetlerin koşulsuz desteğini açıkladı. Narkomindel radyo mesajı, 27 Eylül 1919; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 2, Por.: 2, Pap.: 2.

73 Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, s. 97-98, 195-99.

kurmak üzere etkinliklerini artırdılar. Bu çaba Kemalist militanlarca da destekleniyordu. "Türk subayları Dağıstan'da Bolşeviklere yardım ediyor. Anti-emperyalist mücadeleleri açısından gerekli gördüklerinden, bölgedeki İngiliz nüfuzunu azaltmak istiyorlar..." diye belirtilen Eylül 1919 tarihli bir Dağıstan Komünist Partisi raporu bu olguyu doğrulamaktadır.[74]

Bu süreçteki temel karakter, Kuzey Kafkaslar ve Transkafkasya'daki Bolşeviklerin lideri Grigoriy (Sergo) Konstantinoviç Orconikidze'ydi. Hem Lenin'in, hem de Stalin'in eski bir dostu olan Orconikidze, ilk Sovyet Siyasi Polisi'nin -*Çeka* (karşı-devrim, spekülasyon, sabotaj ve görevi kötüye kullanmaya karşı Tüm Rusya Olağanüstü Komitesi)- ilk *Collegium*'unun da (Collegium: kurul, heyet) üyesiydi.[75] Kuzey Kafkaslar'da Denikin'in Gönüllü Ordu kuvvetleriyle sert çarpışmalara giren On Birinci Kızıl Ordu 1919 Ocak'ı başlarında geri çekilmek zorunda kalınca, ana unsurları Kalmuk stepleri içlerine ve Astrakhan'a kaçtı. Diğer birlikler, Orconikidze liderliğinde, bölgede Beyaz ordulara karşı mücadeleyi gerilla savaşı şeklinde devam ettirdiler. Orconikidze Dağıstan ve Çeçenistan'ın dağ köylerinde, yerel Çeçen, İnguş ve Osetlerden oluşan partizan müfrezeleri kurdu. Yılın geriye kalanında Çeçenistan ve Dağıstan bölgedeki Bolşevik etkinliğinin ana merkezleri olmayı sürdürdüler. Dağlı partizan müfrezeleri Denikin'in ordusunun artçı birliklerine sık sık saldırı düzenliyorlardı.[76] Orconikidze Çeçenistan ve İnguşetya dağlarına çekildiğinde, İbrahim Geldegen adlı bir Çeçen köylüsü onun fedaisi olmuştu. Cesaretinden dolayı Orconikidze ona "Geldegen'in Zelimhanı" lakabını takmıştı.[77]

Bu dönemde Bolşevikler sık sık ulusçu liderlerden yararlandılar. Kafkas Müslümanları arasında etkili olan ulusal duygulara seslenme temelinde fırsatçı bir politika izlediler. Bu politika, 1919 Mayıs'ı sonunda Ba-

---

74 *Bor'ba za Ustanovleniye i Uproçeniye Sovetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1922 gg.*, s. 369.

75 Hem Lenin'e, hem de Stalin'e olan güçlü bağlılığı görevindeki birkaç yılı sonrasında onu kaderini belirleyecek bir karara zorladı. 1922-23'te kısa bir süre için Lenin'le Stalin'in arasında kaldı. Sonra memleketlisi Stalin'in yanında yer almaya karar verdi. Orconikidze 1937'de, ikinci Moskova yargılaması sırasında, yardımcısı Pyatakov'u memleketlisinin [Stalin] teröründen korumak için girişimde bulunmasının hemen ardından şüpheli bir şekilde öldürüldü. (*Oçerki İstorii Kommunistiçeskikh Organizatsiy Zakavkaz'ya*, s. 247-52, 448-60; Lenin, *Collected Works*, XXXXV, s. 788; Medvedev, *Let History Judge*, s. 21, 193-96.)

76 Orconikidze'nin Halk Komiserleri Konseyi'nde yaptığı konuşmadan, 10 Temmuz 1919, Orconikidze, *Izbrannıye stat'i reçi*, s. 51-72.

77 Saygın bir Çeçen eşkıyası olan Zelimhan Birinci Dünya Savaşı öncesinde bütün Rusya'da ünlüydü.

kû'da yapılan RKP(B) Kafkasya Bölge Komitesi toplantısında özenle şekillendirilmişti. Komite, uzun tartışmalar sonunda, bir sonraki adımın var olan cumhuriyetlerdeki hükümetleri devirerek yerlerine Sovyet iktidarı kurmak olması gerektiği konusunda anlaşmıştı. Başka bir deyişle, hedef, "burjuva" cumhuriyetlerinin, kültürel, dinsel ve etnik özerkliğe güçlü bir vurgunun yapıldığı bağımsız Sovyet cumhuriyetlerine dönüştürülmesi olarak tanımlanıyordu.[78]

1919-20 kışında, Sovyet Rusya'nın iç savaşa sadece dayanmakla kalmayıp, ondan eski çarlık imparatorluğu topraklarının hemen tümüne sahip bir şekilde çıkacağı belli oldu. Kafkaslar'daki havanın şimdiden, Türk ulusçularının tam desteğine sahip Bolşeviklerden yana döndüğü görülüyordu. Birliklerini bölgeden çekmiş olan İngilizler, Kafkaslar'daki gelişmelerin tedirgin, fakat pasif bir izleyicisi durumundaydılar.

İstanbul'un İtilaf Kuvvetlerince İşgali

İngilizlerin Kafkaslar'daki şanslarının iyice kaybolduğu ve işlerin Bolşeviklerin lehinde gitmeye başladığı aynı 1919-20 kış ayları, Türkiye'deki İngiliz denetimine karşı çok ciddi bir karşıtlığın doğuşuna da tanık oldu. Hem Anadolu'da, hem de İstanbul'da Türk ulusal hareketinin etkisi hızla artıyordu. Yunan ordusunun Batı Anadolu'daki düşmanca eylemleri ve Kafkaslar'a yönelik İngiliz politikasının başarısızlığı sonucunda Türk ulusçularının siyasi saygınlıkları ve askeri kapasiteleri oldukça artmıştı. Bolşeviklerle girilen yakın işbirliği de Türklerin kendilerine güvenlerinin sağlamlaşmasında önemli bir rol oynamıştı.

1919 Aralık'ında Trakya ve Anadolu'da Osmanlı Meclisi için yeni seçimler yapıldı ve ulusçular 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan meclise ezici bir çoğunlukla girdiler. 28 Ocak'ta mebuslar Erzurum ve Sivas kongreleri deklarasyonları temelinde *Misak-ı Milli*'yi onayladılar. *Misak-ı Milli*'nin temel noktaları ilk olarak 1919 Ağustos'unda, Erzurum Kongresi'nin sonunda Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve diğer önde gelen ulusçular arasında varılan bir fikir birliği olarak ortaya çıkmıştı. Sekiz maddeden oluşan *Misak-ı Milli* "Osmanlı Müslüman çoğunluğun oturduğu" Anadolu ve Trakya topraklarının birliğini ve bağımsızlığını savunuyordu. Türk ulusal egemenliğinin değil, bütün Müslüman Osmanlıların -pratikte bu, Türkiye Türkleri, Kürtleri, Lazları ve Çerkesleri

78 Kafkasya Bölgesel Komitesi toplantısından, Bakû, Mayıs 1919; Moskova, TsPA; Fond:5, Op.: 1, Ed. kh.: 745. Bu karara paralel olarak ertesi yıl içinde Azerbaycan (Şubat 1920), Gürcistan (Mayıs 1920) ve Ermenistan (Haziran 1920) için ayrı komünist partileri kuruldu. (Kharmandaryan, *Lenin i stanovleniye Zakavkazskoy Federatsii, 1921-1923*, s. 30.)

anlamına geliyordu- egemenliğinin savunulduğunun belirtilmesi önemlidir.[79]

Meclisteki bu gelişmelere paralel olarak, İstanbul'daki ulusçu militanların eylemleri de artmıştı. İtilaf kuvvetlerinin silah depolarına saldırılar düzenleniyor, bu şekilde toplanan malzeme gemilerle Anadolu'ya gönderiliyordu.[80] İngiliz yüksek komiseri Amiral de Robeck böylesi eylemler karşısında düzeni sağlamakta zorlanıyordu. Sonunda şubatta durumu itiraf etmek zorunda kaldı: "Türk ulusal hareketi İstanbul'un kendi hâkimiyetinde olduğunu açıkça iddia etmeye hazırdı."[81]

İngilizler bütün bu rahatsızlıklara Bolşeviklerin yol açtığına inanıyorlardı. Bazı İngiliz istihbarat raporları hükümete Bolşevik ajanlarının Türkiye'de oynadıkları rol hakkında bilgi veriyor, bu iki "İtilaf ve özellikle de İngiliz karşıtı" hareket arasındaki işbirliğini bildiriyordu.[82] Türkiye'deki ulusçu etkinliklerin artması, Kafkaslar'daki Bolşevik seferiyle doğrudan ilişkili görülüyordu. Türk subaylarının bölgede, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan'da Bolşeviklerle el ele çalıştığı hakkındaki raporlar karamsar kurgulara yol açıyordu.[83] Akdeniz ve Türkiye'den, İngiliz resmi temsilcileri ve askeri komutanlarının Türkiye ve Kafkaslar'daki gelişmeler arasındaki yakın bağlantıya ve bunların bölgedeki İngiliz kontrolünün geleceği üzerine etkilerine yönelik kaygılarını yansıtan çok sayıda rapor gönderildi.[84] Koramiral de Robeck, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı sekreterine yolladığı raporunda, "mevcut koşullarda, Bolşeviklerin... güçlerini Mustafa Kemal'le birleştirerek... bütün Hazar'ın kontrolünü ele geçirip Gürcistan ve Kuzey İran'ı istila ederek Bakû ve Enzeli'yi zapt etmelerinin önünde hiçbir engel yoktur..." öngörüsünde bulunuyordu.[85]

79 Göloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 201-203; Misak-ı Milli'nin İngilizce çevirisi Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 209-10'dadır.

80 İki gizli örgüt, *Karakol* ve *Teşkilat-ı Mahsusa*, bu faaliyetlerde çok aktif bir rol oynuyorlardı. (Jürcher, *The Unionist Factor*, s. 82.)

81 Yüksek komiserlikten (İstanbul) FO'ya, 13 Şubat 1920; Londra, PRO; FO 371/5043.

82 "Türkiye'de olası yeni bir politika üzerine notlar", Mr. Ryan, İngiliz yüksek komiserliği, İstanbul, 2 Şubat 1920; ayrıca "Küçük Asya'daki durum hakkında memorandum", Gordon Campbell, İzmit bölgesi istihbarat subayı, Şubat 1920; Londra, PRO; FO 371/5042 E704/3/44.

83 M. I. I. c. İstanbul şubesince yayımlanan, 26 Şubat 1920'yle biten haftaya ait haftalık istihbarat raporları özetinde şöyle belirtilir: "Türk hükümeti yakınlarda Bakû'daki bir ajandan, kendisiyle Azerbaycan hükümet başkanı arasında yapılan, Türk subaylarının Azerbaycan ordusunda eğitmen olarak istihdam edilmesi hakkındaki görüşmeye dair bir rapor almış bulunuyor." (Londra, PRO; FO 371/5166.)

84 Amiral Webb'den Curzon'a, 28 Şubat 1920; Londra, PRO; FO 371/5042/E 704/3/44, s. 23-6. De Robeck'ten Curzon'a, 13 Şubat 1920; W. S. Edmunds'tan (FO) Amirallik Dairesi'ne, 10 Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5043.

85 De Robeck'ten Amirallik Dairesi'ne, Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5046.

1920 Şubat ve Mart'ında İngilizler durumun daha da kötüye gitmesini önlemek için birtakım seçenekler geliştirdiler. Kafkaslar'da Bolşevikleri durdurmaya yönelik askeri bir çözüm zaten "istemeyerek de olsa bir tarafa bırakılmıştı" -kısmen, "gerekli birlikleri bulmadaki güçlük"ten dolayı.[86] Türkiye'deki İngiliz konumunun geleceğinden de kaygı duyuluyordu. Bu koşullar altında, Osmanlı başkentine, mevcut İngiliz kuvvetlerinin güvenliğini sağlamak için ek birlikler çağırmanın zorunlu olduğu düşünülüyordu.[87]

10 Mart tarihli bir Savaş Bakanlığı mesajında, Mısır Başkomutanlık Karargâhı'nın İstanbul'a "derhal asker ve donanma takviyesi" sağlanmasını istiyordu.[88] Anadolu'daki ulusçu etkinliklere dair haberler, İstanbul'daki İtilaf konumunun geleceğine yönelik kaygıları daha da artırdı. Anadolu'nun Kilikya denen güneydoğu bölümünde yer alan Maraş'ta yerel ulusçu kuvvetlerle Fransızlar arasındaki sert çatışmalar, Fransızların bölgeyi terk etmeleriyle sonuçlandı ve İtilaf çevrelerinde büyük bir paniğe yol açtı.[89] Bölgeden gönderilen bütün raporlarda, İngilizlerin İstanbul'da, olası bir Türk-Bolşevik taarruzunu durdurmaya yetecek güce sahip olmadığı saptaması yapılıyordu. 13 Mart 1920'de Dışişleri Bakanlığı'ndan W. S. Adams "şimdi General Denikin'le birlikte olan İngiliz subayları"nın Türk başkentine aktarılmasını önerdi.[90]

Sonuçta, İtilaf Yüksek Konseyi, İstanbul'un tam olarak işgaline ve Boğazlar üzerinde sıkı bir kontrol kurulmasına karar verdi.[91] Tuğgeneral Sir Henry Wilson komutasındaki İtilaf askerleri 16 Mart 1920'de kentin Türk mahallelerine girerek önde gelen Kemalistleri tutukladılar -başka şüpheli ulusçular ve komünist eylemcilerle birlikte. Tutuklananlar Malta'ya sürgün edildi.[92] Anadolu'daki Kemalistler buna, kendi denetimleri altında bulunan bütün bölgelerdeki İngiliz subay ve personelini tutukla-

---

86 Amiral de Robeck'ten Amirallik Dairesi'ne, 18 Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5046.

87 Yüksek komiserden (İstanbul) FO'ya, 11 Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5043/E 1357/3/44.

88 WO'dan Mısır genel komutanlığına, 10 Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5043.

89 *The Times*, 8 Mart 1920; Lloyd George, *The Truth About the Peace Treaties*, II, s. 1286-87.

90 Edmonds'ın memorandumu, 13 Mart 1920; Londra, PRO; FO 371/5043/E 1297/3/44.

91 İngiliz FO, yüksek komiserine 6 Mart 1920'de gönderdiği ve İstanbul'a ertesi gün ulaşan daha önceki bir mesajında bundan güçlü bir olasılık olarak söz ediyordu. (Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; De Robeck Papers DRBK 6/4.)

92 Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; De Robeck Papers DRBK 6/1. Tutuklanan ve ardından Malta'ya sürülenlerin listesi için bkz. Londra, PRO; E 2805/37/44 ve E 4395/37/44.

yarak karşılık verdiler. Albay Rawlinson da Erzurum'da tutuklananlar arasındaydı.[93]

İstanbul'daki İtilaf varlığının saldırgan bir yapıya bürünmesi ve önemli Türk politikacılarının tutuklanması Türk ulusal mücadelesi sürecinin bir sonraki aşamasının başlangıcını ifade eder. Bu tavır, Türkler tarafından, İngilizlerin Türkiye'ye karşı yaklaşımının hiç de yumuşak olmayacağının kesin ve ikna edici bir kanıtı olarak görüldü. Onların yanıtları da aynı oranda ciddi oldu: 23 Nisan 1920'de, Ankara'da, geçici bir hükümet oluşturmak üzere bir Büyük Millet Meclisi toplanması çağrısı.[94]

İstanbul'un işgalinden hemen dört gün sonra, 19 Mart'ta, Mustafa Kemal tüm valiliklere, müstakil sancaklara ve kolordu komutanlarına bir tamim gönderdi. Yazıda şöyle deniyordu:

> Şu halde, devlet merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin ***kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri*** düşünmek ve uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin Ankara'da toplanmaya çağrılması ve dağılmış olan milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılmaları zarurî görülmüştür.[95]

Ankara, merkezi konumundan ve doğrudan İstanbul'a bağlanan bir demiryolunun başında olmasından dolayı seçilmişti. 1920'de Ankara 20.000 nüfuslu, küçük, fakir bir Anadolu kentiydi.[96] Deniz seviyesinden 3.000 feet (yaklaşık 915 metre) yükseklikteki bir tepeye yaslanmış olan kentin kayıtlı tarihi 2.000 yıl öncesine uzanıyordu. Sırasıyla Hititler, Galatlar, Bizanslılar ve Osmanlılar Ankara platosunu bir savaş alanına çevir-

93 Karabekir, anılarında, Rawlinson'ın ikametgâhında, koruma amacıyla gözaltına alınmasını emrettiğini anlatır. Rawlinson evinin üst katından sallandırdığı *Union Jack*'i (İngiliz bayrağı) gönüllü olarak geri çekmişti. Rawlinson ise anılarında bunu kabul etmez görünür. (Rawlinson, *Adventures in the Near East, 1918-1922*, s. 222-25.) Rawlinson, İngilizlerce Malta'da gözaltında tutulan Türk tutuklularla değiş tokuş edildiği 1921 sonuna dek tutuklu kaldı.

94 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 357-58.

95 Atatürk, *Nutuk*, t.y. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılını Kutlama Koordinasyon Kurulu, c. I, s. 288. Bu peş peşe gelişen olaylar -İstanbul'un İtilafçılarca işgali ve Ankara'da geçici bir hükümet kurulması- arasındaki bağlantı çoğu tarihçi tarafından atlanmıştır. Örneğin E. H. Carr Ankara'da meclisin kuruluş tarihini yanlış bir şekilde ocak (nisan yerine) olarak verir, böylece de İngilizlerin İstanbul'u işgalini Ankara'da bağımsız ulusçu bir meclis kurulmasına karşı bir misilleme, bir karşı eylem olarak yorumlar. (*Bolshevik Revolution*, III, s. 249-50.)

96 Resmi Osmanlı rakamlarına göre Ankara kentinin 1914'teki nüfusu 84.665'ti. Ankara vilayetinin etrafındaki kaza ve köylerle birlikte genel nüfus dağılımı şöyleydi: Toplam nüfus: 953.817, Müslüman: 877.285, Rum: 20.226, Ermeni: 44.507, Yahudi: 1.026. (Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s. 172-73.)

mişlerdi. Son yüzyılda, Ankara'nın etkinlik merkezi yüksek kayalık üzerinde yer alan kaleden aşağıdaki bataklık vadiye kaymıştı. Bağdat Demiryolunu inşa eden Alman mühendisler bu vadide, Eskişehir'deki demiryolu kavşağından kente çektikleri kısa bir hattın ucuna bir istasyon yapmışlardı. İstasyonun yanına da bir telgrafhane (Sultan'ın hafiye ağının daima önemli bir parçası) inşa edilmişti. Savaş öncesinde, birkaç tane de 19. yüzyıl Alman tarzı bina eklenmişti. Bu "eski, engebeli, çamurlu iç kesim kenti" yeni Türkiye'nin kalbi olacaktı.[97]

Sovyet hükümeti İstanbul'daki gelişmeleri büyük bir dikkatle izliyordu. İşgal günü, *Narkomindel*, hemen, İtilaf işgali sırasında tutuklananların isimlerini içeren bir liste yayımladı.[98] Sovyet tarafının Türk ulusçularıyla daha yakın bir işbirliğine girme umudu bu koşullar altında daha yüksek bir düzeye çıkmıştı.

Bolşeviklerin beklentileri temelsiz değildi. Mustafa Kemal, Osmanlı başkentinin işgal edildiğini duyar duymaz, Karabekir'e, Kafkaslar'da birleşik bir cephe oluşturmak üzere Bolşeviklerle derhal bağlantı kurulması için gerekli düzenlemeleri yapması talimatı verdi.[99] İstanbul'daki son gelişmeler Karabekir'e baştan beri sürdürdüğü temkinliliği bir yana bıraktırdı. Mustafa Kemal'in telgrafını alır almaz, o sırada Bakû'da bulunan Halil Paşa'ya İstanbul'daki son gelişmeleri bildiren bir not göndererek, ondan, elindeki bütün güçleri Kafkaslar'daki bir Bolşevik taarruzunu desteklemek üzere seferber etmesini istedi.[100]

Ankara hükümeti Moskova'ya ilk resmi mektubunu (26 Nisan 1920 tarihli) işte bu atmosferde gönderdi. Bu mektup,[101] Türk tarafının tümüyle taahhüt altına girmesinin açık bir ifadesiydi. Kemalistler bu aşamada yaşamsal ihtiyaç duydukları malzeme yardımını ve diplomatik desteği sadece Sovyet hükümetiyle yapılacak bir işbirliğinin sağlayacağına inanıyordu. Mustafa Kemal tarafından imzalanan mektup, Ankara hükümetinin oybirliğiyle onayladığı, "... bütün gücümüzle... tüm ezilen halkların özgürlüğü için emperyalist hükümetlere karşı savaşma amacıyla... Sovyet Rusya'nın kavgasına katılma..." sürecini başlatıyordu. Mustafa Kemal'in mektubu yakından incelendiğinde, onun, Bolşeviklerin Kafkaslar kampanyasına verilecek Türk desteğinin kesin garantisinin ilanı olduğu görülecektir. Bunu Mustafa Kemal de doğrular: "Türk hükümeti... Gürcistan...

97 *The Times*, 28 Aralık 1923.

98 *Narkomindel*, 16 Mart 1920; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 3, Pap.: 2, Por.: 1.

99 Mustafa Kemal'den Kâzım Karabekir'e, 16 Mart 1920, Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 505'te.

100 *age.*, s. 508.

101 Mektubun tam içeriği ancak 1992'de *AVP* 'deki Sovyet dışişleri bakanlığı belgeleri açılınca elde edilebildi.

ve Azerbaycan'ı... Sovyet Rusya'yla birliğe zorlama sorumluluğunu kabul eder,... ve yayılmacı Ermenistan'a karşı yapılacak askeri operasyonları üstlenmeye hazır[dır]."[102]

Transkafkasya'da Bolşevik Denetimi

İstanbul'un İngiliz işgaline uğraması ve Ankara'daki Türk meclisinin Moskova'yla yapılacak yakın bir işbirliğine tam desteğini açıklamasıyla Transkafkasya Bolşevik dış politikasında sıcak bir nokta haline geldi. Bölge, Sovyet devletinin, İngilizlerin Anadolu'daki "düşmanca" planlarını engellemek üzere açtığı "yeni aktif cephe" olarak adlandırıldı.[103] İngiltere ve müttefikleri "bütün ilgilerini Anadolu üzerinde yoğunlaştırma" yoluna gidince, Kafkaslar'ın Sovyetleştirilmesi Moskova'daki Bolşevik liderlere zamanı gelmiş ve daha kolaylaşmış bir görev olarak göründü.[104]

Bu uygun atmosferde, Bolşevikler kendilerini kesin bir kararlılıkla Kafkaslar'da toptan hâkimiyeti sağlamanın son aşamasını tamamlamaya vermişlerdi. İstanbul'un işgalini izleyen gün, Kafkasya Cephesi Askeri Devrimci Konseyi üyeleri Smilga[105] ve Orconikidze'ye bir telgraf gönderen Lenin, Bakû'nun alınması için gerekli hazırlıkların tamamlanması ve Gürcistan'daki ilerleyişin sürdürülmesi direktifini verdi.[106] Orconikidze 1919'un ilk yarısında Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan ve Çeçenistan'da gerilla birliklerini organize edişinin ardından, yılın geriye kalanını Ukrayna'da operasyonlar yürüten On Dördüncü Kızıl Ordu'ya katılarak geçirmiş, 1920 başlarında tekrar Kuzey Kafkasya'ya gönderilmişti.

Bu arada, 1919 başlarında Kuzey Kafkasya'yı kontrolü altına almış

---

102 Mustafa Kemal'den Sovyet Rusya hükümetine, 26 Nisan 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, D.: 3, Pap.: 2.

103 Profesör Stephen Blank bu bağlantıyı, "1920'den sonra Transkafkasya'daki politikalar Sovyetler Birliği'nin Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'ya yönelik dış politikasıyla kesişti" diyerek açıklıyor. ["Bolshevik Organisational Development in Early Soviet Transcaucasia: Autonomy vs. Centralisation, 1918-1924", *Transcaucasia*, (der. R. G. Suny), s. 322.]

104 Eliava'dan Narkomindel'e, "Türkiye ve İran üzerine rapor", Eylül 1920; Moskova, TsPA; Lenin Dosyaları, Fond: 5, Op.: 2, D.: 92. [Şalva Zuraboviç Eliava (1883-1937): 1904'te RSDİP'e katıldı. 1917-1918'de Vologda bölgesinde çalıştı. 1919'da Doğu ve Türkistan Cepheleri Devrimci Askeri Konseyi üyesiydi. Yine 1919'da Türkistan için kurulan özel bir komisyonun başkanıydı. 1920'de Transkafkasya'da yürütülen parti çalışmasında aktif olarak yer aldı. (Lenin, *Collected Works*, XXXXVII, s. 572.)]

105 Ivar Tenisoviç Smilga (1892-1938): Devrimci hareket içinde 1907'den beri aktif olan eski bir Bolşevik. 1917-1920, daha sonra da 1925-1927'de Merkez Komite üyesi. Ekim Devrimi'ne hem Finlandiya, hem de Petrograd'da katıldı. İç Savaş sırasında çeşitli cephelerde, çeşitli ordularla çalıştı.

106 Lenin'den Orconikidze ve Smilga'ya telgraf, 17 Mart 1920, Lenin, *Leninskiy sbornik*, XXXIV, s. 279'da.

olan Gönüllü Ordu 1919-20 kışında fiilen çözüldü. Kafkas cephesindeki Kızıl Ordu birlikleri 1920 başlarında bölgeye girerek Kuzey Kafkasya'yı yeniden ele geçirdiler. Bölgeye ulaşan Orconikidze, konumunu, Kuzey Kafkasya Devrimci Komitesi başkanı -başka bir deyişle bölgenin politik patronu- olarak resmileştirdi.

Lenin'in marttaki telgrafı üzerine taarruz hazırlıklarına başlayan Orconikidze önce, 30 Mart 1920'de, General Tuhaçevskiy[107] ve S. M. Kirov'la görüştü.[108] O zamanlar General Tuhaçevskiy tüm Kafkas cephesinin komutanı, Kirov ise On Birinci Ordu siyasi komiseriydi.[109] Bolşeviklerin Kafkasya atağı daha o dönemden hızla başlamış ve hiçbir ciddi engelle karşılaşmamıştı.

1920 Nisan'ında, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin doğrudan inisiyatifiyle, büyük yetkilerle donatılmış Kafkasya Bürosu'nun (Kavbüro) oluşturulması, Bolşevik liderliğinin Kafkaslar'daki gelişmelere gösterdiği büyük ilginin su götürmez bir kanıtıydı.[110] Bu özel büronun kurulmasıyla, Kafkaslar'la ilgili bütün sorunlar tümüyle merkezi bir kontrol altına alındı. Bu tavır, Moskova'nın, Kafkaslar'da nihai bir Sovyetleştirmenin zamanının geldiğine inandığını gösteriyor. Bununla birlikte, bu iş, yerel komünist örgütlerin başarabileceğinin ötesinde görülüyordu. Bu yüzden Kavbüro RKP'nin Güneydoğu Bürosu'yla birleştirildi ve kısa zamanda tüm Kafkaslar'daki Bolşevik kampanyasının tartışmasız öncüsü haline geldi.[111]

---

107 Mihail Nikolayeviç Tuhaçevskiy (1893-1937): 1914'te askeri okulu bitirince cepheye gönderildi; fakat ertesi yıl esir düştü. 1917'de kaçarak geri döndü. Nisan 1918'de Bolşevik Parti'ye katıldı. Ocak 1920'de Kafkasya cephesi komutanlığına atandı. Polonya'ya gönderilip görevini Levandovski'ye devrettiği Nisan 1920'ye kadar tüm Kafkaslar'ın askeri şefi oldu.

108 Kirov, *Stat'i, reçi, dokumenti*, I, s. 331.

109 Ocak 1919'da ordular iki cephede yoğunlaştırıldı: Güney Cephesi ve Hazar-Kafkasya Cephesi. Ocak 1920'de Güney Cephesi 12., 13. ve 14. Orduları içeren Güneybatı Cephesi'ne dönüştürüldü; geriye kalanlar Kafkasya Cephesi'ni oluşturdu (8., 9., 10. ve 11. Ordular ile Süvari Ordusu). (Kızıl Ordu'nun oluşumu ve cephelerdeki birlikler için bkz. Erickson, *The Soviet High Command*, II. ve III. bölümler ile Benvenuti, *The Bolsheviks and the Red Army, 1918-1922*, III. bölüm.)

110 RKP Bakû Komitesi başkanı Anastas Mikoyan Aralık 1919'da yapılan RKP Sekizinci Konferansı'nda, Transkafkasya ve yurtdışındaki Bolşevik örgütlenmelerle bağlantıyı yürütebilecek ayrı bir parti organına olan gereksinimi defalarca vurguladı. Mikoyan, Stepan Şaumyan'la birlikte Bakû Komünü'nün önde gelen aktivistlerinden biriydi. Mart 1918'de Bakü'daki Müslüman ayaklanmasının bastırılmasında yer alan silahlı bir Bolşevik müfrezesine komuta etmişti. Daha sonra, 14-15 Eylül 1918'de Türkler kente girdiğinde Şaumyan ve diğer Bolşevik komiserleri Bakû'dan dışarı çıkarmıştı. (*Vos'maya Konferentsiya RKP(B) Protokoli*, s. 38-39.)

111 Mart 1921'de RKP(B) Merkez Komitesi Kafkaslar Bürosu Transkafkasya, Dağıstan

Temel görevleri tüm Kafkaslar'da Sovyet yönetimi kurulması, bölgenin iktisadi birliğinin sağlanması ve Yakındoğu'daki devrimci hareketlerle (özellikle Türk ulusçularıyla) yürütülecek ilişkilerin tanzimi olarak tanımlanan Kavbüro[112] Kuzey Kafkasya'daki operasyonları yürüten On Birinci Ordu'ya bağlandı ve başkanlığına Orconikidze atandı. Kirov başkan yardımcısı, Azeri Nerimanov[113] ve Gürcü Budu Mdivani[114] de büro üyeleri olarak görev yapıyorlardı.[115]

Kavbüro oluşana kadar, yaklaşık iki yıl boyunca, bölgede Sovyet iktidarı kurulması çabası Tiflis'teki Rus Komünist Partisi Bölge Komitesi'nce yürütülmüştü. Artık komitenin görevi, yerel komünist partileriyle birlikte, yerel devrimci kampanyanın örgütlenmesiyle sınırlandırılıyordu.[116] Amaç, doğrudan bir Kızıl Ordu işgali değil, iç güçlerin kotardığı bir devrim görüntüsü yaratmaktı.

Kavbüro'nun ilk görevi, komünist yeraltı örgütünün 1920 başlarından beri faaliyet yürüttüğü Azerbaycan'da iktidarı almaktı. Moskova'nın Bakû'nun alınmasına yönelik açık direktiflerinin ardından olaylar hızlı gelişti. Kavbüro'nun hazırlıkları iki farklı düzlemde oldu. Bir yandan açık politik etkinlik ve halk hareketi teşvik edilirken, bir yandan da gizli yeraltı faaliyeti sürdürüldü. Kavbüro bu ikili görevi yerine getirmek için, büyük oranda, yerel örgütler içinde zaten var olan siyasi komiserler ağını kullandı. Hedef, Kızıl Ordu'nun bölgedeki ilerleyişine eşlik ve bazen de Bolşevik militanlarca örgütlenen yerel devrimleri geliştirerek öncülük etmekti. 1920 Nisan'ında, Azerbaycan ordusunun bazı alayları da dahil, birçok yerel kurum Bolşeviklerin denetimi altına girdi.[117] Bu tür bir çalışma biçimi

ve Terek bölgelerinden sorumlu Kafkaslar Bürosu ve Don üzerinde Rostov'da kalan Güneydoğu Bürosu olarak ayrıldı. Kafkaslar Bürosu, Komünist Partisi Transkafkasya Bölgesel Komitesi'nin kurulduğu Şubat 1922'de lağvedildi. (*Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, XI, s. 124.)

112 Orconikidze, *İzbrannıye stat'i reçi, 1911-1937*, s. 113.

113 Neriman Kerbalai Necefoğlu Nerimanov (1871-1925): Eski bir Sosyal Demokrat. Mart 1918'in ardından Bakû Sovyeti'nde madencilikten sorumlu halk komiseri, 1919 ve 1920'de Moskova'da bir Sovyet resmi görevlisi (önce Dışişleri Komiserliği Doğu Bölümü sorumlusu, sonra Milliyetler Komiserliği şeflerinden biri) olarak hizmet etti. Daha sonra Azerbaycan Halk Komiserleri Konseyi başkanı. (Nerimanov, *stat'i pis'ma*, s. x-xiv.)

114 Polikarp Gurgenoviç (Budu) Mdivani (1893-1930): Eski bir Gürcü Bolşevik. Dünya Savaşı'nın bir bölümünü İran'da geçirdi. 1917'de geri dönerek Rusya'nın çeşitli bölgelerinde parti görevlisi olarak çalıştı.

115 Kirov, *Stat'i, reç'i, dokumentı*, I, s. 331; Jvaniya, *V. I. Lenin, TsK Partii, i bol'şeviki Zakavkaz'ya*, s. 231.

116 Khormandaryan, *Lenin i stanovleniye Zakavkazskoy Federatsii, 1921-1923*, s. 30.

117 *Azerbaycan Kommünist Partiyasının Tarihi*, I, s. 374.

hem yerel Bolşeviklerin iktidarı almaya hazırlanmasını kolaylaştıracak, hem de bunu Moskova'nın sıkı kontrolü altında yapmalarını sağlayacaktı.[118]

Önde gelen ulusçular ve Türk subayları, Azerbaycan'daki Müslüman kamuoyunun yönlendirilmesine aracılık ederek bu süreçte önemli bir rol oynadılar. Azerbaycan yetkililerini ve etkili Müslüman liderleri, Bolşeviklerin cumhuriyetin bağımsızlığına son verme arzusunda olmadıklarına, onların faaliyetlerinin temel amacının Türk topraklarının bağımsızlığı için savaşan Anadolu'daki ulusal harekete askeri yardımın ulaştırılacağı güvenli bir geçidi sağlama almak olduğuna ikna etmeye çalıştılar.[119] Türk ulusçuları ve komünistleri, Bolşeviklere Azerbaycan'da daha geniş bir halk desteği sağlamak için nisanda Bakû'da bir de miting düzenlediler.[120]

27 Nisan 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Rus Komünist Partisi Bölge Komitesi Bakû Bürosu ve Bakû Merkezi İşçi Konferansı (Kavbüro'nun direktifleri doğrultusunda) Azerbaycan hükümetine on iki saat içinde teslim olmasını isteyen ortak bir ültimatom verdiler. Aynı gün, On Birinci Ordu'nun bir gece önce sınırı geçtiği haberi Bakû'ya ulaştı.[121] Ertesi gün, Orconikidze ve Kirov, arkalarında On Birinci Ordu birlikleri olduğu halde, Bakû'ya vardılar.[122] İktidarın Nerimanov başkanlığındaki ve Hüseynov, Musabekov, Buniatze, Alimov ve Garayev'in yer aldığı Devrimci Geçici Askeri Komite'nin elinde olduğu ilan edildi.[123]

Azerbaycan'ın ele geçirilmesi Milliyetler Komiserliği (*Narkomnats*) resmi organında, Sultan Galiev[124] tarafından, "komünizmin Yakındoğu'daki gelişiminde çok önemli bir adım" olarak kutlandı. "Azerbay-

118 Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı*, s. 236; Ünüvar, *İstiklal Harbi'nde Bolşeviklerle Sekiz Ay*, s. 18-19.

119 Kirov, *Stat'i, reç'i, dokumentı*, I, s. 205; Kâzım Karabekir 26 Şubat 1920'de Bakû'daki Dr. Fuat Sabit'ten iki rapor aldı. Bu raporlara göre, Bolşevikler Türklere Azerbaycan ve Dağıstan'ı işgal etmeme sözü vermişlerdi. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 459-65.

120 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 610.

121 İskenderov, *İz İstorii borbı Kommunistiçeskoy Partii Azerbaycana za pabedu sovetskoi vlasti*, s. 440; Pipes, *Formation of the Soviet Union*, s. 226-27.

122 Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 149; Ahmedov, *Neriman Nerimanov*, s. 253; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, s. 284.

123 İskenderov, *İz istoriyi bor'bı Kommunistiçeskoy Partii Azerbaycana za pobedu sovetskoy vlasti*, s. 440.

124 Mir Said Sultan Galiev bir Volga Tatarıydı. Bolşeviklere 1917 Temmuz'unda katıldı ve 1923 Mayıs'ına kadar parti içinde kaldı. Volga bölgesinde Sovyet iktidarı kurulması çabasında ve Ağustos 1918'de Beyaz ordulara karşı Kazan savunmasının örgütlenmesinde aktif olarak yer aldı. Doğu'daki ulusal ve dinsel hareketler hakkındaki bilgisiyle Stalin'le diğer parti ve hükümet önde gelenlerinin güvenini kazandı. Parti içindeki en yüksek mevkiye sahip Müslüman temsilcisi ve *Narkomnats*'ın resmi dergisi *Jizn'Natsional'nostey* 'in yayımcısı oldu.

can'dan İran'daki İngilizlerin canını yakabilir, Arabistan'a uzanabilir ve Türkiye'deki devrimci harekete öncülük edebilirdik." Bu sözler, Azerbaycan'ın simgesel öneminin iyi bir özetidir: Bolşevikler için, "Müslüman Doğu'nun devrime açılan penceresi".[125] Bununla birlikte, Azerbaycan'ın Sovyet devleti için asıl önemi, onun stratejik konumu ve Rusya'daki endüstrinin bağımlı olduğu zengin maden kaynaklarıyla ilgiliydi. En önemlisi de petroldü. Bakû petrolü Azerbaycan'ı stratejik açıdan yaşamsal bir bölge haline getiriyordu.[126] Bakû'daki geniş petrol alanı, Çeçenistan'daki Grozni ve Adigeyskaya'daki Maikop'ta bulunan daha küçük, fakat zengin alanlarla birlikte, Rusya'nın ham petrol talebinin yüzde yüzünü karşılıyordu. *Narkomindel*, Azerbaycan'daki gelişmelerin ardından, Politbüro'ya, "bizim Bakû'yu almamız" petrol rezervleri için birbirleriyle savaşan Batılı güçler üzerinde şok etkisi yarattı diyen bir rapor gönderdi.[127]

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinin peşinden Ankara'nın Bakû'ya karşı tutumu daha sıcak bir hale geldi. İbrahim Abilov, Sovyet Azerbaycanı'nın temsilcisi olarak Ankara'ya gönderildi. Kars, Trabzon ve Samsun'da yeni konsolosluklar açıldı. Bununla birlikte, kısa süre sonra Kafkaslar'daki Bolşevik askeri seferi durduruldu. Bu, batı cephesinde ortaya çıkan bir sorunla bağlantılıydı.[128] Polonya ve Bolşevik kuvvetleri 1919 Şubat'ından beri savaş halindeydiler. Polonya devletinin başında bulunan Mareşal Pilsudski, 25 Nisan 1920'de Bolşeviklere karşı ciddi bir saldırı başlatmıştı. Bolşevikler, Polonya ordusunun Ukrayna içlerine doğru hızla ilerleyişi karşısında, 6 Mayıs'ta Kiev'i boşalttılar ve ertesi sabah Polonya kuvvetleri kenti ele geçirdiler. Polonya ile yürütülen savaş sonraki altı ay boyunca da, 12 Ekim'de Riga'da bir ateşkes ve ön barış antlaşması imzalanana dek, Sovyet ordularını meşgul etti.[129]

Kızıl Ordu'nun ana unsurları Sovyet-Polonya savaşında çarpışırken, Kafkaslar'daki süreç Bolşeviklerin lehinde sürüyordu. 1920 yazında Büyük Britanya'nın geri kalan birlikleri de Transkafkasya'dan tahliye edildi ve İtilafçıların son umudu olan Ermenistan üzerinde bir Amerikan man-

---

125 *Jizn'Natsional'nostey*, No. 18, 1920, s. 70.

126 29 Nisan'da (Kızıl Ordu'nun Bakû'ya girişinin ertesi günü) Cam ve Porselen İşçileri Tüm Rusya Kongresi'nde bir konuşma yapan Lenin "endüstrimizin petrol yokluğundan dolayı durduğunu biliyoruz... artık bütün endüstrimize hayat verecek bir ekonomik temele sahibiz" diyordu. (*Collected Works*, XXXI, s. 121.)

127 *Narkomindel* 'den Politbüro'ya, 22 Haziran 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 314.

128 Preobrazenski'den (MK Sekreteri) Trotskiy'ye, 10 Mayıs 1920; Trotskiy'den Orconikidze'ye, 27 Mayıs 1920, Meijer, *Trotsky Papers*, II, s. 171-73 ve 191-93'te.

129 Shapiro'daki ateşkes anlaşmasının metni, *Soviet Treaty Series*, I, s. 67-69.

dası teklifi Birleşik Devletler tarafından reddedildi.[130] Böylece Rus Bolşevikleri bölgenin geleceğinin tartışılmaz hâkimi haline geldiler. Bu dönemden itibaren, Türk ulusçularının da desteğiyle, bölgeyi baştan başa Sovyetleştirme planı çerçevesinde, gelişmelerin yönünü belirlediler.[131]

Temmuzda, hariciye vekili Bekir Sami başkanlığındaki bir Türk heyeti karşılıklı ilişkilere resmi bir konum kazandırmak ve Anadolu'ya deniz yoluyla silah ve para gönderilişini hızlandırmak amacıyla Moskova'ya gitti.[132] Görüşmeler sırasında Bolşevikler Türk heyetinin dikkatini fiziki düzenlemelere çektiler. Sovyet askeri ve mali yardımının kolaylaştırılması için, Rusya'yla Türkiye arasında mümkün olduğunca kısa sürede bir kara bağlantısı sağlanması gerekiyordu.[133] Erzurum-Bakû arasındaki demiryolunun serbest kullanımı, Rusya'dan gelen malzeme yardımının ulaştırılmasını büyük oranda kolaylaştıracaktı ve bu hattın büyük bölümü bağımsız Ermenistan cumhuriyetinin kontrolü altındaydı.

Politbüro'nun Türk ulusçularına altın ve silah anlamında maddi destek verme kararı 28 Temmuz'da çıktı. Politbüro'nun bildirisinde, Sovyet hükümetinin, İtilafçılara karşı mücadelesinde Türklere yardıma hazır olduğu vurgulanıyordu. Eliava'nın Türkiye'ye Sovyet temsilcisi olarak atandığının da belirtildiği aynı bildiride, "Genelkurmay Akademisi Doğu Bölümü" bünyesinde "Türkiye, İran, Afganistan, Hindistan ve Uzakdoğu için... özel kadro" hazırlanması kararı açıklandı.[134]

Ankara ve Moskova'nın bölgede daha ileri bir işbirliği yönünde ilk kararlı adımları attıkları sırada, İtilaf cephesindeki diplomatik bir gelişme Türkiye'de İngiliz karşıtı duyguları şiddetlendirerek Türk-Sovyet yakınlaşması sürecini doğrudan etkiledi. Bu, İtilafçılarla Osmanlı hükümeti arasında 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'ydı. Antlaşmanın temel koşulları şöyleydi: Türkiye'nin Avrupa'daki sınırı aşağı yukarı Çatalca hattından -İstanbul'dan 20 milden daha kısa bir uzaklık- çekilecekti; İstanbul Türk egemenliği altında kalacaktı. Fakat Türkler antlaşma koşullarını yerine getiremezse -özellikle azınlıklar konusunda- İtilaf kuvvetleri

---

130 Mears, *Modern Turkey*, s. 73-74.

131 22 Haziran 1920'de *Narkomindel*, tüm Kafkaslar bölgesi boyunca "projelerimizin hayata geçişini hızlandırmak" için "Yoldaş Eliava derhal Türkiye'ye gitmelidir" talebinde bulunuyordu. (Moskova, TsPA; Fond: 5, :p.: 2, D.: 314.)

132 Bekir Sami'den Çiçerin'e, 4 Temmuz 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, D.: 3, Pap.: 2. Bekir Sami ve ekibinin Moskova'ya varışı Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 61'de de anlatılır.

133 Merkez Komite bildirisi, Temmuz 1920; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 3, Por.: 1, Pap.: 2.

134 Politbüro, 28 Temmuz 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 314.

bu koşullarda değişiklik yapacaktı. Boğazlar'a gelince: Onlar barışta ve savaşta ticaret veya savaş gemilerine, askeri ya da ticari uçaklara, bayraklarına bakılmaksızın, açık olacaktı. Abluka altına alınmayacaklar, Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) Konseyi'nin kararı olmaksızın onlarda ne bir savaş, ne de düşmanca herhangi bir eylem girişiminde bulunulabilecekti. Son olarak, tartışmalı Ermeni ve Kürt sorunlarında, Türkiye'den, bağımsız bir Ermenistan ve özerk bir Kürdistan için, Doğu Anadolu'nun büyük kısmını terk etmesi isteniyordu.[135]

Antlaşma Lloyd George tarafından "Türk olmayan bütün unsurları Türk hâkimiyetinden kurtarma politikası" olarak tanımlandı.[136] Bu arada, antlaşmayı imzalayan Osmanlı hükümetinin Anadolu'da hiçbir otoritesinin ve antlaşmayı kabul ettiren İtilafçıların da söz konusu son maddeyi zorla uygulatacak birlikleri sağlayabilecek durumunun olmadığını belirtmek gerekir. Bu yüzden, Sevr Antlaşması'nın sağlam bir temele dayanmadığı, ciddi bir destek olmaksızın etkisiz bir belge olarak kalacağı açıktı.

Bununla birlikte, antlaşma yine de Türk ulusçularını Doğu Anadolu'daki Ermeni bölgelerinin geleceği konusunda son derece kaygılandırdı. Karşılık, iki hafta sonra Moskova'da bir Türk-Sovyet ön anlaşmasının imzalanmasıyla geldi. Anlaşma her iki tarafı, iki ülke arasında insan ve malzeme akışı için serbest bir yol açmak üzere her türlü çabayı göstermekle yükümlü kılıyordu.[137] Türk heyeti görüşmelerde kaydedilen ilerleme konusundaki görüşlerini Mustafa Kemal'e iletti. Telgraflarındaki ana tema, Sovyet hükümetinin Kafkaslar'a yönelik taahhütlerinin boyutuydu; Bolşevik kuvvetlerinin Kafkas cephesinde bütün güçleriyle hücuma geçmeye hazır oldukları görüşündeydiler.[138]

1920 Eylül'ünde, Türk-Sovyet ön anlaşmasının koşullarının Ankara'ya ulaşmasının hemen ardından, Ermeniler ve Türkler arasında topyekûn bir savaş patlak verdi.[139] İki taraf arasında 1919 yazından beri, Anadolu'nun

---

135 Sevr Antlaşması'nın siyasi maddeleri, "Great Britain *Parlimentary Papers*, 1920, Treaty Series No. 11, Cmd 964, s. 16-32". Anadolu üzerine üç taraflı anlaşma (Sevr): Britanya İmparatorluğu, Fransa ve İtalya, "Great Britain *Parliamentary Papers*, 1920, Treaty Series No. 12, Cmd 963".

136 Temperly, *The History of Peace Conference of Paris*, VI, s. 31. Bu, savaş sonrası sorunların çözümüne yönelik çeşitli antlaşmalar hakkında ihtiyaç duyulabilecek tüm bilgileri içeren altı ciltlik bir koleksiyondur.

137 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 178-80; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 247-48.

138 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 80-82.

139 Ermenistan üzerine yürüyüşü başlatmak için en uygun zaman konusunda Türk ulusal hareketi liderleri arasındaki tartışmalar için bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 714-18, 727-31, 764, 766, 769-72, 776-77, 878, 887.

doğu bölgeleri üzerine bir mücadele vardı.[140] Bağımsız bir Ermenistan uzun zamandır, Mustafa Kemal'in ordusunu "Azerbaycanlı kardeşler"inden ayıran ve Bolşevik yardımından yoksun bırakan önemli bir engel olarak görülüyordu. 1920 Ocak'ında, Pan-Türkizmin ünlü savunucusu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ardındaki baş ideolog Yusuf Akçura(oğlu),[141] "ezilen Türklerin kurtuluşu" fikrini tutturmaya çalışıyordu. Akçura, "İtilafçıların Türklüğün iki kardeş halkasının, Anadolu ve Kafkaslar'ın arasına bir engel gibi dikmek istediği Ermenistan'ın ortadan kaldırılması zorunludur..." yaklaşımında çok katıydı.[142]

16 Mart 1920'de, Erzurum'da hapsedilen Rawlinson'a göre, Sevr Antlaşması'ndan önce de Ermenilere yönelik "sürekli bir askeri saldırı hazırlığının işaretleri vardı". Erzurum kalesine durmadan yeni birlikler geliyor, her gün mitralyöz talimleri yapılıyordu.[143] Türk taarruzu Ermenistan'da büyük bir endişe yarattı. 10 Eylül 1920'de Lenin'e bir mektup gönderen Ermeni Sosyal Demokrat Partisi "Hınçak", Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal'i bizzat, İTC'nin 1915'te yaptığı gibi, Ermeni ulusunun toptan imhasına yönelik bir "soykırım politikası" peşinde olmakla suçladı.[144] Mektupta Sovyet hükümetinden, Ermeni topraklarının bütünlüğü-

140 S. Kuznetsova "Krakh turetskoy interventsii v Zakavkaz'ye v 1920-1921 godakh" başlıklı makalesinde, Türk-Ermeni savaşının Batılı emperyalist güçler tarafından kışkırtıldığını söyler. (*Vosproı İstorii*, No. 9, 1951, s. 143-56.)

141 Akçura(oğlu) İstanbul'da Harbiye'de okudu. Orada çağdaşlarının çoğu gibi Jön Türk propagandası yapmaktan tutuklandı ve 1897'de Trablus'a sürüldü. Oradan Paris'e kaçtı. Daha sonra da doğduğu kent olan Volga kıyısındaki Kazan'a döndü. Rusya'daki politik hareketler içinde aktif olarak yer alırken aynı zamanda 1904'te Jön Türk göçmen gazetesi olan *Türk*'te uzun bir makale yayımladı. "Türkçülüğün Komünist Manifestosu" olarak da adlandırılan bu makale *Üç Tarz-ı Siyaset* başlığını taşıyordu. Daha fazla bilgi için bkz. Akçura[oğlu], *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihsel Gelişimi.*

142 Zarevand, *United and Independent Turania*, s. 115'te.

143 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 229.

144 Türkiye'deki Ermeni toplumu her zaman son derece savunmasızdı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık iki milyonluk bir nüfus oluşturan Ermenilerin çoğu, genel olarak "Türk Ermenistanı" olarak bilinen altı Doğu Anadolu vilayetinde toplanmıştı. Osmanlıların doğu cephesindeki ilk kış saldırısının başarısızlığa uğramasının ardından, Mayıs 1915'te, Osmanlı hükümeti Ermenilerin Doğu Anadolu'daki savaş bölgesinden sürülmesini emretmişti. Türkler, Ruslara yönelik sempati belirtileri gösteren Ermenilerin Rus ordusunun beşinci kolu olarak hareket edeceklerinden korkmuştu. İlkel savaş dönemi şartlarının, baskının, etnik ve dinsel çatışmaların bir araya gelmesiyle, bu süreç trajik bir hal aldı: Tehcir sırasında çok sayıda Ermeni can verdi. Ölü sayısına dair tahminler 200.000'le 1.000.000 arasında değişmektedir. (Bu tartışma hakkında bir araştırma için bkz. Dyer, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies*, 12 (1976), s. 99-107.)

nün baş düşmanlarının yayılmacı politikalarından korunması isteniyordu.[145]

Arşivlerde, Sovyet hükümetinin Türk ordularını durdurmak üzere müdahale etme yönünde herhangi bir niyetinin olup olmadığına dair hiçbir belge yok; fakat böyle bir niyet olsun ya da olmasın, o aşamada Ermenileri korumak için doğrudan hiçbir çabaya girilmedi. İlk hedef, Türkler, Ruslar ve İranlıların çok eskiden beri uğrunda savaştıkları bir kale olan Kars'tı. Hızla ilerleyen Türk kuvvetleri 30 Ekim'de Kars'ı ele geçirdiler. Türklerin bu hızlı ilerleyişi, Lenin'e, bu kez Eliava, Nerimanov ve Pavloviç'in imzalarıyla gönderilen bir başka mektupta sert bir şekilde eleştirildi.[146] Ekim 1920 tarihli mektup Kars'ın Türklerce alınmasından söz ettiğine göre, ayın 30 ya da 31'inde yazılmış olmalı. Bu, Sovyet hükümetini, saldırgan ordusuna Ermenistan'ı işgal ve Ermeni ulusunu imha etme emrini vermiş Mustafa Kemal hükümetiyle ittifak politikasına son vermeye çağıran bir protesto mektubuydu.[147]

Ermeni hükümeti Türklerin öne sürdüğü ağır koşulları tartışırken, *Kavbüro* sonunda, harekete geçmek zorunda olduklarına karar verdi. Bolşeviklerin, Kafkaslar'ın Sovyetleştirilmesi seferberliğini sürdürmek için iyi bir fırsat yakaladıklarını düşündükleri anlaşılıyor. 27 Kasım 1920'de, Stalin Bakû'da bulunan Orconikidze'ye telefon ederek derhal Ermenistan'a karşı operasyonlara girişme direktifi verdi.[148] 11 Ekim'de tam yetkili Sovyet temsilcisi olarak Erivan'a ulaşan Legran,[149] 29 Kasım'da Ermeni hükümetine, yetkilerini bir "Devrimci Komite"ye devretmesini isteyen bir ültimatom verdi.[150] Bunu, On Birinci Ordu'nun Azerbaycan'dan Ermeni sınırını geçerek başkent üzerine doğru yürüyüşü izledi.[151] Pavloviç "Ermenistan'daki Sovyet devrimi"ni, "İngiliz kapitalizminin" Sovyet iktidarına "karşı kurdu-

145 Ermenistan Sosyal Demokrat Partisi'nden Lenin'e, 10 Eylül 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 208.

146 M. P. Pavloviç 1917'ye kadar Menşevikti. Devrimden sonra Sovyet devletinin birkaç Doğu uzmanından biri oldu. 1921'den itibaren Milliyetler Komiserliği Collegium'u üyeliği yaptı. 1922'de *Noviy Vostok*'un editörü oldu. (*Tarih ve Toplum*, Şubat 1980, s. 68.)

147 Eliava, Skatçko, Nerimanov ve Pavloviç'ten Lenin'e, Ekim 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 208.

148 Aktaran Sverdlov, *Grigoriy Konstantinoviç Orconikidze (Sergo) - Biografiya*, s. 140.

149 Boris Vasilieviç Legran (1884-1936): Ekim Devrimi'nin ardından *Narkomvoen* (Asker ve donanmadan sorumlu halk komiserliği) vekilliğine atandı. Haziran 1919'da Onuncu Ordu RVS (Askeri Devrimci Komite) üyesi ve RVSR (Cumhuriyet Askeri Devrimci Konseyi) Askeri Devrimci Mahkemesi başkanı. 1919-21'de Ermenistan'da diplomatik görevli.

150 Ermenistan Devrimci Komitesi (Revkom) 7 Mayıs 1920'de oluşturuldu.

151 Aynı gün, 1 Aralık 1920'de, Orconikidze Bakû Sovyeti'nde "Sovyet Ermenistanı"nı kutlayan bir konuşma yaptı. (Orconikidze, *İzbrannıye stat'i reç'i*, s. 91-93.)

ğu cephede açılan bir yarık" olarak selamlamakta hiç zaman kaybetmedi.[152] Bolşevikler ve Kemalistler tarafından verilen çifte ültimatomla karşı karşıya kalan Ermeni Taşnak hükümeti, "kötünün iyisi" olarak gördüğü Bolşevizmle uzlaşmaya karar vererek Legran'la Ermenistan'ın bir "Bağımsız Sosyalist Cumhuriyet" olduğunu ilan eden bir anlaşma imzaladı.[153]

Moskova'nın Kızıl Ordu'ya sınırı geçme emri verme kararı, Bolşevik tarafındaki, Türk birliklerinin Ermenistan'ı tümüyle ele geçirmesini engellemeye yönelik kararlılığın bir ifadesi gibi görünüyor.[154] Gürcistan'daki özel Sovyet misyonunun gönderdiği 24 Kasım tarihli bir telgraf, Moskova'ya, Türklerin Ermenistan'a taarruzunun yol açtığı panik ve genel karışıklığı bildiriyordu. Telgrafta, Kars ve Iğdır'ın kolayca ele geçmesinin nedeninin Ermeni askerlerinin çoğunluğunun savaşma konusundaki gönülsüzlüğü olduğuna işaret ediliyordu.[155] Bu arada, Türklerin Ermenistan üzerine yürüyüşü sırasında, iki Türk gambotu Novorosisk'te Bolşeviklerce durdurulmuş ve Sovyet Ermenistanı'nın ilan edilişine kadar güneye gitmekten alıkonmuştu. "Karşılıklı anlayış" konusunda soğuk bir duş etkisi yaratan olay, Ankara'dan protesto bildirileri yağmasına neden oldu.[156]

Ermenistan'ın, Türk ilerleyişini engellemek için Kızıl Ordu tarafından işgali, Moskova ve Ankara arasında yeni oluşturulmuş ilişkideki ilk çatlağın nedeni sayılır. Fakat iki tarafın tavrının da gerekçeleri vardı; Ermenistan'a yönelik çıkarlarının açıkça çatışmasına karşın "özel ilişki"den vazgeçmeyi göze alamadılar. Onların işbirliği artık, her zamankinden daha fazla, bir ilkesel birlikten ziyade bir iş ortaklığına benziyordu. Türkler Ermenistan'ın tarihsel olarak Rusya'ya ait bölümünün üzerine daha fazla yürümeye kalkışmadı, Rus Bolşevikleri de Türk Ermenistanı içlerine doğru daha aşağılara inmediler. Kuzeyden Rus Bolşevikleri, güneyden Türk ulusçularınca kuşatılma talihsizliğiyle karşı karşıya kalan Ermenistan fiilen ikiye bölündü.

Azerbaycan ve Ermenistan'dan sonra, Sovyetleştirme planındaki üçüncü ve son domino taşı Gürcistan'dı. Yerel Bolşevikler 1920 ortalarından

152 Veltman (Pavloviç), "Sovetskaya rossiya i anglo-frantsuzkiye intrigi na vostoke", *Kommunisticheskii İnternatsional*, 14 (6 Kasım 1920), s. 2947.

153 Kuznetsova, "Krakh Turetskoy interventsii v Zakavkaz'ye v 1920-1921 godakh", *Voprosı İstorii*, 9 (1951), s. 147, *Oçerki İstorii Kommunistiçeskikh Organizatsiy Zakavkaz'ya*, s. 462-69.

154 Lenin 21 Aralık 1920'de, RKP(B) 8. Kongresi'nde, "Türk saldırısı bize karşı planlanmıştı. İtilafçılar bize tuzak hazırlıyorlardı, fakat ona düşen kendileri oldu; çünkü biz Sovyet Ermenistanı'na ulaştık" diye belirtiyordu. (Lenin, *Collected Works*, XXXXII, s. 246.)

155 Erofyev'den (Tiflis) Çiçerin'e (Moskova), 24 Kasım 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, Por.: 4, Pap.: 2.

156 Bekir Sami'den Çiçerin'e, 29 Kasım 1920; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 3, Por.: 1, Pap.: 2.

beri, *Kavbüro*'nun direktifleriyle, Gürcistan'da aktif bir biçimde siyasal karışıklık yaratmaya çalışıyorlardı.[157] 15 Aralık 1920'de -Ermeni Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanının üzerinden daha iki hafta bile geçmeden- *Kavbüro* Gürcistan'daki durumu görüşmek üzere bir toplantı çağrısı yaptı. Toplantıda Gürcistan'a karşı bir taarruz başlatılması konusunda anlaşıldı. Bu kararın ardından Orconikidze Lenin'e, Gürcistan'ın Kızıl Ordu tarafından ele geçirilmesi için RKP(B) Merkez Komitesi'nin onayını isteyen bir telgraf gönderdi. İlk kez *Kavbüro*'nun bir kararını onaylamakta tereddüt eden Lenin, yalnızca Gürcistan'daki Bolşevik yeraltı örgütüne siyasi yardımı uygun gördü.[158]

Lenin'in tereddüdünün temel olarak iki nedeni olabileceği görülüyor. İlki, 1920'nin son ve 1921'in ilk günleri, Lenin'in, İç Savaş'ın yıkıcı etkilerinin ardından ülke ekonomisini yeniden kurma ve sosyal yaşama istikrar kazandırma çabasının bir parçası olarak, Batı dünyasıyla ilişkileri iyileştirme kaygısında olduğu bir döneme denk geliyordu. Bu yüzden, düzenli diplomatik ilişkilerin kurulması çok büyük önem taşıyordu ve Bolşevikler zaten nazik olan durumu daha fazla germemeye çabalıyorlardı. Londra'ya bir Sovyet delegasyonu gönderilmişti ve İngiliz hükümetiyle görüşmeler sürdürülüyordu. Başındaki Menşevik hükümete Avrupalı sosyalist çevrelerce oldukça sempatiyle bakılan Gürcistan'a yönelik açık bir askeri taarruz, Sovyet yönetiminin Batı'yla ilişkilerinden beklentileri üzerinde zararlı bir etki yaratabilirdi. Lenin 21 Aralık'ta, Sekizinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi'nde delegelere, "bizi savaşa sürükleyecek her şeyden sakınma konusunda çok dikkatli" olmak gerektiğini vurguladı; "Gürcistan'ın geleceği ne olacak?" diye sorulduğunda da son derece temkinli bir şekilde yanıtladı: "Bunu Muhammed'in Allah'ı bile bilemez; fakat eğer ölçülü davranırsak, herhangi bir riske girmeden kazanabileceğimiz çok şeyler var."[159]

İkinci olarak, orduları Gürcistan sınırlarında huzursuz bir bekleyiş içindeki Türkiye'yle ilişkilerin gerilmesi, Gürcistan üzerine önerilen taarruzun başarısı hakkındaki şüphenin daha da artmasına neden oldu. Kars'ın Türklerce alınmasından ve bir Sovyet Ermenistanı ilan edilmesinden sonra Türk-Sovyet ilişkileri soğumuş gibiydi ve Anadolu'daki işbirliğinin geleceği parlak görünmüyordu.

Bütün bunlara karşın, Ermeni sorunu ilişkilerde bir kopmaya yol açmadı. Hem de iki taraf arasındaki kuşku ve güvensizliğin artması için önemli bir neden daha olmasına rağmen: Kemalistlerle Anadolu'daki

157 Jvaniya, *V. I. Lenin, TsK Partii, i Bol'şeviki Zakavkaz'ya*, s. 239-40; *Oçerki İstorii Kommunistiçeskikh Organizatsiy Zakavkaz'ya*, s. 469-76.

158 Sverdlov, *Orconikidze*, s. 143-44.

159 Lenin, *Collected Works*, XXXXII, s. 246.

Sovyet yanlısı sol hareketler arasındaki gergin ilişki 1920'nin son aylarında, "bütün potansiyel yıkıcılık kaynakları" üzerinde sıkı bir denetim uygulamasıyla sonuçlanan sert bir aşamaya varmıştı. Anadolu'da yürütülen bu anti-komünist kampanya hakkındaki bilgilerimiz temel olarak iki kaynaktan gelir: Dönemin basınında yer alan anlatımlar[160] ve TBMM'ndeki tartışmaların tutanakları.[161] Türkiye ve Kafkaslar'daki çeşitli Sovyet temsilcilerinin verdiği bilgiler de bu kampanyanın boyutlarını doğrulamaktadır.[162] Kampanya, Türkiye Komünist Partisi'nin önde gelen 15 üyesinin, Türkiye'ye varışlarından yalnızca bir ay sonra, Trabzon sahilleri açıklarında öldürülmesiyle doruk noktasına varmıştı.[163] Bu gelişmeler, bazı ayrıntılarıyla 4. Bölüm'de anlatılacak.

Türk hükümetinin mesafeli duruşu Gürcistan konusunda açıkça ortaya çıktı. Ankara 1920 sonlarına kadar bölgede, Gürcistan da dahil, Moskova denetimli rejimler kurulmasına yönelik Bolşevik kampanyasını desteklemişti. Bu, basit bir biçimde, silah ve para karşılığında uygun bir alışveriş olarak görülüyordu. Mustafa Kemal birçok kez, bölgedeki bağımsız devletlerin varlığının iki Batı karşıtı gücün -Rus Bolşevikleri ve Türk ulusçuları- daha ileri bir işbirliğine varmalarını engelleme amaçlı büyük İngiliz planının bir parçası olduğunu belirtmişti. Bununla birlikte, 1920 Kasım'ında, Gürcistan'daki Sovyet misyonu Moskova'ya, Ankara hükümetinin Tiflis'teki temsilcisi Kazım Bey'in Menşevik Gürcistan hükümeti görevlilerine Ankara'nın kesinlikle Gürcistan'ın bağımsız bir cumhuriyet olarak kalmasından yana olduğunu belirttiğini rapor etti.[164] Aralık sonlarında, Çiçerin Gürcistan'daki misyonundan Kemalistlerin Gürcistan hükümetine aktif destek sözü verdiklerini bildiren bir başka telgraf aldı.[165] 18 Ocak 1921'de Çiçerin Bakû'daki Orconikidze'ye, Moskova'daki yeni

160 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 245-50'de incelenmiştir.

161 *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII/I/1337, s. 227.

162 Gürcistan'daki Sovyet misyonundan Çiçerin'e, 21 Kasım 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, D.: 3, Pap.: 2. Mdivani'den (Ankara) Çiçerin'e, 20 Ocak 1921; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 4, Por.: 9, Pap.: 5. (Bu telgraf Kemalist siyasi polisin Ankara'da öne çıkmış bütün komünistleri ve diğer tanınmış sol aktivistleri tutuklayışını anlatır. Mdivani ayrıca özel bir örneği de anlatarak tanınmış sosyalist gazeteci Nizamettin Bey'e polisten kaçarak Ankara'daki Sovyet elçilik binasına sığınması için nasıl yardım ettiğinden de söz eder.)

163 15 Türk komünistinin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar için bkz. Gökay, "Turkish Communist Party: The Fate of the Founders", *Middle Eastern Studies*, 29/2 (Nisan 1993), s. 220-35.

164 Gürcistan'daki Sovyet temsilcisinden Çiçerin'e, 24 Kasım 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, Por.: 4, Pap.: 2.

165 Erofyev'den (Tiflis) Çiçerin'e, 24 Aralık 1920; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 3, Por.: 4, Pap.: 2.

Türk temsilcisinin de Türklerin Gürcistan sorununda aktif bir rol oynama niyetini hissettirdiğini belirtti.[166]

Moskova'daki yeni Türk temsilcisi, Mustafa Kemal'in yakın bir arkadaşı olarak 1919 başlarından beri ulusçu harekette aktif bir şekilde yer alan Ali Fuat Paşa'ydı. Ali Fuat Paşa, Amasya toplantısıyla Erzurum ve Sivas kongrelerine katılışının ardından 1919 Eylül'ünde Batı Cephesi komutanlığına getirilmişti. Ali Fuat'ın aktif askeri görevi 1920 Kasım'ında Ankara hükümetinin ilk büyükelçisi olarak Moskova'ya atanmasıyla sona erdi. Aralık başlarında Ankara'dan yola çıkan Ali Fuat ve geniş ekibi, Moskova'ya giderken bir hafta Tiflis'te kaldı. Ali Fuat, anılarında, Tiflis'te Sovyet Kızıl Ordusu'nun ülkeye yönelik olası bir saldırısına karşı Gürcistan hükümetinin aktif Türk desteği talep ettiğini açıklar. Türk heyetinin Gürcülere nasıl bir yanıt verdiğini anlatmamakla birlikte, eğer Moskova Gürcistan'ı ele geçirme kararı verseydi Türkiye sessiz kalamazdı, imasında bulunur.[167]

Bolşevikler 1921'in ilk günlerinde Ankara hükümetinin askeri durumu ve siyasi amaçları konusunda kuşku ve endişe duyuyor, Türk ordusunun gerçek stratejik planlarını ve insan gücünü öğrenme kaygısı taşıyorlardı.[168] Sovyet belgelerinden açıkça görüldüğü üzere, Bolşevikler bir Türk müdahalesinin Kafkaslar'daki kampanyalarını ciddi bir şekilde tehlikeye sokabileceğine inanıyorlardı. Böylesi bir durum bütün bölgeye yayılacak önemli sorunlara yol açacaktı. Kafkas Kızıl Ordusu'na, bir başka düzenli orduya karşı "büyük çaplı operasyonlara hazır değil" gözüyle bakılıyordu, özellikle de Gürcistan'daki savaş uzun sürerse.[169]

Moskova'nın önceki gönülsüzlüğüne rağmen Orconikidze temmuzda, *Kavbüro*'nun derhal Gürcistan üzerine yürünmesi isteğini ısrarla yineledi. *Kavbüro*'nun duruşu, Gürcistan'daki durumun böyle bir hareket için uygun olduğu yönünde bir memorandum sunan Çiçerin tarafından da desteklendi.[170] Çiçerin hemen harekete geçilmezse sonra çok geç olabileceğini savunuyordu. Türk ordusunun, Menşevik Gürcü hükümetine askeri destek vermek üzere güneyden ilerlemesi güçlü bir olasılıktı.[171]

---

166 Çiçerin'den Orconikidze'ye, 18 Ocak 1921; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 4, D.: 11, Pap.: 5.

167 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 123-24.

168 3 Ocak 1921'de Politbüro'ya gönderdiği bir mektupta *Narkomindel*, Türkiye'ye askeri durumu dikkatlice gözleyebilecek bir temsilci göndermeyi düşündüklerini açıklar. Ayrıca, askeri bilgisi yeterli birinin seçilmesi gerektiği de belirtiliyordu. (Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.)

169 Cumhuriyet Tüm Silahlı Kuvvetler Başkomutanı Kamenev'den Lenin'e, 17 Şubat 1921, Meijer, *Trotsky Papers*, II, s. 379-81.

170 Sverdlov, *Orconikidze*, s. 143.

171 Çiçerin'den Krestinski'ye, 3 Ocak ve 8 Şubat 1921; Moskova, TsPA, Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

Kavbüro'daki tartışmalarla Krasin'in Londra'dan, İngilizlerin artık tüm Kafkaslar'ı Sovyet nüfuz alanı içinde gördüğünü bildirmesi aynı döneme denk geldi.[172] Bu durum, Lloyd George'la Krasin'in 21 Aralık'ta yaptıkları ve Krasin'in İngiliz hükümetinden ticari görüşmeler konusunda önemli tavizler kopardığı özel bir görüşmede ortaya çıkmıştı.[173] Bu gelişme Bolşeviklerce bir teşvik olarak yorumlandı -Sovyetleri bölgeye yönelik planlarında serbest bırakmak.

Bu koşullar Lenin'i Gürcistan'daki durumu yeniden gözden geçirmeye zorlamış olmalı. Onu Orconikidze'ye izin vermeye yönelten ne olursa olsun -Gürcistan'ın Türklerce ele geçirilmesi olasılığı, *Kavbüro*'yla ters düşme endişesi, Çiçerin'in desteği ya da Krasin'in raporunun etkisi, belki de bu etkenlerin bir karışımı- bir kez kararını verince hızla harekete geçti. Ocak sonunda Gürcistan Komünist Partisi'ne bir ayaklanma örgütlemesi direktifi gönderildi. Yerel komünist partisi hücreleri, Ermenistan ve Azerbaycan'da olduğu gibi, Kızıl Ordu'nun ilerleyişinin öncüsü olarak kullanılacaklardı. Orconikidze'nin yönlendiriciliğinde, şubatın 11'ini 12'sine bağlayan gece Borçalo'da Menşevik Gürcü hükümetine karşı bir ayaklanma patlak verdi. İki gün sonra Merkez Komitesi, On Birinci Ordu Devrimci Askeri Komitesi'ne ve Orconikidze'ye isyancıların yardımına gitme izni verdi.[174] On Birinci Ordu 16 Şubat'ta Gürcistan sınırını geçti ve 25 Şubat'ta tarihi Gürcistan başkenti Tiflis'e girdi.[175]

Aynı üç ay önce Türklerin Ermenistan'a taarruzunu Sovyet müdahalesinin izlemesi gibi, Kızıl Ordu'nun ilerleyişini takiben de Türk ulusçu ordusu Gürcistan'a müdahale etti. 5 Mart'ta, İngilizlerin birliklerini çekişinden sekiz ay sonra,[176] Türk orduları Batum'a girdi. 8 Mart 1921'de Türk hükümeti Batum'un alındığını ilan etti.[177]

Bu arada, Çiçerin 1 Mart 1921'de Krestinskiy'e "Türkiye'yle ilişkiler son derece kritik bir noktaya vardı... Böyle keskin bir dönüşümün sonuçları, Doğu politikamız için önemli neticeler doğurabilir" diye yazıyor-

---

172 Aktaran Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, s. 237. David M. Lang'ın anlatımına göre Krasin'e "Londra'da, Gürcü toprağının bir bölümü üzerinden Batum'a uzanan Transkafkasya boru hattı tamamen Rus denetimi altına girmeksizin Bakû petrolünün değerinin çok azalacağı anlatıldı." (*A Modern History of Georgia*, s. 231.)

173 Mayskiy, "Anglo-sovetskoye torgovoye soglaşeniye 1921 goda", *Voprosı İstorii*, No. 5, Mayıs 1957, s. 70-71.

174 Krestinskiy'den (Merkez Komitesi adına) Smilga ve Orconikidze'ye, 14 Şubat 1921, Meijer, *Trotsky Papers*, II, s. 377.

175 *Pravda*, 2 Mart 1921.

176 Son İngiliz birliği Batum'dan 7 Temmuz 1920'de ayrıldı.

177 *TBMM Zabıt Ceridesi*, IX, s. 67.

du.[178] Çiçerin ertesi gün, Moskova'daki Türk temsilcisi Ali Fuat Paşa'ya verdiği bir notayla Gürcistan toprağına yönelik Türk işgalini resmen protesto etti.[179] Ali Fuat yanıt olarak Sovyet hükümetine iki nota verdi. Türk notalarında, Türk ordularının sadece Batum'daki Türk azınlığının güvenliğini sağladığı iddia ediliyor, bölgedeki Sovyet askeri operasyonları sert bir şekilde eleştiriliyor ve bu operasyonların Kafkaslar'daki Müslüman nüfusu rahatsız edecek, istenmeyen durumlara yol açtığı belirtiliyordu.[180] Ali Fuat, anılarında, Türk kuvvetlerinin Batum'a Gürcistan hükümetinin resmi talebi üzerine girdiğini yazar.[181]

Ermenistan hükümeti gibi iki ateş arasında kalan Gürcistan hükümeti de bir seçim yapmaya zorlandı. 18 Mart'ta, Gürcistan hükümetiyle 14 Şubat 1921'de Gürcistan Komünist Partisi tarafından kurulmuş bulunan Gürcistan Devrimci Askeri Komitesi (*Revkom*) arasında bir ateşkes anlaşması imzalandı.[182] Ertesi gün, ateşkes anlaşması koşulları uyarınca, D. P. Zolpha komutasındaki Kafkas "Demir" Süvari Alayı Batum üzerine yürüdü ve Gürcülerle birlikte, Türk birliklerini önceki mevzilerine geri sürdü.[183]

Gürcistan'ın da ele geçirilmesiyle, Bolşevikler Kafkaslar'daki ayrılmış sınır ülkelerinin Sovyetleştirilmesi sürecini tamamlamış oldu. 1921 ortalarında bölgede artık bir iktidar boşluğu kalmamıştı. Üç Kafkas ülkesinin hepsinde Sovyet iktidarının kurulmasıyla, Kafkaslar'ın bir kriz bölgesi olmasına, en azından uluslararası gündemde, son verilmişti.[184] İngilizlerin 1919 başlarındaki birliklerini çekme kararı, Kafkaslar'da bir Sovyet-İngiliz çatışması olasılığını ortadan kaldırmış ve sert bir askeri rekabetten, daha az tehlikeli ve daha gerçekçi ilişkilere geçişi kolaylaştırmıştı. Bir kez tansiyon düşünce, sorun artık, yeni durumun İngiltere ve Sovyet Rusya arasındaki süregelen rekabete çekidüzen verecek resmi bir anlaşmanın sinyallerini verip vermediğine kalmıştı.

---

178 Çiçerin'den Krestinskiy'e, 1 Mart 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

179 Çiçerin'in Ali Fuat'a notası, 2 Mart 1921, *DVP*, III, s. 556.

180 Türk notaları Çiçerin'in Guseynov'a (Bakû) gönderdiği bir mektupta kısaca özetleniyordu, Mart 1921; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 4, D.: 10, Pap.: 5.

181 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 151.

182 Aktaran Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, s. 238. Gürcistan Komünist Partisi'nin oluşumu ve Gürcistan'da Sovyet iktidarının kuruluşu hakkında yararlı bir özet için bkz. Sturua, "Slavnıy put' Bor'bı i pobed", *Voprosı İstorii*, 5 (1971), s. 57-67.

183 Kheyfits, *Sovetskaya Diplomatiya i Narodnı Vostoka 1921-1927*, s. 100-104.

184 1920 Kasım'ında Kuzey Kafkaslar'da bir Dağıstan Sovyet cumhuriyeti ilan edildi. ("Stalin'in özerk Dağıstan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilanı üzerine konuşması", 13 Kasım 1920, *Bor'ba za Ustanovleniye Sovetskoy Vlasti v Dagestane 1917-1921 gg*, s. 453-54.)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİ CEPHEDE ANTLAŞMALAR

16 MART 1921

Enver Moskova'da iki Türkçe gazete yayımlamak istiyor. Bunların birisi Türk halkını hedefliyor, diğeri öteki Müslüman ülkeleri... Gazeteler Doğu'nun kurtuluşu için mücadele çağrısı yapacak ve Sovyet Rusya'nın tüm ezilen halkların özgürleşmesi açısından taşıdığı önemi vurgulayacak. İngiltere'yle [yakınlarda yapılan] anlaşma Rusya sınırları dışındaki bütün propaganda etkinliklerini yasaklıyor; fakat bu tür etkinliklerin Rusya içindekilerinden hiç söz etmiyor. Gazetelerin Müslüman dünyasına dağıtımı bizim tarafımızdan yapılmayacak; böylece [gazetelerin basımı ve dağıtımı, İngiltere'yle yapılan] anlaşmamızın ihlali olarak görülemeyecek... Bu ilginç politikacı [Enver] durumu iyi kavrıyor ve ona ihtiyacımız olduğunu biliyor. Ona izin verme ve gazeteleri [Moskova'da] yayımlaması için gerekli bütün yardımı sağlama niyetindeyiz... [Çiçerin, 18 Nisan 1921][1]

İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması

1921 Mart'ı, İngiliz-Sovyet-Türk ilişkileri tarihindeki en önemli aylardan biri olarak da değerlendirilebilir. Bu sadece Kafkaslar'ın, bu ülkeler arasındaki ilişkilerde bir kriz bölgesi olmaktan bu ayda çıkmasından değil, aynı zamanda bu ayın, Sovyet hükümetinin Londra ve Ankara'yla yaptığı ilk resmi anlaşmalara tanık olmasından dolayıdır: İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması[2] ve Türk-Sovyet Dostluk Ahtlaşması'nın her ikisi de aynı gün, 16 Mart 1921'de imzalanmıştır.

1 Çiçerin'den Merkez Komitesi'ne, 18 Nisan 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

2 İngiliz-Sovyet görüşmelerinin genel gidişatı Ullman'ın üç ciltlik çalışması *The Anglo-Soviet Accord*'da ve White'ın *Britain and the Bolshevik Revolution*'ında (özellikle 1. ve 4. bölümler) anlatılır.

İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması, yukarıda söylendiği gibi 16 Mart 1921'de, yani Kızıl Ordu'nun Tiflis'e girişinin üzerinden daha bir ay geçmeden, Londra'da imzalandı. Bu, başlangıcı 25 Mart 1920'ye, Batı'yla barış ve ticaret konularında ön görüşmeler yürütecek bir Sovyet Ticaret Heyeti'nin oluşturulduğu döneme kadar uzanan uzun bir sürecin sonucuydu.[3] Heyetin başkanı, elektrokimya endüstrisinde yöneticilik yapmış eski bir mühendis olan Leonid Borisoviç Krasin'di.[4] Krasin Bolşevik Devrimi öncesinde hem Rusya'da, hem de yurtdışında, Alman elektrik kompleksi Siemens Shückert'in Rusya şubelerinin yönetici müdürlüğü de aralarında olmak üzere, üst düzey yöneticilik görevlerinde bulunmuştu.[5] Bakû'da, Hazar Denizi kıyısında büyük bir elektrik santralının kuruluşu işinde, "Elektrosida" adlı bir anonim şirkette de müdür yardımcısı olarak çalışmıştı. Marksizmle, büyük oranda Rusya'nın modernizasyonunda rol oynama arzusuyla ilgilenmeye başlamıştı. Böylece aktif bir şekilde Rus Sosyal Demokrat hareketine katılan Krasin, 1889'dan itibaren işçi çevrelerinde Marksist propaganda çalışmaları yürütüyordu. Trotskiy onu, "eski devrimci, seçkin mühendis, parlak Sovyet diplomatı ve hepsinden öte akıllı bir insan" olarak tanımlıyordu.[6] Krasin Sovyet heyetinin başkanlığına, Batı Avrupa iş ve finans çevreleriyle geniş ilişkileri, Avrupa ülkeleriyle yakınlığı ve Sovyetler Birliği'nin önde gelen mühendis ve endüstri yöneticilerinden biri olarak kazandığı yaygın ünü nedeniyle atanmıştı.

Krasin Londra'ya 27 Mayıs 1920'de vardı. Ertesi gün, Bakanlar Kurulu, Bolşeviklerle yapılacak görüşmeler konusunu tartışmak üzere Lloyd George başkanlığında toplandı. Görüşmelerin sorumluluğu Ticaret Kurulu başkanlığına henüz iki ay önce atanmış olan Sir Robert Horne ile sandalyesiz bakan Sir Laming Worthington-Evans'a verildi.[7] Curzon kurul-

---

3 Bu, İtilaf Yüksek Konseyi'nin Rusya'ya yönelik ablukayı kaldırma kararından yalnızca iki ay sonra oldu. 2 Şubat 1920'de, "Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Yedinci Toplantısı ilk oturumuna sunulan Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi'nin çalışmaları" üzerine raporunda Lenin "İtilaf Konseyi'nin 16 Temmuz'da ablukayı kaldırma kararını benimsediği" ve Sovyet Rusya'yla ticareti uygun bulduğu hakkındaki haberleri de okudu. (*Collected Works*, XXX, s. 316-560.)

4 Leonid Boriseviç Krasin (1870-1926): 1880'lerin sonundan itibaren Marksist. 1890'lardan sonra RSDİP içinde. Bolşevik Devrimi'nin ardından önce diplomatik alanda çalıştı. Ağustos 1918'de Kızıl Ordu'ya Askeri İhtiyaç Malzemeleri Üretimi Olağanüstü Komitesi başkanı oldu. 1919'dan sonra asıl olarak diplomatik çalışmayla meşgul oldu. (Krasin hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zarnitskii ve Trofimova, *Sovetskoy Strani Diplomat*.)

5 Zarnitskii ve Trofimova, *Sovetskoy Strani Diplomat*, s. 9-12.

6 Trotskiy, *Stalin*, s. 1.

7 Gilbert, *Churchill*, IV, s. 398-99.

da, görüşmelerin ticari konularla sınırlı olmamasını istedi. Krasin'in ziyaretinin, İngiliz hükümetinin Sovyetler'le sorun yaşadığı Doğu ve Avrupa'nın bazı bölgeleriyle ilgili birçok noktada bir politik uzlaşma yakalama şansı verdiğini vurguladı. Curzon'un temel endişesi, Sovyetler'in Doğu'da gittikçe artan nüfuzunun yarattığı tehditle ilgiliydi. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girişinin üzerinden henüz bir ay geçmişti ve her gün, Kafkaslar'ın diğer bölgeleri, Türkiye, Orta Asya ve -hepsinden önemlisi- Hindistan'daki Bolşevik unsurların etkinliklerine dair tedirgin edici haberler geliyordu. Bakanlar Kurulu Lord Curzon'un, görüşmelerin Sovyet hükümetiyle etraflı bir politik anlaşmayı hedeflemesi teklifini kabul etti.[8]

Görüşmelerin ilk aşaması, Sovyet heyeti üyelerinin 31 Mayıs 1920'de Downing Sokağı 10 numarada başbakan Lloyd George'la yaptıkları toplantıyla başladı. Bonar Law, Lord Curzon, Sir Robert Horne ve Mr. Harmsworth bu toplantıda başbakana eşlik ettiler.[9] Lloyd George 30 Haziran'da Sovyet heyetine, tartışmaların devamı için İngiliz ön koşullarını belirten yazılı bir açıklama verdi.[10] Bunun üzerine Krasin İngiliz koşullarını tartışmak üzere Moskova'ya döndü. 7 Temmuz'da toplanan Politbüro İngiliz isteklerini kabul etti. Çiçerin kararı aynı gün Lord Curzon'a bildirdi. Çiçerin Curzon'a iki gün sonra, 9 Temmuz'da, Moskova'nın anlaşmayı Rusya ve Büyük Britanya arasında bir ateşkes olarak görme arzusunda olduğunu, bunun da kısa süre sonra gelecek tam bir barışa öncülük edeceğini umduğunu yazılı olarak tekrar belirtti.[11] Böylece, İngiliz-Sovyet ticari görüşmelerinin ilk raundu güçlü bir iyimserlik duygusuyla sona erdi.

Bununla birlikte, ikinci aşama öncesinde ortaya, görüşmeleri ciddi bir şekilde tehlikeye sokan önemli bir problem çıktı. Bu, Sovyetler'in aniden batıya, Polonya içlerine doğru yürüyüşe geçmesiyle ilgiliydi.[12] Polonya 7 Temmuz'da İtilaf hükümetlerinden Sovyet taarruzuna karşı uluslararası yardım talebinde bulundu.[13] Kızıl Ordu haziranda, Kiev'in Polonyalılara bırakılmasının üzerinden bir ay bile geçmeden, ani, beklenmedik bir hamleyle Polonyalıları kenti boşaltmaya başlamak zorunda bırakmıştı. 4 Temmuz'da Varşova'nın 350 mil doğusundaki Brezina üzerinden de bir

8 *age.*, s. 399. Curzon'un Krasin'le yapılan görüşmeler hakkındaki yazısı, 27 Mayıs 1920, *British Documents*, XII, s. 723-26.

9 Zarnitskii ve Trofimova, *Sovetskoy Strani Diplomat*, s. 85-98.

10 *age.*, s. 95.

11 Çiçerin'den İngiliz hükümetine, 9 Temmuz 1920, *DVP*, III, s. 21-25.

12 Polonya-Sovyet savaşının detaylı bir anlatımı için bkz. Davies, *God's Playground, A History of Poland*, II, s. 394-402.

13 Villa Neubois'da (İspanya) yapılan bir toplantının notları, 9 Temmuz 1920, *British Documents*, VIII, s. 502-506.

başka Bolşevik taarruzu başladı. 13 Haziran'da Polonya ordusu tam bir rıcat içindeydi. Kızıl Ordu temmuz başlarında batı cephesinde, Varşova kapılarına kadar dayandığı ve Batı'da panik yaratan güçlü bir saldırı başlattı.[14]

11 Temmuz'da Lord Curzon Moskova'ya, bir hafta içinde yanıtlanması isteğiyle bir yazı gönderdi. Curzon mektubunda Rusya ve Polonya arasında derhal bir ateşkes yapılmasını talep ediyor, Sovyet askerlerinin 50 mil doğusunda durmaları koşuluyla Polonya birliklerinin etnik sınıra (kabaca Lvov'dan güneye doğru Litvanya sınırlarına kadar uzanan Polonya-Rus hududu) çekilmesini öneriyordu. Ayrıca, Sovyet Rusya ile komşuları arasında -Romanya da dahil- genel bir barışın ayrıntılarını çözümlemek üzere Londra'da, Barış Konferansı'nın kefilliği altında bir konferans toplanması teklifi de getirilen yazıda, Sovyet heyeti döner dönmez ticari görüşmelerin devam edeceği yönünde güvence veriliyordu.[15]

Moskova bu yeni ve daha karmaşık görünen durum karşısında, diplomatik sorunları çözmek üzere -ve onun onayını almadan Krasin'in herhangi bir politik bildirimde bulunma hakkının olmayacağı- ikinci bir heyet göndermeye karar verdi.[16] Lev Boriseviç Kamenev, Miliutin ve Theodore Rothsteyn, Krasin'e eşlik edeceklerdi. Kamenev[17] Politbüro'nun deneyimli bir üyesi, Moskova Sovyeti'nin başkanı ve Lenin'in yakın dostlarından birisiydi. Miliutin, Ulusal Ekonomi Yüksek Sovyet Konseyi'nin başkan yardımcısı, Rothsteyn[18] ise Litvinov'un 1918'de ko-

14 İtilaf Yüksek Komutanı Mareşal Foch Bolşeviklerin Varşova'ya ulaşmasını önleyecek hiçbir şey olmadığı uyarısında bulundu. (*British Documents*, VIII, s. 490.)

15 Mektubun Rusça çevirisi *DVP*, III, s. 4-5'tedir.

16 Çiçerin'in Krasin hakkındaki kuşkusunun bu kararda rolü olabilir. *Narkomindel*'ın bazı rapor ve mektuplarından Moskova'nın Krasin'e tam olarak güvenmediği açıkça anlaşılır. (Çiçerin'den Davidoviç'e, 10 Haziran 1920; Çiçerin'den Krestinskiy'e, 14 Kasım 1920 ve *Narkomindel*'den Politbüro'ya, 3 Aralık 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, Ed. kh.: 314.)

17 Lev Boriseviç Kamenev (1883-1936): Nisan 1917'de Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'ne seçildi. 1918'de Brest-Litovsk barış görüşmelerinde delege ve Londra ve Paris için hazırlanan bir Sovyet heyetinin başkanıydı. Bununla birlikte İngiliz hükümeti onu kovdu. Dönüşünde Finlandiya'da tutuklandı. Ağustos 1918'de Petrograd'a geri döndü ve Moskova Sovyeti başkanı seçildi.

18 Theodore Rothstein (1871-1953): Bir Rus mülteci. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Savaş Bakanlığı'nda tercüman olarak çalışmıştı. (28 Ekim 1918; Londra, PRO; FO 371/3347.) 29 Ekim-19 Kasım 1918 Rothstein'ın sınır dışı edilmesinin düşünüldüğü zaman dilimi olarak aktarılır. FO'dan R. A. Leeper ve E. H. Carr, New Scotland Yard'dan da Basil Thomson karara müdahale ettiler; sonunda sürgün kararı düştü. (John Seville'in Rothstein, *From Chartism to Labourism*'e yazdığı girişte.) Rothstein daha sonra 1921'de Sovyetler'in İran büyükelçisi oldu.

vulmasının ardından Bolşeviklerin İngiltere'deki başlıca gayri resmi siyasi görevlisiydi.[19]

Çiçerin, Curzon'un yazısına verdiği cevapta, Rusya'nın kalıcı barışa öncülük edecek bir ateşkes anlaşmasına hazır olduğunu tekrarladı; fakat Polonya hükümetinin de kendi adına konuşması, Moskova'yla bağımsız bir biçimde ve doğrudan ilişki kurması gerektiğine işaret etti.[20] Çiçerin ayrıca, Sovyet hükümetinin "tam bir anlaşmaya varmak için" Londra'ya genişletilmiş bir heyet göndermeye de hazır olduğunu belirtti. 17-18 Temmuz'da Londra'ya ulaşan Sovyet yanıtı, Moskova'nın ılımlılığının bir göstergesi olarak kabul edildi. Lloyd George'un, Çiçerin'in cevabını okuduktan sonra, "Makul olmadığını söyleyemem..." yorumu yaptığı haber veriliyordu.[21]

Bu gelişmelere karşın, genişletilmiş Sovyet heyeti Londra'ya hemen gidemedi. Lord Curzon 20 Temmuz'da Çiçerin'e, Kızıl Ordu'nun Varşova üzerine yürüyüşünü hâlâ sürdürdüğü bu koşullarda ticari görüşmelerden herhangi bir ilerleme bekleyemeyeceklerini bildirdi. Curzon, Rus heyetinin ziyaretinin Rusya ve Polonya arasında bir ateşkes sağlanana kadar ertelenmesi gerektiğini savunuyordu.[22] Çiçerin Curzon'u, Rusya ile Polonya arasındaki bir ateşkesin, İngiltere'nin birdenbire temmuzda kabul edilen dört önkoşuluna eklediği yeni bir koşul olduğunu söyleyerek yanıtladı. Bununla birlikte İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Polonyalıların Moskova'nın bir ateşkes isteğini kabul edeceklerini şimdiden bildirmeleri durumunda, böyle bir önkoşulun kısa sürede görüşüleceği konusunda da güvence verdi.[23] Gerçekten de ertesi gün Varşova'dan Kremlin'e, Polonya hükümetinin acil bir ateşkesi tartışmaya ve barış görüşmelerine başlamaya hazır olduğunu belirten iki telgraf gönderildi.[24] Bunu Lord Curzon'un, Sovyetler'in Polonya teklifini kabulü karşılığında, Reval'dan gele-

19 31 Ağustos 1918'de, Rusya'da resmi İngiliz görevlisi olarak bulunan Bruce Lockhart karşı devrimci gizli faaliyetlere karışma suçlamasıyla tutuklandı. ("Secret and Confidental Memorandum on the 'Alleged Allied Conspiracy' in Russia", 5 Kasım 1918; Londra, PRO; FO 371/3348, s. 243-59.) Eylül'de Londra'da misilleme olarak Litvinov tutuklandı ve Brixton'a, o zamanlar neredeyse kazanılmış olan savaşa karşı yazdığı bir broşürden dolayı orada sekiz aylık cezasını çekmekte olan Bertrand Russell'ın yanına kondu.

20 Sovyetler'in İngiliz hükümetine notası, 17 Temmuz 1920, *DVP*, III, s. 48.

21 Aktaran Riddell, *Lord Riddell's Intimate Diary*, s. 221.

22 Curzon'un Çiçerin'e telgrafı, 20 Temmuz 1920, *DVP*, III, s. 62-63.

23 *age.*, s. 61-62.

24 Fiddick, *Russia's Retreat from Poland, 1920*, s. 107. 1921 Mart'ındaki (İkinci) Riga Antlaşması'yla barış geldi ve Polonya-Sovyet sınırı Curzon Hattı'nın epeyce doğusundan çekildi.

cek Sovyet heyetine bir savaş gemisinin eşlik edeceği açıklaması izledi.[25] Sonunda, Sovyet-Polonya savaşı gerekçesiyle yaklaşık bir aylık ertelemenin ardından, 2 Ağustos 1920'de Sovyet heyeti Lloyd George'la tekrar buluştu. Görüşmeler ağustos boyunca sürdü. Fakat bu kez de bir skandal görüşmelerin ilerlemesini engelledi.

Kamenev ve Krasin Londra'ya yanlarında, çoğu elmas ve platin olmak üzere yaklaşık 40.000 sterlin değerinde mücevher getirmişlerdi. Londra'da bunların büyük kısmını Sovyet yanlısı bazı kurumlara para sağlamak için sattılar. 1908'den beri yayımlanan ve İşçi Partisi'ne yakın bir gazete olan *Daily Herald* da bu kurumların arasındaydı. 20 Ağustos'ta Kamenev Çiçerin'e büyük miktarda bir paranın *Daily Herald*'a verildiğini bildirdi. Daha küçük tutarlarda paralar da diğer sol dergilere ve ağustosta kurulan Büyük Britanya Komünist Partisi'ne verilmişti.[26] *Daily Herald*'a sağlanan parasal destek hakkındaki Sovyet haberleşmelerinin çoğu -heyet ve Sovyet hükümeti arasındaki şifreli telgraflar ve telsiz mesajları- İngiliz gizli servisi tarafından alıkonuyordu. İngiliz hükümeti *Daily Herald*'la ilgili alıkonmuş mesajların bir seçkisini yayımlamaya karar verdi ve sekiz tanesini ülkenin *Daily Herald* dışındaki bütün gazetelerine gönderdi.[27]

Curzon ve Churchill de içlerinde olmak üzere bakanların bir kısmı, Sovyet heyetiyle yürütülen görüşmelerin kesilmesini istedi. Kamenev görüşmeleri kurtarmak için Moskova'ya dönmeye karar verdi ve 11 Eylül'de Londra'dan ayrıldı. 14 Eylül'de İngiliz Kabinesi, Rus ticaret anlaşması taslağının tamamlanması için Wise'a direktif vermeyi kararlaştırdı.[28] 20 Eylül'de RKP(B) Merkez Komitesi Krasin'i antlaşmayı sonuçlandırma görüşmelerinde yetkili kıldı.[29] Bölümler Arası Rus Ticaret Komitesi tarafından hazırlanan ticaret anlaşması taslağı Krasin'e resmi olarak 29 Kasım'da verildi.[30] Krasin 11 Ocak 1921'de, yanında teklif edilen anlaşma taslağıyla birlikte, Londra'dan tekrar Moskova'ya gitti. Sovyet hükümeti 5 Şubat 1921'de teklif edilen anlaşmayı temelde kabul ettiğini bildirdi. Krasin Moskova'dan 4 Mart 1921'de döndü ve 16 Mart 1921'de Ticaret Antlaşması imzalandı.[31]

Sovyetler'in bir ticari anlaşma yapmaya yönelik büyük arzusunun ar-

---

25 Curzon'un Çiçerin'e notası, 26 Temmuz 1920, *DVP*, III, s. 63.

26 Ullman, *Anglo-Soviet Relations*, III, s. 272-37.

27 *age.*, s. 283-84; Andrew, *Secret Service*, s. 385.

28 Komutan H. F. B. Maxe'nin Rusya'ya karşı genel olarak benimsenen ekonomik politika üzerine memorandumu, 20 Eylül, 1920, *British Documents*, XII, s. 784.

29 O'Connor, *The Engineer of Revolution*, s. 253'te.

30 "Ticaret Anlaşması Taslağı", 14 Aralık 1920, *British Documents*, VII, s. 869-78.

31 Çiçerin, *Stat'i reç'i po voprosam mejdunarodnoy pdlitiki*, s. 184-85.

dında yatan temel güdü, Sovyet devleti ile dışındaki dünya arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesiydi.' Dünya Savaşı, Devrim ve İç Savaş Rusya'ya ekonomik bir yıkıntı bırakmıştı. Devrim zafere ulaşmıştı, ama büyük kayıplar pahasına. Harap olmuş ülkede barışı kurmak zordu. Halka verilen sözleri yerine getirme zamanıydı. İç Savaş'ın sona ermesi, Bolşevik hükümetinin karşı karşıya olduğu, Rus halkının acı verici ve ağır sorunlarının da sona ermesi demek değildi. Ülke ekonomisinin durumu, Lenin'in deyimiyle, "savaş öncesinden on kat ya da daha fazla kötü"ydü.[32] Tarımsal üretim büyük oranda düşmüştü. Kırsal alanın geniş bölümü ayaklanma halindeydi; köylü kitlesi tümüyle bitkin düşmüş, kent ve kır arasında olması gerekli ilişkiler kopmuştu. Köylüler ürünlerini kentlere vermeyi reddediyorlardı. Savaş ve İç Savaş sırasında açlıktan ve hastalıktan en az 7 milyon insan ölmüştü. Barışın ilk yılında, 1921'de, Rusya tarihinde görülen en kötü kıtlıklardan biri 5 milyon kurban daha aldı.

Batı dünyasıyla normal ticari ilişkilerin başlaması Lenin'e kesin bir dönüm noktası olarak görünüyordu: "Şimdiye dek kendimizi savaşın görevlerine göre ayarlıyorduk; artık barış koşullarına göre ayarlamalıyız."[33] Geliştirilecek bir dış ticaretin, hatta yabancı kredilerin, ekonomi üzerindeki baskının hafiflemesini sağlayacağı umuluyordu. "Bir ticaret anlaşmasının imzalanması", "demiryollarının (aynı zamanda lokomotiflerin) onarımı, endüstri ve elektriklendirmenin sağlıklı hale getirilmesi için gereken bazı ihtiyaçları" sağlayabilirdi.[34] E. H. Carr, savaş ve iç savaştan sonra, Avrupa Rusyası'ndaki 50.000 millik demiryolunun beşte birinin bile sağlam kalmadığını, ülkenin 16.000 lokomotifinin yarıdan fazlasının kullanılamaz durumda olduğunu yazar.[35]

Rusya'nın ekonomisi yeniden canlandırılmak zorundaydı. Bu, İngiltere'yle ticaret anlaşmasının imzalanmasından sadece iki hafta önce, 2 Mart 1921'de toplanan Onuncu Parti Kongresi'nin temel konusuydu. Onuncu Kongre en çok Yeni Ekonomik Politika'nın (NEP) başlatılmasına yönelik kararlarıyla önemlidir. NEP'le Bolşevikler denetim ve gücün merkezileşmesine dayalı bir ekonomik politikayı terk ediyorlardı. NEP, pazarı ve piyasa inisiyatifini geri getirdi. Köylüler ürünlerini tüketme ya da satma konusunda serbest bırakıldı. Batılı işadamlarını çekmek ve ekonominin düzelmesini

32 Lenin, "RKP(B) Moskova örgütü aktivistlerinin bir toplantısında yapılan konuşma", 6 Aralık 1920, *Collected Works*, XXXI, s. 454'te.

33 "RKP(B) Merkez Komitesi'nin siyasi çalışma üzerine raporu", 8 Mart 1921, Lenin, *Collected Works*, XXXII, s. 170-91.

34 "Sovyetler Sekizinci Kongresi'nde RKP(B) grubuna sunulan, imtiyazlar üzerine rapor", 21 Aralık 1920, Lenin, *Collected Works*, XXXI, s. 463-86.

35 *The Bolshevik Revolution*, II, s. 195.

kolaylaştırmak için bir dizi hukuki ve siyasi reforma gidildi. Yeni Ekonomik Politika yeni imkânlar yakalanmasına yönelik umutları yükseltti. Ekonomik politikada yapılan değişiklik, Bolşevik rejimini Büyük Britanya'yla bir ticaret anlaşması yapma konusunda daha da hevesli bir hale getirdi.

İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması sadece ekonomik çıkar beklentisi açısından anlam taşımıyordu; o aynı zamanda, White'ın deyimiyle, "Sovyet Rusya ile büyük bir kapitalist güç arasındaki ilişkilerin, *de jure* (meşru) olmasa bile *de facto* (fiilen) yeniden başlamasını ifade ediyordu."[36] 16 Mart 1921, açık düşmanlığın sonunun geldiğini, eski Rus İmparatorluğu üzerinde Bolşevik denetiminin tamamlandığının resmen kabul edildiğini gösteriyor ve yeni Sovyet devletinin uluslararası etkinliğinin, 1917'den sonra Rus kontrolünden "kurtulmuş" topraklarda bile, büyük güç diplomasisinin alışılagelmiş usulleri dahilinde yürütülmesi gerektiğine işaret ediyordu.[37] Lenin, kapitalist güçlerle ticari ilişkileri Sovyet rejiminin güvenliği açısından gerekli bir olgu olarak görüyordu. Bolşevik liderlere, kapitalist devletlerin bir kez ekonomik ilişkilere girdiler mi Sovyet Rusya'yla savaşa gitmelerinin daha zor olacağı mantığı hâkimdi.[38] Bu bakış çerçevesinde, İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması, Sovyet dış politikasında NEP olarak bilinen yaklaşımın köşe taşı oldu: Sovyetler'in güvenliği temelinde, kapitalist devletlerle barış içinde bir arada yaşama.

İngiliz tarafındaki gelişmelerde hem ekonomik, hem de siyasi nedenler önemli bir rol oynuyordu. Ülkesel ve uluslararası yeniden yapılanmanın sorunları, Sovyet hükümetiyle ilişkileri son derece ciddi bir ilgi odağı haline getirdi. Büyüyen sosyal ve ekonomik zorluklar, savaş yorgunluğu, siyasi gerilim -Rus sorununun sonuçsuz ve çok rahatsız edici yönleri gibi- Bolşeviklerle anlaşmanın sonuçlandırılmasına katkıda bulundular. Lloyd George Moskova'yla bir ticaret anlaşması yaparak kötü durumdaki İngiliz ihracat endüstrisine destek olmak ve ülkedeki konumunu sağlamlaştırmak amacındaydı.

Ekonomik olguları siyasi olgulardan tümüyle ayırmanın mümkün olmadığı açık olmakla birlikte, İngilizlerin Sovyet rejimine yönelik kaygısı daha çok onun denetlenemez etkisiyle ilgiliydi. Temel korku propagandadan kaynaklanıyordu. Eğer Doğu İmparatorluğu'nu Bolşevik tehdidine karşı korumak için askeri müdahale mümkün değilse, Bolşeviklerden -ticari ilişkileri başlatacak bir anlaşma karşılığında- İngiliz çıkarlarına düşman propaganda ve ajitasyon faaliyetlerinden kaçınacağına dair güvence verme-

36 White, *The Origins of Detente*, s. 20.

37 İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması, 16 Mart 1921, *DVP*, III, s. 607-14.

38 Krasin'in "*De facto* ilişkilerin kuruluşu" başlıklı makalesi, *Anglo-Sovetskiye Otnoşeniya*, s. 1-7.

si istenerek tehlikenin sınırlandırılması imkânı denenebilirdi. İngilizler bu yolla Sovyetler'in Asya'daki nüfuzunu azaltma peşindeydi. İngiliz başbakanı Sovyet heyetiyle yapılan ilk görüşmede, "Bolşeviklerin İngiliz çıkarlarına düşman devlet ve ordulara destek anlamındaki yaklaşımı"na gönderme yaptı. Lloyd George daha da ileri giderek "... Anadolu'da... Sovyetler Türk uluşçularını sorun çıkarmaya teşvik ediyor..." diye belirtti.[39]

Bu konu ticari görüşmeler sırasında bir hayli öne çıktı. İngiliz Gizli Servisi müdürünün Dışişleri Bakanhğı'ndan Mr. Heathcote-Smith'e gönderdiği gizli bir mektuba eklenen nottan, Londra'daki Bolşevik heyetine doğrudan Moskova'nın Mustafa Kemal'le ilişkilerinin sorulduğunu öğreniyoruz.[40] İngiliz hükümetinin 30 Haziran 1920 tarihli notasında belirtilen ilk ve en önemli koşul, tarafların diğer tarafa yönelik herhangi bir düşmanca eylem ve yaklaşım içinde yer almaktan ve diğer tarafın kurumlarına karşı doğrudan ya da dolaylı herhangi bir resmi propaganda faaliyetinden kaçınmasıydı. Sovyet hükümeti, özellikle Asya halklarını, İngiliz çıkarlarına veya Britanya İmparatorluğu'na karşı düşmanca eyleme sevk edecek -askeri eylem ya da propaganda anlamında- herhangi bir girişimden geri durmalıydı.[41]

Bolşevik liderleri bu konunun nazikliğinin tümüyle bilincindeydi. Le-

nin açıkça şöyle diyordu: " O [İngiltere] Asya'daki politik gelişmeler kendisi için çok büyük önem taşıyan sömürgeci bir güçtür ve Sovyet iktidarının özellikle onun sömürgelerine yakın ülkelerdeki başarısına karşı bazen aşırı duyarlıdır."[42] Trotskiy ise, haziran başlarında Çiçerin'e yazdığı bir mektupta, "Doğu'daki bir Sovyet devrimi potansiyeli şimdi özellikle İngiltere'yle diplomatik pazarlık için önemli bir unsur olarak lehimizedir," diye vurguluyordu.[43]

1920 Eylül'ünde Bakû'da toplanan Doğu Halkları Kurultayı İngilizleri çok endişelendirdi. Komintern'den gelen kurultay çağrısı ilk kez 3 Temmuz tarihli *İzvestiya*'da yayımlandı. Çağrı yalnızca "İran, Ermenistan ve Türkiye'nin esaret altındaki halkları"na hitap ediyordu. Türk halkı, İstanbul ve Batı Anadolu'yu denetimleri altına alan İtilaf Güçleri'ne karşı direnişe çağrılıyordu.

---

39 İngiliz bakanlarının Rus ticaret heyeti başkanıyla yaptığı bir toplantıya ait sekreter notları, 31 Mayıs 1920, 14.45, *British Documents*, VII, s. 288.

40 Sir B. Thomson'dan Mr. C. E. Heathcote-Smith'e, 13 Haziran 1920; Londra, PRO; FO 371/5173/E8298.

41 Zarnitskii ve Trofimova, *Sovetskoy Strani Diplomat*, s. 95.

42 Lenin, "RKP(B) MK'nin siyasi çalışma raporu", 8 Mart 1921, *Collected Works*, XXXII, s. 181'de.

43 Trotskiy'den Çiçerin'e, 4 Haziran 1920, Meijer, *Trotsky Papers*, II, s. 209.

Anadolu köylüleri! İngiliz, İtalyan ve Fransız hükümetleri İstanbul'u top ateşi altında tutuyorlar; Sultan'ı tutsak ettiler, onu Türk toprağının tümüyle parçalanmasını kabul etmeye zorluyorlar. Ve Türk maliyesini yabancı sermayedarlara teslim ettiler, altı yıllık savaşın fakirleştirdiği Türk halkını daha kolay sömürsünler diye. Anadolu köylüleri! Yabancı işgale karşı savaşmak için derhal Mustafa Kemal'in komutasında silah altına çağrılıyorsunuz; fakat aynı zamanda biliyoruz ki siz, paşaların aç gözlü İtilaf Devletleri'yle uzlaşmaya devam etmeleri durumunda da savaşı sürdürmenizi sağlayacak kendi ulusal partinizi, kendi köylü partinizi oluşturmaya çalışıyorsunuz.[44]

Bir Müslüman kurultayı toplanması fikrini ilk ortaya atan Müslüman Orta Asyalı tanınmış bir Başkır olan A. Zeki Velidi Togan'dı.[45] Togan 1919'da Moskova'daydı ve 1920 baharında Orta Asya'ya gitmeden önce Karl Radek'le yakın ilişki içinde çalışıyordu. Radek'e göre, Moskova, Müslüman Doğu liderlerini Bolşevik davası etrafında toplayacak böyle bir kurultay için en uygun seçimdi. Togan Doğu'da bir yer seçilmesinden yanaydı -olasılıkla Orta Asya'da. Sonunda kurultayın yapılacağı yer olarak Bakû'da karar kılındı. Bunun temel nedeni Bakû'nun zaten Ermeni, Gürcü, İranlı, Türk ve diğer Doğulu milliyetlerden komünistler için bir sığınak işlevi görüyor olmasıydı. Coğrafi konumundan dolayı, İranlılar ve Sovyet Rusya'nın Müslüman halkları gibi Türkler ve güneydeki Araplar için de kolay ulaşılabilir bir yerdi.

Orconikidze ve Zinovyev, Lenin tarafından kurultayın asıl düzenleyicileri olarak seçildiler. Onlarla birlikte çalışmak üzere Doğu sorunu konusunda belirli bir deneyimi olan bazı komünistler de belirlendi. Böylece Anastas Mikoyan, Neriman Nerimanov ve Mir Said Sultan Galiev, delegelerin katılım kurallarını saptamak üzere *Orgbüro*'yu oluşturdular.[46]

Komünistlerin hepsi, Doğu halkları arasında Bolşevizmin prestijini yükseltme amaçlı bir Müslüman kurultayı toplanmasından yana değildi. Ünlü Bengalli komünist M. N. Roy ölümünden sonra Hindistan'da yayımlanan anılarında Bakû Kurultayı fikrine karşıtlığını açıkça belirtiyordu. Roy Bolşevik liderlerle, kurultayın yalnızca ajitasyon anlamında bir işlev göreceğini ve bunun da Doğu'da bir devrim gerçekleştirmek için kendi başına yeterli olmadığını savunarak tartışmıştı. Roy anılarında şöyle anlatıyor:

---

44 Çağrının İngilizce çevirisi SIS (İstanbul şubesi) tarafından hazırlanan, 2 Eylül 1920'yle biten haftaya ait haftalık istihbarat özetinde verildi; Londra, PRO; FO 371/5177, s. 29-30.

45 Zeki Velidi Togan (1890-1970), Türkistan Ulusal Özgürlük Hareketi'nin, kendisi de Orta Asyalı olan en önemli lideri.

46 Sorkin, *Pervıy S'ezd Narodov Vostoka*, s. 16-17.

Aksiliğim üzerine Lenin hoşgörüyle gülümsedi; Zinovyev bu zıpçıktının küstahlığına kızdı; Radek büyümüş de küçülmüş ciddiyetimle dalga geçti. Hiçbir kalıcı sonuç sağlanmayabilirdi; fakat zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a epey uykusuz gece geçirteceği kesin olan heyecanlı bir gösterinin keyfinden neden mahrum kalınsındı ki?[47]

Bolşevik liderliğinin yüksek kademesi de herhalde Radek'in bu esprili yaklaşımını paylaşıyordu ve 1 Eylül 1920'de başlayacak kurultaya resmi onay verildi.[48] Kurultayda hazır bulunan toplam 1.891 delegenin[49] 1.273'ünün komünist olduğu söyleniyordu; 226 partisiz ve yalnızca 55 kadın vardı. En büyük ulusal grubu Türkler oluşturuyordu. 235 Türke ilaveten 192 İranlı, 157 Ermeni ve 100 Gürcü -ayrıca 8 Çinli, 8 Kürt ve 3 de Arap- Komintern tarafından özel olarak davet edilmişti.[50]

Kurultayın esas hedefi, Doğu ulusları arasında anti-emperyalist bir platform süreci başlatıldığının ilan edilmesiydi.[51] Kürsüden, Mustafa Kemal'inki gibi ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesinin önemi defalarca vurgulandı. İşin ilginç tarafı, 'yabancı emperyalist boyunduruk'a karşı birleşik cephe ruhunun hem tecrit edilmiş kişilik Enver Paşa'nın bir deklarasyonuyla, hem de Ankara hükümetinin resmi temsilcisince yapılan hararetli bir konuşmayla perçinlenmesiydi.[52]

Bakû Kurultayı ilke olarak bir "Doğu Halklarına Çağrı" yayımlamayı kabul etti. Bu açıkça Müslüman dünyasına yönelik propaganda aracı olarak kullanılmak üzere kaleme alınmış bir belgeydi. Bildiri tümüyle, Komintern'in Birinci Dünya Savaşı'ndan Doğu'nun "ezilen" halkları üzerinde tahakküm kuracak kuvvet ve niyetle çıkan tek büyük imparatorluk olarak gördüğü gücü, yani İngiltere'yi karşısına alıyordu.[53]

İngiliz karşıtı ajitasyon Bakû Doğu Halkları Kurultayı'nın, 26 Bakû komiserinin İngiliz emperyalizminin kurbanları olarak anıldığı son toplantısında doruğa ulaştı. Aynı gün, bütün delegelerin ve iki yıl önce öldürülmüş

---

47 Roy, *M. N. Roy's Memoirs*, s. 392.

48 Bakû Kurultayı hakkında değerlendirme için bkz. Sorkin, *Pervıy S'ezd Narodov Vostoka; Birinci Doğu Halkları Kurultayı. Stenoyla tutulmuş tutanak*; White, "Communism and the East: The Baku Congress, 1920", *Slavic Review*, Eylül 1974, s. 492-514; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 209-17; Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 187-98.

49 *Izvestiia*, 21 Eylül 1920; *Pravda*, 8 ve 16 Eylül 1920; *Kommunistiçeskiy İnternatsional*, 14 (1920), col. 2941.

50 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 209-11.

51 Sorkin, *Pervıy S'ezd Narodov Vostoka*, s. 31.

52 Mikoyan, *Mısli i Vospominaniya o Lenine*, s. 49-50; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 215-17.

53 *Kommunistiçeskiy İnternatsional*, II (20 Aralık 1920), cols. 3141-50'de yayımlandı.

olan bu 26 Bakû komiserinin ailelerinin katıldığı bir cenaze töreni düzenlendi. Azerbaycanlı parti ve devlet adamları, kurultay delegeleri ve Komintern temsilcileri komiserlerin anısına, İngiliz karşıtı konuşmalar yaptılar.[54]

Bakû Kurultayı 8 Eylül'de sona ererken, kurultayın sonraki yıllarda da toplanmasına ve Doğu'daki komünist faaliyetleri düzenleyecek kalıcı bir merkez kurulmasına karar verildi. Fakat bu kararların hiçbiri hayata geçirilemedi.[55] Carr, bu başarısızlığın nedeninin, Sovyet hükümetinin 1921 Mart'ında İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte üstlendiği yükümlülüklerle ilintili olabileceğini savunuyor.[56] Eğer Carr'ın çözümlemesi biraz daha ileriye götürülürse, bütün bu Bakû Kurultayı olayının, her şeyden önce, İngiliz hükümetini Moskova'yla bir ticaret anlaşmasına zorlamak üzere planlanmış olabileceğini söylemek sanırız abartılı olmazdı.

İngilizler kurultaydaki gelişmeleri, delegeler arasındaki bağlantıları aracılığıyla, endişeyle izliyorlardı. Radek'in öngördüğü gibi, kurultay Curzon'a epey uykusuz gece geçirtti.[57] İngiliz hükümeti, 16 Mart 1921'de Sovyet hükümetiyle ilk ticari anlaşmanın imzalanmasıyla İngiliz karşıtı propagandanın kontrol altına alınabileceğini umuyordu. Bununla birlikte, anlaşmanın Bolşevik propagandasını hemen bitireceğine inanmak için de hiçbir neden yoktu. Daha yaygın beklenti, Bolşevik rejiminin zamanla yumuşayarak işbirliğine daha yatkın bir hale geleceği yönündeydi.

Anlaşmaya göre, taraflar birbirlerine karşı düşmanca eylem ve propagandadan kaçınacaklarını taahhüt ediyorlardı.[58] Nihai anlaşma metninde, Sovyet hükümetinin Doğu halklarını Britanya İmparatorluğu'na karşı düşmanca davranışa yönlendirebilecek her türlü eylem ve propaganda faaliyetine son vereceği özellikle vurgulanıyordu.[59] Metnin geri kalanı,

---

54 Mikoyan, *Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, s. 201-202.

55 Kurultayın belki de en önemli sonucu özel bir gazetenin, *Narodı Vostoka*'nın doğuşuydu. Gazetenin ilk sayısı Ekim 1920'de M. Pavloviç'in editörlüğünde Rusça, Türkçe, Farsça ve Arapça olarak çıktı.

56 Carr, *The Bolshevik Revolution*, III, s. 269.

57 SIS (İstanbul şubesi) tarafından hazırlanan, 8 Eylül 1920'yle biten haftaya ait haftalık istihbarat özeti, No. 5; Londra, PRO; FO 371/5177, s. 85. SİS'in Bakû Kurultayı üzerine siyasi raporu, Source: 'A-8', 30 Ekim 1920; Londra, PRO; FO 371/5178/E 13412/345/44, s. 145-52.

58 "Curzon'dan Majestelerinin İstanbul, Telman, Kahire, Riga, Helsinki, Varşova, Bükreş, Vladivostok ve Washington'daki temsilcilerine", 19 Mart 1921, *British Documents*, XII, s. 838-41.

59 *Narkomindel*'in Merkez Komitesi'ne gönderdiği bir mektup, Bolşeviklerin bu anlaşmayı nasıl yorumladıklarına dair açık bir fikir verir. 18 Nisan 1921 tarihini taşıyan mektupta, Enver Paşa'nın *Narkomindel*'e Moskova'da iki Türkçe gazete basmak

borçlar sorununu daha sonra imzalanacak resmi bir barış antlaşmasına erteleyen yeni ticaret anlaşmasının teknik ayrıntılarıyla ilgiliydi.[60]

Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması

İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasıyla aynı gün, Sovyet Rusya hükümeti Moskova'da Türk ulusçu hükümetiyle de bir antlaşma imzaladı. Türk heyetinin başkanı Yusuf Kemal'e göre antlaşma ya 22 ya da 23 Mart'ta imzalanmıştı. Aynı Yusuf Kemal, anılarında, Çiçerin'e Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nın imza tarihinin, iki ülke arasındaki dostlukta yeni bir dönemin açıldığını göstermesi için İstanbul'un İtilaf ordularınca resmen işgal edilişinin (16 Mart 1920) ilk yıldönümü olan 16 Mart'a çekilmesini önerdiğini ve bu teklifin Çiçerin tarafından kabul edildiğini de belirtiyor.[61] Anlaşma tarihinin, aynı zamanda Türk tarafının arkalarından bir İngiliz-Sovyet yakınlaşması planı çevrildiğine dair şüphelerini gidermek için de 16 Mart, yani İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasıyla aynı gün olarak saptanmış olması güçlü bir olasılıktır.

Gerçekten de İngiliz-Sovyet görüşmeleri, Avrupa başkentlerindeki ve Moskova'daki temsilcilerine bu görüşmeleri ayrıntılarına kadar izleme emri veren Ankara'da derin bir endişe yaratmıştı.[62] 1920 sonlarında, İngilizlerin anlaşma taslağını Krasin'e resmen verişinin hemen ardından, Türk hariciye vekili Ahmet Muhtar Çiçerin'e kaygılarını belirten ve görüşmelerin ayrıntıları hakkında bilgi isteyen bir telgraf gönderdi.[63] Ahmet Muhtar'ı derhal yanıtlayan Çiçerin "İngiltere bizden Türkiye'yle bütün bağlantımızı kesmemizi istiyor" diyerek buna karşın Sovyet Rusya hükü-

---

üzere izin ve destek başvurusunda bulunduğu belirtilir. Gazetelerin hedefi Doğu, özellikle de Türkiye Müslümanları arasında İngiliz karşıtı duyguları yükseltmek olarak tarif ediliyordu. Çiçerin, Merkez Komitesi'ne mektubunda, "İngiltere'yle anlaşma Rusya sınırları dışındaki bütün propaganda etkinliklerini yasaklıyor"diyor, sonra "fakat" diye devam ediyordu "bu tür etkinliklerin Rusya içindekilerinden hiç söz etmiyor". Böylece Çiçerin, gazetelerin Türkiye ve diğer Doğu ülkelerine dağıtımının yerel komünistlerce yapılması koşuluyla, Enver'in teklifinin kabul edilmesinde yanlış bir şey olmadığını söylüyordu. (Çiçerin'den Merkez Komitesi'ne, 18 Nisan 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.)

60 *Trade Agreement between His Britannic Majesty's Government and the Government of the Russian Socialist Federal Soviet Republic*, Cmd. 1217, 1921.

61 Tengirşek, "Milli Mücadelede Ruslarla İlk Temaslarımız", s. 97. Antlaşmayı imzalayanlardan biri olan Ali Fuat Paşa antlaşmanın 16 Mart'ta imzalandığından ve Çiçerin'in isteğiyle anlaşma metninin imza tarihi değiştirilmeksizin 18 Mart'ta yayımlandığından söz eder. (Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 155.)

62 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 141-51.

63 Ahmet Muhtar'dan Çiçerin'e, 15 Aralık 1920, *DVP*, III, s. ???

metinin bu baskıya boyun eğmeyeceğini bildirdi.[64] Çiçerin, İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasının hemen öncesinde, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin kurtarıcısı olduğu yaklaşımını tekrar vurguluyordu.[65] Moskova Türk-Sovyet anlaşmasının tarihinin 16 Mart, İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'yla aynı gün, olmasını kabul ederek Türk tarafının güvenini tazelemeyi amaçlamış olabilir.

Türk-Sovyet "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" -girişinde kendini böyle tanımlıyor- sekiz aydan fazla süren görüşmelerin ürünüydü. Ankara hükümetinin 1920 Nisan'ında Sovyet hükümetine gönderdiği ilk resmi mektubun ardından, ulusçular iki hükümet arasında resmi yakınlık kurmak üzere Moskova'ya bir heyet göndermeye karar verdiler. Sovyet hükümetiyle yapılacak resmi bir anlaşmanın Ankara'ya çok ihtiyaç duyduğu maddi yardımı ve finansal desteği sağlayacağı umuluyordu. 1920 Mayıs'ında Büyük Millet Meclisi tarafından hariciye vekili seçilen Bekir Sami,[66] Moskova'ya gidecek heyetin başkanlığına getirildi.[67]

Heyet Moskova'ya temmuzun ikinci yarısında, İngiliz-Sovyet ticari görüşmelerinin bir ön anlaşmayla sonuçlanan ilk raundunun hemen ardından ulaştı. Türk-Sovyet görüşmeleri 24 Temmuz'da başladı ve bir ay sürdü. Bu süreçte Bekir Sami ve Çiçerin bir dostluk antlaşması taslağı parafe ettiler. Görüşmelerin bu ilk aşamasında, kısa sürede, taraflar arasında, Türk tarafının kendisine ait olduğunu iddia ettiği bazı Ermeni bölgeleriyle ilgili önemli farklılıklar olduğu ortaya çıktı. Sovyet delegasyonu Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesini istedi.[68]

Görüşmelerin Doğu Anadolu'daki Ermeni bölgeleri konusunda tıkanmasına karşın, antlaşma teklifinin ilk sekiz maddesi düzenlenerek 24 Ağustos'ta hem Türk, hem de Sovyet temsilcilerince kabul edildi. Bu ön anlaşmaya göre, Sovyet hükümeti Ankara hükümetinin uygun bulmadığı hiçbir anlaşmayı geçerli saymayacaktı. Ayrıca, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılmış bütün eski anlaşmaların iptal edilmiş ve yürürlükten kaldırılmış olarak kabul edilmesi konusunda da anlaşılmıştı. Bo-

---

64 Çiçerin'den Ahmet Muhtar'a, 19 Aralık 1920, *DVP*, III, s. 392-96.

65 Çiçerin'den Bekir Sami'ye, 8 Şubat 1920, *DVP*, III, s. 512-14.

66 Bekir Sami ilk Kemalist dışişleri görevlileri ve diplomatlarından biri olarak önemlidir. O, Ankara hükümetinin ilk hariciye vekili ve Moskova'ya gönderilen ilk diplomatik görüşmeciydi. ("Notes on the delegation of the Grand National Assembly of Ankara", 1 Mart 1921; Londra, PRO; FO 371/6467.)

67 Heyetin diğer üyeleri iktisat vekili Yusuf Kemal, Dr. Albay İbrahim Tali, Trabzon milletvekili Osman Bey ve Kurmay Yarbay Seyfi'ydi (Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 61-62).

68 Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 68.

ğazlar'ın açık tutulması ve bütün ulusların ticari geçiş serbestliğinin güvence altına alınması için de, taraflar, Karadeniz ve Boğazlar'ın statüsüne son biçimi vermeyi, kıyısı olan ülkelerin delegelerinin katılacağı özel bir konferansa bıraktılar.[69]

Anlaşma taslağının imzalanmasını takiben, her iki taraftan askeri uzmanlar, Ankara'ya Sovyet askeri yardımının ayrıntılarını görüşmek üzere 27 Ağustos'ta bir araya geldiler. Bu toplantıda askeri yardımın şimdilik Karadeniz üzerinden gönderilmesi kararlaştırıldı; çünkü karayolu bağlantısı henüz Bolşevik kontrolü altında olmayan Ermeni cumhuriyeti topraklarından geçiyordu.[70] Verilen güvenilir bir sözdü; fakat Yunan ordusunun Anadolu'daki güçlü saldırısı sonucunda her türlü askeri ve finansal zorlukla karşı karşıya kalan Ankara hükümeti için yeterli değildi. Karadeniz hâlâ, başkomutanlığını İstanbul'da kurmuş İngilizlerin denetimi altındayken, Moskova'dan gelecek askeri yardımın Türk ulusçuları için tatmin edici olmayacağı açıktı.

Ankara'nın Moskova'dan deniz yoluyla büyük miktarda malzeme yardımı geleceğine dair baştaki beklentisi gerçekleşmeyince, Türk ulusçularının genel tavrı değişmeye başladı. Bolşevikler Ankara'ya verdikleri sözü yerine getirmemekle suçlanıyorlardı. Mustafa Kemal 1920 Ağustos'u son-

larında Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada, ulusçu vekillere, Sovyetler'in Türkiye'yle ilişkilerinde tam bir yükümlülük altına girme konusunda aşırı derecede gönülsüz olduğunu söyledi.[71] Bu nazik atmosfer, Sovyet hükümetinin Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenilere verilmesini istediğine dair yeni haberlerin Ankara'ya ulaşmasıyla daha da gerginleşti.[72]

Bu dönemde Ankara'nın Sovyet hükümetinin amaçlarına yönelik kuşkularını güçlendiren ve tehlike sinyalleri veren bir neden daha vardı. Bu, Anadolu'da yerel komünistlerin etkinliklerinin ve Sovyet yanlısı propagandanın ortaya çıkışıyla bağlantılıydı. Asıl olarak Bolşevikler ve Türk ulusçuları arasında başlangıçtaki umut verici dostluk atmosferinden dolayı, 1920 bahar ve yaz aylarında Anadolu'da birtakım sol hareketler ivme kazanmıştı. Yeşil Ordu Cemiyeti bunların arasındaki en önemli radikal örgütlenmeydi.

Cemiyet 1920 baharında Anadolu'da, "Asya'yı Avrupa emperyalizminin işgal ve nüfuzundan kurtarmak için" kuruldu.[73] Örgütün kurucuları

---

69 Bu antlaşma taslağının metni *age.*, s. 80-81'dedir.

70 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 77-78; Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 178-82.

71 *TBMM Zabıt Ceridesi*, III, s. 185-90.

72 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 75-78.

73 Nadi, *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*, s. 11.

başlangıçta Mustafa Kemal'le dostça ilişkiler içindeydiler. Fakat Çerkez Ethem'in katılmasından sonra örgüt Mustafa Kemal'in otoritesine yönelik olası bir tehdit unsuru olarak görüldü. Ethem, Türk ulusal direnişinin başlangıç dönemlerinin en saygın liderlerinden biriydi; 1920 sonlarına kadar Anadolu'daki aktif direniş faaliyetinin büyük kısmını onun etkili kırsal gerilla hareketi, Kuva-yı Seyyare yürütmüştü. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin siyasi kanadı, Büyük Millet Meclisi vekilleri arasında, Halk Zümresi diye adlandırılan bir grup oluşturdu. Büyük Millet Meclisi'nde güçlü bir siyasi grup görüntüsü, Mustafa Kemal'i düşmanca bir tutum almaya yöneltti. Mustafa Kemal'in, grubu tehlikeli bir girişim olarak suçlaması fazla zaman almadı.[74]

Bir diğer örgüt 1920 yazında Ankara'da kurulan illegal Türk Komünist Partisi'ydi. Bu, sıkı Sovyet yanlısı bir örgüttü ve son zamanlarda Rusya'dan dönen bazı komünistler partinin saflarında aktif bir şekilde yer alıyorlardı. Bazı anlatımlara göre, Anadolu'daki Sovyet temsilcisi Şerif Manatov[75] bu partinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştı.[76] Kuruluşundan sonraki iki ay içinde, parti, tabanını genişletmek ve güçlü bir konuma gelmek için yeni yollar aramaya başladı. İlk adım olarak 7 Aralık 1920'de adını Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası diye değiştirip resmen tanınan yasal bir parti haline geldi.[77]

Bununla birlikte, kuşkusuz en düzenli ve bütünlüklü komünist hareket, Mustafa Suphi'nin örgütlediği ve 1918'den beri liderliğini yaptığı Moskova destekli Türkiye Komünist Partisi'ydi (TKP). Bağımsız Azerbaycan'ın yıkılmasının ardından, Mustafa Suphi ve 1919 Mayıs'ında Kırım'dan Odessa'ya gelen birkaç yakın arkadaşı 27 Mayıs 1920'de Bakû'ya gittiler. Suphi, Bakû'daki Türkler arasında komünist bir grup örgütledi ve başka yerlerde de -İstanbul, Kuzey Anadolu, Nahcıvan ve Kuzey Kafkasya dahil olmak üzere- partinin yeni şubelerini açmayı sürdürdü. 1920 Eylül'ündeki Bakû Kurultayı'na da katılan Suphi'nin grubu, burada Türkiye Komünist Partisi'ni Anadolu'daki anti-emperyalist mücadelede önemli bir güç olarak tanıttı.

---

74 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 474-75.

75 Şerif Manatov bir Başkır ve bir mollanın oğluydu. St. Petersburg Politeknik Enstitüsü ve İstanbul'da öğrenim görmüştü. 1917 başlarında bir sağ ulusçuyken daha sonra aynı yıl içinde Bolşeviklerin safına geçti. Stalin onu Ocak 1918'de Müslüman sorunları merkezi komiserliği başkan yardımcılıklarından biriyle ödüllendirdi. Manatov 1919'da Ankara'ya gönderildi. 1920 sonrasındaki yaşamı ve kaderi bilinmiyor. (Bennigsen, "Marxism or Pan-Islamism", *Central Asian Survey*, VI/2 (1978), s. 64.)

76 Pipes, *The Formation of Soviet Union*, s. 158; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 177.

77 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 185.

Bakû Kurultayı'nın hemen ardından, 10 Eylül 1920'de, Bakû'da, Suphi'nin liderliği altında Türk Komünistleri Birinci Genel Kurultayı toplandı.[78] Kurultaya yetmiş dört delege katıldı. Kurultay belgelerinde, bunların 51'inin İstanbul ve Anadolu'dan geldiği belirtiliyordu. Kurultayın başta gelen hedefi, değişik Türk komünist gruplarını Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi'nin çatısı altında birleştirmekti.[79] Bu kurultay Türkiye Komünist Partisi'nin resmi tarihinde partinin kuruluş konferansı olarak kabul edilir. Anadolu'da İtilaf işgalinin artan baskısı ve Suphi'nin partisinin etkileyici bir şekilde artan kendine güveni ve kararlılığı göz önüne alındığında, partinın etkinlik merkezini Anadolu'ya kaydırmayı uygun bulması pek şaşırtıcı değildi.[80]

Bakû Kurultayı ve Suphi'nin grubunun Anadolu'ya yönelik artan faaliyetleri, Ankara için ciddi bir endişe kaynağı oluşturdu. Moskova'daki görüşmelerin yavaş ilerlemesi, komünistlerin Türkiye'deki etkinliklerinde görülen bu yoğunlaşma ışığında yorumlanıyordu. Mustafa Kemal, Ali Fu at'a yazdığı 14 Eylül 1920 tarihli bir mektupta, Türkiye Komünist Partisi'ni örgütledikleri ve Türkiye'de "bir sosyal devrim yapma"yı hedeflediklerı için Bolşeviklere karşı duyduğu olumsuz hislerini dile getiriyordu. Mustafa Kemal aynı mektupta, Bolşeviklerin, Türkiye'de bir komünist ba-

şarısı umudu görmeleri durumunda Ankara hükümetine maddi yardımda bulunmayacakları görüşünü de belirtiyordu. Ya bir de Sovyetler Ankara hükümetiyle bağlantılarını Türkiye Komünist Partisi aracılığıyla sürdüreceklerini açıklarsa ne olacaktı? Mustafa Kemal şöyle diyordu: "... dahildeki komünizm teşkilatı amaç olarak tamamen bizim aleyhimizdedir. Gizli komünizm teşkilatını her surette durdurmak ve uzaklaştırmak zorundayız.[81] Aslında Mustafa Kemal, Türkiye'de Bolşevik tipi bir devrim için hiçbir potansiyel olmadığına ve gelecekte de asla olmayacağına dair kesin bir inanç taşıyordu. Fakat, Ankara'nın Moskova'dan kendisi için yaşamsal maddi yardım beklediği bu özel dönemde, sorun, Sovyet hükümetine bu inancın haklı bir temeli olduğunu, yakın ilişkileri bozmaksızın ve Sovyet yardımını tehlikeye atmaksızın göstermekti.

Bu döneme ait resmi Türk belgeleri hâlâ kapalı kaldığı ve Türk ulusal hareketinin önde gelen kişiliklerinin anlatımlarında Türk-Sovyet ilişkileri

78 Bakû Kurultayı hakkında bilgi sağlayan aynı ajan, İngiliz SIS'ine Türk Komünistleri Birinci Kurultayı hakkında da oldukça detaylı bilgi vermişti. (SIS İstanbul şubesinden, 25 Ekim 1920; Londra, PRO; FO 371/5178/E 13412/345/44.)

79 *Mustafa Suphi ve Yoldaşları* (TKP yayını), s. 65-67.

80 Demir, *Yeni Çağ*, 9 (Eylül 1965), s. 761-69.
Yakup Demir (Zeki Baştımar) 1951-1973 arası *TKP* Genel Sekreteri'ydi.

81 Aktaran Ilen, *Atatürk ve Komünizm*, s. 155-59.

sorunu neredeyse bir dipnottan daha fazla işlenmediği için, Türk ulusçularının iç tartışmaları hakkında çok az bilgi vardır. Bilinen, Mustafa Kemal'in bu noktada kurnaz ve beceriklice, fakat riskli bir plan tertiplediğidir. 18 Ekim 1920'de Mustafa Kemal bazı yakın dostlarına, Ankara'da resmi bir komünist partisi (TKF: Türkiye Komünist Fırkası) kurmaları ve bu parti aracılığıyla Komintern'e katılma başvurusunda bulunmaları direktifi verdi. Komintern bu başvuruyu geri çevirdi. Ama bunun önemi yoktu; girişim açıkça Sovyet yardımını sağlama almaya yönelikti -kukla bir parti her ne kadar alışılmadık bir yolsa da.[82] Resmi parti Bolşevizmi tamamıyla bir Rus deneyimi olarak tanımladı; bu yüzden o Bolşevik olma iddiasında değildi. Öte yandan, kendini komünist olarak tarif etmesine karşın, bu, sınıf mücadelesi temeline dayanmayan, zengin ve fakirleri yabancı zalimlere karşı savaşta birlikte örgütlemeye yönelik ve "Anadolu'ya özgü bir rejim" hedefleyen çok tuhaf bir komünizm anlayışıydı.[83] Bu, "komünizm" etiketi altında, Sovyet devletini duygusal anlamda etkilemek amacıyla kullanılan tipik bir popülist söylemdi.

Mustafa Kemal 31 Ekim'de Ali Fuat'a gönderdiği bir telgrafta, komünizmin Türkiye için uygulanabilir bir seçenek olmadığına yönelik inancını tekrarlıyor, ardından neden resmi bir komünist partisi kurulması yolunu izlediğini açıklayarak devam ediyordu:

> Bununla beraber dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın [komünizm] memleketimiz dahiline girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı takdirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu vahdet ve sükûnunu muhil ahvalin hudusu da dairei imkânda görülmüştü. En makul ve tabii tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan hükümetin malûmatı tahtında bir Türkiye komünist fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü.[84]

Yukarıdaki ifadeden açıkça anlaşılıyor ki resmi bir parti, şüpheli bir siyasi etkinliği kontrol altına almak ve aynı zamanda halkın Sovyet devletine yönelik potansiyel sempatisinden yararlanmak için tutulan bir yoldu. Böyle bir önleme başvuran Mustafa Kemal başlangıçta ciddi bir başarı kaydetti. Yeşil Ordu Cemiyeti kendini feshederken Çerkez Ethem de Mustafa Kemal'in partisine katılmaya ikna edildi. Ethem'in gazetesi *Yeni*

---

82 Robert G. Wesson kitabı *Soviet Foreign Policy in Perspective*'de yanlışa düşerek "O [Mustafa Kemal] da bir süre için sahte bir Türkiye Komünist Partisi aracılığıyla Komintern'e katıldı" demektedir (s. 75).

83 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 509; Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s. 175-79; Harris, *Origins of Communism in Turkey*, s. 82.

84 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 509. Cebesoy'da, kendisinin Mustafa Kemal'in riskli girişiminin doğruluğuna inanıp inanmadığı açık değildir.

Dünya resmi komünist partisinin resmi yayın organı oldu. Fakat bu anlaşma uzun sürmedi.[85]

Yılın sonuna doğru, temelde Ankara hükümetinin Ethem'e bağlı kırsal gerilla kuvvetlerini düzenli bir ordu halinde yeniden düzenleme çabasına karşı bir tepki olarak, Ethem Mustafa Kemal'e başkaldırdı.[86] Bu arada, artık Mustafa Kemal'in partisinin resmi yayın organı olan *Yeni Dünya* hükümetin Ethem'e karşı açtığı kampanyayı açıkça eleştirmeye başladı ve demiryolu işçileri Ethem'in isyancı kuvvetlerini bastırmak üzere gönderilen birliklerin sevkıyatını engellemek üzere greve çağrıldı. 1920 sonları ve 1921 başlarında, beklenceği üzere, gazetenin sahibi ve yakın arkadaşları, ayrıca birçok başka sosyalist, Ethem'le bağlantı içinde olmakla suçlanarak tutuklandılar.[87]

Tam bu dönemde, Moskova destekli Komünist Partisi'nin lideri Mustafa Suphi ve partinin diğer bazı önde gelenleri, partinin faaliyetlerini Anadolu'ya taşıma kararını uygulamak üzere Bakû'dan Ankara'ya doğru yola koyuldular. Çok kötü bir zamanlamaydı. Grup aralıkta Türkiye'ye girdi; fakat kararlaştırdıkları Ankara yolculuğunda Trabzon'dan öteye geçemediler. 28 Ocak'ta Mustafa Suphi, karısı ve önde gelen 14 komünist bir takaya bindirilerek deniz yoluyla Bakû rotasında Batum'a geri gönderildiler. Onların yola çıkışının hemen ardından bir başka taka daha limandan ayrıldı ve onlarınkine yetişti. Bunu izleyen gelişmeler hakkında bütün bilinen, birinci takadaki hiç kimsenin[88] sağ kalmadığıdır.[89]

Bir Komintern soruşturma raporuna göre, "Karadeniz vakası" olarak

---

85 Noviçev, "Antikrest'ianskaia politika Kemalistov v 1919-1922", *Voprosı İstorii*, 9 (1951), s. 70-71.

86 İstanbul'dan gönderilen bir İngiliz istihbarat raporuna göre, 1920 Kasım ve Aralık'ında Ankara'yla Yunan hükümeti arasında bazı gizli görüşmeler yapılmaktaydı ve Ethem belki de bu görüşmelerde Mustafa Kemal'in temsilcisi olarak seçilmişti. Bu yüzden Ethem'in başkaldırısı bu gizli pazarlıkları gizlemek için bir kalkan olarak görülmüş olabilirdi. (8 Ocak 1921'le biten haftaya ait haftalık rapor, Genel Kurmay İstihbaratı, İstanbul; Londra, PRO; FO 371/6497.) İkna edici görünmesine rağmen, yukarıda söz edilen gizli görüşmelerin varlığını doğrulayan başka herhangi bir kaynağa rastlamadım.

87 *TBMM Zabıt Ceridesi*, VIII/1/1337, s. 227. Kandemir, *Atatürk'ün Kurdurduğu TKP*, s. 134-36. Türk kaynaklarından sağlanan bu bilgi bir İngiliz istihbarat raporunca da doğrulanır: Haftalık rapor No. 97. 4 Aralık 1920'yle biten haftaya ait. Genel Karargâh Genelkurmay İstihbaratı (İstanbul); Londra, PRO; FO 371/6497.

88 Bir kaynağa göre bu trajediden sadece Mustafa Suphi'nin eşi Semiramis sağ kurtulmuştur. Fakat bu söyleneni doğrulayacak başka hiçbir kaynak yoktur. (Emre, "1920 Moskova'sında Türk Komünistleri", *Türk Dünyası*, I (Aralık 1964), s. 151.)

89 Bu olayın bir anlatımı Gökay, "The Turkish Communist Party: The Fate of the Founders", *Middle Eastern Studies*, 29, 2 (Nisan 1993), s. 220-35'te.

bilinen bu Türk komünistlerinin öldürülmesi olayından, Giresun bölgesinden Osman Ağa adlı bir şahıs kişisel olarak sorumludur. Mustafa Kemal'e bağlı ve Karadeniz bölgesindeki etkili çete reislerinden biri olan Osman Ağa'yla adamlarının, Ankara hükümetinin talimatları doğrultusunda Doğu Karadeniz kıyısındaki Ermeni ve Rum köylerine saldırılar düzenlediği söyleniyordu.[90]

Ankara hükümeti bu vahşi suikastta herhangi bir rolü olduğunu kesin olarak reddederek bunun bir deniz kazası olduğunda ısrar etti. Tunçay'a göre, var olan bazı telgraflar (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde bulunan) bu suikastı düzenleyenlerle Kemalist Erzurum valisi ve Kâzım Karabekir arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu gösterir.[91] 1921 Ocak'ının ilk günlerinde, grup henüz Kars'tayken, Erzurum valisi Hamit Bey'e birkaç telgraf gönderen Karabekir, grubun sınır dışı edilmek üzere Erzurum'dan sonra doğruca Trabzon'a gönderilmesini ister. Hamit Bey bu kararı 16 Ocak'ta Mustafa Kemal'e bildirir. 18 Ocak'ta da Mustafa Kemal'in onayı gelir.[92]

Mevcut belgeler, Ankara hükümetinin "Karadeniz vakası"nda önemli bir rolü olduğunu şüpheye yer bırakmayacak bir biçimde doğrular. Karabekir ve Hamit Bey -biri en önde gelen ulusçu komutan, diğeri Ankara hükümetinin çok önemli bir yerel temsilcisi- Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya girişini engellemek için elbirliğiyle bir komplo hazırlamışlardı. Mustafa Suphi ve grubu Trabzon'a yollanarak orada Batum'a gönderilmek üzere bir takaya bindirildi.[93] Telgraflar, Mustafa Kemal'in bu düzenlemeden tümüyle haberdar olduğunu teyit eder. Bununla birlikte, Mustafa Kemal, Karabekir ve Hamit Bey'in Türk komünistlerinin kanlı sonunun hazırlanmasındaki kişisel rollerinin boyutu tam açık değildir. Son darbeyle ilgili kararın hangisine ait olduğunu gösteren hiçbir belge ve kesin kanıt yoktur. Karabekir ve Hamit Bey'in tasarladıkları planın cinayeti de kapsayıp kapsamadığı bir giz olarak kalmıştır. Mustafa Kemal tarafından onaylanan düzenlemenin gerçek içeriği karanlık ve spekülasyona açıktır.

Haber Moskova'ya ulaştığında, RKP(B) sadece parti üyelerine resmi bir açıklama gönderdi. Bu, temelde, Türk komünistlerinin nasıl öldürüldüğünü açıklayan bir rapordu. Bununla birlikte, açıklamada işlenen ana tema

90 Türkiye hakkında özet, Yakındoğu ve Ortadoğu Bölümü, Komintern, 10 Mayıs 1922; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 3, D.: 630.

91 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 235-36.

92 *age.*, s. 236.

93 *Narkomindel* Enformasyon Raporu bu ölüm yolculuğunun detaylarını özetle anlatır, Ocak 1921; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, No. 722.

sol, kendiliğindenci ve maceracı girişimlerin tehlikeleriydi.[94] Rapor bu suçlamayı durumla doğrudan bağlantılandırmıyorsa da, anlatılmak istenen açıktı. Moskova Türk komünistlerinin iyimserliklerine ve kendi başlarına aldıkları, partinin faaliyetlerini Anadolu'ya taşıma kararına katılmıyordu.

"Karadeniz vakası" Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde ciddi bir etki yaratmadı; her iki tarafça da adeta bir devlet adamlığı yaklaşımıyla bir tarafa not edildi ve geçildi. Bununla birlikte, olay önemli ve zengin dersler taşır. Türk komünistlerinin 1921'in ilk günlerinde öldürülmesi, Sovyetler'in Doğu sorunundaki garip ikileminde -bir yandan ulusal kurtuluş hareketlerinin anti-komünist liderliklerini desteklerken, bir yandan da onları alaşağı etmek üzere Komintern aracılığıyla yerel komünist hareketleri örgütlemek ve himaye etmek- uğradığı başarısızlığın ilk örneğidir. Kemalist liderlik açıkça Türkiye'deki tüm komünist etkinliklerin kökünü kazımaya giriştiğinde, Sovyet hükümeti, Moskova'ya sadık yerel komünistlerin geleceği pahasına Ankara'yla işbirliği yönündeki resmi politikasını sürdürmeyi seçti.[95]

Gerçekten de, Türk komünistlerine karşı komploların yoğunlaşmasıyla aynı dönemde Moskova, 1920 Eylül'ünde tıkanma noktasına gelen görüşmelere devam etmek üzere gelecek yeni bir Türk heyetini karşılamaya hazırlanıyordu. 20 Ocak 1921'de, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Karadeniz'in karanlık sularında boğulmasından yalnızca sekiz gün önce, Türk heyetine Moskova'ya doğru yola çıkma izni verildi. Bu seferki, dört de danışman grubu içeren daha geniş bir heyetti: İktisat vekili Yusuf Kemal başkanlığında tam yetkili üyeler, Kurmay Binbaşı Saffet (Arıkan) liderliğinde bir askeri danışman grubu ve Dr. Tevfik Rüştü (Aras) başkanlığında bir inceleme heyeti.[96]

"Karadeniz vakası"nın üzerinden daha bir ay geçmeden, 26 Şubat 1921'de, Türk heyeti ile Sovyet yönetiminin temsilcileri arasındaki görüşmeler başladı. Görüşmeler iki ayrı konu üzerinde yürütülüyordu: Biri siyasi sorunlar, diğeri askeri yardım meselesiydi. Bu sorunlar birkaç hafta içinde başarıyla, pürüzsüzce sonuçlandırıldı ve 1921 Mart'ında 16 maddeden[97] oluşan Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın ilkesel koşulları şöyle özetlenmiştir:

---

94 Parti İçi Rapor, RKP(B), 20 Şubat 1921; Moskova Ts PA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 2.

95 Yerel komünistlerin Sovyet dış politikasına trajik bir şekilde kurban edilmesi altı yıl sonra çok daha büyük bir ölçekte Çin'de tekrarlandı. 'Çin Vakası'nın genel öyküsü Isaacs'ın *The Tragedy of the Chinese Revolution*'ı ve Trotskiy'in *Problems of the Chinese Revolution*'ında yer alır.

96 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 102-103.

97 Moskova, AVP; Fond: 132, Ref.: Türkiye, Op.: 4, D.: 11, Pap.: 5.

• Antlaşma hem Kars, hem de Ardahan'ı Türkiye'ye verdi. Öte yandan Türkiye Batum'un hâkimiyetini Gürcistan'a bırakmayı kabul etti. Devredilen bölgelerdeki nüfus değişimi için karşılıklı koşullar saptandı.
• Sovyet hükümeti kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etti; hiçbir taraf, öteki tarafa zorla dayatılmış antlaşmaları tanımayacaktı.
• Moskova, "Misak-ı Milli"de iddia edilen bütün topraklarla birlikte Ankara hükümetini tanıyordu.
• Boğazlar'ın serbest olmasının ve bütün ülkelerin ticari amaçlı geçişinin garanti altına alınması yaklaşımı çerçevesinde, taraflar, Karadeniz ve Boğazlar'ın yönetim biçimine son halini vermevi kıyısı olan ülkelerin delegelerinin katılacağı özel bir konferansa bıraktılar.
• Taraflar, bir tarafın topraklarında ikamet eden diğer tarafın vatandaşlarına en uygun davranışı gösterme konusunda anlaştılar.
• Sovyet hükümeti, Transkafkasya cumhuriyetlerinin mevcut antlaşma maddelerinden kendileriyle ilgili olanlarını Türkiye'yle bağıtlanacak ayrı antlaşmalar biçiminde onaylamasını sağlamak üzere gerekli adımları atmayı kabul etti.
• Anlaşan taraflar, Sovyet yurttaşlarının Türkiye'de veya Türkiye'ninkilerin Sovyet topraklarında yıkıcı propaganda yapmasını engelleyecek önlemleri alma konusunda uzlaştılar. Ayrıca kendi topraklarında, diğer tarafın ülkesinde hükümet rolüne soyunmaya kalkacak grupların oluşumuna izin vermeme üzerinde de anlaşıldı.

Sovyet tarafının isteğiyle, Türkiye'ye mali ve askeri yardım konusu antlaşma metninde yer almadı. Bu, onların İngilizlerle olan antlaşmalarını tehlikeye atmamak üzere alınmış bir önlemdi.[98] Görüşmeler sırasında, Sovyet mali ve askeri yardımının miktarı ve biçimine son şeklin karşılıklı gizli yazışmalarla verilmesi ve bu yazışmaların dostluk antlaşmasının zorunlu bir parçası olarak kabul görmesi kararlaştırıldı.[99]

Sovyet yardımının miktarı ve biçimi tam açık değildir.[100] Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta Sovyet yardımından hiç söz etmez. Ankara hükümetinin Moskova'daki yarı resmi, ilk temsilcisi Halil Paşa'nın, Sovyet hükümeti temsilcisinin kendisine verdiği 100.000 Türk lirası değerindeki külçe altını 1920 Mayıs'ında Karaköse'deki (Erzurum yakınlarında küçük bir kasaba) tümen komutanı Cavit Bey'e teslim ettiğini belirttiği aktarılmıştır.[101]

---

98 *Narkomindel*'den Politbüro'ya, 30 Kasım 1920; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, Ed. xp.: 314.

99 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 144-45.

100 Ankara'nın Sovyet hükümetinden talep ettiği askeri yardımın miktarı hakkındaki birçok kaynak arasında şunlar sayılabilir: Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 144-45, 247-48; Aralov, *Vospominaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 17-19 ve Harris, *The Origins of Communism*, s. 59-60.

101 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 137; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 19.

Cebesoy, anılarında, Yusuf Kemal'in, Bekir Sami başkanlığındaki ilk Moskova görevinden dönüşünde, 1920 Eylül'ünde Ankara'ya 1 milyon altın ruble getirdiğini yazar. Ayrıca, 1921 Mart'ındaki antlaşmayı takiben yine Yusuf Kemal'in Türkiye'ye 400.000 altın ruble daha getirdiğini, Moskova'dayken de, Kurmay Binbaşı Saffet'le, Almanya'daki Türk temsilcilerine savaş malzemesi alınması için 100.000 altın ruble gönderdiğini iddia eder.[102] Öte yandan, Selek'e göre ise, Binbaşı Saffet'e 1 milyon ruble (Cebesoy'un belirttiğinin on katı) verilmiştir. Almanya'ya gönderilen bu paranın akıbeti hakkında güvenilir bir bilgi yoktur. Selek'in iddiasına göre, elindeki parayı daha fazla silah almak için artırmaya çalışan Binbaşı Saffet bu parayı borsaya yatırmış, çoğaltmak bir yana, hepsini kaybetmişti.[103]

Şevket Süreyya Aydemir, Ankara hükümetinin Sovyetler'den, Bağımsızlık Savaşı olarak adlandırdıkları süreç boyunca yılda 10 milyon altın ruble istediğini[104] ve 1920 yılı boyunca Türkiye'ye yaklaşık 5 milyon altın ruble gönderildiğini söyler. Aydemir'e göre, 1921'den 1922'ye kadar 10 milyon altın ruble daha alınmıştır.[105] Karal ise , Sovyet kaynaklarının Türkiye'ye yapılan malî yardımın aşağıdaki tutarlarda teslim edildiğini belirttiğini söyler: Eylül 1920'de konsolos I. Upmal-Angarskii Erzurum'a 1 mil-

yon altın ruble ve 200,6 kg külçe altın getirmiştir. 1921 Nisan'ında antlaşmayı takiben Yusuf Kemal 4 milyon altın ruble almıştır. Mayıs-Haziran 1921'de Binbaşı Saffet'e 1,4 milyon altın ruble teslim edilmiştir. Kasım 1920'de General Mihail Frunze (Ukrayna'daki Sovyet kuvvetlerinin başkomutanı) Trabzon'a gelirken yanında 1,1 milyon altın ruble getirmiştir. 1922 Mayıs'ında büyükelçi Aralov Ankara'ya 3,5 milyon altın rubleyle gelmiştir. Karal ayrıca, iktisat vekili Hasan Fehmi'nin, son sözü edilen ve ödemenin de son taksidi olan miktarın ödenmesi üzerine Aralov'a toplam 10 milyon altın rublelik bir alındı makbuzu verdiğini belirtir.[106]

21 Kasım 1921 tarihli bir İngiliz istihbarat raporu, Mart 1920'den Ekim 1921'e kadar olan zaman diliminde Kemalistlerin Moskova'dan aşağıdaki tutarlarda yardım aldığından söz eder: 1920 Temmuz'unda, 50

---

102 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 82.

103 Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 133.

104 Bu bilgi (Ankara'nın talebi) Stalin'e 14 Eylül 1921'de gönderilen bir *Narkomindel* mektubunca da doğrulanır; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

105 Aydemir, *Tek Adam*, II, s 433.

106 Karal, "Turkish Relations with Soviet Russia", s. 270-71, 300. İbrahim H. Karal şu kaynakları aktarır: *DVP*, III, s. 675; *International Affairs*, Temmuz 1960, s. 120-22; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 882, 953; Selek, *Anadolu İhtilali*, I, s. 112-13; *Yakın Tarihimiz*, I, s. 100.

milyon altın ruble olması tasarlanan kredinin ilk taksidi olarak, 20 pud altın (yaklaşık 50.000 sterlin değerinde); Kasım 1920'de 2 milyon altın ruble; 1921 Nisan'ında 40 milyon altın ruble ve ek olarak Almanya'daki Türk temsilcilerine gönderilen 1 milyon altın ruble; son olarak da Eylül 1921'de 500 okka altın (yaklaşık 90.000 sterlin değerinde).[107]

Sovyet tarafındaki anlatımlarda yardıma dair tam bir listeye rastlanmaz ve arşivlerdeki dökümanlar da tam anlamıyla tutarlı bir görüntü sergilemez. Bazı belgelere göre, Moskova Antlaşması'nın imza sürecinde Türkiye'yle bir anlaşmaya varıldı ve Türkiye'ye 10.000.000 altın ruble tutarında bir ödeme yapıldı.[108] Bu miktarın 5.400.000 rublesi Türkiye'ye aynı yılın nisan, mayıs ve haziran aylarında aktarıldı. Bir diğer 1.100.000 altın rublelik miktar da 1921 sonunda Türk hükümetine gönderildi.[109] 29 Aralık 1921'de ve 29 Nisan 1922'de Sovyet hükümeti Novorosisk'teki Türk konsolosuna büyük miktarda mayın, top, tüfek ve başka silahlar teslim etti. 1922'de Türkiye'ye bir fişek fabrikası kurması için gerekli ekipman verildi. 3 Mayıs 1922'de Sovyet hükümeti 10 milyon altın rublelik kredinin son taksidi olan 3.500.000 altın rubleyi Türkiye'ye gönderdi.[110]

Sovyet arşivlerinden ve çeşitli Türk kaynaklarından edinilen bilgiler, Moskova'nın Türk ulusçularına gönderdiği paranın hiçbir durumda 10 milyon altın rublenin üzerinde olmadığı görüşünü destekler.[111] Temel anlaşmazlık anlaşmanın yapısıyla ilintili gibi görünmektedir: Türk tarafındaki birçok anlatımda Bolşeviklerin 10 milyon altın rubleyi bir yıl içinde vermeyi taahhüt ettiği öne sürülürken, Sovyet tarafındaki anlatımlarda bunun sadece ödemeyi kabul ettikleri toplam tutar olduğunda ısrar edilir.

Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması çok fazla tartışma ve eleştiriye konu olmuştur. Ankara hükümetince doğu sınırlarında iyi bir konuma

---

107 Londra, PRO; FO 371/6537/E 13780/143/44.

108 Bu aslında Türk heyetince talep edilen tutarın onda birinden de azdı. Türk heyeti 150 milyon altın ruble istemişti -Narkomindel bunu "katıksız Doğu kafası abartısı" olarak değerlendirmişti. (*Narkomindel*'den Stalin'e, 10 Mart 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.) Öte yandan Cebesoy'a göre, Rusya Yunanistan'la savaş devam ettiği sürece yılda 10 milyon ruble ödemeyi kabul etmişti. (*Moskova Hatıraları*, s. 265-70.)

109 20 Eylül 1921'de Çiçerin Stalin'e Türklerin kabul edilmiş olan 10 milyona ek olarak 50 milyonluk bir tutarda ısrar ettiklerini yazıyordu. Bu isteğin kabul edilip edilmediğine dair hiçbir belirti yoktur. (Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.)

110 Aktaran Ponomaryov, Gromiko ve Khvostok, *History of Soviet Foreign Policy, 1917-1945*, s. 163-64.

111 Bir İngiliz istihbarat raporunda belirtilen çok daha büyük tutar doğru değil gibi görünmektedir.

ulaşılmasını sağlayan büyük bir diplomatik başarı olarak görülen antlaşma, Türk hükümetinin askeri ve diplomatik duruşunu güçlendirmişti. Sovyet tarihçileri de bu antlaşmanın Kemalistlere öncekine oranla daha büyük bir uluslararası prestij kazandırdığını savunurlar.[112] Sovyet Rusya açısından antlaşma, genel anlamda, onun Kafkaslar'da Türkiye'yle sınırlarının belirlenmesini sağlamıştı. Bu antlaşmanın aynı zamanda Sovyet rejiminin Doğu'daki prestijini yükselteceği ve Kafkaslar'ın Müslüman nüfusundaki kuşkuları dağıtacağı umuluyordu. Lenin, antlaşmanın imzalanmasından birkaç gün sonra Moskova'da yaptığı bir konuşmada, "birkaç gün önce Türklerle bir barış anlaşması imzaladık; sadece bu bile bizi Kafkaslar'daki bitmez tükenmez savaşlardan kurtaracak" diyordu.[113]

Bir bütün olarak ele alındığında genel kabul gören koşullarına rağmen, antlaşmanın taraflar arasında tam bir güvenin ifadesi olduğu söylenemez. Aslında Sovyet hükümeti bu dönemde anlaşmayı Transkafkasya Sovyet devletlerine yaymaya pek hevesli olmasa da, XV. madde Rusya'nın Transkafkasya devletleriyle anlaşma yapılmasını kolaylaştıracağını belirtiyordu. Çiçerin, Tiflis'teki Gürcü *Revkom*'unun başkanı Mamia Dmitrieviç Orahelaşvili'ye gönderdiği telgrafında, bu cumhuriyetlerin Türkiye'yle henüz herhangi bir ilişkiye girmemelerini ve Moskova'nın direktiflerini beklemelerini istiyordu.[114] Türkiye'nin doğu sınırları sorunu 1921 Ekim'ine kadar ciddi bir çözüme kavuşamayacaktı. Türkler Anadolu içlerinde, Sakarya nehri yakınlarında Yunan ordusuna karşı çetin bir savaş veriyordu; bu onların Moskova'nın gözündeki saygınlığının kesin kanıtı olarak görülüyordu. Uzlaşmanın aşırı ihtiyatlı yapısı en açık ifadesini, tarafların diğer tarafın propagandacılarına yasak koyduğu VII. maddede buluyordu.[115]

Yine, Türkiye'yle yapılan antlaşma, daha genel bir düzeyde, 26 Şu-

112 Önde gelen Sovyet Doğu Sorunu tarihçisi Profesör A. Miller şöyle yazar: "pratik olarak Moskova Antlaşması Türklerin yardımın artacağına güvenmelerine yol açtı; Sovyet rejiminin müdahaleciler ve Beyaz Muhafızlar karşısındaki zaferinden sonra yardım artık giderek artan miktarlarda büyüyebilirdi." (Miller, *Oçerki Noveyşey İstorii Turtsii*, s. 114.)

113 Lenin, "Bir Moskova ve Moskova *guernia*'sı RKP(B) hücre sekreterleri ve sorumlu temsilcileri toplantısında sunulan, ayni vergi üzerine rapor", 9 Nisan 1921, *Collected Works*, XXXII, s. 290.

114 Çiçerin'den Orakhelaşvili (Tiflis), 30 Mart 1921; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 4, D.: 10, Pap.: 5.

115 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 293-99; Moskova Antlaşması metninin İngilizce çevirisi için bkz. Mears, *Modern Turkey*, s. 645-48 ve Anderson, *The Great Powers and the Near East*, s. 175-76.

bat'ta İran, 28 Şubat'ta da Afganistan'la yapılan benzer antlaşmalarla birlikte,[116] Bolşevikleri, uyum sürecinde, dış dünyayla ilişkilerini hükümetler düzeyinde sağlamlaştırmasını sağlayan daha ileri bir aşamaya getiriyordu. Moskova, duyarlı sınır bölgelerindeki kilit devletlerle yakın ilişkiler üzerine kurulan Sovyet güvenlik sisteminin temel taşı olarak gördüğü yakın komşularıyla ilişkilerini düzene koydu.

116 Spector, *The Soviet Union and the Muslim World*, s. 85-103.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU ve BATI ARASINDA TÜRKİYE

MART 1921- EYLÜL 1922

Bunun, Türkiye'de bir çözümü beraberinde getirecek uygun bir an olduğunu kavramak durumundayız; ve imparatorluğumuzla Rusya arasında bir tampon oluşturmak bizim için yaşamsal önemdedir. Maalesef Kafkasya'dan çekilmemiz, bu küçük cumhuriyetlerin Bolşevikler tarafından işgal edilmesine yol açmıştır. [John de Robeck, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, 15 Ağustos 1921][1]

Ankara'ya resmi olarak Ukrayna adına gidiyor olmanıza karşın, ziyaretiniz siyasi anlamda Rusya'nın tüm Sovyet cumhuriyetlerinin dostluğunun bir ifadesi olarak görülecektir... Bu yüzden ziyaretiniz, Türkiye'yi İtilaf nüfuz alanına sürükleyen bütün bu etkilerin dengelenmesi yönünde bir işlev görecektir. Türk yönetici çevreleri söyleyeceklerinizi kesinlikle büyük bir ilgiyle dinleyecek ve onları Rus politikasının ifade edilişi olarak değerlendireceklerdir... Türk ordusunun durumu, yönetim biçimi, teçhizatı ve yeni operasyonlara girişme olasılığını ayrıntılarıyla öğrenmeye çalışın. Türk ordusunun kayıplarının boyutunu ve kalan gücünün etkili, ciddi bir askeri faktör olarak sınırlarını bilmeliyiz... bazı sürprizler bekleyip beklememiz gerektiğini... öğrenmeliyiz... Askeri açıdan Türkiye'deki genel durum... ve Kürt isyanı ve Ermenilerle Rumlar arasındaki hareketlenmeler... gibi etkenlerin önemi hakkında fikir edinmelisiniz... Sadece Türkiye'nin önemli bir askeri gücünün kalıp kalmadığını değil, ayrıca onun [Türk ordusunun] İtilafçılarla yapılacak bir anlaşma sonucunda bize karşı dönmeye niyetleneceğini dikkate almayı gerektirecek herhangi bir durum olup olmadığını da bilmeliyiz... [RKP(B) Merkez Komitesi Sekreteri Molotov'dan Frunze'ye, 3 Ekim 1921][2]

1 "İstanbul ve Yakındoğu'daki durum üzerine notlar"; Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; DRBK 6/13, s. 3.

2 Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

Mariage de Convenance[3] Moskova Antlaşması'ndan Anadolu'daki Türk Zaferine

1921 Moskova Antlaşması, "dostluk ve kardeşlik" ruhuna tam uygun olmamasına karşın, Türk-Rus ilişkilerinde önemli bir noktadır. Bu antlaşma iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihinde bir tarafın diğerine askeri güçle dayatmadığı ilk antlaşmadır. Üçüncü bir tarafın, İngiltere'nin, askeri gücü Ankara ve Moskova'yı bir araya getirmişti. Batı'dan, özellikle de İngiltere'den geldiği görülen ortak tehlike, tarafların farklılıklarına rağmen bir anlaşma imzalamasını olanaklı kılmıştı. Hem Sovyet, hem de Türk hükümeti bu anlaşmanın uluslararası konumlarını güçlendirmesini bekliyorlardı. Ayrıca, hükümetler düzeyinde atılan böyle bir diplomatik adımın taraflar arasındaki kuşku ve düşmanlığı azaltacağı umuluyordu.

28 Mart 1921'de, Moskova Antlaşması'nın XIII. maddesi uyarınca, taraflar Moskova'da savaş esirlerinin yurtlarına dönmeleri konusunda ek bir antlaşma imzaladılar.[4] Ertesi gün Sovyet hükümeti S. P. Natsarenus'u büyükelçi olarak Ankara'ya göndermeyi kararlaştırdı.[5]

Moskova Antlaşması, Ermenistan'daki rekabetin ve Anadolu'daki Sovyet yanlısı ve diğer sol grupların genel anlamda bastırılmasının ardından Sovyet-Türk ilişkilerinin gerildiği zor bir dönemde imzalandı. Antlaşmanın ilişkilerdeki büyük güvensizlik uçurumunun üzerine kolayca köprü kurduğunu sanmak oldukça saflık olurdu.[6] Sonraki aylar, Moskova Ant-

3 *Mariage de convenance*: Mantık evliliği. Terim, Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilere müdahale hakkındaki 7 Ekim 1921 tarihli bir memorandumda Curzon tarafından kullanıldı, *British Documents*, XVII, s. 421-33.

4 Ek antlaşma *DVP*, IV, s. 32-34'tedir. Sovyet hükümeti savaş esirleri hakkındaki anlaşmayı imzalamakla birlikte, Transkafkasya'da bir antlaşma bağıtlanmadan önce kimseyi Türkiye'ye göndermeye istekli değildi. (Çiçerin'den Legran'a (Tiflis), 28 Nisan 1921; Moskova, TsPA; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 4, D.: 10, Pap.: 5.)

5 Aralov, *Vospominaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 32.
Semyon İvanoviç Aralov: Sovyet Askeri İstihbaratı'nın (GRU) ilk başkanı. GRU'da en üst düzeydeki görevini yaklaşık iki yıl sürdüren Aralov Temmuz 1920'de 12. Ordu istihbarat şefliğine indirildi. 1921 başlarından itibaren temel olarak Türkiye ve Kafkaslar'dan sorumlu askeri istihbarat şef yardımcılığı yaptı. Daha sonra Ocak 1922'de Ankara'ya Sovyet büyükelçisi aldu. Aralov Kars, Artvin, Samsun ve Beyazıt'ta Sovyet konsoloslukları açtı. Ayrıca Mersin, Erzurum ve Kastamonu'ya "tarım uzmanları" yerleştirdi. (*age.*, s. 67-70.)

6 Mart 1921 başından, antlaşmanın imzalanmasından hemen iki hafta önce, Çiçerin Krestinski'ye yazısında Türkiye ile ilişkileri gayet olumsuz ve eleştirel açıdan açıklamıştı. (Çiçerin'den Krestinski'ye, 1 Mart 1921; Moskova, TsPA: Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.)

laşması'nın ne taraflar arasındaki sorunlara son verdiğini, ne de yeni bir başlangıç umudu sağladığını gösterecekti.

Daha Türk heyeti Anadolu'ya dönmeden, Moskova Antlaşması sonrası günlerde ortaya çıkan erken iyimserlik havasını karartan ilk sorun patlak verdi. Türkler Moskova Antlaşması uyarınca Aleksandropol'dan çekilme sözü vermişlerdi. 3 Nisan'da, 11. Kızıl Ordu komutanı A. I. Hekker, Karabekir'den Türk kuvvetlerini Aleksandropol'dan çekmesini istedi. Buna karşın Karabekir önce Ermeni hükümetinin, Türkiye'yle ilişkilerine temel oluşturmak üzere Moskova Antlaşması'nın koşullarını kabul etmesini istedi.[7] Bu arada Ali Fuat'a bir protesto notası veren Çiçerin, Hekker'in isteğini tekrarladı.[8] 13 Nisan'da Hekker Karabekir'e, Türk birliketinin çekilmemesi durumunda Kızıl Ordu'nun onları bunu yapmaya zorlayacağını belirten bir telgraf gönderdi.[9]

İki taraf da -belki de Ankara Moskova'dan daha fazla- bu sorunun yeni bir krize dönüşmesini istemiyordu. Tarafların, Batılı İtilaf Güçleri'ne karşı ortak bir cephe görüntüsü sergilemeye çalıştıkları bir dönemde böyle bir sorundan dolayı savaşa girmeleri pek akıllıca olmazdı. İlişkileri "ayrılıklara rağmen" makul bir düzeyde tutmak için "iki tarafın da iyi bir nedeni vardı."[10] 15 Nisan'da, Ankara'daki Türk hükümeti Aleksandropol'u bir hafta içinde boşaltmaya karar verdi.[11] 23 Nisan'da son Türk askeri de kentten ayrıldı. Karşı tarafın jesti ertesi gün, Sovyet Azerbaycanı hükümetinin Büyük Millet Meclisi'nin açılışının ilk yıldönümü dolayısıyla Ankara'ya, Türk hükümetine bir kutlama mesajı göndermesiyle geldi.[12]

Türk heyetinin başkanı Yusuf Kemal 25 Nisan'da Orconikidze ve Gürcü dışişleri komiseri Svanidze'yle görüştü. Bu toplantıda, müstakil Transkafkasya cumhuriyetleriyle yapılacak anlaşma konusunda Kars'ta bir konferans toplanması kararı alındı.[13] Mayıs 1921'de karşılıklı ilişkilerin gelişimi umut verici görünüyordu. Dostluk Antlaşması onaylanmış, doğu sınırları istikrar kazanmış ve Moskova Antlaşması'nın Transkafkasya cum-

7 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 891-22.

8 Çiçerin'den Ali Fuat'a, 6 Nisan 1921, *DVP*, IV, s. 49.

9 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 892; Kheyfits, *Sovetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka 1921-1927*, s. 122.

10 Miller, A., "The Origins of Leninist Eastern Policy", *International Affairs*, Moskova, No. 4, Nisan 1972, s. 74.

11 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 893.

12 Azerbaycan Revkomu başkanı Nerimanov ve Azerbaycan dışişleri komiseri Hüseynov'dan Büyük Millet Meclisi hükümetine, 24 Nisan 1921, *DVP*, IV, s. 83.

13 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 243-44.

huriyetlerince de tanınmasını garanti altına alacak Kars Konferansı gündeme girmişti.

Bununla birlikte, yeni bir anlaşmazlığın ortaya çıkması fazla zaman almadı. Mayıs sonuna doğru Çiçerin Moskova'daki Türk temsilcisine Türk hükümetinin Molokanlara kötü davrandığı konusunda bir protesto mektubu gönderdi. Molokanlar, askerlik hizmeti yapmayı reddettikleri için 1896'da Çarlık otoriteleri tarafından zorla Kars bölgesine yerleştirilmişlerdi. Kars'ın seçilme nedeni, Rus dünyasının çeperinde oluşuydu. Şimdi, 1921'de, Molokanları askeri hizmete zorlama sırası, elindeki tüm insan kaynaklarını Yunan ordusuna karşı harekete geçirme çabasındaki Türk hükümetindeydi.[14]

Çiçerin 18 Mayıs tarihli mektubunda son durumu protesto ediyor, uygulanan politikanın değiştirilmesini istiyordu.[15] 26 Mayıs'ta Ankara'ya bir telgraf gönderen Ali Fuat, Çiçerin'in mektubunu eleştirdi; Molokanlar sorununun Türkiyenin iç meselesi olduğunu ve Bolşeviklerin Molokanları Türk yetkililere karşı ayaklanmaya teşvik ettiğini söylüyordu. Ali Fuat Bolşeviklerin bu olayı bazı toprak taleplerinde bulunmak üzere kullanılacak bir fırsat olarak görmelerinden kuşkulanıyordu.[16] Ali Fuat'ın kaygılarını ciddiye alan Mustafa Kemal 10 Haziran'da Karabekir'den doğu sınırları boyunca olası bir Sovyet saldırısına karşı gerekli tüm önlemleri almasını istedi.[17] Buna karşın Karabekir bu kuşkuyu paylaşmıyor ve bütün bu "yaygara"yı Türk birliklerinin doğudan batıya kaydırılmasını engellemeye yönelik "bir İtilaf propagandası" olarak değerlendiriyordu.[18]

Sovyet belgeleri yakından incelendiğinde, Karabekir'in Ali Fuat ve Mustafa Kemal'in şüphesi hakkındaki yargısının yanlış olmadığı görülür. Gerçekten de bölgede Türklere karşı bir askeri operasyon Bolşeviklerin bu aşamada ihtiyaç duydukları en son şeydi. Ankara'daki sıkıntı ve artan

---

14 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 853.

15 Çiçerin'den Ali Fuat'a, 18 Mayıs 1921, *DVP*, IV, s. 128-29.

16 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 910-11.

17 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 369.

18 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 909-10. Sovyet kaynakları genellikle Karabekir'i iki taraf arasındaki ilişkileri sürekli engellemeye çalışan birisi olarak tarif ederler. (Aralov, *Vospominaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 27.) Bunun nedeni anti-emperyalist ulusların dayanışması genel ilkesi temelinde temiz bir Mustafa Kemal-Lenin dostluğu tasvir etme çabasıyla bağlantılı olabilir. Karabekir gerçekten de Sovyet rejimine karşı ne ideolojik, ne de kişisel bir yakınlık duyuyordu. Bununla birlikte o bu konumundan dolayı seçilmemişti. Karabekir pragmatik bir askeri liderdi ve hiçbir anlamda Mustafa Kemal'in kendisinden daha anti-komünist değildi. (Hayit, "Sovyet Kaynaklarında Atatürk", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1 Mart 1985, s. 20-25.)

gerginliğin arkasında başka bir neden vardı. Bu, Berlin'de geçirdiği kısa sürgün hayatının ardından 1920 ortalarından beri Rusya'da bulunan Enver Paşa'nın son hareketleriyle ilgiliydi.

Bu arada, İzmir ve çevresini kontrolü altında tutan Yunan ordusu 2 Temmuz 1921'de bir saldırı başlattı; ağustosta Ankara'nın 140 mil batısındaki Eskişehir'i işgal ederek ulusçu başkente doğru yürüyüşe geçti. Bu nazik atmosfer ve Ankara'da başgösteren panik ortamında, Enver'in Anadolu'ya girmek ve Mustafa Kemal'in liderliğine meydan okumak üzere Batum'da beklediği haberi geldi. Yunan ilerleyişinin daha da tehlikeli bir görünüme büründüğü 1921 Haziran ortalarında Ankara'da Enver'in destekçilerinin bir hükümet darbesine hazırlandığını gösteren işaretler vardı. Ankara'ya 1921 Haziran'ında ulaşan Natsarenus,[19] Çiçerin'e Ankara'da Enver yandaşları tarafından anti-Kemalist bir darbe için hazırlık yapıldığını yazıyordu.[20] Bununla birlikte, bir İngiliz Gizli Servisi raporuna göre, Enver destekçilerinin hazırladığı entrikaya Natsarenus'un kendi de karışmıştı.[21] Bu komploda Sovyet parmağının olduğu, Ali Fuat tarafından da doğrulanıyordu. Ali Fuat, anılarında, ağustos ortalarında Moskova'da yaptıkları bir görüşmede Çiçerin'in, Enver'in ulusçuları feci bir bozgundan kurtarmak için İslam Ordusu'nun başında Anadolu'ya gireceğini ima ettiğini yazar.[22]

Ankara'ya 50 milden daha az bir mesafedeki Sakarya nehrinde mevzilenen Türk ordusu Yunan ilerleyişini durdurunca, Kemalist liderlik hızla konumunu güçlendirecek bazı önlemler aldı. Ulusçu kampta morallerin yükselmesiyle birlikte, Enver'in amaçlarına yönelik şüphe ve Sovyetler'in sorundaki rolü hakkındaki söylentiler yavaş yavaş eridi. Ulusçu başkent üzerindeki Yunan tehdidinin durdurulmasını takip eden bu göreli rahatlamış ortamda Natsarenus 20 Ağustos'ta, Transkafkasya cumhuriyetleriyle

19 Natsarenus'un Ankara'daki kabülü için bkz. Legran'ın (Tiflis) Çiçerin'e telgrafı, 7 Temmuz 1921; Moskova, AVP; Fond: Türkiye hakkında başvuru, Op.: 4, D.: 10, Pap.: 5, No. 781. Bir Sovyet İstihbarat Bürosu raporuna göre (Trabzon), Natsarenus Ankara'ya 38 kişilik bir grupla vardı. ("Anadolu'daki durum üzerine yeni değerlendirme nedeniyle", Sovyet İstihbarat Bürosu (Trabzon), 6 Haziran 1921; Moskova, TsPA; Fond: 64, Op.: 1, D.: 205.)

20 Natsarenus'tan (Ankara) Çiçerin'e, 30 Ağustos 1921, Kheyfits, *Sovetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka 1921-1927*, s. 170-71'de.

21 Gizli İngiliz istihbarat raporu, 22 Haziran 1922; Londra, PRO; FO 371/7947/E 6421. Sovyet kaynaklarına göre, Sakarya Muharebesi'nin ardından Natsarenus Moskova'dan, sağlık koşulları nedeniyle değiştirilmesini istedi. Bu istek Merkez Komitesi'nce kabul edildi. (Çiçerin'den Merkez Komitesi sekreterine, 19 Ekim 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.:315.)

22 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 203-209 ve Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, s. 585.

yapılacak Kars'taki konferansın kısa sürede toplanmasını önerdi.[23] Bunu, Ermeni Sovyet cumhuriyetinin benzer bir talebi izledi.[24]

Kafkas devletleriyle Ankara hükümeti arasındaki duruma çeki düzen verilmesine yönelik bir konferans projesi, eylül sonlarında Kars'ta fiilen toplanmasından epey bir zaman önce tartışılmaya başlanmıştı.[25] Gürcistan'da da Sovyet iktidarının kurulmasıyla Kafkaslar'daki Sovyetleştirme süreci tamamlanınca, bölgedeki çeşitli sorunları -Batum ve Kars vilayetlerinin statüsü gibi- düzene koymak üzere adımlar atılması doğaldı. Bağımsız Sovyet Kafkas cumhuriyetleriyle yapılacak anlaşma 1921 Mart'ındaki Türk-Sovyet Antlaşması'nın uygun bir tamamlayıcısı olarak görülüyordu. Kars'taki konferans 26 Eylül'de açıldı ve yaklaşık iki hafta sürdü. 13 Ekim 1921'de Kars'ta Ankara hükümeti ile üç Kafkas cumhuriyeti arasındaki anlaşma bağıtlandı.[26]

Kars Konferansı devam ederken bir başka üst düzey Sovyet delegasyonu da Ankara'ya doğru yola çıkmak üzereydi. Konu bu kez Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'yle Türk-Sovyet Antlaşması'nı bütünleyen bir anlaşma imzalanmasıydı. Moskova'dan 24 Kasım'da ayrılan Frunze başkanlığındaki heyet 13 Aralık'ta Ankara'ya ulaştı.[27] Frunze görüşmelerin bir bölümünü Yusuf Kemal'le yürüttü ve 2 Ocak 1922'de onunla bir antlaşma imzaladı.[28] Bu antlaşma -Kafkas Sovyet cumhuriyetleriyle yapılanlar gibi- Moskova Antlaşması metnine çok uygundu.[29]

Frunze 15 Ocak'ta Trabzon'dan yola çıkarak Türkiye'den ayrıldı. Ocak sonlarında Moskova'ya ulaştı ve Merkez Komitesi'ne Türkiye ziyaretiyle ilgili raporunu sundu.[30] Raporda, Ankara'daki Kemalist hüküme-

---

23 Natsarenus'tan Yusuf Kemal'e, 20 Ağustos 1921, *DVP*, IV, s. 287-88.

24 Ermenistan dışişleri komiseri Mraviyan'dan Yusuf Kemal'e, 24 Ağustos 1921, *DVP*, IV, s. 292-93.

25 Gadciyev, *İz İstorii Obrazovaniya i Padeniya Yugo-zapadnoy Kavkazkoy (Karskoy) Demokratiçeskoy Respubliki*, s. 33.

26 *DVP*, IV, s. 373; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 942-53 ve 956-58.

27 Parti Merkez Komitesi özellikle Frunze'nin Türkiye'deki askeri durum üzerine detaylı bilgi edinmesini istiyordu. (Bkz. s. 214'teki Molotov'un Frunze'ye mektubu.)

28 Mustafa Kemal Lenin'e yazdığı 4 Ocak 1922 tarihli mektubunda Türk halkının Ankara'da Frunze'yi nasıl dostça karşıladığını anlatır. (Moskova, TsPA; Fon: 5, Op.: 1, D.: 1520.)

29 Ukrayna ve Türkiye Arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, 2 Ocak 1922, *DVP*, V, s. 9-14.

30 Frunze Türkiye'ye yaptığı yolculuğu (stratejik askeri durumdan hiç söz etmeksizin) *Neizvestnoye i zabıtoye*'sinde anlatır (s. 201-39). Türkiye'ye gitmeden önce Merkez Komitesi tarafından istendiğine göre, Frunze'nin temelde askeri stratejik konularla ilgili bir başka/gizli raporu da olması gerekir. Ne yazık ki bu konuda hiçbir şey bulamadım.

tin yaşadığı mali güçlükler anlatılıyor, Merkez Komitesi'nin derhal yardımda bulunması isteniyordu.[31] Kheyfets, MK'nin daha önce söz verilen 10 milyon altın rublenin 3,5 milyon tutarındaki kalan bölümünü Frunze'nin isteği üzerine göndermeye karar verdiğini öne sürer.[32]

1922 başlarında, tam Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler normale dönmüşken, Sovyet hükümetinin Cenova'daki uluslararası bir konferansa çağrılması Türkleri kendilerini dışlanmış hissetmeye ve şüpheye yöneltti. Ocak'ta Fransız sayfiye kenti Cannes'da toplanan İtilaf Yüksek Konseyi'nin on altıncı toplantısında Lloyd George konseyin onayına bir önerge teklifi sundu. Önerge, Sovyet Rusya da dahil bütün Avrupalı güçlerin temsilci göndermelerinin isteneceği, şubatta ya da mart başında toplanacak bir uluslararası ekonomik ve finansal konferans çağrısı yapıyordu.[33]

Sovyet hükümeti Cenova'yı çeşitli ülkelerle ilişkilerini normalleştirmek için bir fırsat olarak gördü. Bolşevikler, Türk sorunuyla ilgili olarak da, bu fırsatı 1921 Mart'ındaki Türk-Sovyet Antlaşması'nın V. maddesine paralel bir çizgide, Karadeniz ve Boğazlar'ın kontrolündeki paylarını sağlama bağlamak için kullanmaya çalıştılar. V. madde şöyle diyordu:

> Boğazlar'ın açık tutulması ve bütün ulusların ticari gemilerinin serbest geçişinin sağlanması için, anlaşmanın tarafları, Karadeniz ve Boğazlar'ın uluslararası işleyişine son biçimini vermeyi, kıyısı olan devletlerin delegelerinden oluşacak gelecek bir konferansa, sözü edilen konferansın kararlarının Türkiye'nin tam egemenliğine veya Türkiye'nin ya da başkenti İstanbul'un güvenliğine zarar vermemesi koşuluyla, bırakmayı kabul ederler...[34]

Aslında madde, Boğazlar'ın savaş öncesi statüsüne dönmesini hedefliyordu ve Boğazlar'da ticari serbestliği öngörmekle birlikte Sovyet hükümetinin savaş gemisi giriş-çıkışına karşıydı. Bu, Boğazlar'ın ticari gemilere olduğu gibi savaş gemilerine de açık olmasını isteyen -ki Sevr Antlaşması'nın temel koşullarından biri de buydu- İtilafçıların politikasına ters düşüyordu. Boğazlar hâlâ İtilaf kontrolü altındaydı ve Sovyet-Kemalist antlaşmasının hemen uygulanması mümkün değildi. Sovyet hükümeti konuyu Cenova'daki uluslararası konferansın gündemine getirme şansını kullanmaya karar verdi.[35]

---

31 Frunze'nin Merkez Komitesi'ne verdiği raporun Türkçe bir çevirisi *Frunze'nin Türkiye Anıları* içinde yayımlandı (s. 118-26).

32 *Sovyetskaya Diplomatiya i Narodnı Vostoka 1921-1927*, s. 187-88.

33 *Le Cercle Nautique*'te düzenlenen bir İtilaf konferansına ait, İngiliz sekreterin notları, Cannes, 6 Ocak 1922, *British Documents*, XIX, s. 18-29.

34 Moskova Antlaşması'nın İngilizce metni için bkz. Anderson, *The Great Powers and the Near East*, s. 175-76 ve Mears, *Modern Turkey*, s. 645-48.

35 Aralov, *Vospominaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 121.

Türkiye Cenova Konferansı'na davet edilmedi. İtilaf hükümetleri konferansın asıl olarak, bütün Avrupa uluslarını ve Birleşik Devletler'i kapsayan bir iktisat konferansı olmasını istiyorlardı. Öte yandan Sovyet hükümeti Türkiye'ye de çağrı yapılmasını sağlamaya çalıştı. Çiçerin Londra'daki Sovyet ticari elçisi Krasin'den, ulusçu Ankara hükümetine de bir çağrı gönderilmesi için mümkün olan her şeyi yapmasını istedi.[36] "Türk hükümetinin Cenova Konferansı'nda yer almasını sağlamak üzere nüfuzunu kullanması için" İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na başvuran Krasin, "Rusya bilhassa Karadeniz ülkeleri arasındaki tartışmalı sorunun, özellikle Boğazlar sorununun, konferansta çözüme bağlanması kaygısı taşıyor..." diye belirtti.[37]

Diğer yandan İngilizler Türkiye'nin konferansa katılması yönündeki Sovyet isteğine kuşkuyla bakıyorlardı. SIS (Secret Intelligence Service: İngiliz Gizli Servisi) Rusya'nın temel talebinin İstanbul Boğazının kendilerine verilmesi olacağını söyleyerek Dışişleri Bakanlığı'nı uyardı. Leeper (Dışişleri Bakanlığı Kuzey Bölümü) bu konunun Cenova'ya taşınmaması yönünde görüş bildirdi.[38] Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Krasin'e, konferans "Türk sorunuyla hiçbir biçimde ilgili değildir ve Türk hükümetine böyle bir konferansa katılması için çağrı yapılması konusu hiçbir durumda Londra'daki Rus ticari temsilcisini veya Moskova'daki Sovyet hükümetini ilgilendiren bir konu gibi görünmemektedir" dendi.[39]

Bu resmi çizgiye karşın, "Cenova Konferansı ile Anadolu'yu ve Boğazlar'ı kontrol etme mücadelesi birbiriyle bağlantılıydı."[40] İngiliz hükümeti Türk sorununu konferansın resmi gündemine getirme niyetinde değildi; fakat İngiliz çevrelerinde Cenova Konferansı'nı Sovyet hükümetiyle "Ortadoğu'da barışın kurulması amaçlı" bir işbirliği sağlanması fırsatı olarak kullanma yönünde güçlü bir eğilim vardı.[41] Bir Dışişleri Bakanlığı memorandumunda, "onlar [Kemalistler] Rusya'nın sempatisine sahip oldukları süre-

---

36 Çiçerin'den Krasin'e (Londra), 21 Ocak 1922; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 7, Pap.: 8, Por.: 4.

37 Çiçerin'in Krasin'e telgrafı, 21 Ocak 1922, *DVP*, V, s. 59; bunun İngilizce bir çevirisi "Letter from Mr. Waterlow (Central European Department of the Foreign Office) to M. Krasin [Mr. Waterlow'un (Dışişleri Bakanlığı Orta Avrupa Bölümü) M. Krasin'e mektubu]" yazısına eklenmişti, 22 Şubat 1922, *British Documents*, XIX, s. 169, d.n. 2.

38 SIS'ten Curzon'a, 10 Nisan 1922; Londra, PRO; FO 371/8187/N 3381/646/38.

39 Mr. Waterlow'un M. Krasin'e mektubu, 22 Şubat 1922, *British Documents*, XIX, s. 169.

40 Fink, *The Genoa Conference*, s. 119.

41 26 Temmuz 1922'de Karahan'a gönderilen bir FO telgrafında, "Cenova'daki İtilaf hükümetleri Rus Sovyet hükümetini Yakındoğu'da barışın kurulmasında kendileriyle işbirliği yapması için çağırdılar..." diye belirtilmektedir. (Londra, PRO; FO 371/7928/E 7198/76/44, s. 324-25.)

ce, onun askeri yardımına güvenebilirler" deniyor ve böylece ulusçuların İtilaf baskısına direnebilecekleri belirtiliyordu.[42] İngilizler "Yakındoğu'da bir çözüm Rusya'yla anlaşmaktan geçer" yönünde güçlü bir inanç taşıyorlardı. Cenova'nın sonucunda "Rusya'nın Ankara'ya yaklaşımında tarafsız kılınması"nın mümkün olacağı umuluyordu.[43] Bu nokta, Cenova Konferansı hazırlıkları göz önünde bulundurularak oluşturulan Bölümler Arası Komite'nin isteğiyle Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan dar bir tasarı hazırlama komitesinin hazırladığı anlaşma taslağında açıkça vurgulanıyordu. Üzerinde tarih bulunmayan ve 8 Mart'ta Sir E. Crowe'a sunulan tasarı, anlaşmanın taraflarının "diğer tarafın topraklarındaki düzen ve kurulu siyasi yapıya yönelik yıkıcı propagandadan kaçınması"nı öngörüyordu. Anlaşma taslağı ayrıca, "Rus Sovyet hükümeti..."nden "Yunanistan'a ve Angora'daki [Ankara] Büyük Millet Meclisi'ne karşı tam bir tarafsız yaklaşım benimsemesi ve tarafların herhangi birine para ve askeri malzeme anlamında tüm devlet yardımını kesmesi"ni de istiyordu.[44] Bunun yanı sıra, İngilizler Cenova'da Sovyet temsilcilerinden açıkça "Angora [Ankara] hükümetinin askeri operasyonlarının engellenmesi"ni talep ettiler.[45]

Bu arada Ankara'da, Moskova Cenova Konferansı'na çağrılırken Türk hükümetinin dışlanması Kemalistler arasında büyük bir kaygı ve paniğe yol açtı. Onlar bu gelişmelerin, Bolşevikleri ulusçulardan ayırmaya yönelik bir İtilaf girişiminden başka bir şey olmadığı düşüncesindeydiler.[46] Çiçerin'in Rathenau'yla[47] antlaşmayı 16 Nisan'da küçük bir sahil köyü olan Rapallo'da imzalaması, birçok kişiyi bu 34 uluslu zirvenin, en azından yakın sonuçları anlamında başarısızlığa uğrayacağı inancına sevk etti.[48]

---

42 Mr. Forbes Adam ve Mr. Edmonds'ın, Türkiye üzerinde baskı kurmanın araçları hakkındaki memorandumu, Dışişleri Bürosu, 6 Şubat 1922, *British Documents*, XVII, s. 626-30.

43 Mr. Ryan tarafından sunulan memorandum, 17 Şubat 1922, *British Documents*, XVII, s. 626-30.

44 Rusya'yla yapılacak bir antlaşmanın temellerini oluşturacak anlaşma maddeleri, *British Documents*, XIX, s. 199-206.

45 Karahan'a gönderilmek üzere kaleme alınan Dışişleri Bakanlığı yanıtı, 19 Temmuz 1922; Londra, PRO; FO 371/7928/E 7198/76/44, s. 324-25.

46 Celal Bey'den (Ankara) Çiçerin'e, 10 Şubat 1922, Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 459.

47 Walter Rathenau (1867-1922): Mayıs 1921'de imar bakanı. Sekiz ay sonra da Weimar Cumhuriyeti'nin dışişleri bakanı. Haziran 1922'de Yahudi karşıtı milliyetçilerce öldürüldü.

48 Rapallo Anlaşması yeni Polonya ve Doğu Avrupa'da tam bir çözüm için tehdit oluşturuyordu. Anlaşma İtilaf taleplerinin gücünü kırmış, Sovyetler açısından çarpıcı bir zafer görüntüsü sunmuştu. Rapallo Anlaşması metni *Sovetsko-Germanskiye Otnoşeniya*, II, s. 479-81'dedir.

Mustafa Kemal "bu, Rusya için İngilizlere karşı kazanılmış büyük bir zaferdir. Bu bana ziyadesiyle memnuniyet verdi" diyordu.[49]

Cenova Konferansı'nın 19 Mayıs'ta genel bir anlaşma sağlanamadan dağılmasının ardından, Karahan Mustafa Kemal'e, Cenova'da Sovyet heyetinden Yakındoğu çatışmasında tarafsız bir konum benimsenmesi ve Ankara hükümetine yardımın durdurulmasının istendiğini bildiren bir mektup gönderdi. Sovyet heyetinin Türkiye'nin konferansa davet edilmemesini eleştirdiğini de belirten Karahan, Sovyet hükümetinin Ankara'yla dostluğuna bağlı olduğunu tekrarlıyordu.[50]

Cenova Konferansı'nı takiben Ankara ve Moskova arasındaki ilişkiler istikrarlı bir düzeyde sürdü. Moskova ve Ankara'nın birbirine çok derin bir güvenle baktığını varsaymak için bir neden yoktu; fakat aynı oranda, tarafların Batılı güçlerle kendi hesaplarını görmeden aralarındaki ilişkinin tümüyle kopabileceğini düşünmek için de hiçbir neden yoktu. Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki *mariage de convenance* sürüyor, Anadolu'ya silah ve cephane aktarımı düzenli bir biçimde devam ediyordu.[51]

1922 yazında, karşılıklı anlayışı bozma tehlikesi taşıyan inatçı bir diken temizlendi. Rusya'daki etkinlikleri uzun süredir büyük kaygı ve endişe kaynağı olan Enver Paşa, 1922 Ağustos'unda, Orta Asya'da Kızıl Ordu birliklerine karşı savaşırken öldürüldü. Sakarya nehri önlerinde Yunanlılara karşı kazanılan zafer (Ağustos-Eylül 1921) Enver'in planlarını altüst etmiş, Moskova'nın ona yönelik beklentilerini azaltmıştı. Ulusal hareketin liderliğini Mustafa Kemal'den alma umudunu tümüyle yitiren Enver Paşa, Kafkaslar'dan ayrılarak Moskova'ya gitmişti. Orada Bolşevik liderler tarafından Türkistan'a gitmeye ikna edilmişti. Çin, Hindistan ve Afganistan'la sınır komşusu ve Türk halkının etnik beşiği olan bu geniş ülke, eskiden Rus İmparatorluğu'nun yönettiği emirlik ve krallıkları kargaşaya sürükleyen birtakım ayaklanmalarla parçalanmış durumdaydı. Bolşevikler orada düzeni sağlamakta çok zorlanıyorlardı. Moskova Enver Paşa'yı, isyancı şefleriyle arabuluculuk yapması için Buhara'ya göndermeye karar verdi.[52]

Enver Paşa hakkındaki gerçek ve efsane öyle içinden çıkılmaz bir bi-

49 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, s. 133. Kâzım Karabekir de Cenova'daki gelişmeleri yakından izlemiş ve Rapallo'yu iki ulus (Rusya ve Türkiye) için çok önemli bir adım olarak tanımlamıştır. (*İstiklal Harbimiz*, s. 1060-61.)

50 Karahan'dan Mustafa Kemal'e, 27 Mayıs 1922, *DVP*, V, s. 418-19.

51 Karahan'dan (Moskova) Aralov'a (Ankara), 17 Haziran 1922, *DVP*, V, s. 454.

52 Çiçerin'in Stalin'e gönderdiği bir mektupta Enver'in Batum'dan Moskova'ya kadar hareketleri detaylı bir şekilde anlatılır, 11 Aralık 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 315.

çimde birbirine geçmiştir ki hangisinin nerede bitip hangisinin nerede başladığından emin olmak zordur. Roy, anılarında, Sovyet Siyasi Polisi'nin (GPU)[53] Enver'i Orta Asya'ya "onu aradan çıkarmak için" gönderdiğini söyler:

> Karahan, avlusunda sürekli istenmeyen misafirler bulunmasından bıkmıştı... fakat eğer Enver Paşa Moskova'dan basit bir şekilde kaybolursa... uluslararası bir skandal olurdu...sıkıntı verici misafir uzak Orta Asya'ya gönderilmeliydi...[54]

Bu iddia Essad-Bey tarafından da desteklenir. Essad-Bey, kitabında (*Secrets of the OGPU*)[55] "Ermeni Agabekov'un -Doğu sorununda uzman olarak yetiştirilmiş genç bir gizli servis görevlisi- Enver'in tasfiyesinin zeminini hazırlama gizli göreviyle" Bokhara'ya [Buhara] gönderildiğini yazar.[56]

Karabekir'e göre, Enver'in destekçilerinden biri olan Hacı Sami Buhara'da onu *Basmacı* [57] olarak bilinen isyancılarla birleşmeye ve Bolşeviklere karşı mücadelelerinde onların liderliğini yapmaya ikna etti.[58] Daha birkaç ay önce Batılı emperyalistlere karşı Sovyetler'in yanında savaşacak bir İslam birliğinin gerekliliğinden söz eden Enver, Buhara'da, İslama asıl zulmedenin "Kızıl Emperyalizm" olduğunu ilan etti. Enver, amacını, Doğu Buhara'da etkinlik gösteren farklı *Basmacı* gruplarını bir araya getirmek ve onlardan bir ordu kurarak Sovyetler'i Türkistan'dan sürmek olarak açıkladı.[59]

Surhan nehri boylarındaki asilerden örgütlediği birtakım müfrezelerle bahar başlarında operasyonlara başlayan Enver Paşa, bu arada Buhara bölgesinde kendisine bağlı yardımcı kuvvetler de oluşturdu. *Pravda* Enver'in Fergana ve Semerkand'daki *Basmacı* gruplarını örgütlemeye yönelik bir girişimde bulunduğunu da yazıyordu.[60] 19 Mayıs 1922'de En-

---

53 *Çeka* (Tüm Rusya Karşı Devrim ve Sabotajla Savaş Olağanüstü Komitesi) 6 Şubat 1922'de feshedildi ve işlevleri içişleri halk komiserliği bünyesinde oluşturulan yeni bir şube -*GPU* (Devlet Siyasi Yönetimi)- tarafından devralındı.

54 Roy, *Memoirs*, s. 408-409.

55 *GPU*'nun yerini 15 Ocak 1923'te *OGPU* (Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi) aldı.

56 Essad-Bey, *Secrets of OGPU*, s. 196. Mikoyan'a göre, 1922 yazında Orconikidze ve Eliava da bölgeye gönderilmişti. (*Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, s. 419.)

57 "Basmacı" Türkçe *baskıncı* sözcüğünden türemiş, başlangıçta eşkıya çeteleri için kullanılmıştır. Bu çeteler, çarlık döneminde, Türkmenistan, Başkırdistan ve Kırım'ın bağımsızlığını kaybedip Rus egemenliğine girdiğinde de vardı. En büyük ve en etkili Basmacı grupları 1918'den sonra kuruldu.

58 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 352.

59 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, I, s.435.

60 *Pravda*, 12 ve 13 Temmuz 1922.

ver, Sovyet Azerbaycanı devlet başkanı Neriman Nerimanov aracılığıyla, Sovyet hükümetine Moskova'nın Buhara, Türkistan ve Hive'nin bağımsızlığını tanıması ve Sovyet birliklerinin bütün Türkistan'ı boşaltmasını isteyen bir ültimatom gönderdi. Enver Moskova'ya, ordusunu çekmesi ve orada çalışan Rus yönetici unsurları tahliye etmesi için iki hafta süre verdi.

Bu arada Buhara Kızıl Ordusu Buhara civarındaki asilerle uğraşmaya girişti. Kızıl Ordu haziranda Enver kuvvetlerini kuşatma harekâtına başladı. 24 Haziran gecesi Derbent bölgesinde (Özbekistan'da) Sovyet kuvvetlerine saldıran Enver bozguna uğradı. Sovyet birlikleri temmuzda Duşanbe'yi geri aldı ve Enver'in partizanları onu *en masse* (topluca) terk etti.[61] Neredeyse her şeyini kaybeden Enver bir avuç adamla Afganistan sınırındaki dağlara çekildi. 4 Ağustos 1922 sabahı dağ geçitinde bir Kızıl Ordu devriyesi göründü. Çok daha güçlü Kızıl Ordu devriyesiyle kısa süren bir çatışmanın ardından Enver öldürüldü.[62] Müfreze boyutunda bir kuvvetin başındaydı; elinde kılıcı, bir makineli tüfek mevzisine hücuma geçmişken öldürüldüğü rapor ediliyordu.[63]

Enver Paşa tüm yaşamı boyunca dünyaya büyük idealler, tarihsel misyonlar ve simgesel fedakârlıklar çerçevesinden bakmıştı. Onun bütün çabaları, tarihin akışını idealleri doğrultusunda değiştirme amacına yönelikti. Kendini gösterişli unvanların düşsel dünyasına kaptırmıştı. Bakû Kurultayı'nda "Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Arabistan ve Hindistan devrimci örgütlerinin temsilcisi"ydi; Buhara'da ise kendini "bütün İslam ordularının başkomutanı, Halife'nin damadı ve Peygamber'in temsilcisi"

---

61 *age.* aynı kaynak.

62 Enver'in ölümünden sonraki birkaç ay boyunca bölgede olayın doğruluğu kabul edilmedi. Örneğin bir İngiliz ajanı Hindistan'daki karargâhına, Enver'in Buhara ve Katta-Kurgan'ı (Buhara'yla Semerkand arasında bir taşra kasabası) ele geçirdiğini duyduğunu yazıyordu. (Aktaran Fraser, "Basmachi-II", *Central Asian Survey*, VI, No. 2 (1987), s. 7.)

63 Kızıl Ordu devriyesiyle karşılaştığında Afgan sınırına çok yakındı ve eğer isteseydi yanındakilerle birlikte sınırı kolayca geçebilirdi. Onun savaş alanında ölmeye yönelik tavrında Müslümanların *şehitlik* inancının payı vardır. Karısına yazdığı birçok mektup onun yaptığı evlilik aracılığıyla Osmanlı hanedanıyla kurduğu yakınlığa verdiği önemi göstermektedir. Ekim 1921'de Buhara'ya giderken eşine içinde kendisinin *Gazi* olarak tanımlandığı bir broşür gönderir ve şöyle yazar: "Burada söylenen umutlar gerçekleşsin; ben de dünyaya, sevgilime layık olduğumu gösterebileyim." (Karaman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, s. 99.) Onu cesaretle, fakat umutsuzca Kızıl Ordu'nun makineli tüfeklerinin üzerine saldırmaya yönlendiren belki de bu "sevgili"sine layık olma arzusuydu. "Burada" der onun yaşam öyküsünü yazan Aydemir, "artık askerlik değil, yalın sonu, son hamle ve beklenen sonu arayış konuşacaktır." (Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, s. 684.)

olarak ilan ediyordu. Karısı Naciye Sultan'a, 7 Kasım 1921'de Buhara ve Hive'ye "Büyük Turan Devrimci Ordusu Kumandanı, Merkezi Örgüt Üst Başkanı" imzalı bildiriler gönderdiğini yazıyordu.[64] Enver idealizminin tutsağıydı. O, "yaşamını ve gerçekliği hiçe sayan büyük bir idealist"ti.[65] İdeallerini yaşama geçirmesinin olanaksızlığını anladığında "kendini bilerek ve isteyerek ölümün kollarına attı".[66]

Enver'in 1922 Ağustos'undaki trajik sonuyla birlikte, Türk-Sovyet ilişkilerindeki önemli bir kuşku kaynağı kendiliğinden ortadan kalkmış oldu. Fakat bu, beraberinde ilişkilerde belirgin bir gelişmeyi getirmedi. 1922'nin yaz aylarında, Enver Paşa son savaşına yaklaşırken, Ankara'da, Türk dış politikasında yavaş, fakat önemli bir değişimin işaretlerini veren bir dizi siyasi gelişme yaşandı.

Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıcından beri Ankara'nın Sovyet hükümetine yaklaşmasındaki temel etken İngilizlerin desteklediği Yunan ordusunun operasyonlarından kaynaklanan askeri tehditti. Sovyet Rusya Ankara'ya askeri ve diplomatik yardım sağlamaya niyetli tek dış güç olduğundan, Moskova ve Ankara arasındaki ilişkiler en öne konuyordu. Fakat Türk ordusu Yunan ordusunu Sakarya önlerinde durdurmayı başarınca, Türk ulusçularının kendilerine güveni görülmemiş bir boyuta ulaştı. Avantajlı pazarlık konumlarının farkına varan Kemalistler artık kendilerini Sovyet yardımına öncekinden daha az bağımlı hissediyorlardı.

Sakarya Muharebesi'ni izleyen bu yeni ve çok umut verici atmosferde, Moskova'yla ilişkilere yönelik ateşli eleştiriler Ankara'da yavaş yavaş zemin bulmaya başladı. Ulusçu kamptaki bu değişim, Büyük Millet Meclisi'nde Türk-Sovyet yakınlaşmasının baştan beri en sert eleştiricisi olan Rauf Bey'in 12 Temmuz'da başbakanlığa atanmasıyla bir üst düzeye sıçradı. Ertesi gün, Rauf Bey'in yakın arkadaşı Adnan Bey (Adıvar) de meclis başkanlığı görevine getirildi.[67]

Bu iki atamaya bir dizi kanuni ve başka yönetsel adımlar eşlik etti -hepsi de daha altı çizili bir anti-komünist politikaya yönelikti.[68] Yeni kabine tüm sosyalist ve komünist propagandayı yasakladı. Temmuz-Ağustos 1922'de Ankara'yı ziyaret eden, Marx'ın büyük kızı Magdeleine

---

64 *age.*, s. 641.

65 Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, I, s. 437.

66 Erer, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, s. 12.

67 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 1095-97.

68 Frunze, bu iki atamadan da önce, haziranda, Ankara'daki atmosferin değişmesinin ilk belirtilerine işaret ediyor, Türk tarafında çok fazla şüphe ve tam bir güvensizlik olduğunu söylüyordu. (Frunze'den Stalin'e, 23 Haziran 1922; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 2, D.: 311.)

Marx Kemalist başkentteki yoğun anti-komünist ve anti-Sovyet atmosferi anlatır.[69]

15 Ağustos'ta Sovyet büyükelçisinin Ankara'daki ikametgâhı yakıldı. Büyükelçi Aralov bunun bir kundakçılık eylemi olduğundan kuşkulanarak Moskova'dan Türk politikasını yeniden gözden geçirmesini istedi ve ayrıca, Ankara son zamanlardaki Sovyet karşıtı olaylara birtakım açıklamalar getirene kadar, yardımlarda ciddi bir kesintiye gidilmesini salık verdi.[70] Aralov, anılarında, uzun bir süredir anti-Sovyet politikalar savunduğu söylenen Rauf Bey'i suçlar. Şimdi 1922 yazında o, başbakanlığın sağladığı otoriteyle, Bolşevik rejimine karşı aktif bir düşmanca tutum sergiliyordu.[71]

Aralov Ankara hükümetinin tavrındaki bu değişikliği uluslararası bir komploya bağlar. Ona göre neden, Fransız diplomasisinin Kemalistler arasında gittikçe artan etkisidir. Gerçekten de Aralov'un ikametgâhına yönelik şüpheli kundakçılık eyleminden yaklaşık iki ay önce, 4 Haziran'da, Fransız hükümetinin bir temsilcisi, Albay Maugin, iki taraf arasında daha ileri bir işbirliğinin olanaklarını görüşmek üzere Ankara'ya gelmişti. Türk basını Fransız heyetinin temel amacını, Anadolu'daki Bolşevik nüfuzunun araştırılması ve Aralov'un Ankara'daki yüksek prestijinin dengelenmesi olarak tanımlıyordu.[72] Aralov bu görüşü paylaşır ve Maugin'in gizli bir görevi olduğunu iddia eder. Aralov'un inancınca, Maugin Mustafa Kemal'e Fransa'yla bir askeri ittifak anlaşması imzalanması, İngiltere'yle tavizkâr bir barış yapılması ve Sovyet hükümetiyle ilişkilerin kesilmesi teklifleriyle gitmiştir.[73]

Sakarya Muharebesi'nin hemen ardından, Türk hariciye vekili Yusuf Kemal Türk dostu bir senatör ve Fransız Senatosu'ndaki Dış İşleri Komisyonu eski başkanı olan Franklin Bouillon'la bir "itilafname" imzalamıştı. Ankara İtilafnamesi olarak bilinen ve 20 Ekim 1921'de imzalanan bu anlaşma, her biriyle ayrı ayrı ilişki kurarak İtilafçıları bölme yönündeki ulusçu politikanın yolunu açmıştı. Mustafa Kemal Fransız-Türk Antlaşması'nın peşinden Kilikya'daki ordularını tahliye etti.[74] Bunu bölgedeki

---

69 M. Marx'ın *La Perfide*'inden (Paris, 1925) aktaran Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 350.

70 Aralov'un telgrafı İngilizlerce ele geçirildi, Dışişleri Bürosu tutanaklarından, Mr. Edmonds, 10 Ekim 1922; Londra, PRO; FO 371/7902/E 10982/27/44, s. 128-36.

71 Aralov, *Vaspomaninaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 115.

72 *Yeni Gün*, 11 Haziran 1922.

73 Aralov, *Vospomaninaniya Sovetskogo Diplomata*, s. 122-23.

74 Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s. 98-100. Fransız-Türk anlaşmasına dair özet bir Sovyet anlatımı için bkz. Saakyan, *Franko-Turetskiye Otnoşeniya i Kilikiya 1918-1923*, II., III. ve IV. bölümler, s. 41-179.

Fransız-Türk işbirliğinin başka örnekleri izledi -Fransa'dan alınan savaş malzemesi gibi.[75]

Hükümet kâğıtları yeniden karıyordu ve komünist propaganda yasağının başlaması Aralov'un kuşkularında tümüyle haksız olmadığını gösteriyordu. Bununla birlikte, ulusçu politikada başlayan bu U dönüşünde Fransız girişimlerinin gerçek önemini saptamak zordur. Kesin olan, 1922'nin ikinci yarısında Kemalist hareketin artık Sovyet yardımına önceki kadar mahkûm olmadığıdır.

1921 Başlarından 1922 Eylül'üne Kadar İngiliz-Türk İlişkileri

Aynı dönemde İngilizler de Anadolu krizine bir çözüm bulmak ve Sovyetler'in ulusçu hareket üzerindeki nüfuzunu kırmak için birtakım girişimlerde bulunuyorlardı. Kemalistler ve Bolşevikler 1920-21 kışında, Moskova Antlaşması'na yönelik görüşmelerin son raundu için bir araya geldiklerinde, İngiliz tarafında Türk ulusal hareketi karşısındaki politikalarının yeniden gözden geçirilmesi yönünde gittikçe güçlenen bir eğilim vardı. Lloyd George 22 Aralık'ta Avam Kamarası'nda yaptığı bir açıklamada, "Türklere karşı adil davranmak istiyorum ve Türklerin getirecekleri teklifleri tartışmaya hazırım" diyordu.[76] Belki de bu açıklama, 20 Aralık'ta toplanan ve Türkiye sorunu konusunda aşağıdaki sonuca varan İngiliz Dışişleri Komisyonu'nun kararıyla bağlantılıydı:

> Komisyon Mr. Lloyd George'un dikkatini Türkiye sorununun durumuna çeker ve Türkiye'de istikrarlı bir hükümetin kurulması ve eğer olanak varsa, Ulusçuları Bolşeviklerden koparmak amacıyla Sevr Antlaşması'nda biraz değişikliğe gidilmesi için gerekli adımların atılacağını ümit eder.[77]

1921'in ilk günlerinde İngiliz tarafında Türklere karşı yaklaşımın yumuşadığını gösteren başka işaretler de ortaya çıktı. General Harrington ocak ortalarında Savaş Bakanlığı'na, Türklerin "yasa ve düzenden yana seçkin unsurlar" olduğunu yazıyor, " finansal destek ve sağlam bir yönetimle Türkiye'nin ayakları üzerinde durması sağlanabilir" diyordu.[78] Ocak

---

75 Atatürk, *Nutuk*, II, s. 624; Selek, *Anadolu İhtilali*, I, s. 667.

76 Rumbold'un (İstanbul) Curzon'a gönderdiği bir telgraftan alıntı, 4 Ocak 1921; Londra, PRO; FO 371/6464/E 778/1/44. (Sir Horace Rumbold Aralık 1920'de yüksek komiserliği Amiral de Robeck'ten devraldı. De Robeck'in Akdeniz başkomutanlığı devam etti.)

77 Rumbold'un (İstanbul) bir raporu, 4 Ocak 1921; Londra, PRO, FO 371/6464/E 778/1/44.

78 General Harrington'dan (İstanbul) Savaş Bürosu'na, 14 Ocak 1921; Londra, PRO; FO 371/6464. (Korgeneral Tim Harrington Eylül 1920'de Milne'in yerine İngiliz komutanı oldu.)

sonlarında Horace Rumbold Curzon'a, Mustafa Kemal'in artık bir "çete reisi" olarak görülemeyeceğini yazıyordu.[79] Rumbold'a göre, Ankara hükümeti tüm Anadolu'da etkin bir kontrole ve bir hükümetin görebileceği bütün işlevlere sahip olduğunu kanıtlamış bulunuyordu.[80]

Rumbold'un Curzon'a bu telgrafı gönderişiyle aynı gün, İngiliz Kabinesi Türkiye sorununu ele aldı ve ana çizgisi baki kalmak kaydıyla Türklerle olan anlaşmada bazı değişiklikler yapmak gerektiği sonucuna vardı.[81] 24 Ocak'ta Lloyd George ile Curzon meseleyi Fransız ve İtalyanlarla tartışmak üzere Paris'e gittiler. Orada, Türklere antlaşmada bazı değişiklere gidilmesi önerisi götürülmesine karar verildi. İtilaf kampındaki temel kaygının, Bolşeviklerin Türkiye'deki nüfuzunun arttığı görüntüsüyle bağlantılı olduğu açıktı. Türk ulusçularıyla Bolşevikler arasındaki "çarpık ve tehlikeli" ittifakın önüne ancak Kemalistlere karşı daha uzlaşmacı bir yaklaşımla geçilebileceği belirtiliyordu.[82]

Şubatta Yunan hükümetine, İstanbul'daki padişah hükümetine ve Ankara hükümetine Sevr Antlaşması'nın koşullarını tartışmak üzere Londra'da toplanacak bir konferansa katılmaları için çağrı gönderildi. Bu çağrı önemliydi; çünkü İtilafçılar, Türk-Yunan savaşının bitirilmesi ve Türklerle yapılmış olan antlaşmada değişikliğe gidilmesinin yol ve araçlarının gözden geçirilmesi amacıyla, ilk kez bir konferansa davet ederek Kemalist hükümetin otoritesini *de facto* (fiilen) tanımış oluyorlardı.[83]

Türk ulusçuları, konferanstan pek fazla şey beklememelerine rağmen heyet göndermeye karar verdiler. Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin 12 Şubat'ta yaptığı bir gizli oturumda, teklif edilen, Londra'daki İtilaf konferansıyla ilgili olarak şunları söylüyordu:

> Herkesin malumudur ki İngiliz-Rus rekabeti Doğu'da yeni bir aşamaya giriyor. Ruslarla bir ittifak sonucunu hızlandırmak amacıyla İngilizler bizi Londra Konferansı'na davet etmiş bulunuyorlar ve biz de oraya delegelerimizi gön-

---

79 Bir FO görevlisi olan D. G. Osborne 1 Nisan 1921'de şöyle diyordu: "Kemal hemen hemen Garibaldi'yle aynı ruhu taşıyan bir eşkıya ve bir yurtseverdir; ona saygı göstermek ve onu takdir etmek güçtür." (Londra, PRO; FO 371/6468/E 3565.)

80 Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 20 Ocak 1921; Londra, PRO; FO 371/6464/E 1006.

81 Kabine toplantısı, 20 Ocak 1921; Londra PRO; FO 371/6464/E 1006.

82 8 Ocak 1921'le biten haftaya ait haftalık rapor, Genel Komutanlık Genelkurmay İstihbaratı, İstanbul; Londra, PRO; FO 371/6497/ No. 2737 'I'. Richard Webb'in (İstanbul) durum raporu, No. 6, s. 15, 25 Ocak 1921'le biten zaman dilimine ait; Londra, PRO; FO 371/6498.

83 "Türk Ulusçu Hükümeti'nin Büyük Britanya'ya karşı tutumu", Genelkurmay İstihbaratı, İstanbul, Aralık 1920-Nisan 1921; Londra, PRO; FO 371/6470, s. 185-95.

dermiş bulunuyoruz... ona yönelik büyük umutlar beslemiyorum. İngiltere'nin iyi niyetinden emin değilim... Rusya Anadolu'da bir Sovyet hükümeti kurmak istiyor ve Rusların son zamanlarda Anadolu içlerindeki çeşitli komiteleri finanse ettiklerini öğrenmiş bulunuyorum... şimdi gizlice onların izini sürmekle uğraşıyoruz... Bununla birlikte ulusal hükümetimiz bütün bu noktalara ciddiyetle eğiliyor ve gerekli önlemleri alıyor.[84]

Londra Konferansı'nda Türk ulusçu heyetine, Moskova'daki görüşmelerden henüz dönmüş olan Bekir Sami başkanlık etti. Bekir Sami konferansta Ankara hükümeti adına olduğu gibi İstanbul hükümeti adına da konuştu. Bu hem bir uyumun, hem de İstanbul ve Ankara'nın göreceli iktidarının göstergesiydi. Bazı çekinceleri olmakla birlikte, İtilafçıların Sevr Antlaşması'nda önerdikleri değişikliklerin bir kısmını dikkate almaya yatkın görünen Bekir Sami, siyasi bir çözüm için gerekli asgari koşulları içeren bir deklarasyon sundu. Deklarasyon temelde Misak-ı Milli'nin bir tekrarıydı; Osmanlı İmparatorluğu'nun, Arap olmayan unsurlarının yerleşik olduğu toprakları üzerinde tam bir egemenlik hakkı iddia ediyordu.[85]

Ankara heyeti Lloyd George'u bir Türk-İngiliz anlaşmasının her iki tarafın da yararına olacağına ikna etmeye çalıştı.[86] Bir diğer Türk heyeti Moskova'da Sovyet yardımı sağlamak için çırpınırken, Bekir Sami Londra'da, Sovyet devletiyle olan ilişkileri geçici ve İngiltere'yle bir anlaşmaya varılması durumunda memnuniyetle vazgeçebilecekleri bir şey olarak tanımlama eğilimindeydi.[87] Kendisi de Kafkasyalı olan Bekir Sami bir seçenek önerdi: bir bağımsız Kafkas devletleri federasyonu kurmak için Türk-İngiliz işbirliği. Bu yalnızca Bolşevik yayılmasını durdurmakla kalmayacak, aynı zamanda Sovyet hükümetini, önemli yiyecek ve petrol kaynaklarından mahrum bırakarak diz çöktürecek ve onları İngiltere'nin insafına bırakacaktı.[88]

84 Bir İngiliz istihbarat raporundan, "Büyük Millet Meclisi'nin bir gizli oturumu", (İstanbul), 25 Şubat 1921; Londra, PRO; FO 371/6467, R/26/39.

85 St. James's Palace'ta yapılan bir İtilaf konferansına ait notlar, 23 Şubat 1921, *British Documents*, XI, s. 173.

86 Montagu'dan Hankey'ye, 26 Şubat 1921; Cambridge, Trinity College Library; Montagu Papers, AS/4/8, s. 2-3. Lloyd George ve Bekir Sami arasında yapılan bir toplantıya ait notlar, 4 Mart 1921, *British Documents*, XV, s. 270.

87 Bekir Sami, bir İngiliz FO Doğu Bölümü raporuna göre, ılımlı siyasi görüşlere sahip birisiydi. Bolca para harcayan, konforlu bir hayat düşkünüydü. Aynı zamanda iflah olmaz bir kumarbazdı; öyle ki zaman zaman son derece parasız kalması şaşırtıcı değildi... Ulusçular onu sürekli paraya ihtiyaç duyması sayesinde ellerinde tutuyorlardı. (19 Şubat 1921; Londra, PRO; FO 371/6466, s. 90.)

88 Dışişleri Bakanlığı tutanaklarından, 24 Şubat 1921; Londra, PRO; FO 371/6467, E 3083/1/44.

Londra'daki görüşmeler 23 Şubat'tan 12 Mart'a kadar sürdü. 16 Mart 1921'de (yine, İngiliz-Sovyet ve Türk-Sovyet antlaşmalarının bağıtlanmasıyla aynı gün) Bekir Sami Dışişleri Bakanlığı'ndan Robert Vansittart'la bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, Türkiye'deki tüm İngiliz savaş esirleri ve diğer tutuklular, İngiliz yetkililerin elindeki Türk savaş esirleri ve gözaltındaki sivillerle değiş tokuş edilerek serbest bırakılacaklardı.[89] Bekir Sami en azından, bir yıl önce, İngiliz işgalinin sağlamlaştırılması sırasında tutuklanan ulusçu liderlerin salıverilmesini sağlamıştı.

Londra Konferansı tüm tarafların kabul edeceği bir formül bulma konusunda başarısız oldu. Türk talepleriyle Yunanlıların vermeye hazır oldukları arasındaki fark giderilemedi. İtilafçılar, her biri kendince nedenlerle, bu aşamada bir çözümü zorlama niyetinde değillerdi; arabulucuk çabasından öte bir şey yapamadılar ve savaşın yeniden başlamasına engel olamadılar. Konferanstan kazançlı çıkan tek taraf, İtilafçılardan ilk kez fiilen Türkiye'nin temsilcisi olarak kabul gören Ankara'ydı.

Londra Konferansı'nın pek hoş olmayan duygular içinde dağılmasının ardından, Yunanlılar için tek yol, durumun kendi kontrolleri altında olduğunu gösterecek bir güç ve kararlılık gösterisi gibi görünüyordu. Bu da ancak tartışmasız bir askeri zafer aracılığıyla yapılabilirdi. Anadolu'daki Yunan ordusunun konferansın açılışından önce bir operasyona girişmesinin mümkün olup olmadığı sorulmuş; Yunan kurmay başkanı, İzmit-Eskişehir-Afyonkarahisar hattını kalıcı bir şekilde işgal etmeye yönelik yeni bir taarruzun düşünülebileceği, fakat bunun nisandan önce olamayacağı cevabını vermişti.[90] Yunan hükümeti Londra'daki tartışmalar sırasında daha çok, ordusunun mevzilerini güçlendirmesi için zaman kazanma kaygısındaydı. Yunanistan, savaş alanında kazanılacak zaferi tek çıkar yol olarak görüyordu.

23 Mart 1921'de harekete geçen Yunan ordusu önce sadece küçük Türk birlikleriyle çatışmaya girdi. 27 Mart'ta Türk kuvvetleri Afyonkarahisar'dan sürüldü. Türk direnişi, iyi mevzilendikleri Eskişehir'in 35 km kuzeybatısında yoğunlaştı. Burası, savaş cephesinden *Manchester Guardian* için haber geçen Arnold Toynbee'nin deyimiyle, "Osmanlı Hanedanı'nın atalarının sahip olduğu ilk Anadolu köyü, Söyüt [Söğüt] çevresi"ydi; "ve şimdi Osmanlılar, varoluşlarının başladığı aynı yerde, ulusal varoluşları için savaşıyorlardı."[91]

---

89 Bir Dışişleri Bakanlığı raporuna göre İngilizlerin Malta'da tuttukları 120 Türk tutuklu vardı, buna karşılık Ankara hükümetinin elinde de tutuklu 20 İngiliz vatandaşı bulunuyordu. (Dışişleri Bakanlığı tutanağı, 7 Mart 1921; Londra, PRO; FO 371/6499, E 3120/132/44.) Anlaşma "Vansittart-Bekir Sami Agreement", 16 Mart 1921; Londra, PRO; FO 371/6500/E 3375'tedir.

90 *The Asia Minor Expedition*, III, Ek 8, s. 333.

91 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 247.

Art arda gelen üç Yunan taarruzu geri püskürtüldü ve Yunan ordusu saldırıyı kesti. Sert çarpışmalar iki tarafta da ağır kayıplara yol açmıştı. 10 Nisan'da feci bir bozgundan ucu ucuna kurtulan Yunanlılar, 23 Mart'ta harekete geçmiş oldukları tahkim edilmiş mevzilerine geri çekildiler.[92] Yunanistan'ın 23 Mart'ta tekrar açık savaşa girişmesinin ardından, İngiliz hükümeti Türk-Yunan çatışmasında tarafsızlığını ilan etmişti.[93] Yunan ilerleyişi nisan başında durdurulduğunda, İngiliz askeri liderleri hemen Yunan bahar taarruzunun başarısızlığının sonuçlarını değerlendirdiler. Wilson (CIGS), Genelkurmay'ın Yunan operasyonları konusundaki algılayışını "bir hafifseme" olarak niteledi. Ona göre, eğer Yunanlılar bozguna uğrarsa, İngiliz kuvvetlerinin İstanbul havalisi ve Boğazlar'daki konumunu koruması imkânsızlaşacaktı.[94]

Londra Konferansı'nın ve başarısız Yunan bahar taarruzunun peşinden Türk ulusçuları kendilerini hem askeri, hem de siyasi anlamda daha güçlü hissettiler. Bu onları İtilafçılar karşısında daha kararlı bir duruşa sevk etti. Sovyetler'le yakınlarda imzalanmış olan Dostluk Antlaşması'nın sonucunda İngilizlere yönelik duygular en düşük düzeyine inmişti. 1921 yazında Ankara hükümeti daha militan bir İngiliz karşıtı politika benimsiyordu. Birtakım gelişmeler ilişkilerin daha da kötüleşmesine katkıda bulundu.

Hindistan doğumlu bir İngiliz vatandaşı olan Mustafa Saghir, mayıs başında Ankara'da Kemalist yetkililerce tutuklandı.[95] Mustafa Saghir Ankara'ya Hintli Müslümanların Türk ulusal hareketine yönelik sempatilerini iletecek bir Peşaver Hilafet Konferansı delegesi olarak gelmişti.[96] Ciddi bir casusluk faaliyetinden dolayı yargılanan Saghir, yargılanması sürecin-

---

92 Spyridonos, *War and Freedom*, s. 122-27; Smith, *Ionian Vision*, s. 198-202.

93 Bu karara dair bir ibare de Robeck'in (Akdeniz Filosu başkomutanı) İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserliğine gönderdiği bir telgrafta yer alır, 2 Eylül 1921, Londra, PRO; FO 371/6498.

94 CIGS'nin İstanbul ve çevresindeki İngiliz kuvvetlerinin durumu hakkındaki memorandumu, 6 Nisan 1921; Londra, PRO; Cab. 24/2821.

95 Rattigan'dan (İstanbul) Curzon'a, 29 Mayıs 1921; Londra, PRO; FO 371/6470/E 6323, s. 225. B şifreli telgrafta Mr. Rattigan Saghir'in İngiliz istihbaratıyla bağlantısını itiraf eder: "Mustafa Saghir gerçekten bir casustu. Daha İstanbul'dan ayrılmadan önce uzlaşmış gibi görünüyor. Bu yüzden idamı çok da anlaşılmaz bir şey olarak görülemez. Olayın önemi Angora [Ankara] hükümetinin Majestelerinin Hükümeti'ne karşı katı düşmanca tavrını gizlemeyi ne düşündüğü, ne de buna aldırdığının göstergesi olmasında yatıyor."

96 Saghir Ankara'ya gitmeden önce onu Ankara'daki ulusçu liderliğe ulaştırabilecek gizli ulusçu örgüt *Karakol*'la bir şekilde bağlantı kurmayı başardı. (Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 169-70.)

de, bir entrikanın varlığını itiraf ederek İstanbul ve Anadolu'daki İngiliz ajanlarınca yürütülen İngiliz yanlısı propaganda faaliyetinin detayları hakkında açıklamalarda bulundu. Sanık ayrıca bu faaliyetlerde başrol oynayan İngiliz görevlilerinin adlarını da verdi. Bunların yanında, Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek üzere kurulan özel bir komiteden de söz etti. Ellerinde sanığın suçluluğunu su götürmez bir biçimde kanıtlayan önemli belgeler ve diğer kanıtlar olduğunu açıklayan Kemalist yetkililer, İngiliz casusunun kimliğini bu sayede açığa çıkarabildiklerini belirttiler.[97] Yargılama sonunda Mustafa Saghir suçlu bulundu ve derhal idam edildi.[98]

Bu olayı, ulusçu militanların Antalya'da İngiliz gemisi "Palitana"ya yaptığı baskın, Abbot's Emery Madencilik'in (İtalyan bölgesinde faaliyet gösteren bir İngiliz şirketi) kapatılması, İngiliz buharlı gemisi "Elpiniki"ye ulusçu kontrolündeki *Scala Nova* (Kuşadası) limanına giriş izni verilmemesi[99] ve Ankara basınında İngiliz karşıtlığının daha da artması gibi diğer küçük gerilimler izledi.[100] İngilizlere göre, bütün bu İngiliz karşı eylemlerde Bolşevik parmağı olduğu açıktı. Londra Ankara'nın artan düşmanlığını Bolşeviklerin ulusçu başkentteki hâkimiyetinin kesin bir kanıtı olarak yorumluyordu. Birtakım İngiliz kaynakları Bolşevik ajanlarının sayısında belirgin bir artış olduğunu bildiriyordu. Bir rapora göre, Bolşevikler ajanlarını İstanbul'daki İtilaf polisinin, karargâhının, kaleminin içine ve postanelere bile sokmayı başarmışlardı.[101] Mustafa Saghir'in tutuklandığı haberi Londra'ya ulaştığında, İngiliz yetkilileri bunun İngiliz ajanının gerçek kimliğinin ortaya çıkarılmasında Ankara hükümetine yardımcı olan Sovyet istihbarat örgütlerinin bir işi olup olmadığını anlamaya çalıştılar.[102]

---

97 Sovyet hükümeti bu olayı Ankara'yla Londra arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasının açık bir belirtisi olarak değerlendirdi. ("Anadolu'daki durum hakkında yeni değerlendirme", Sovyet Haberalma Bürosu (Trabzon), 6 Haziran 1921; Moskova, TsPA; Fond: 64, Op.: 1, D.: 205.)

98 1922 sonunda, o zamanlar Ankara'da Sovyet büyükelçisi olan Aralov, Çiçerin'e, hepsi Mustafa Saghir olayıyla ilgili dört mektup gönderdi. Bu mektuplarda bütün olay Türk-Sovyet işbirliğinin büyük bir başarısı olarak niteleniyor ve Sovyet istihbaratının İngiliz casusun planlarının açığa çıkarılmasında Ankara hükümetine yardım ettiğini söyleniyordu. (Aralov'dan Çiçerin'e, 5 Ekim, 25 Kasım, 15 ve 19 Aralık 1922; Moskova, TsPA; Fond: Yakındoğu, Pap.: 8, Op.: 7, Por.: 11.)

99 Curzon'dan İtalyan büyükelçisine, FO, 17 Haziran 1921, *British Documents*, XVII, s. 257.

100 Sir H. Rumbold'dan (İstanbul) Lord Curzon'a, 17 Mayıs 1921, *British Documents*, XVII, s. 181-82.

101 "İstanbul'daki Bolşevik faaliyetleri üzerine gizli siyasi rapor", 8 Haziran 1921; Londra, PRO; FO 371/6492, A/8, R/70.

102 Parlamento'ya verilmiş soru önergesi, 1 Haziran 1921; FO 371/6470, E 6323/1/44, s. 222-23.

Sorunun aldığı biçim, Londra'da, İngiltere'nin Türkiye'deki görüntüsünü düzeltme yollarının tartışılmasına yol açtı. Kemalistler üzerinde güçlü bir etki yaratmanın yolları üzerine kafa yoran Curzon, Yunanistan'a silah ve cephane ihracı üzerindeki ambargonun kaldırılmasını önerdi. General Harrington ve Amiral Webb, bütün ulusçu limanlarının denizden ablukaya alınmasını teklif ettiler. Bu, Sovyet hükümetiyle çatışmaya yol açmadan dikkatli bir şekilde uygulanmalıydı.[103] İngilizler Anadolu anlaşmazlığında daha sert bir politikanın yararlarını tartışadursunlar, haziran ortasında Paris'te bir araya gelen İtilaf temsilcileri savaşan tarafların arasını bulma çabalarını yinelemeye karar verdiler. Yeni koşullar, özetle, Londra tekliflerinin genişletilmiş haliydi. Ek olarak, bu kez Kafkaslar'a yönelik -temelde Türkleri bölgede Bolşeviklerle karşı karşıya getirmeyi amaçlayan- bir teklifi de içeriyorlardı. Bu, olasılıkla, Bolşeviklerin Kafkaslar'da son zamanlarda elde ettikleri başarılar karşısında bir denge sağlamak üzere girişilmiş diplomatik bir manevraydı. 18 Mart 1921'de Gürcistan'ı da ele geçiren Sovyet hükümeti, Kafkaslar'ı kesin olarak Bolşevik nüfuz alanına sokmuştu. İtilaf temsilcileri 1921 Haziran'ında bir araya geldiklerinde, belki de son bir şans olarak, Bolşeviklerin bölgedeki otoritesine karşı ortak bir gayret sergilediler. Kemalistlere sağlanacak birtakım imtiyazlar ve bir miktar desteğin, onlara Bolşeviklere rağmen Kafkaslar'a açılma cesareti vermeye yeteceği umuluyordu.[104]

Yeni teklif paketinin önce Yunan hükümetine sunulması kararlaştırıldı. İstanbul ve Ankara'yla, Yunan onayına bağlı olarak, daha sonra görüşülebilirdi. Eğer Yunanlılar teklifleri reddederlerse, o zaman tavır, mahvolmalarına izin vermek olacaktı. Buna karşın, İtilaf planlarından habersiz Atina tam bir rahatlık içindeydi. Ordu liderleri Anadolu'da kolay bir zafer kazanacaklarından emindiler. Ve Londra'daki Yunan maslahatgüzarı Rizo-Rangabe de hükümetine İngiltere'nin çatışma karşısındaki konumu hakkında tümüyle yanlış bir izlenim aktarıyor, Yunan hükümeti hâlâ bir açık çeke sahip olduğuna inanıyordu.[105] Beklenebileceği üzere, Yunan hükümeti İtilaf teklifini reddetti. İtilaf arabuluculuğunun reddi, yeni bir savaş dalgası anlamına geliyordu. 1921 Temmuz'unda Yunanlılar Kemalistleri Ankara'ya sürmek amacıyla yeni bir taarruza karar verdiler.[106]

---

103 Sir Harry Lamb'ın Albay Sariyannis'le yaptığı konuşmadan, İzmir, 7 Haziran 1921, *British Documents*, XVII, s. 228-30.

104 Curzon'dan Hardinge'e (Paris), 14 Haziran 1921, *British Documents*, XVII, s. 244-48.

105 Osborne tutanağı, 27 Haziran 1921; Londra, PRO; FO 371/6519/E 7247.

106 Lamb'dan (İzmir) Curzon'a, 15 Haziran 1921, *British Documents*, XVII, s. 250-51.

Yunan taarruzu 11 Temmuz'da İzmir cephesinde başladı. Yunanlılar, başlangıçta neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmaksızın, 13 Temmuz'da ele geçirildiği bildirilen Afyonkarahisar'a kadar ilerlediler. Kütahya ve Eskişehir'in de işgal edilmesi üzerine, ulusçular başkenti boşaltarak Ankara'nın 160 mil kuzeybatısındaki bir başka Orta Anadolu kenti olan Kayseri'ye taşınmaya karar verdiler. Temmuz sonlarında Yunan kuvvetleri Ankara'ya yaklaşık 60 mil yakınlıktaki Sivrihisar'a ulaştılar. Paniğin egemen olduğu Ankara'da Mustafa Kemal'in liderliğine karşı itirazlar yükseldi.

Yunan kuvvetlerinin kolay ilerleyişi, Yunan Yüksek Komiseri'ni, ulusçuların geri çekilmesinin Anadolu'da anti-Kemalist bir devrimle sonuçlanacağı inancına yöneltti. Öte yandan Rattigan, bu devrimin savaşı en son noktasına kadar sürdürecek bir Bolşevik-Enver ortaklığı biçimini almasından korkuyordu. Yunanlılara ölçülü olmalarını, Ankara'daki ılımlıların görevi devralmaları ve barışı gerçekleştirmeleri konusunda kolaylık göstermelerini salık verdi.[107] Buna karşın, Kemalist hareketin tümüyle dağılmasının çok yakın olduğuna inanan Yunan hükümeti, harekâtın düşman tamamen bozguna uğratılana kadar sürdürülmesine karar verdi.

13 Ağustos 1921'de Yunan ordusu Anadolu'nun çorak bozkırları, şimdiye dek karşılaştığı en zor topraklar üzerinden Ankara'ya doğru yürüyüşe geçti. 23 Ağustos'a dek Türk kuvvetleriyle karşılaşmayan ana Yunan kuvvetleri günler boyu yalnızca 10 mil ilerleyebildi ve bu süre içinde etkililiği önemli oranda azaldı. Yunan ilerleyişi aslında kendi kendini tüketmişti. Kat edilmesi gereken yol uzun ve çetindi; Yunan ordusu yaz ortasında bir çölü andıran bu koşullara hazırlıklı değildi. Bu tozlu, taşlı ve susuz plato, hiç de gereksinimlerini karşılayabildikleri yeşil ve bereketli Batı Anadolu'ya benzemiyordu. Bezgin ve moralsiz Yunan ordusu, Ankara'nın 40 mil batısındaki Sakarya nehri önlerinde Türklerle karşılaştı.[108]

Sakarya nehrinin doğu yakasındaki Türklerin konumu çok güçlüydü. Türk birlikleri Mustafa Kemal'in gözetiminde siper kazmışlardı. Mevzilerini, taktiksel açıdan geçilmez olan nehrin kendisi koruyordu. Sakarya'nın, Ankara'nın yaklaşık 50 mil batısında verdiği büyük dönemeç mevzileri için doğal bir bariyer sağlıyordu. Mevzilerini bir dik açıyla kesen Porsuk çayının kuzeyinde yer alan sağ cenahları, özellikle yol olmayan dağlık bir bölge içinde uzanıyordu. Yunanlıları fiilen dönüş manevrası yapmaya zorlayan sol cenah, nehir hattına uygun olarak geriye doğru meyilliydi ve savunmaya elverişli doğal özelliklerden yoksun çorak bir arazide yer aldığından siperlerle özenli bir şekilde güçlendirilmişti. Türklerin arkasında, malzeme ve destek kuvvetlerin gelmesi açısından yaşamsal öne-

107 Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 125.

108 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 948-52; Smith, *Ionian Vision*, s. 224-25, 232-3.

me sahip Ankara demiryolu uzanıyordu.[109] Elverişli konumlarına ek olarak, bir de ideal bir piyade olan, belki taarruz durumunda ideal olmayan, ama dayanmaya, savaşmaya ve gerekirse ölmeye kararlı çilekeş Anadolu köylüsü vardı. Ulusçu liderliğin istediği de tam buydu.[110]

İki tarafın da ağır kayıplar verdiği ciddi çatışmalarla geçen sekiz günün ardından hiçbir taraf kesin bir üstünlük sağlayamadı. İki ordu da kendilerini perişan edercesine savaşmıştı. Cephaneleri azalmış, olağanüstü kayıplara uğramışlardı. 9 Eylül'de, Türk ordusu hâlâ bir karşı taarruza daha geçebilecek durumdaydı; Yunanlılar ise değildi. Komutayı kişisel olarak üzerine alan Mustafa Kemal göreceli küçük bir kuvvetle Yunan sol kanadına yönelik cüretli bir kuşatma taarruzuna girişti. 11 Eylül akşamı Yunan ordusu Sakarya nehrinden batı yönüne doğru çekilmeye başladı. Kısa sürede demiryolu hattı boyunca İzmir-Aydın bölgesini kaplayan tahkim edilmiş mevzilerine geri çekildiler.[111]

Sakarya Muharebesi Yunan-Türk savaşında kesin bir dönüm noktasını ifade eder. Toynbee'nin kelimeleriyle söylersek:

> Sonuç olarak Yunanlılar pes etmek zorunda kaldılar ve bozulmuş moralleriyle sonunda geri sürüldüler... Bu, kesin bir başarı değildi [Türkler için], çünkü Yunan Ordusu çökertilmemişti... fakat... bu, gerçekte, Yunan-Türk savaşındaki akışın değişmesiydi.[112]

Askeri anlamda gerçekten bir pata durumu söz konusuydu. Bununla birlikte, Türkler siyasi bir zafer kazanmışlardı. Türklerin hamlesinin psikolojik etkisi çok büyüktü. Sakarya Muharebesi Yunan ordusunun hücum gücünü kırmış, onu savunma konumuna geçmek zorunda bırakmıştı. 350 millik bağlantı hatlarının tehdidi ve Anadolu kışının gelip çatmasıyla Yunanlılar çözüldü. Churchill'in deyimiyle, Yunanlılar kendilerini öyle bir politik-stratejik konuma sokmuşlardı ki "kesin bir zafer dışındaki her şey bozgundu"; Türklerin durumunda ise "ezici bir bozguna uğrama dışındaki her şey zaferdi".[113]

---

109 Bir Savaş Bakanlığı memorandumu, Yunan saldırısı başladığında Türk ordusunun gücünün çok büyük oranda Rusya'dan gönderilen malzemeye bağımlı olduğunu belirtir. Ulusçu Batı Ordusu'nun elindeki tüfeklerin % 40'ının, makineli tüfeklerin % 24'ünün ve üniformaların % 15'inin Bolşeviklerden geldiği tahmin ediliyordu. (Savaş Bakanlığı'ndan, MI2(b), 12 Aralık 1921; Londra, PRO; FO 371/6537, E 13700/143/144.)

110 22 Temmuz ve 23 Eylül 1921 tarihleri arasındaki zaman diliminde Anadolu Cephesi'ndeki askeri duruma genel bir bakışa ek 2, J. H. F. McEwan, Atina, 24 Aralık 1921; Londra, PRO; FO 371/7881/ E 322.

111 Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, s. 409.

112 *Turkey*, s. 100.

113 Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, s. 400-402.

Komintern kaynaklarına göre, Yunanlılar Sakarya başarısızlığından sonra, Anadolu'dan itibarlarını kaybetmeden çekilmelerini sağlayacak diplomatik bir çözüm arayışına girmişlerdi. Komintern ayrıca, Sakarya'daki askeri fiyaskonun politik açıdan Yunanistan'ın geleceğini her zamankinden daha fazla İtilafçıların ellerine bıraktığı yorumunu yapıyordu.[114]

Sakarya Muharebesi'ni izleyen zaman dilimi, özellikle 1921-22 kışı, Anadolu'daki Yunan kuvvetleri için aşırı zor bir dönem oldu. Batı Anadolu'da Türklerin bir sonraki hamlesini endişeyle gözler bir konumda kaldılar. Hiçbir durumda ilk adımı atacak halde değillerdi. Yunan ordusunun stokları azalmıştı; askerlere çoğunlukla ödeme yapılamıyordu; yüksek sayıda firar olayı yaşanıyordu ve hepsinden önemlisi, ordunun morali dramatik bir biçimde çökmüştü. İngiliz otoriteleri durumu, Yunan ordusunun çok geçmeden "bir savaş makinesi olarak varlığına son vermesi"nden korkarak kaygıyla izliyorlardı.[115]

İngiliz hükümeti daha, sonucu belirleyen Sakarya Muharebesi'nden önce Türk-Yunan savaşında tarafsızlığını ilan etmişti.[116] Fakat İngiliz nüfuzu ve prestijinin hâlâ Yunan ordusunun geleceğiyle yakından ilişkili olduğunu görmezlikten gelmek olanaksızdı. İngiltere artık Yunanlıların müttefiki değildi; onlara ne silah, ne de para ve destek sağlıyordu. Hepsinden önemlisi, Yunan kralı, politikacıları ve generalleri üzerinde kontrole sahip değildi. Buna karşın Yunanlılar hâlâ, herhangi bir tehlike durumunda İngiltere'nin ya da hiç olmazsa onun liderinin yardımlarına koşacağına inanıyorlardı. Churchill'in sözleriyle, Yunanlılar, "Büyük Adam bizimledir ve kendi yöntemiyle, uygun bulduğu zamanda ve olağanüstü yeteneğiyle bize ihtiyaç duyduğumuz yaşamsal yardımı ulaştıracaktır" inancını sürdürüyorlardı.[117] Aslında, Yunanlılar açısından tehlikeli olan durum "büyük adam"ın, İngiliz başbakanı Lloyd George'un, kendisi için de aynı oranda tehlike taşıyordu.

İngiliz hükümetinin Türkiye'ye karşı yaklaşımında değişim isteği Sakarya Muharebesi sonrasında iyice güçlendi. Kafkaslar'daki son Bolşevik operasyonları ışığında bakıldığında, bu değişim şimdi daha da acil görünüyordu. İngilizlerin en azından Anadolu'yu Bolşevik etkisinden koru-

---

114 Türk-Yunan krizi üzerine Komintern raporu, Berlin, 7 Ekim 1921; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 3, D.: 628.

115 Bakanlar kurulu, 21 Aralık 1921; Londra, PRO; FO 371/6537, s. 164.

116 Bu, kısa süre içinde Yüksek Savaş Konseyi'nce kabul gördü. 10 Ağustos 1921'de, başarısız Sevr barış antlaşmasının imzalanmasından tam bir yıl sonra, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın Türk-Yunan savaşında tarafsızlıkları ilan edildi. (Mears, *Modern Turkey*, s. 565.)

117 Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, s. 393.

mak için hâlâ bir fırsatları vardı. Kabine sekreteri Hankey daha Ermenistan ve Gürcistan'ın düşmesinden önce, günlüğüne, İngiliz politikasında Türkler lehine yapılacak bir değişikliğin Müslüman dünyasını memnun edeceğini ve İngilizlerin Hindistan ve Mısır'daki sorunlarını azaltacağını yazmıştı.[118]

Ulusçu dış politika üzerine yazılmış bir İngiliz raporu, Ankara hükümetine karşı daha sıcak bir yaklaşım için doğru zaman olduğunu gösteriyordu:

> Etkileri yeni yeni görülen savaş esirlerinin değiş tokuşu Anadolu'da olumlu bir izlenim uyandırdı... Onlar [Kemalistler] eğer Büyük Britanya'dan sadece bizim [İngiltere'nin] Yunanlılara hiçbir maddi ve manevi yardımda bulunmayacağımıza dair bir teminat elde edebilirlerse, bizimle uzlaşmaya tümüyle hazırlar... İngiltere'nin Ankara'yla uzlaşmayı reddetmesi durumunda, ulusçu hükümet Britanya'nın tüm Müslüman topraklarında var gücüyle anti-İngiliz bir propaganda faaliyetine girişmekte duraksamayacaktır. Eğer İngiltere akılcı bir anlaşmaya varırsa, Ulusçular gerçekten Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'da sorun çıkarmayacakları teminatı verebilirler.[119]

1921 Aralık'ında Frunze liderliğindeki üst düzey bir Sovyet heyetinin Ankara'ya gelmesi de, İngiliz hükümeti üzerinde, Ankara'ya karşı daha uzlaşmacı bir politika yürütmesi yönünde baskı yarattı. Kemalist kamptaki Bolşevik etkisini dengelemek zorunlu görünüyordu.[120] 1921 Aralık'ı ortalarında Curzon yeni bir toplantı önerdi. Öneri İngiliz Kabinesi'nce onaylandı.[121] Curzon Türklerle bir anlaşmaya varmak için İtilafçıların "mantık sınırları içindeki bütün tavizler"i vermelerini istedi.[122] Aynı gün İstanbul'dan, Curzon'un duruşunu daha da güçlü kılan bir telgraf geldi. Telgrafa göre, Ankara hükümeti Sakarya nehrindeki muharebenin ardından kasım ayında Afyonkarahisar bölgesinde bir taarruz gerçekleştirme kararı almıştı. Fakat bir İngiliz raporu İngiliz hükümetine, "Yunanlılara karşı aktif operasyonlara girilirse bunun İngiliz çevrelerinde rahatsızlık ya-

---

118 Hankey Papers, Günlük, 28 Kasım 1920 için giriş; Cambridge, Churchill College Arşiv Merkezi; HNKY 1/5.

119 "Ulusçu Dış Politika", Askeri İstihbarat müdüründen, 9 Aralık 1921; Londra, PRO; FO 371/6537, s. 56-61.

120 Sir Percy Cox'un (Bağdat) koloniler bakanlığına gönderdiği bir telgrafın kopyası, 3 Aralık 1921; Londra, PRO; FO 371/6480/E 13810.

121 21 Aralık 1921'de Downing Sokak 10 numarada düzenlenen bir bakanlar kurulu toplantısında varılan sonuçlara ait taslak, Kabine tutanakları; Londra, PRO; FO 371/6481, E 14076/1/44.

122 Kabine sekreterliğinden, 18 Ocak 1922; Londra, PRO; FO 371/7854, E 969/5/44, s. 238-41.

ratacağı düşünüldüğü" ve Kemalistlerin İngiltere'yi kızdırmak istemediğinden taarruzun ertelendiğini bildirdi.[123]

Curzon'un 1921 Aralık'ının sonu için önerdiği İtilaf toplantısı ancak 22 Mart 1922'de Paris'te gerçekleşti. İtilaf Güçleri barış ve tüm bölgenin güvenliği açısından en büyük önceliğin Türkiye'nin Moskova'dan uzaklaştırılmasına verilmesinde anlaştılar. İtilafçılar hem Yunanlılar, hem de Türklerin şimdi barış girişimleri için yeni bir raunda hazır olduklarına inanıyorlardı. Askeri yenişmezlik durumunun ve özellikle de Yunanlıların uğradığı bozgunun bu girişime uygun bir zemin sağladığı düşünülüyordu.[124]

İtilafçılar Türkiye ve Yunanistan hükümetlerine önce bir ateşkes önerme konusunda anlaştılar.[125] Önerilen ateşkes koşullarının ilanı, Yunan hükümetinin, özellikle de Küçük Asya Ordusu'nun büyük parasal ve askeri güçlükler içinde olduğu bir dönemde geldi. Atina'da başbakanlık görevini yürüten Gounaris, 27 Şubat 1922'de Lloyd George'a gönderdiği bir mektupta hükümetinin son derece kötü olan durumunu anlatıyordu. Gounaris mektubunda şöyle diyordu:

> Finansal kaynaklarımızın tamamen tükenmesi, Küçük Asya Ordusu'nun bakımını zora soktu. Buna ek olarak, kesin gerekli savaş malzemesindeki eksiklik sefer başlar başlamaz orduyu ciddi tehlikelerle karşı karşıya bıraktı.[126]

Bu kez Yunanlılar önerilen ateşkesi birkaç ufak itiraz dışında hemen kabul ettiler.[127] "Büyük amaç"larını gerçekleştirmede başarısızlığa uğramışlardı ve onları Anadolu'dan çıkarması için İngiltere'nin kefaletine güvenmek zorunda olduklarını hissediyorlardı.

Koşullar Ankara'ya bildirilir bildirilmez, Mustafa Kemal ateşkes teklifinin bir kopyasını Sovyet elçisi Aralov'a iletti. Aralov, anılarında, Mustafa Kemal'in Batı'nın koşullarını bir "kürek cezasına mahkûm etme" olarak tanımladığını yazar.[128] Bununla birlikte, ilişkileri koparan taraf olarak görülmek istemeyen Türk hükümeti, teklifi reddetmeyi pek akıllıca bulmadı. Ankara, ateşkesi ilke olarak kabul edip karşı teklifler götürdü. İlk

---

123 GOC'dan (İstanbul) Savaş Bakanlığı'na, 15 ve 23 Aralık 1921; Londra, PRO; FO 371/6537, s. 89-90 ve 165.

124 Paris'te İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında yapılan görüşme, 22-26 Mart 1922, *British Documents*, XVII, s. 668-79.

125 *age.*; Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 28 Mart 1922, *British Documents*, XVII, s. 766. 1922 Türkiye Yıllık Raporu; Londra, PRO; FO 371/9176/E 10937.

126 Yunan maslahatgüzarından Mr. Vansittart'a, 1 Mart 1922; Londra, PRO; FO 371/7857, E 2588/5/44, s. 21-22.

127 Lindley'den Curzon'a, 26 Mart 1922, *British Documents*, XVII, s. 764.

128 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, s. 100.

koşul olarak Anadolu'nun boşaltılmasını istiyordu.[129] Buna karşın, bu yanıt önceki arabuluculuk girişimleri sekteye uğramış olan İtilafçıları tatmin etmedi.[130]

Türklerin ateşkesi Yunanlıların Anadolu'yu boşaltması talebi temelinde reddetmesi, 4 Ağustos'ta Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada Lloyd George tarafından sert bir dille eleştirildi. Yunanlıları "savaşı var güçleriyle sürdürme" yönünde teşvik ederken, Anadolu çatışmasının bütün suçunu Türklerin üzerine yükleyen Lloyd George şöyle diyordu: "Yunanlıların tutabilecekleri bir tek yol vardır... ki o da, neredeyse aşılmaz geçitlerden geçerek ülkenin yüzlerce mil içlerine yürümektir..."[131]

Ankara hükümeti İngilizleri ikna etmek için son bir girişimde bulunmayı kararlaştırdı. Temmuzda Mustafa Kemal dahiliye vekili Ali Fethi'yi, İtilafçı başkentlerine gayri resmi ziyaretlerde bulunarak İtilaf devlet adamlarının görüşlerini öğrenmesi amacıyla Avrupa'ya göndermeye karar verdi. Mustafa Kemal'in tam güvenine sahip olan Ali Fethi'ye görüşmeleri başlatmak ve barış koşullarını tartışmak üzere tam yetki verildi.[132]

Fethi Londra'da Curzon'un tanıdıklarından biri olan Lord Long'la görüşüp Çanakkale Boğazı'nın tam geçiş serbestisi tanınarak askerden tümüyle arındırılması, azınlıkların tam korunmasını sağlayacak bir düzenin kurulması ve Yunan sınırının Edirne hattından Meriç nehri ağzına çekilmesi şeklindeki Türk yaklaşımını tekrarladı. Curzon'un yetki verdiği, Dışişleri Bakanlığı'ndan Lindsey ve Tyrrel 14 Ağustos'ta Fethi'yle görüşerek onunla Türk barış teklifini tartıştılar. Fakat beş gün sonra Lindsey Fethi'ye, artık kendisine Londra'da kalma izni verilemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Fethi Ankara'ya, İngiliz başbakanı ve dışişleri bakanının Türk yurdunun bağımsızlığını engellemeye çalıştığı yönünde görüş bildirdi. İngilizlerin uzlaşmaz tavrı karşısında, Türklere ulusal amaçlarını gerçekleştirmek için silahların gücüne başvurmaktan başka yol kalmadığı duygusuna kapılmıştı.[133]

Lloyd George'un 4 Ağustos konuşmasının üstüne Fethi'nin de soğuk

---

129 Atatürk, *Speech*, s. 545-46; Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 274-79; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 1107; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, I, s. 428-30; Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 5 Nisan 1922, *British Documents*, XVII, s. 772-74.

130 Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 23 ve 25 Nisan 1922, *British Documents*, XVII, s. 790-91 ve 793-94.

131 Lloyd George'un konuşması, 4 Ağustos 1922, *Parliamentary Debates* (Avam Kamarası), cilt 157, col. 5.

132 Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 234-35.

133 Fethi'nin Ankara'ya gönderdiği telgraf İngilizlerce ele geçirildi, Gizli İstihbarat Raporu, 12 Temmuz 1922; Londra, PRO; FO 371/7889/E 9444.

karşılanışı Ankara hükümetini, kalan tek seçeneğin kendilerini askeri güçleriyle kanıtlamak olduğu inancına götürdü. Talih de onlardan yana görünüyordu: Anadolu'daki Yunan ordusu sürpriz bir harekâta girişmişti. Temmuzda, Ali Fethi Avrupa başkentlerine yönelik gayri resmi ziyaretlerine başladığında, Yunan başbakanı beklenmedik bir kararla Anadolu'daki iki tümenini Trakya'daki ordusuyla birleşmek üzere geri çağırdı. Ardından, İtilafçılardan İstanbul'a giriş izni istedi. Sakarya'daki küçük düşürücü bozgundan sonra, Yunan ordusunun yeniden bir şans yakalamasını sağlayacak tek şey İstanbul'un işgali gibi görünüyordu. Fakat İtilafçılar Yunanlılara İstanbul üzerine yürüme izni vermeyi reddettiler.[134] Mustafa Kemal'e göre, iki Yunan tümeninin Anadolu'dan çekilmesi aslında çok iyi bir haberdi; böylece Anadolu'daki Yunan birliklerinin sayısı azalacak, iki tarafın asker sayısı eşitlenecekti.

Mustafa Kemal 26 Ağustos 1922'de bütün cephelerde genel bir taarruz emri verdi. Taarruz Afyonkarahisar'ın güneybatısında 15 millik bir cephede büyük bir Türk saldırısıyla başladı. Türk ordusunun ana gövdesi İzmir üzerine, ikinci bir kuvvet de Eskişehir'den ilk önemli Osmanlı başkenti olan Bursa'ya doğru yürüyüşe geçtiler. Aynı gün, Yunan ordusunun uzun süre dayanamayacağı da açıkça ortaya çıktı. Ertesi gün öğleye doğru genel bir Yunan çekilişi başladı. Birkaç gün içinde morali tümüyle bozulan Yunan ordusu savaşı fiilen bıraktı. Yunan orduları komutanı General Trikopis ve bir diğer önde gelen Yunan generali Dionis taarruzun ilk günlerinde esir düştüler. Ana Yunan kuvvetleri, lidersiz ve düzeni bozulmuş bir halde, Türk ordusunun sıcak takibi altında İzmir'e doğru çekildiler.[135]

Bu noktada Komintern'in rolü de anılmaya değer. Yunan ordusu saflarında yer alan Yunan komünistleri ve Bolşevik ajanları, ordunun moralinin zayıflamasına epey katkıda bulunan geniş bir propaganda kampanyası yürütüyorlardı. Balkan Komünist Federasyonu (1920 Ocak'ında Sofya'da kurulmuştu) bütün komünistleri Anadolu'daki Yunan seferine karşı çıkmaya çağırmıştı.[136] Bu istek en etkili karşılığını KKE tarafından 1921 Mayıs'ında özel bir komite -Cephedeki Komünist Askerler Merkez Komitesi- kurulmasında bulmuştu. Komitenin temel amacı, Anadolu'daki Yunan ordusu içindeki savaş karşıtı çalışmaya tam yerinde öncülük etmekti.[137] KKE ve Balkan Federasyonu cepheye, Yunan ordusu içinde gizli çalışma

134 *Parliamentary Debates* (Avam Kamarası), Resmi Rapor, 157, s. 2003-2004.

135 *Türk İstiklal Harbi*, II/6, 2. kitap, s. 277.

136 Zapontis, *Greek-Soviet Relations*, s. 26-31; Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria*, s. 223-28.

137 Housepian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, s. 91-92, 209.

yürütmek üzere profesyonel devrimciler ve ajanlar gönderdiler. Bunların görevi, propaganda yoluyla ordunun moralini bozmak ve sabotaj ve iş bırakma eylemlerinin örgütlenmesinde "Cephedeki Komünist Askerler Merkezi Komitesi"yle yan yana çalışmaktı. Bu arada Yunanistan'da da savaş karşıtı bir propaganda kampanyası başlatan KKE, Anadolu seferberliğine karşı grev ve gösteriler düzenleyerek savaş çabalarını baltalamaya çalışıyordu. Profesör Noviçev, "1921 Temmuz'undaki Komünist Enternasyonal Üçüncü Kongresi'nde KKE temsilcisi 100.000 firari ya da askeri görevini yapmayan adamın Yunan Ordusu'nu felç ettiğini açıkladı," diye yazar.[138]

Türklerin 1922 Ağustos'undaki son taarruzunun hemen öncesinde, KKE geniş bir savaş karşıtı kampanyaya girişti. Kousoulas, KKE'nin komünist militanlarının "Türk ordusunun Yunan hatlarını yardığı 1922 Ağustos'unun kritik günlerinde Yunan birlikleri arasında panik ve bozgunun yayılmasına "aracı" olduklarını yazar.[139] Komünist ajitatörlerin etkisi belki bozgunun temel nedeni değildi; ama Türk ordusu 'son taarruz'una başladığında Yunan hatlarının daha fazla dağılmasına katkıda bulunduklarını söylemek yerinde olur.

2 Eylül'de Yunan hükümeti İngiltere'den, Yunan kuvvetlerine Anadolu'yu boşaltma fırsatı verecek bir ateşkes sağlaması talebinde bulundu.[140] Curzon Yunanlılara paniğe kapılmamalarını ve "ellerindeki sağlam kozları bırakmama"larını salık verdi.[141] Bir hafta sonra, 9 Eylül 1922'de, Türk ordusu İzmir'e girdi, ertesi gün de Bursa'yı ele geçirdi.[142] Yunan kuvvetleri Eylül ortasında Anadolu'yu tamamen terk etti. Türklerin İzmir'e girdiği haberi Londra'ya ulaştığında, Lloyd George bunu birçok yerde aktarılan sözleriyle karşıladı: "İşte lanet bir durum..."[143]

Çanakkale Krizi - Savaş mı, Barış mı?

Yunan ordusunun Anadolu'daki çöküşüyle birlikte, uluslararası ilgi yeniden Boğazlar üzerinde yoğunlaştı. Bölge, 1918 Ekim'inde yapılan

---

138 Noviçev, *Turtsia: Kratkaia İstoriya*, s. 161.

139 Kousoulas, *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, s. 10-11.

140 C. H. Bentick'ten (1 Kasım 1920'den sonra Atina'da İngiliz elçiliği müsteşarı; 25 Temmuz-17 Eylül tarihleri arasında elçi vekili olarak çalıştı) Curzon'a, 3 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7885/E 8750.

141 Curzon'dan Bendick'e (Atina), 4 Eylül 1922, *British Documents*, XVIII, s. 5.

142 Curzon'dan H. Rumbold'a (İstanbul), 10 Eylül 1922, *British Documents*, XVIII, s. 18-19; *The Communist* (Komintern'in İngilizce yayın organı) Türk ulusçularının nihai başarısını kutladı. (Eylül 1922, s. 5.)

143 Aktaran Walder, *Chanak Affair*, s. 168.

Mondros Mütarekesi'nden beri İngiltere ve müttefiklerinin himayesi altındaydı. Türk birliklerinin İzmir'e girişinden beş gün önce, 4 Eylül'de, Rumbold Londra'ya İtilafçıların, Türk kuvvetlerinin İzmir'in ardından üzerine yürüyeceği Boğazlar'daki konumunu bildirdi. Rumbold, İngilizlerin Boğazlar'daki çıkarlarını korumak için son bir çare olarak Gelibolu yarımadasının işgal edilmesini önerdi.[144] Bir Türk-İngiliz çatışması yakın görünüyordu ve kısa süre sonra, Lloyd George hükümetinin bazı girişimlerde bulunacağı ortaya çıktı.

Lloyd George 7 Eylül'de Kabine'de, Trakya ve Boğazlar'daki İngiliz çıkarlarını ne pahasına olursa olsun koruma amacını açıkladı. Bu toplantıdan çıkan kararlar şöyleydi: Eğer Türkler Gelibolu yarımadasını işgal etmeye kalkarlarsa, İngiliz kuvvetleri güçle karşılık verecekti; bölgedeki İngiliz deniz gücü takviye edilecekti; İngiliz kuvvetlerinin kendisi Gelibolu yarımadasını işgal edecekti; İzmit'e yönelik bir Kemalist taarruz durumunda İngiliz kuvvetleri geri çekilecekti. Eğer Türkler İstanbul'u ele geçirme girişiminde bulunurlarsa, İngiliz deniz ve kara kuvvetleri kenti savunacaktı. İngiliz öncelikleri işte bu şekilde saptanmıştı.[145]

Stratejik açıdan kilit bölge, Boğazlar'ın Asya kıyılarında yer alan sözde Tarafsız Bölge'ydi. Tarafsız Bölge'den amaç, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nın her iki kıyısını da korumaktı. Tarafsız Bölge aslında Anadolu tarafında birbirine dar bir kıyı şeridiyle bağlı iki bölümden oluşuyordu: Gelibolu yarımadasının karşısındaki Çanakkale kentini ve aynı adı taşıyan vilayeti kapsayan güney bölgesi ve İstanbul'un Marmara Denizi'ni geçince sağ karşısına düşen İzmit yarımadası. Tarafsız Bölge'deki 7.600 İngiliz askerine karşılık, İzmit yakınlarında 6.000, Çanakkale civarında 5.000 Türk askeri vardı ve ayrıca 40.000 Türk askeri de İzmir'den gelmekteydi.[146] İngiliz kara kuvvetleri sayıca altta kaldığından, Türkler karşısındaki asıl güç İngiliz filosuydu.[147]

Türk ordusu Asya kıyısındaydı ve Gelibolu ya da İstanbul'u almak için denizi aşmak zorundaydı. Marmara Denizi'ni tutan İngiliz filosunun konumu ise çok güçlüydü. Fakat donanma toplarının, kıyı hedeflerine karşı kullanılma durumunda etkileri sınırlıydı ve onları taşıyan gemilerin mayın ve kıyı bataryalarından korunması zordu. Bu yüzden, Marmara

---

144 Londra, PRO; FO 371/7885/E 8873 ve FO 424/254, s. 154, No. 232.

145 İngiliz Kabinesi Tutanakları, 7 Eylül 1922; Londra, PRO; Cab. 23/31, Cabinet 48/22, s. 1-9.

146 Gilbert, *Sir Horace Rumbold*, s. 261.

147 İmparatorluk Genelkurmay Başkanı, 18 Eylül 1922'de düzenlenen bir İngiliz bakanları kabine toplantısında, "Kemalistler bu küçük [İngilizlere ait] kuvveti iki hafta içinde denize dökebilirlerdi" diyordu. (Londra, PRO; FO 371/7892/E 9770/G.)

Denizi'ndeki donanma hâkimiyeti ilk bakışta göründüğü kadar avantajlı değildi.

Gelibolu yarımadası, Karadeniz'e girmek için ilk geçit olan Çanakkale Boğazı'na hâkim oluşundan dolayı daha fazla önemseniyordu. İstanbul bir kez daha Türklere geri verilecek gibi görünüyordu; çünkü bunun, yakında yapılacak herhangi bir görüşmede Kemalistlerin kesin önkoşulu olacağı açıktı. Bu yüzden savunma önceliği sırası Gelibolu, İstanbul, Çanakkale ve İzmit yarımadası olarak saptandı. Böylece Gelibolu yarımadası İngilizlerce çıkarları açısından en önemli yer olarak kabul edildi.[148]

Mustafa Kemal zaferden sonraki ilk resmi demecini 12 Eylül'de, beş yıl önce de İstanbul'da kendisiyle görüşen Ward Price'a verdi. Price, hatıralarında, "onun beş yıl önce, İstanbul'dayken, İngiliz hükümetine hizmetlerini sunmak istediğinde de benimle bir röportaj yapma talebinde bulunduğunu anımsamak tuhaftı" diye yazar.[149] Mustafa Kemal Price'la bu ikinci görüşmesinde, Yunanlılar karşısındaki kesin zaferin ardından Ankara hükümetinin taleplerini özetliyordu: "Anadolu'yu, Meriç nehrine kadar Trakya'yı ve İstanbul'u istiyoruz... Başkentimiz bizim olmalı... ve eğer Batılı Güçler onu vermezlerse, İstanbul üzerine yürümek zorunda kalacağız."[150]

9 Eylül sonrası günlerde, Türk ordusu dağılan Yunanlıların peşinden batı yönüne doğru harekete geçince, İngiltere ve Türkler arasında bir açık savaş olasılığı çok yükseldi. Ankara hükümeti, İtilafçılarla padişah hükümeti arasında saptanan Tarafsız Bölge'yi tanımıyordu. Bu bölgeyi tutma kararı İngilizler için geniş anlamlar taşıyordu. Eğer Türkler Tarafsız Bölge'yi geçerlerse, savaş Balkanlar'a sıçrayabilir ve İngiliz hükümeti kendini mali ve siyasi açıdan daha yıpratıcı yükümlülüklerin altında bulabilirdi.

Reelpolitikten daha çok, kibirlilik ve duygusal emperyalizm karışımı bir politika İngiliz liderlerini Tarafsız Bölge için savaşma hevesine sürükledi. Söz konusu olan, İngiltere'nin, Çanakkale'de tehlikeye düşmüş görünen itibarıydı. Lloyd George, İngiltere'nin Boğazlar'ın kontrolünü kaybetmesi durumunda, bunun imparatorluğun daha geniş çıkarları üzerinde son derece olumsuz etkileri olacağı görüşündeydi.[151] Churchill de şu sözlerle bu yaklaşıma destek veriyordu:

---

148 Savaş Bakanlığı'ndan General Harrington'a (İstanbul), 11 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7872. H. Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 14 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 424/254, s. 210. General Harrington'dan (İstanbul) Savaş Bakanlığı'na, 14 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7889/E 9492.

149 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 126.

150 *age.*, s. 127.

151 İngiliz Kabinesi Bakanlar Kurulu Toplantısı'nın sonuçları ve tutanaklarından, 18 Eylül 1922, Londra, PRO; FO 371/7892/E 9770/G.

Asya'yı Avrupa'dan ayıran derin su çizgisi çok önemli bir hattır ve gücümüz dahilindeki bütün araçlarla bu hattı korumak zorundayız. Eğer Türkler Gelibolu ve İstanbul'u alırlarsa, zaferin tüm semeresini kaybederiz.[152]

Böylece sorun, "Çanakkale krizi" olarak bilinen diplomatik bir kriz aşamasına ulaştı. Uluslararası ilgi dar toprak şeridiyle Boğazlar'ın kıyılarına odaklandı ve uluslararası politika Türk-Yunan savaşının ardından yeni bir savaş dalgası tehdidiyle yüz yüze geldi. Şimdi de Türk birlikleri ile savaşın sonundan beri bölgeyi elinde tutan İngiliz kuvvetleri arasında bir savaş olasılığı söz konusuydu. Çanakkale krizi, İngiltere ve Rusya arasında da ciddi bir çatışmaya evrilme tehlikesi taşıyordu. Türk toprakları son üç yıldır en duyarlı bölge ve bu iki büyük güç arasında olası bir çatışmanın ana kaynağı olarak görülüyordu. İki devletin Anadolu çatışmasındaki rolleri (İngiltere'nin Türk ulusçularına düşman bir güç, Bolşevik hükümetininse Türklerin baş müttefiki olarak) daha önce belirlenmişti.

İngiltere-Rusya ilişkilerinin gidişatı, İngiliz hükümetinin genç Sovyet cumhuriyetini kısmen tanıdığı Mart 1921 Ticaret Anlaşması'yla değişmişti. Her iki tarafta da, aralarındaki ilişkileri askeri kuvvetlerini bölgesel bir savaşa sokmadan ayarlama yönünde güçlenen bir eğilim vardı. İngiltere 1921 Mart'ında Anadolu çatışmasında tarafsızlığını ilan ederek Yunanlıların sonu kötüye giden Anadolu seferiyle doğrudan bağlantıdan dikkatle kaçındı. Moskova da Türk ulusçularını teşvikten geri durdu ve Sovyet devletinin uluslararası ilişkilerini zora sokabilecek bir İngiliz protestosuna hedef olma riskini azalttı.

Bu şekilde, İngiltere ve Sovyet Rusya krize kadar Anadolu çatışmasına doğrudan karışmaktan uzak durdular. Mart 1921-Eylül 1922 arası İngiliz-Sovyet ilişkilerinin yapısı, içinde uyulması gerekli belirli sınırlar ve normlar taşıyan bölgesel bir sistem görüntüsü sunar. Taraflar elbette karşı tarafın nüfuzunun yayılmasını engelleme kaygısındaydılar; fakat aynı zamanda, aralarında bölgesel bir savaşa yol açabilecek çıkar dayatmalarından kaçınma konusunda da dikkatliydiler. 1922 sonlarında, Yunan ordusunun kesin bozgununun bir sonucu olarak, İngiltere ve Sovyet Rusya, aslında ikisinin de istemediği, çatışma olasılığı taşıyan bir duruma sürüklendiler. Türk birlikleri Çanakkale'deki İngiliz mevzileri üzerine yürüyüşe geçtiğinde, Londra'da İngiliz politikasını belirleyenler, sadece Türklerin gücü ve amaçları değil, bu son çatışmada Bolşeviklerin rolü üzerine de yeniden düşünmek zorunda kaldılar.

Londra Bolşeviklerin durumu kendi yararlarına etkilemek üzere her yolu deneyeceklerinden endişeliydi. Çiçerin'in Cenova'da Anadolu çatış-

152 Gilbert, *Churchill*, s. 450.

masında tarafsız bir politika benimsenmesini isteyen Lloyd George'a verdiği yanıt anılardaki tazeliğini hâlâ koruyordu: "M. Çiçerin Cenova'da, Türkiye'yle savaşa girilmesi durumunda saldırmazlık paktının Rusya'yı bağlamayacağını açıkça belirtti."[153] Çiçerin'in sözleri, Sovyet Rusya'nın İngiliz kuvvetlerine karşı Türkiye'ye müdahalede kararlı olduğu biçiminde yorumlanıyordu.

16 Eylül'de, ilk Türk öncü birlikleri güneyden Tarafsız Bölge'ye yaklaşırken, Karahan Curzon'a, Boğazlar sorununun ancak 16 Mart 1921 Türk-Sovyet Antlaşması doğrultusunda çözülebileceğini belirten bir nota gönderdi. Bu antlaşmanın "savaştan bu yana Boğazlar meselesi üzerine yapılmış ve hâlâ yürürlükte olan tek anlaşma" olduğu söylenen notada Karahan İtilaf Güçleri'ni "Karadeniz'deki barışın bozulmasının ve Boğazlar'daki ekonomik yaşam ve ticari etkinliklerin gördüğü ağır zararın" sorumlusu olarak suçluyordu. Karahan ayrıca şöyle diyordu:

> Rusya Boğazlar'ın herhangi bir ülkenin savaş gemilerine açık olmasını ve özellikle Büyük Britanya'nın, müttefiklerinin onayıyla, Karadeniz'de yaşamsal çıkarları olan ve Boğazlar'ın geleceği konusunda karar verme hakları olması gereken Devletlerin rızası dışında ve onların isteklerine karşı, Boğazlar'ın kontrolüne sahip olmasını kabul edemez... Karadeniz'in neredeyse tümü kendilerine ait olan Rusya, Türkiye, Ukrayna ve Gürcistan, başka herhangi bir hükümetin Boğazlar sorununa karışma hakkını onaylayamaz ve onlar, yukarıda sergilenen bakış açısını, karşıt bakış açısı asker ve donanma üstünlüğüyle desteklense de koruyacaklardır.[154]

Kriz, Ankara'nın Türklerin Sovyet askeri müdahalesinin lehinde olduğunu belirten bir açıklama yapmasıyla daha da derinleşti.[155] Kemalist hükümet resmen, İngiltere'nin yanında Çanakkale krizine karışmaları durumunda Balkan devletlerine karşı bir Sovyet müdahalesi talep etti. Aralov bu isteği Karahan'dan gelen bir mesaja atıfla yanıtladı: Türk ordusu İstanbul ve Boğazları kurtarmaya çalışmalıydı.[156]

Bölgeden gelen çeşitli raporlar İngiliz hükümetinin bir Sovyet müdahalesi olasılığına yönelik kuşkularını iyice alevlendirdi. Tiflis kaynaklı bir istihbarat mesajına göre, Sovyet hükümetinin Ankara'nın desteğinin aske-

153 Başbakanla M. Diamandy arasında yapılan görüşme, 1 Ekim 1922; Londra, PRO; FO 424/255, s. 43-44.

154 Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan'ın Curzon'a Notası, 12 Eylül 1922, *DVP*, V, s. 574-77.

155 İstanbul'daki İtilaf Kuvvetleri GOC'dan Savaş Bakanlığı'na, 18 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7891/E 9677.

156 İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin bir raporu, 22 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7893.

ri ve diplomatik boyutlarını enine boyuna tartışmakta olduğu bildiriliyordu. Mesaj, askeri hazırlıkları ve Balkanlar'la Kafkaslar'a takviye birlikler gönderileceğini haber veriyordu. Birliklerin taşınacağı deniz yolu hakkında bilgi de vardı: Kemalistler, Bolşeviklerin de yardımıyla, kuvvetlerini takalarla Zonguldak'tan Midye civarına ve İstanbul üzerinden Silivri bölgesine taşımayı tasarlıyorlardı.[157]

24 Eylül'de Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan dışişleri bakanlarıyla Mısır başbakanı Moskova'dan uzun bir telgraf aldılar. Telgrafta İstanbul ve Boğazlar'ın geleceğine yönelik İngiliz planları protesto ediliyordu. Sovyet hükümeti Boğazlar için, 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türk-Sovyet Antlaşması'nın V. maddesine uygun olarak, Karadeniz devletlerince saptanacak uluslararası statüde ısrar ediyordu. Moskova ayrıca şöyle uyarıyordu:

> Boğazlar üzerine, Rusya'sız alınacak hiçbir karar nihai ve uygulanabilir olmayacak, yalnızca yeni çatışma tohumları saçacaktır. Büyük Britanya'nın tasarladığı Boğazlar'ın serbestliği, sadece, diğer devletler için yaşamsal ihtiyaç olan bir yolu, onları sürekli tehdit altında tutma amacıyla, güçlü bir donanma kuvvetiyle kontrol etme isteğini ifade etmektedir. Bu tehdit ilk elde Rusya ve Türkiye'ye yöneliktir. Büyük Britanya Yakındoğu'ya askeri kuvvetler göndermekte ve Fransa'yla İtalya'yı olduğu gibi Yugoslavya ve Romanya'yı da Türkiye'yle savaşa sürüklemeye çalışmaktadır.[158]

Moskova'nın açığa vurduğu tehlike, onun Batı, özellikle İngilizler karşısındaki duruşunu da açığa çıkardı. O zaman anahtar soru, Bolşeviklerin niyetlerinde ne kadar ciddi ve nereye kadar gitme kararlılığında olduklarıydı. Bazı Sovyet liderleri, ihtimal ki İngiltere'nin bölgede Türkiye'yle açık bir savaşa girdiğini görmekten daha fazla memnun olacaklardı. Böylesi bir durum Ankara hükümetinin Sovyet yardımına bağımlı olmasına yol açacak ve "özel ilişki"lerini güçlendirecekti. Aralov, anılarında, böyle bir beklentiden söz eder.[159] Bununla birlikte, Sovyet hükümeti, bütün olarak ele alındığında, muhtemelen, doğrudan bir müdahaleyle uluslararası konumlarını tehlikeye atma niyetinde değildi; kendi duyarlı Karadeniz sınırlarından sadece birkaç yüz mil uzaklıktaki Çanakkale'de İngilizlerle doğrudan bir çatışmaya girmek çok fazla riskli olabilirdi.

Bu yüzden, Türkler Moskova'dan resmen doğrudan müdahale talebinde

---

157 İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin bir raporu, 25 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7896.

158 Karakhan'ın Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan Dışişleri Bakanları ve Mısır Başbakanı'na notası, 24 Eylül 1922, *DVP*, V, s. 593-95.

159 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, s. 149.

bulunduklarında, Sovyet hükümeti Ankara'ya, Harkov'daki Ukrayna hükümetiyle bağlantıya geçerek Ukraynalıların müdahalesini istemelerini salık verdi. Ankara hükümeti Ukrayna hükümetine derhal, Ukrayna'yla Ocak 1922'de bağıtlanan antlaşmasına atıfta bulunan uzun bir mektup gönderdi. Ankara'nın yazısı, Ukrayna'nın söz konusu antlaşmanın hükümlerine uygun olarak harekete geçip geçmeyeceği hakkında bir cevap isteğiyle bitiyordu.[160] Belki de beklenildiği üzere, Harkov'dan hiçbir yanıt gelmedi.

Çanakkale krizindeki önemli taraflar arasında en çekingen ve sakıngan tavrı Moskova'nın sergilediği sonucunu çıkarmak hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Moskova kendini dikkatli bir biçimde, büyük oranda, diplomatik girişimlerle, siyasi bağlantılarla ve niyetlerini siyasi bildiriler ve medya aracılığıyla duyurmayla sınırladı. Sovyet temsilcileri taleplerde bulunmakla yetindiler; güç kullanma girişiminin sorumluluğunu İngiltere'nin üzerine bıraktılar.

Bolşeviklerin Çanakkale uyuşmazlığına doğrudan karışma konusundaki gönülsüzlüğü İngilizlerin gözünden kaçmadı. Daha 9 Eylül'de, Türk birliklerinin İzmir'e girdiği gün bile, bunun bazı belirtileri görülüyordu. Rus hükümetiyle en önemli İngiliz alacaklısı olan *Russo-Asiatic Consolidated Company Ltd.* arasında bir anlaşma yapıldığı haberi Londra'ya ulaşınca, Bolşeviklerin Batı'yla ilişkilerine hâlâ değer verdiği yönünde ciddi bir görüş belirdi. Bu sonucun çıkarılmasına yol açan, anlaşmanın özüydü.[161] John Leslie Urquhart tarafından temsil edilen İngiliz şirketi Moskova'dan 56 milyon pound tutarında alacak talebinde bulunuyordu. Bu miktar, toplam İngiliz alacağının üçte birini oluşturuyordu.[162]

---

160 İngiliz Gizli İstihbarat Servisi'nin bir raporu, 22 Eylül 1922; Londra, PRO, FO 371/7893.

161 Urquhart'la yapılan görüşmelerin arka planı için bkz.: Lenin'den Krjijanovskiy'e (Devlet Planlama Komisyonu başkanı), 22 Ağustos 1921; Lenin'den Çiçerin'e, 16 Ekim 1921; Lenin'in bir memorandum üzerine değerlendirmeleri ve Çiçerin'e mektubu, 22 Ekim 1921; Lenin'den Zinovyev'e, 18 Eylül 1922, hepsi için bkz. *Collected Works*, XXXXV, s. 261, 339-40, 354-55, 567-68.

162 Türkiye'de doğan Urquhart İstanbul, Glasgow ve Edinburgh'da öğrenim gördü. 1896-1906 arası Bakü'da babasının petrol işinde çalıştı. Aynı zamanda orada İngiliz konsolos yardımcılığı yaptı. 1906'da Ural Dağları'nda Ekaterinburg yakınlarındaki Kystym mülkü üzerinde hak elde etti. Bolşevik Devrimi öncesinde, şirketi 'Russo-Asiatic Consolidated Ltd.' aracılığıyla Rusya'da geniş bir maden kaynakları alanını kontrol ediyordu. 1918'de İngiliz Denizaşırı Ticaret Bölümü, Urquhart'a, Amiral Kolçak'ın Sibirya'daki Beyaz kuvvetlerinin kontrol ettiği bölgelerde mal satışı yapmak üzere bir İngiliz hükümeti acentası olarak hareket etme yetkisi verdi. Bu rol ona Amiral Kolçak ve bölgeyle ilgilenen İtilaf yetkilileriyle yakın ilişkiler kurmasını sağladı. (MacDonell, *And Nothing Long*, s. 152; Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, s. 55-56; "L. Urquhart'la Yapılan Anlaşma'nın Koşullarına Ekler", 25 Ekim 1922, Lenin, *Collected Works*, XXXXII, s. 424.

Moskova'nın sakıngan yaklaşımının bir başka belirtisi de on gün sonra, Curzon'un Moskova'daki İngiliz ticari misyon şefi ve resmi mümessili Mr. Hudgson'dan aldığı bir telgrafla ortaya çıktı.[163] Hudgson Radek'le yaptığı görüşmeyi özetliyordu. RKP(B) Politbürosu'nda dış sorunlar konusunda siyasi danışman olarak bir açıklama yapan Radek şu inançtaydı: "Yakındoğu sorununa yönelik İngiliz ve Rus yaklaşımlarının uyuşturulabileceği zaman gelmişti. Rusya Türklerin Avrupa'da ayak basacak yer kazanmalarına ve Çanakkale Boğazı'nın kontrolünü ele geçirmelerine karşı durabilir ve Boğazlar'ın, Türklerin duygularını da dikkate alarak, uluslararasılaştırılması yönündeki çözümü kabul edebilirdi."[164]

Hem Krasin-Urquhart anlaşması, hem de Radek'le yapılan görüşme İngiltere için olumlu işaretlerdi; fakat olası bir Sovyet müdahalesi hakkındaki şüpheleri tam olarak gidermeye yeterli değildi. Yakın bir doğrudan Sovyet müdahalesi belki de bir blöftü; ama buna, biraz olsun, nasıl güvenilecekti? Sonuç olarak, İngiltere Bolşeviklerin Türklerin yanında yer alıp almayacaklarını, denemeden gerçek olarak bilemezdi.

Moskova'da yapılan Radek-Hudgson görüşmesi hakkındaki haberlerin ulaşmasından iki gün sonra, Londra bu kez tersi görüşler içeren bir SIS istihbarat raporu aldı. Buna göre hem Karahan (Moskova'da), hem de Aralov (Ankara'da) Türklere tam askeri destek sözü vermişlerdi.[165] Bu raporu 25 Eylül'de, bu kez önde gelen Bolşeviklerin farklı yaklaşımlarını inceleyen bir başkası izledi:

> Trotskiy ve Buharin askeri eylemi savunuyorlar... fakat Çiçerin tehlikeli iç yansımaları... Avrupa'da sağlanan avantajların kaybı, Rus limanlarının abluka altına alınma olasılığı, ayrıca ortaya çıkacak çok sayıda cephede mücadele etmenin zorluğu... açısından buna karşı çıkıyor.[166]

Bu çelişkili raporlar Bolşeviklerin gerçek niyetlerini anlama çabasını daha da zora soktu. Sovyetler'in müdahale etmeyeceği yönünde işaretlerin varlığına rağmen, Moskova'nın uyuşmazlıktaki konumu İngiliz hükümetinin kafasında bir soru işareti olarak kaldı. Tüm Çanakkale krizi boyunca İngiltere Sovyetler'e endişeyle baktı.

---

163 Roland McNeill 11 Nisan 1923'te Avam Kamarası'nda, "[Mr. Hudgson] tam bir diplomatik konuma sahip değildir; onun istisnai durumu 16 Mart 1921 Ticaret Anlaşması'yla düzenlendi" dedi. (*Parliamentary Debates*, Avam Kamarası, c. 162, s. 1181.)

164 Hudgson'dan (Moskova) Curzon'a, 20 Eylül 1922, *British Documents*, XVIII, s. 36-37.

165 SIS, 22 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7893/No. 887.

166 "İngiliz SIS'nin bir raporu, Yakındoğu Krizi: Rus Müdahalesi Sorunu", 25 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7896/No. 892.

Öte yandan, ellerine bir fırsat geçiren Türkler İngilizlerin kararsızlığı karşısında taktiksel avantajlarını kullandılar. Eylül sonlarında, Mustafa Kemal'in güç gösterisinin muazzam düzeyde arttığı görüldü. 25 Eylül'de makineli tüfekli bir Türk süvari birliği, Çanakkale'nin yaklaşık 20 mil güneyindeki Erenköy'de Tarafsız Bölge'ye girdi.[167] İngilizlerden hiçbir karşı koyuş gelmedi.[168] İngilizler Tarafsız Bölge'nin boşaltılmasını istediklerinde, Mustafa Kemal şöyle dedi: "Şimdiye kadar bana, ilgili hükümetlerle Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında saptanmış herhangi bir tarafsız bölge hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Süvari ve diğer birliklerimizin harekâtları, düşman Yunan Ordusu'nun çekilişini takip mahiyetindedir."[169]

Bu arada bir başka Türk kuvveti de Çanakkale'nin yaklaşık 50 mil doğusunda Biga yönünden Tarafsız Bölge'ye girdi.[170] Türk birliklerinin akını her yönden devam etti ve 29 Eylül'de İngiliz kuvvetleriyle sıcak temasa girdiler. İngiliz mevzilerinin dikenli tellerine ulaşarak onları aştılar. Birkaç el silah atıldı ve iki İngiliz askeri öldürüldü.[171]

Türk birliklerinin Tarafsız Bölge'ye girişiyle aynı gün, İtilafçılar bir ateşkes çağrısı yapma konusunda anlaştılar. M. Franklin-Bouillon İtilaf kuvvetleri adına İzmir'e giderek 28 Eylül'de Mustafa Kemal'le görüştü. Bu görüşmede Mustafa Kemal'e İtilaf dışişleri bakanlarınca imzalanmış, Mudanya veya İzmit'te bir konferans toplanması isteğini içeren bir memorandum sunuldu.[172]

Franklin-Bouillon, Mustafa Kemal'le yaptığı bu görüşmeden sonra, Boğazlar'da gerçek bir Sovyet-Türk askeri işbirliği olasılığı olmadığı ve Türklerin İtilafçıların konferans teklifine sıcak baktığı sonucuna vardı.[173] Ertesi gün, İstanbul'daki İngiliz komutanlığı da benzer bir kanıyı ifade etti.[174] İki gün sonra, 1 Ekim'de, Lloyd George Romanya temsilcisiyle

---

167 Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 25 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 424/254, s. 332, No. 610.

168 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, III, s. 813.

169 General Harrington'dan (İstanbul) Savaş Bakanlığı'na, 27 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7896/E 10195.

170 Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 27 Eylül 1922, *British Documents*, XVIII, s. 104.

171 Lord Curzon'un evinde düzenlenen bir bakanlar kurulu toplantısına ait tutanaklar, 29 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7898/E 10399.

172 Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 2 Ekim 1922; Londra, PRO; FO 371/7897/E 10366. Atatürk, *Speech*, s. 568-69; Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 72 ve 75-79.

173 Poincaire, Curzon ve Galli (İtalya'nın Paris temsilcisi) arasında yapılan bir toplantıdan, 7 Ekim 1922, *British Documents*, XVIII, s. 165-71.

174 Genel Komutanlık'tan (İstanbul) Savaş Bakanlığı'na, 29 Eylül 1922; Londra, PRO; FO 371/7897.

konuşurken yetkiyle teyit ediyordu ki "Sovyet Rusya hâlâ Büyük Britanya ile dostça ilişkiler kurma kaygısındaydı..." ve İngiltere "Rusya üzerindeki nüfuzunu kullanarak onu tarafsız kalmaya ikna etme" gücüne sahipti.[175]

Çanakkale krizi, tam anlamıyla, Mustafa Kemal'in 1922 Eylül'ü sonunda İtilafçıların ateşkes konferansı teklifini kabul etmesiyle sona erdi. Konferans 3 Ekim'de, Bursa'nın kuzeyinde, Marmara Denizi kıyısında küçük, sakin bir liman olan Mudanya'da başladı. Mudanya Konferansı 11 Ekim'de ateşkes antlaşmasıyla sonuçlandı.[176] Anadolu çatışmasında açık savaş dönemine nihayet bir son verilmişti. Çanakkale sorunu, olayların tehlikeli tırmanışı göz önünde bulundurulursa, oldukça barışçı bir sonla noktalandı.

175 İngiliz Başbakanı'yla Romanya temsilcisi M. Diamandy arasında yapılan görüşme, 1 Ekim 1922; Londra, Pro; FO 424/255, s. 43-44, No. 55.

176 Ateşkes Anlaşma'nın Fransızca orijinal metni, Londra, PRO; FO 371/7905/E 11487. Türkçesi için bkz. Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s. 178-81. İngilizcesi için bkz. Mears, *Modern Turkey*, s. 658-59. Mudanya'daki barış görüşmeleri başladığında, Atina'da Venizelosçu subaylar bir darbeyle Kral Konstantin'i devirdiler. Venizelosçular Anadolu'daki feci yenilginin sorumlularını cezalandırmaya söz verdiğinden Konstantin'in yerine II. George geçti.

ALTINCI BÖLÜM

ÇÖZÜM

EYLÜL 1922-AĞUSTOS 1923

Türkiye ne minnettarlık, ne de gücenme duygusunu tanır; onun oluşmuş tek siyasi duygusu korkudur. Bir yüzyıl Rusya'dan korktu ve bizimle dostluk etti; sonra biz Rusya'yla dost olunca, Türkiye Almanya'ya sığınma arayışına girdi; şimdi de bizden korkuyor... Muhtemeldir ki birkaç yıl içinde yine Rusya'dan korkacak ve tekrar Büyük Britanya'ya yönelecek. [H. Nicolson, 3 Ekim 1922][1]

İngilizler Yakındoğu ve Boğazlar'ı ele geçirme çabasına girince, Doğu halkları ilişkilerimize karışınca, ki Lozan'da bunlar söz konusuydu, kendimizi İngilizlerle karşıt kamplarda bulduk. [H. Rakovski, Aralık 1922][2]

Manevi yakınlık üzerine kurulmamış bir *mariage de convenance,* onu gittikçe yok olmaya doğru süren özel uluslararası durumda tarafları bir arada tutamazdı. Türkler Rusya'dan savaş malzemesi, diplomatik destek ve altından başka bir şey beklememişlerdir; onların dilini öğrenmemiş, üniversitelerinde öğrenim görmemiş, mallarını satın almamış veya kültürlerini benimsememişlerdir. Rusya değil, Batı onların ülküsü olarak kalmıştır; girmeye çalıştıkları topluluk Batılı ulusların birliğidir, Üçüncü Enternasyonal değil ve şimdi, Batı ile varılacak bir çözüm yavaş yavaş da olsa gittikçe yaklaşırken Rusya'dan maddi yardım gereksinimi hızla azalıyor, Rusya'yla geçmişteki ilişkilerini anımsamaya başlıyorlar ve geleceğe artan bir huzursuzlukla bakıyorlar. [Arnold J. Toynbee, Haziran 1923][3]

---

1 H. Nicolson'ın memorandumu, Dışişleri Bürosu, 3 Ekim 1922; Londra, PRO; FO 371/7898, s. 220-35.

2 Aktaran Conte, *Christian Rakovski (1873-1941),* s. 218.

3 "Angora and the East", *The Contemporary Review,* Haziran 1923, s. 688.

Lozan Çağrısı

Bir Türk-İngiliz savaşı olasılığı başarıyla bertaraf edilince, savaş dışındaki konulara da bir kez daha göz çevirme olanağı doğdu. Öne çıkan temel konunun, uzun süredir çözüm bekleyen barış sorunu olması doğaldı. Mudanya'daki ateşkes anlaşmasının imzalanmasının ardından, bir barış konferansı için hazırlıklar başladı.[4] İngilizler, "Türklere İtilafçıların samimiyetini göstermek" için, konferansın mümkün olduğunca çabuk -"7 Kasım'la başlayan hafta, eğer olmazsa en geç 14 Kasım'da"- başlaması gerektiğine inanıyorlardı.[5] Bu, Türk-Sovyet ittifakını kırmak ve Türklere, Toynbee'nin deyimiyle, yeni Türkiye'nin yönelmesi gereken "topluluk"un "Üçüncü Enternasyonal değil, Batılı ulusların birliği" olduğunu kanıtlamak için önemliydi. Londra bir "iyi niyet" gösterisiyle Türkiye'yi Sovyet Rusya'nın nüfuz alanından çıkarmayı hedefliyordu.

Büyükada, İstanbul, hatta Üsküdar üzerinde tartışıldıktan sonra, toplantı yeri olarak, birtakım nedenlerle, Lozan seçildi. Her şeyden önce burası tarafsız ve sorunla ilgisi bulunmayan bir ülke olan İsviçre'deydi. Kent ayrıca İstanbul'a giden Doğu Ekspresi hattı üzerindeydi. Kalınacak mükemmel otellere ve kışın bile iyi bir iklime sahipti. Bu durum, uzun ve yorucu görüşme oturumları arasında, diplomatik temsilcilerin yorulan zihinlerini rahatlatacaktı. Son olarak, kentin Avrupa'daki merkezi konumu, yabancı delegelerin geliş gidişini kolaylaştıracaktı.[6]

İlk önemli problem -çağrılar- daha konferans başlamadan çıktı. 20 Eylül'de İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya, Yugoslavya, Japonya, Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Devletler'e Lozan'da toplanmak üzere çağrı gönderildi.[7] Bu, Sovyet hükümetinin yoğun protestolarına yol açtı. Moskova da bir uluslararası konferans bekliyordu; fakat bu, Sovyet Rusya, Kafkas Sovyet cumhuriyetleri ve Ukrayna'nın da doğrudan katılacağı bir konferanstı.[8] Sovyetler ayrıca, yakın bir çözümde önemli rol oynayacak büyük

4 Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s. 450-54.

5 Curzon'dan Lord Hardinge'e (Paris), 12 Ekim 1922, *British Documents*, XVIII, s. 188-91.

6 Lozan 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'yla İtalya arasındaki bir başka barış konferansına da ev sahipliği yapmıştı. Bu konferans 18 Ekim 1912'de Lozan (Oçi) Antlaşması'yla sonuçlanmıştı. (Ahmad, *The Young Turks*, s. 112-13.)

7 Fransa, İngiltere ve İtalya arasında yapılan bir konferansa ait sekreter notları, 20 Eylül 1922, *British Documents*, XVIII, s. 61.

8 Karahan'dan Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan hükümetleriyle Mısır Dışişleri Bakanı'na, 24 Eylül 1922, *DVP*, V, s. 593-95. Ayrıca bkz. "Mr. Gregory'nin (FO Kuzey Bölümü Başkanı) Berzin'le (Sovyet hükümetinin Büyük Britanya'daki temsilci yardımcısı) yapılan bir görüşmeye ait kayıtları", 26 Eylül 1922, *British Documents*, XVIII, s. 102-103.

bir güç oldukları düşüncesiyle de konferansa katılma beklentisindeydi. Sovyet hükümetinin tavrı, resmi yayın organı *Pravda*'da, "Rusya ve Yakındoğu",[9] "Konstantinopolis ve Boğazlar Sorunu",[10] "Türkiye Konferansa Sovyet Rusya'sız Gitmeyecek"[11] ve "Sovyet Rusya'nın Konferansa Katılımı"[12] gibi başlıklar taşıyan bir dizi makale ve resmi bildiri aracılığıyla ifade edildi.

Üstelik Sovyet hükümeti Çanakkale krizi sırasında da, resmen, Türkiye sorununun çözümüne yönelik bir uluslararası konferansa katılma talebinde bulunmuştu.[13] Bu istek, Ankara hükümetinin İtilafçıların barış konferansı için yaptıkları davete 4 Ekim'de verdiği yanıtta da desteklenmişti. Ankara'nın yazısında şöyle deniyordu:

> Bu türden tek önemli sorun Boğazlar'ın gelecekteki kontrolüdür. Bu konuyla yakından ilgili olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın çağrılı olmamasına şaşırdığımızı belirtmeden geçemeyiz; çünkü onların katılımı sadece daha kalıcı bir çözümün sağlanmasına katkıda bulunacaktır ve gelecekte çatışmaya yol açabilecek bütün sorunları gidermek için biz kesinlikle onların davet edilmesini öneriyoruz... ve çağrının onlara konferanstan önce gönderileceğini umuyoruz.[14]

Ankara, doğal olarak, Türklerin ulusal seferberliği boyunca tek müttefiki olan Bolşeviklerin çağrılı olmasını bekliyordu. Bu, Lozan'daki Türk heyetinin İtilaf Güçleri karşısında tümüyle yalnız kalmamasını sağlayacaktı. Türkler "Avrupalı uluslar"ın oluşturduğu "bir birleşik cephe"yle tek başlarına karşı karşıya gelmek istemiyorlardı.[15] Bolşeviklerin katılımı aynı zamanda, bazı kazanımlar için bir gücü diğerine karşı kullanma şansı da verecekti.

Moskova 19 Ekim'de İngiliz hükümetine, önceki notalarına cevap verilmemesinden duydukları şaşkınlığı ifade eden ve Sovyet hükümetini kendi katılımı olmadan alınan kararlarla bir oldubittiyle karşı karşıya bırakma girişiminin onları alınan kararları tanımamak zorunda bırakacağını belirten yeni bir nota gönderdi.[16] Aslında Moskova İngiltere'nin onları dışlamak niyetinde olduğu konusunda önceden uyarılmıştı. Londra'daki

9 *Pravda*, 14 Eylül 1922.
10 *Pravda*, 20 Eylül 1922.
11 *Pravda*, 25 Eylül 1922.
12 *Pravda*, 8 Ekim 1922.
13 Karahan'dan Curzon'a, 12 Eylül 1922, *DVP*, s. 574-77.
14 Rumbold'dan (İstanbul) Curzon'a, 5 Ekim 1922, *British Documents*, XVIII, s. 141.
15 *Türk Tarihi*, IV, s. 126.
16 Çiçerin'in İngiliz ve İtalyan hükümetlerine telgrafı, 19 Ekim 1922, *DVP*, V, s. 621-23.

Sovyet resmi temsilci vekili Berzin, daha önce Moskova'ya, İngilizlerin yakında gerçekleşebilecek bir uluslararası konferansa Sovyet hükümetini çağırmayacağı yönündeki izlenimini aktarmıştı.[17] Eylül başlarında Ankara'dan yazan Aralov da muhtemelen davet edilmeyecekleri sonucuna varıyordu.[18]

Bu arada İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetleri, "Türkiye'yle bir barış antlaşması bağıtlanarak doğudaki savaş durumuna son vermek üzere Lozan'da toplanacak konferansa, adı geçen ülkeyle [Türkiye'yle] fiilen kesin barış durumunda olmayan ülkelerin çağrılı" olduklarını doğruladılar. Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Türkiye'yle olan sorunlarını sırasıyla Moskova, Ankara ve Kars antlaşmalarıyla çözdükleri için, İtilaf hükümetleri bu üç devletin Lozan'da yapılacak tartışmaların tarafı olmadıklarını savunuyorlardı.[19]

Durum, verilen bir tavizle çıkmaza girmekten kurtarıldı. Sovyet delegasyonunun, sadece Boğazlar sorununun tartışılmasında yer almak üzere, Lozan Konferansı'na katılmasına izin verilecekti. Böylece 27 Ekim 1922'de Sovyet hükümetine resmi bir çağrı iletildi.[20]

Aynı gün Lenin *Observer* ve *Manchester Guardian*'ın Moskova'daki muhabirlerine bir açıklama yaptı. İngilizlerin Sovyet hükümetinin konferansa tam katılımı konusundaki isteksizliğini "insafsız bir yaklaşım" olarak niteleyen Lenin bu koşullarda Krasin-Urquhart Anlaşması'nı onaylamanın imkânsız olduğu uyarısında bulundu. Lenin bunun "tüm işçi ve köylü kitlesinin duyguları... nın... doğrudan ifadesi" olduğunu belirtiyordu.[21]

Bu bağlamda, eylül başlarında Krasin-Urquhart Anlaşması hakkındaki

17 Berzin'den Karahan'a, 27 Eylül 1922, *DVP*, V, s. 598.

18 Aralov'dan Çiçerin'e, 5 Ekim 1922; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op : 7, Pap : 8, Por.: 11.

19 Curzon'dan Peters'a (Moskova), 10 Kasım 1922, *British Documents*, XVIII, s. 248-49. (Mr. Peters - Temmuz 1921'den sonra Rusya'daki İngiliz Ticari Misyonu temsilci yardımcısı.)

20 Mr. Peters'tan (Moskova) Curzon'a, 27 Ekim 1922, *British Documents*, XVIII, s. 211-12.

21 27 Ekim 1922'de *Observer* ve *Manchester Guardian* gazetelerinin Moskova'daki muhabiri M. Farbman'a verilen mülakat, Lenin, *Collected Works*, XXXIII, s. 387-88. Krasin'in saygınlığı anlaşmanın onaylanmamasıyla birkaç kez yara aldı. Urquhart İmtiyazı'nın onaylanmasına yönelik kişisel öneride bulunmuş olmasından dolayı Krasin Nisan 1923'teki Yirminci Parti Kongresi'nde sert eleştiriler aldı. Öte yandan Urquhart bölgede iş yapma isteğindeydi. Bolşeviklerle anlaşmasının sekteye uğramasının ardından doğduğu yer olan Türkiye'ye döndü. Ocak 1923'te, Lozan'daki görüşmeler sürerken, Urquhart Ankara'da demiryolları ve maden alanlarında geniş haklara sahip bir şirket kurdu. (Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, s. 55-56.)

haberlerle oluşan önceki kanaatin, aniden, fazla iyimserlik olduğunun ortaya çıkması ilginçtir. Belki Bolşeviklerin Batı'yla ilişkilerine hâlâ değer verdiği doğruydu, fakat onlar tek taraflı uzlaşmalardan yana da değillerdi; karşılık olarak kendileri de bir şeyler elde etmek istiyorlardı. Türkiye sorununun çözümünde merkezi bir rol, Bolşeviklere peşine düşülmeye değer bir yatırım gibi görünüyordu. Moskova Krasin-Urquhart Anlaşması'nın onaylanması konusunu açıkça politik amaçlarla kullandı. İzleyen aylarda Sovyet liderleri, sürekli, bu onaylamamanın doğrudan İngiltere'nin Türkiye sorununda Sovyet Rusya'ya karşı takındığı düşmanca tavırdan kaynaklandığını ve İngiliz-Sovyet ticari ilişkilerinin gelişmesi yönünde bir umudun ancak İngiliz hükümetinin tavrı değiştiği zaman söz konusu olabileceğini savundular.[22]

Lozan davetinin alındığı ve konferansın açıldığı tarihler arasında Moskova'da düzenlenen Komintern Dördüncü Kongresi, Bolşevik liderlerinin Türkiye sorunu konusunda ne kadar duyarlı olduklarını gösterdi.[23] Yakında gerçekleşecek barış konferansı, kongre gündeminin ana konularından biriydi. İki toplantı sorunun görüşülmesine ayrıldı ve yakındaki barış konferansı delegelerce ayrıntılı bir biçimde tartışıldı. Bu tartışmalarda, Türk-Sovyet dayanışmasının bu kritik dönemeçteki önemi vurgulandı; İngiliz-

ler ve müttefiklerinin emperyalist politikaları sert bir dille eleştirildi.[24]

Gerilen Dostluk

Komintern Dördüncü Kongresi'nin gündemindeki Türkiye'yle ilgili tek madde barış konferansı değildi. 19 Kasım'da yapılan 18. oturumda, Türkiye Komünist Partisi delegasyonunun önde gelen üyesi Orhan (Sadrettin Celal), Ankara hükümetinin komünistlere karşı acımasız bir baskı kampanyası başlatmış oluşundan yakındı. Celal, Kemalist hükümetin son anti-komünist kampanyasının, doğrudan, barış düzenlemeleri arifesinde Türk ulusçu politikasının yönelimlerindeki ciddi bir değişimle bağlantılı olduğunu savunuyordu. Ona göre, Yunan ordusu karşısında zafere ulaşan Kemalistler, şimdi Batı'ya, Sovyet Rusya'yla ve onun ideolojisiyle (komünizm) hiçbir ortaklıkları olmadığını kanıtlama kaygısındaydılar.[25]

Gerçekten de, 30 Ağustos'taki Kemalist zaferinden 20 Kasım'da Lo-

---

22 Martin, "Urquhart İmtiyazı ve İngiliz-Sovyet İlişkileri", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, No. 20, s. 566.

23 Komintern Dördüncü Kongresi'ndeki bazı toplantılara ait tutanakların İngilizce çevirileri, SIS Raporu, 13 Aralık 1922; Londra, PRO; FO 371/8180.

24 *Bulletin of the IVth Congress of the Communist International*, XVI (25 Kasım 1922), Moskova, s. 27-31.

25 *Bulletin of the IVth Congress of the Communist International*, XVII, s. 27-31.

zan Konferansı'nın açılışına kadar geçen üç aydan daha kısa zaman diliminde, Anadolu'daki sol ve komünist faaliyetler şiddetle bastırıldı ve adeta tümüyle bitirildi. Bu süreçte Aralov Türk komünistlerine yönelik zulüm konusunda Ankara'daki yetkililerle sürekli bir boğuşma içindeydi. Kemalistler komünistlerin halka açık toplantılarına izin vermiyor, Aralov'un protestolarına da aldırmıyorlardı. Kasım ortalarında 200'den fazla komünist tutuklandı, birkaç işçi örgütü kapatılarak liderleri cezaevine kondu.[26]

Moskova Türkiye'de yükselen bu anti-komünist dalgayı artan bir endişeyle izliyordu. Batı Anadolu'daki Kemalist zaferin hemen ardından, Komintern Doğu Bürosu sekreteri Türkiye'de değişen politik şartları anlatan bir bildiri yayımladı. Bildiride, Kemalist yönetimin yaygın, anti-komünist bir devrimci avına giriştiği belirtiliyordu. Komintern ayrıca, İstanbul'un Türk kuvvetlerince, eli kulağında olan, ele geçirilmesi konusunda da endişeliydi; çünkü Kemalist polisin oradaki tüm komünist ve sol faaliyetlere de son vereceğini düşünüyorlardı. İstanbul komünistleri, İtilaf işgali altında, mecalsiz Osmanlı hükümetinin etkisizliği ve İtilaf polisinin dil ve yerel koşullara ilgisizliği, belki de yetersizliği sonucunda ilerleme kaydetmişlerdi. Bu gruplaşmalar şimdi Ankara hükümetinin daha deneyimli ve kararlı polis gücüyle yüz yüze geleceklerdi.[27] Türkiye'den ulaşan rahatsız edici haberler karşısında, Komintern başkanı Zinovyev 14 Kasım'da önde gelen Bolşevik liderlere (Lenin, Trotskiy, Radek ve Buharin) Türk komünistlerine yönelik zulmün durdurulması için harekete geçmeye çağıran bir mektup gönderdi.[28]

Rahatsızlık verici olmalarına karşın, bunlar Bolşeviklerin beklemediği gelişmeler değildi. Kemalist hareketin Batı'ya olan güçlü yönelimi ve ulusçu liderliğin katı anti-komünizmi 1920-21 kışından, yani Ankara hükümetinin komünistlere karşı bir başka sert kampanyaya giriştiği dönemden bu yana Moskova'ca iyi biliniyordu. Aralov, anılarında, 1920 sonlarında Ankara'daki göreve gidişi öncesinde Lenin'in kendisine Mustafa Kemal hakkında söylediklerini anlatır. Lenin Mustafa Kemal'in bir devrimci değil, bir "oportünist" olduğunu ve en yüksek teklifi verenin onu elde edeceğini düşünüyordu. Bolşevik liderlere göre, Türk ulusçuları hakkında serap görmenin anlamı yoktu.[29] Bununla birlikte, Bolşevik strateji

26 *age.*

27 Komünist Enternasyonal Enformasyon Bülteni, Doğu Bürosu Sekreteri, 21 Ekim 1922; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 3, D.: 629.

28 Zinovyev'den Lenin, Trotskiy, Radek ve Buharin'e, 14 Kasım 1922; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 3, D.: 141.

29 Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, s. 38.

mümkün olan her fırsatı kullanmayı öngörüyordu. Bu pragmatik yaklaşım daha sonra Bagirov'un yazdığı bir kitapta anlatıldı. Bagirov, Anadolu'daki askeri tehlike devam ettiği sürece Ankara'nın Sovyet askeri ve diplomatik desteğine güvenmek zorunda olduğunu Bolşeviklerin bildiklerini ve bunun da onlara yettiği saptamasını yapar. Bolşevikler Batı'nın Yakındoğu'daki nüfuzunu dengelemek için Kemalist harekete yardım etmekte kararlıydılar.[30]

Türklerin Anadolu mücadelesinde askeri zaferi kazanmasıyla birlikte, Sovyet yardımının Ankara'nın gözündeki yaşamsal önemini kaybettiği daha da açığa çıktı. Yunanlılar aradan çıkınca Ankara Batı'yla uzlaşma arayışına girdi.

Türklerin Anadolu'da Yunanlılar karşısındaki nihai zaferinin ardından, ulusçu başkentteki Sovyet misyonu Moskova'ya Türk politikasında açık bir değişiklik görüldüğünü bildiren bazı raporlar gönderdi. Moskova, Sovyet hükümetinin Lozan'da bir tecrit durumuyla yüz yüze gelmesi olasılığına karşı uyarıldı. Ankara'daki Sovyet misyonu ayrıca, çözüme ulaşmamış birkaç ortak soruna da dikkat çekiyordu. Doğu Anadolu'da Türk yönetimi altında yaşayan Molokan azınlığın sorunu hâlâ bir sonuca ulaştırılamamıştı. Ve oldukça fazla Türki dilli topluluğun yaşadığı Kafkasya ve Orta Asya'da anti-Sovyet bir Türki-Müslüman hareketi olasılığı da her zaman söz konusuydu.[31]

Ankara'nın mesafeliliği, Moskova İzmir'de bir konsolosluk açma talebinde bulunduğunda açıkça su yüzüne çıktı. İzmir'in eylül başlarında Türk kontrolü altına girmesinin peşinden Aralov kenti ziyaret etmek ve orada bir konsolosluk açmak istedi. Fakat bütün ısrarına rağmen Türk yetkilileri onu kente davet etmediler. Sovyet temsilcisi Türklerden, Moskova'nın İzmir'de konsolosluk açma talebi konusunda resmi bir yanıt da alamadı. 4 Kasım'da İsmet Paşa'yla görüşen Aralov, İzmir'de neredeyse bütün Batılı devletlerin temsilciliklerinin açılmış olması gerçeğini vurgulayarak konuyu ona açtı. İsmet Paşa açık bir yanıt vermekten kaçınıp konunun yakın bir gelecekte ele alınacağını söyledi.[32]

Türkiye'den ulaşan bütün olumsuz raporlara karşın, Sovyet liderleri bunun oyunun sonu olmadığı görüşünü koruduular. Onlar hâlâ, tüm ta-

---

30 Bagirov, *Iz istorii sovetsko-turetskikh otnoşeniiy v 1920-1922 godakh*, s. 94.

31 Aralov'dan (Ankara) Çiçerin'e, 5 Ekim 1922; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 7, Pap.: 8, Por.: 11. Rosenberg'den (Ankara) *Narkomindel*'e, 15 Ekim 1922; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 7, Pap.: 8, Por.: 7. Komintern (Doğu Bürosu) Enformasyon Bülteni, 21 Ekim 1922; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 3, D.: 629.

32 Aralov'dan (Ankara) Çiçerin'e (Moskova), 4 Kasım 1922; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 7, Pap.: 8, Por.: 11.

raflarca kabul edilecek doyurucu bir çözümün zaman gerektirdiği ve kendi aktif girişimlerinin nihai sonucu belirleyebileceği inancındaydılar. Ankara'yı gücendirmeyi, hatta sinirlendirmeyi, politik olarak akıllıca görmüyorlardı. Böylece Moskova, anti-komünist kampanyaya karşı sert bir protesto göndermemeyi seçti ve İzmir'de konsolosluk açma teklifinden bir daha söz etmedi. Sovyet yönetimi ek olarak, Türkiye'deki temsilcilerine daha yatıştırıcı bir tutum benimseyerek Ankara hükümetiyle ilişkileri belirli bir düzeyde tutmalarını salık verdi. Ankara'daki misyona yerel komünistlerin etkinliklerine doğrudan karışmanın uygun olmadığı söylendi. Bu ihtiyatlı yaklaşımını bir adım daha ileri götüren Moskova, Türk komünistlerinin "ölçüsüz maceracılığını" eleştirerek onları Ankara'da gereksiz yere şüphe ve anti-Sovyet duygulara neden olmakla suçladı.[33]

Aralov, Kemalist hükümetin "arkasından" herhangi bir komploya karıştığı yolundaki söylentileri kesin olarak reddetti. Ankara hükümetinin anti-komünist politikasının tümüyle farkında olan Aralov hâlâ, Türk hükümetinden elde edilecek en küçük bir ayrıcalığın bile Sovyetler'in bölgedeki uzun vadeli çıkarları açısından büyük önemi olacağına inanıyordu. Anılarında da, Türkiye'nin coğrafi konumunun -Sovyet devletinin nazik güney sınırlarının güvenliği açısından her zaman önemliydi- Bolşeviklerin Ankara'yla ilişkilerine özel bir anlam kazandırdığını ve Türkleri önemsiz sebeplerle gücendirmek istemediklerini tekrarlar.[34]

Komintern Yürütme Komitesi de benzer bir yaklaşımla, Mudanya Mütarekesi'nden iki hafta önce, "Türkiye'nin erkek ve kadın işçileri"ni İngiltere'nin öncülük ettiği Batı emperyalizmine karşı mücadelede bağımsızlık hareketinin "burjuva-milliyetçi liderliği"ne verdikleri desteği sürdürmeye çağıran bir bildiri yayımladı.[35] Bu politika Komintern Dördüncü Kongresi'nde, Doğu Sorunu görüşmelerinde de yinelendi. Kemalist yönetim komünistlere karşı yürüttüğü kampanyadan dolayı eleştirilmekle birlikte, Batı emperyalizmine karşı verilen ulusal bağımsızlık mücadelesinin bundan daha önemli olduğu vurgulandı. Türk komünistlerinden, uygun bir barışçıl çözüm sağlanması için Ankara hükümetine koşulsuz destek vermeleri istendi.[36]

---

33 Çiçerin'den Aralov'a (Ankara), 3 Kasım 1922; Moskova, AVP; Fond: Yakındoğu, Op.: 7, Por.: 4, Pap.: 8; "Lozan Görüşmeleri Üzerine Genel Gözlem"den, Çiçerin, 20 Şubat 1923; Moskova, TsPA; Fond: 5, Op.: 1, D.: 1990.

34 Aralov, S., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, s. 173-74.

35 "Türk Milletine Sulh, Avrupa Emperyalizmine Karşı Muharebe", Üçüncü (Komünist) Enternasyonal, 11 Ekim 1922, *Ziya*, s. 1.

36 Sadrettin Celal, Komintern Dördüncü Kongresi, 20. oturum (23 Kasım 1922), *Bulletin of the IVth Congress of the Communist International*, XX, s. 11-15.

Görüşmeler

Sovyet hükümeti Türk komünistlerini dizginlemeye ve nazik dengeyi korumaya çalışırken, İngilizler görüşmelere hazırlanıyorlardı. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimini izleyen üç yıllık zaman diliminde, Türkiye sorununun Yunan ordusunun askeri operasyonlarıyla çözülebileceğini düşünmüştü. Bu politika, Yunan ordusunun 1921 bahar aylarındaki ilk başarısız seferinden sonra sarsıntıya uğradı; fakat İngiliz hükümeti, politikasında kökten bir değişiklik yapmaya istekli değildi. Kemalistlerin İngilizleri bir Türk-İngiliz işbirliğinin bölgedeki İngiliz çıkarlarının selameti açısından daha büyük bir garanti olduğuna ikna etme yönündeki bütün çabalarına karşın, Lloyd George hükümeti 1922 Ağustos'una kadar, Yunanlıların Anadolu'da kesin bir zafer kazanacağı umuduyla, Yunan yanlısı politikasını taviz vermeden sürdürdü. Yunanlıların Türkiye macerasında başarısızlığa uğradıkları artık su götürmez hale gelince, Lloyd George hükümetinin Türk karşıtı duruşu da kesin bir darbe yedi.

Kasım sonlarında Lloyd George iktidardan düştü. O ve siyasi yandaşları, seçim tarihini 15 Kasım olarak programlayan Muhafazakâr Parti Konferansı'ndan erken davranarak 28 Ekim'de bir genel seçim yapmayı planlamışlardı. Fakat bu, daha sonra, 19 Ekim'de Carlton Club'da yapılan 1922 komite toplantısı tarafından engellendi. 23 Ekim'de, Lloyd George'un düşüşünden dört gün sonra, Andrew Bonar Law yeni bir hükümet kurma ve kasım ortasında yapılacak genel seçimi düzenleme görevini üstlendi. Curzon yeni hükümette tekrar dışişleri bakanlığına getirildi ve Lozan'daki görüşmeleri yürütme görevini aldı.[37]

Lloyd George'un hükümetten, yalnızca Yunan-Türk politikasında uğradığı başarısızlıktan dolayı düştüğünü iddia etmek durumu çok basitleştirmek olurdu. Hem içerde, hem de uluslararası alanda çok fazla sorun vardı, İrlanda, Mısır'da gittikçe artan güçlükler, kömür grevinin etkileri, Sovyet Rusya'yla olan sorunların durumu, bunların hepsi ciddi bir ilgi gerektiriyordu. Bütün bunların hiçbiri ne tarihî 1922 komite kararını açıklayabilirdi, ne de onları bir önem sırasına koymak kolaydı. Muhafazakâr (*Troy*) parlamenterler, bütün bu baskıları, icraatlarını temize çıkarmak için, Anadolu girişiminin iflas etmesiyle birleştiriyorlardı. Türkiye sorunu-

37 335 Muhafazakâr parlamento üyesinin 273'ü koalisyonda kalıp kalmamayı tartışmak üzere Londra'da Carlton Club'ta toplandı. Toplantıya katılanlardan 185'i Lloyd George'dan desteğin çekilmesi yönünde oy verdi. Sadece 88 kişi koalisyonun devamını istedi. (Gilbert, *Churchill*, s. 453; Morgane, *Consensus and Disunity*, s 280-356. Ayrıca bkz. Kinnear, *The Fall of Lloyd George*, Ek I: "The Carlton Club Meeting", s. 221-42.)

nun çözümünde ise, değişiklik, Curzon'un Lozan'daki işinin daha kolay olacağı anlamına geliyordu: "Artık başbakanının, arkasından entrika çevireceği ihtimalinden korkmasına gerek kalmamıştı."[38]

İngiltere'nin Yakındoğu politikasındaki değişiklik, Lloyd George'un iktidardan düşüşüyle aynı gün, Genelkurmay tarafından da bir memorandumla doğrulandı. Memorandumda şöyle deniyordu:

> Türk gücünün yeniden ayağa kalkışını dikkate almak zorundayız; yeni Türkiye'ye ülkesinde düzeni yeniden kurma ve toprağını savunma şansı verecek olanaklı her şeyi yapmak kesinlikle lehimize olacaktır. Türkler nüfusça küçük bir ulustur ve potansiyel düşmanlar tarafından adeta kuşatılmışlardır... Bununla birlikte, kader onları dünyanın en imrenilen bölgelerinden birine yerleştirmiştir ve eğer Yakındoğu'da bir barışa ulaşacaksak, onlar bunu savunacak güçte olmalıdırlar. Onlar Britanya İmparatorluğu'nun yaşamsal önem taşıyan hiçbir yerine saldıramazlar (ne Irak, ne de Filistin böyle görülebilir), bu yüzden, Genelkurmay'ın bakış açısına göre, onlarla ilişkilerimiz dostça olduğu sürece, onları askeri açıdan güçlendirmek Majesteleri'nin Hükümeti'nin -tersi bir durumdan daha fazla- yararına olacaktır.[39]

Böylece Lozan Konferansı yeni bir İngiliz hükümeti, Ankara'nın İngilizleri etkilemeye yönelik sıcak yaklaşımı ve ardından Bolşeviklerin görünüşü kurtarmak için yine sıcak tavrı ile başladı. Konferans sekiz aydan fazla sürdü -20 Kasım 1922'de açıldı ve 24 Temmuz 1923'te barış antlaşmasının imzalanmasıyla sona erdi. Görüşmelere 4 Şubat 1923'te ara verildi ve 23 Nisan 1923'te tekrar başlandı. Lozan görüşmeleri sırasında İngilizlerin hedefi Sovyet kontrolü altındaki toprakların yanı başında etkin bir tampon işlevi görebilecek bir Türk devletinin ortaya çıkışını kolaylaştırmaktı. Sovyet-Türk ortak duruşunu bozacak her şeyi yapmak gerekli ve meşru görülüyordu. Bu maksatla İngiliz delegasyonunun başkanı Curzon Türklerle doyurucu bir çözüme vararak Bolşevikleri tecrit etmeyi amaçlıyordu.[40]

Konferansın açılışıyla birlikte, en azından 1830'lardan beri bölgeyle en yakından ilgilenen iki devlet olan İngiltere ve Rusya arasındaki rekabet de kendini açıkça dışa vurdu. Boğazlar sorunu, geçen yüzyılda olduğu gibi, iki ülke arasında bir kez daha önemli bir anlaşmazlık konusu oluşturdu ve İngilizlerle Ruslar arasındaki problemlerin Türklerle İtilafçılar arasındakilerden daha ciddi olduğunu gösterdi. Konu aralık başlarında Böl-

38 Busch, *Mudros to Lausanne*, s. 360. Lloyd George'un düşüşüne yol açan gelişmelerin detaylı bir anlatımı için bkz. Kinnear, *The Fall of Lloyd George*.

39 İtilafçılarla Türkiye arasında yeni antlaşma teklifi hakkında Genelkurmay memorandumu, Savaş Bakanlığı, 19 Ekim 1922, *British Documents*, XVIII, s. 984-89.

40 Nicolson, *George Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, s. 282.

gesel ve Askeri Komisyon'da tartışıldı.[41] Konferans Türk Boğazları sorununda iki temel tezle karşı karşıya geldi. Birincisi, Boğazlar'dan geçiş ve seferlerin uluslararası bir yönetim altında olması ilkesini sürdürmeyi hedefleyen İngiliz yaklaşımıydı. Bu, özde İngiliz deniz kuvvetlerinin bölgedeki hâkimiyetinin korunması anlamına geliyordu. İkinci yaklaşım, Türk egemenliğini öngören, fakat Boğazlar'ın yabancı savaş gemilerine açık olmasını savunan ve Karadeniz'in bir Sovyet *mare clausum*'una (iç denizine) dönüşmesinin yolunu açacak olan Sovyet teziydi.

Boğazlar sorunu üzerine hem İngiliz, hem de Sovyet yaklaşımları, her iki ülkenin Birinci Dünya Savaşı öncesi yaklaşımlarına tersti. 1915'e kadarki İngiliz politikası, İngiliz Akdeniz filosunun Karadeniz'e girebilmesinden (Boğazlar'ın serbestliği) daha çok Rus Karadeniz filosunun Akdeniz'den uzak tutulması hedefine yönelikti. 19. yüzyıl boyunca süren, Boğazlar'ın açık olmasından daha çok kapalı tutulması yönünde baskı yapma eğilimi, önemli bir nedenle açıklanabilirdi. Rusya'nın Boğazlar'da gözü olduğu ve İngiltere bu güçlü arzunun gerçekleşmesine karşı çıktığı sürece, Osmanlı sultanının bir Rus saldırısı durumunda koruma için yüzünü İngiltere ve Fransa'ya dönmesi kaçınılmazdı. 1841 Sözleşmesi sultana, eğer Türkiye savaştaysa yabancı savaş gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni verme hakkı tanıyordu. Böylece, 19. yüzyıl süresince, sultanın herhangi bir Rus saldırısı durumunda Çanakkale Boğazı'nı, hatta İstanbul Boğazı'nı da, İngiliz filosuna açacağı neredeyse kesin bir gerçek olarak kabul edildi. Boğazlar'ın kapalı tutulması politikası, Osmanlı hükümdarının bir son çare olarak, Kırım Savaşı'ndaki gibi, İngiliz donanmasının girişine izin vereceği düşüncesinden hareketle oluşturulmuştu.

Türkiye'nin bu konudaki politikası Birinci Dünya Savaşı sırasında kökten bir değişim geçirmişti. 12 Ağustos 1914'te Osmanlı İmparatorluğu, Alman savaş kruvazörü "Goeben" ve hafif kruvazörü "Breslau"nun Çanakkale Boğazı'ndan geçişlerine ve Haliç'e sığınmalarına izin vererek Boğazlar Sözleşmesi'ni ihlal etti.[42] Boğazlar'ın kapatılmasının -ticari anlamda bile- ardından ve Gelibolu seferi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi konumunun ona derhal bir blokaj fırsatı verdiğini gören İngiliz hükümeti, savaş hedeflerinden birinin bu yaşamsal koridoru Osmanlı kontrolünden çıkarmak olması gerektiği sonucuna vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesiyle birlikte ortaya çıkan Boğazlar'ın serbest-

41 Curzon'un tümüyle önemli Bölgesel ve Askeri Sorunlar Birinci Komisyonu başkanlığını nasıl üstlendiğinin detaylı bir anlatımı için bkz. Dakin, "Lord Curzon's policy towards Greece", *Essays in Memory of Basil Laurdas*, s. 552-53.

42 Bu sürecin ayrıntılı bir anlatımı Vat, *The Ship That Changed The World*'da yer alır.

liği yaklaşımı, İngiliz hükümetinin, sultanın İngiliz donanmasının Karadeniz'e geçişini bir daha asla engeleyememesini sağlama yönündeki kararlılığını yansıtıyordu. İngiliz politikasındaki değişikliğin başka ve daha pragmatik bir nedeni de vardı. Lozan Konferansı döneminde Sovyet donanması yok denebilecek bir haldeydi. Karadeniz'deki Rus gemilerinin çoğu Wrangel ve daha sonra da Fransızlar tarafından ele geçirilmişti. Boğazlar'a giriş serbestliği İngilizler ve müttefikleri için Sovyetler Birliği'nin güney sınırlarını sürekli, ciddi bir baskı altında tutma olanağı anlamına geliyordu.[43]

Öte yandan Rus çarları 19. yüzyıl süresince yayılma amacıyla Akdeniz'e açılmayı kuruyorlardı. Buna karşın şimdi Moskova sadece kendi yurdunda huzur içinde olmak ve kendini güney kıyılarında gelişebilecek saldırılardan korumak isteğindeydi. Lenin 1922 Ekim'i başlarında bir gazete röportajında Sovyet hükümetinin programını "Boğazlar'ın savaş ve barış dönemlerinde tüm savaş gemilerine kapatılması" olarak tanımlıyordu. Bu, Sovyet devletinin güvenliği açısından zorunlu görülüyordu. Boğazlar sorununda Lenin minimalist bir yaklaşımı tercih ediyordu: "Genel vaatlerin, verilen büyük sözlerin ve tumturaklı formüllerin çok az değeri olduğunu görmeli ve barışa götürecek en basit, en açık karar ve yollara ulaşma olanağını zorlamalıyız."[44] Lozan'daki görüşmeler sırasında Çiçerin[45] Boğazlar'ın ticari seferlere ve askeri olmayan deniz ulaşımına tamamen açık olmasını talep etti.[46] Buna karşın, Karadeniz'de sürekli bir barış için, Boğazlar'ın, Türkiye dışındaki tüm ülkelerin bütün askerleri ve uçaklarına kapatılmasını savundu.[47] Curzon alayla, Çiçerin'in kendini "Türklerden daha Türk" bulduğunu not etti.[48]

Türk heyeti ise, kendi payına, Curzon'a el altından, Türk toprak taleplerini destekleyecek İtilaf tekliflerine onay vermeye hazır olduklarını bildirdi.[49] Türk hükümeti, İngiliz çözüm koşullarının yanında yer alıyor-

---

43 Mr. H. G. Nicolson'ın "Boğazlar'ın Serbestliği" hakkındaki memorandumu, Dışişleri Bakanlığı, 15 Kasım 1922, *British Documents*, XVIII, s. 974-83.

44 Lenin, "*Observer* ve *Manchester Guardian* muhabiri Michael Farbman'a verilen mülakat", 27 Ekim 1922, *Collected Works*, XXXIII, s. 383-89.

45 Georgi Çiçerin'e göre Rus delegasyonu Ukrayna dışişleri komiseri Rakovski, Gürcistan dışişleri komiseri Polycarpe Mdivani ve Roma'daki Sovyet resmi görevlisi Vatslav Vorovskiy'den oluşuyordu.

46 *Izvestiya*, 14 Aralık 1922.

47 Bilsel, "International Law in Turkey", *American Journal of International Law*, XXXVIII, 4 (Ekim 1944), s. 550-52.

48 Aktaran Conte, *Christian Rakovski*, s. 225.

49 Curzon'dan (Lozan) E. Crowe'a (Londra), 6 Aralık 1922, *British Documents*, XVIII, s. 370-71.

du; çünkü onlar Karadeniz'de Türklerin Sovyet gücü karşısında güvenliğini sağlayacaktı. Türkler özellikle, diğer ülkelerin savaş gemilerinin girişinin yasaklanması durumunda kendilerini Karadeniz'de Sovyet donanmasıyla karşı karşıya bulma olasılığından rahatsızdılar. Eğer Karadeniz bir Sovyet gölü haline gelirse, Sovyet donanması hem Karadeniz'i, hem de Boğazlar'ı kontrolü altına alabilirdi. Türkiye'nin tarihten aldığı bir ders vardı: Karadeniz'de güç dengesinin korunması için diğer Avrupalı savaş gemilerinin varlığı gereklıydi. Bu yüzden Türkler İngilizlerin Karadeniz konusundaki, Sovyetler'e ters teklifini desteklemeye hazırdı.[50]

Sovyet delegasyonunun ilk üyesi Vorovskiy Lozan'a vardığında, Türk heyetinin[51] başkanı İsmet Paşa'yla[52] İngiliz tekliflerine karşı ortak bir politika sağlama amacıyla görüştü. Bu toplantıyla ilgili bilgi veren *Pravda* "Vorovskiy'in İsmet Paşa'yla görüşmesi Londra'da güçlü Rus-Türk ortaklığının bir kanıtı olarak görüldü" diye yazıyordu.[53] Buna karşın Türk temsilcisi aynı fikirde değildi. İsmet Paşa 2 Aralık 1922'de Ankara'ya gönderdiği raporunda, Sovyet politikasını desteklemenin Türkiye'yi tecrit edeceğine ve Batılı devletlerle varılacak bir çözümü tehlikeye atacağına dair inancını belirtiyordu.[54]

Türklerin bazı ufak değişiklikler yapılması koşuluyla İngiliz teklifini kabule hazır olduğu açığa çıkınca, Sovyet delegasyonu kendini konferansta hem yalnız, hem de Sovyet politikasının dayandığı ana argümandan mahrum kalmış bir halde buldu. Sovyet hükümeti Türkleri, Türkiye'yi İngiliz emperyalizminin boyunduruğu altına sokacak bir teslimiyetçilikle

---

50 Türk duruşu için bkz. İsmet Paşa'nın (Lozan) BMM'ye (Ankara) telgrafı, 5 Aralık 1922, *Lozan Telgrafları, I*, No. 82, s. 167-70.

51 Türk delegasyonu İsmet Paşa dışında halk sağlığı vekili ve Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur, eski maliye vekili ve Trabzon milletvekili Hasan Bey, Adana milletvekili Zekai Bey, Saruhan milletvekili Celal Bey, Diyarbakır milletvekili Zülfi Bey ve Burdur milletvekili Veli Bey'den oluşuyordu. (Soysal, *Dış Politika ve Parlamento*, s. 93; Grew, *Turbulent Era*, I, s. 481.)

52 Bazı yazarlar, özellikle Vere-Hodge, Türk ulusçuları "onun [İsmet Paşa] Lozan'da baş delegelik gibi önemli bir göreve getirilmesinde hemfikirlerdi" tespitinde bulunurlar. (*Turkish Foreign Policy*, s. 38). Bununla birlikte bazı görgü tanıklarına göre, sadece 34 yaşında olan İsmet Paşa'nın Türk heyetinin liderliğine atanması kendisi dahil herkes için sürpriz olmuştu. "Bu karar bizzat Mustafa Kemal tarafından alınmıştı"; kısmen İsmet Paşa'nın en bağlı ve güvenilir kişi oluşundan, fakat aynı zamanda dönemin başbakanının (Rauf Bey) bir İngiliz dostu olarak bilinmesi ve hariciye vekilinin (Yusuf Kemal) de fazla Sovyet yanlısı olmasından dolayı. ("Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, IV, s. 19.

53 *Pravda*, 28 Kasım 1922.

54 İsmet Paşa'dan (Lozan) Ankara'ya, 2 Aralık 1922, *Lozan Telgrafları*, I, No. 68, s. 159

suçladı. Türk yaklaşımının üstelik savunulamaz bir duruş olduğu, çünkü 1921 Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması'nın ihlali anlamına geldiği savunuldu. Sovyet delegasyonu İsmet Paşa'yı, "savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesinin kabulü, Karadeniz devletlerine karşı düşmanca bir harekettir, diye uyardı.[55]

Türk heyetini ikna etme çabalarında başarısız olan Sovyetler, böylece yalnız kaldı. Devam eden tartışmaların ardından konferans, ticari gemilere savaş ya da barış döneminde Boğazlar'dan geçiş serbestliği sağlanmasına karar verdi. Bunun yanı sıra, barış döneminde, tüm savaş gemilerinin geçiş serbestliği de garanti altına alınacaktı. Fakat bununla birlikte şuna da karar verildi:

> Herhangi bir devletin Boğazlar'dan Karadeniz'e göndereceği azami güç, bu geçiş sırasında kıyı devletlerinin Karadeniz'de bulunan en güçlü filosundan daha büyük olmayacaktır; fakat Devletlerin her zaman, her koşulda, hiçbiri 10.000 tonun üzerinde olmaması şartıyla, üç gemiyi aşmayacak bir kuvveti Karadeniz'e gönderme hakları saklı kalacaktır.[56]

Kararlaştırılan diğer koşullar, bir Uluslararası Boğazlar Komisyonu kurulması ve Çanakkale ve İstanbul boğazlarının askerden arındırılmasıydı. Boğazlar üzerine sözleşme taslağı 1 Şubat 1923'te konferans tarafından onaylandı.[57] Sonuçta Lozan Antlaşması'yla aynı gün, 24 Temmuz 1923'te, imzaların atıldığı Lozan Boğazlar Sözleşmesi'yle Türkiye, İstanbul ve Gelibolu yarımadasında bir garnizon bulundurma hakkı kazanıyordu. Sözleşmenin 1. maddesinde ise şöyle deniyordu: "Anlaşmanın Yüksek Tarafları, aşağıda 'Boğazlar' genel terimi altında toplanan Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'ndan deniz ve hava yoluyla transit geçiş ve seyrüseferin serbest olduğu ilkesini kabul ve ilan ederler."[58]

Boğazlar'ın askerden arındırılan bölgesi, Asya ve Avrupa kıyılarıyla Gelibolu yarımadasını kapsayan yaklaşık 75 mil uzunluğunda bir alandı. Bölge İstanbul Boğazı boyunca 9 mil uzanıyordu. Askerden arındırılan bölgede, İstanbul'da 12.000 kişilik bir garnizonun korunması dışında,

---

55 Lozan'daki Sovyet delegasyonunun Karahan'a telgrafı, 23 Aralık 1922, *DVP*, VI, s. 111-2.

56 Dontas, *Greece and Turkey*, s. 164.

57 İsmet Paşa'dan başbakanlık kalemine (Ankara), 2 Şubat 1923, *Lozan Telgrafları*, I, No. 481, s. 482. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin ömrü sadece 13 yıl sürdü. 26 Temmuz 1936'da yerini bügün hâlâ yürürlükte olan Montreux Konferansı kararlarına bıraktı.

58 Sözleşmenin metni için bkz. Howard, *The Problem of the Turkish Straits*, s. 21-24 ve Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s. 124-27.

daimi istihkamlar, topçu bataryaları, savaş amaçlı denizaltı araçları, askeri havacılık ve donanma tesisleri yasaklanıyordu. Boğazlar'ın serbestliği ilkesini uygulamak üzere, daha önce kararlaştırıldığı gibi, İstanbul'da, Türkiye, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Romanya, Sovyet Rusya ve Yugoslavya'dan birer temsilcinin katılımıyla bir Uluslararası Boğazlar Komisyonu oluşturuldu.

Türkiye Boğazlar bölgesi için ülkelerden tek tek ve ortak güvenlik garantisi alma arzusundaydı, fakat bu talep İtilaf Güçleri'nce geri çevrildi. Bunun yerine 18. maddede şu söz verildi:

> Boğazlar'da seyrüsefer serbestliği ya da askerden arındırılmış bölgelerin güvenliği, geçiş serbestliğiyle ilgili hükümlerin çiğnenmesi veya ani bir saldırı ya da birtakım savaş girişimleri veya savaş tehdidi durumlarıyla tehlike altına girerse, anlaşmanın yüksek tarafları, ve her durumda Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya, birlikte hareket ederek böylesi ihlal, saldırı ya da başka bir savaş girişimi veya savaş tehdidi durumunu, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin uygun gördüğü yollarla karşılayacaklardır.[59]

Sovyet hükümeti Lozan Sözleşmesi'ni önce kınadı. Çiçerin, Sovyet hükümeti adına, Boğazlar Sözleşmesi'ne ve kaleme alınış tarzına itiraz gerekçelerini özetleyen uzun bir cevap verdi. Rakovski "Karadeniz'in bir İngiliz gölüne dönüştürülmesine imzamızı vermeyeceğiz" açıklamasında bulundu.[60] Bununla birlikte, Sovyet delegasyonu yine de barışçı niyetlerini göstermek için, sözleşmeye ve "sözde Milletler Cemiyeti'ne" yönelik itirazlarından geri çekilmeksizin, "İtilaf Devletleri"yle işbirliği yapmaya karar verdi. Moskova'nın Roma'daki temsilcisi M. Jordanskiy'i Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamak üzere İstanbul'a göndereceği açıklandı.[61] Jordanskiy Boğazlar Sözleşmesi'ni 14 Ağustos 1922'de, İstanbul'da değil Roma'da imzaladı. Fakat sözleşme Sovyet hükümetince hiçbir zaman onaylanmadı.[62]

İngiliz-Sovyet İlişkilerinde Kriz

Bolşeviklerin Lozan'daki tartışmalara katılımı Boğazlar sorunuyla sınırlı kaldı -en azından resmi düzeyde- ve 1923 Şubat'ından sonra tartışmaları gözlemci olarak izlediler. Talihsiz bir olay Sovyet hükümetini daha da kızdırdı ve tüm Lozan sürecine karşı duydukları olumsuz duyguları

---

59 Dorttas, *Grece and Turkey*, s. 165; Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, III, s. 1233

60 Conte, *Christian Rakovski*, s. 227.

61 Rumbold'dan (Lozan) Curzon'a, 20 Temmuz 1923, *British Documents*, XVIII, s. 971

62 *İstoriya Vneşney Politiki SSSR*, s. 175-6

yoğunlaştırdı. İtilafçılarla Türk hükümeti arasındaki görüşmelerin geriye kalanını gözlemci sıfatıyla izleyecek Sovyet delegasyonunun başkanı olarak Lozan'a gönderilen İtalya'daki Sovyet temsilcisi Vorovskiy, 10 Mayıs 1923'te Lozan'daki otelinin -Hotel Cecil- yemek salonunda eskiden Rus çarlık ordusuna mensup bir İsviçre vatandaşı olan M. Conradi[63] tarafından vurularak öldürüldü.[64] Aynı saldırıda, Vorovskiy'in yardımcılarından ikisi, Ahrens ve Divilkovski de yaralandı. Vorovskiy'in ölümünün ardından Moskova İsviçre hükümetini, bu arada konferansı düzenleyen İtilaf devletlerini de, "Rus-Ukraynah-Gürcü temsilcisini ve arkadaşlarını korumak üzere asgari önlemleri" almayı beceremmekle suçladı.[65]

Vorovskiy suikastı İngiliz-Sovyet ilişkilerinin Lozan Konferansı sürecindeki hızlı bozuluşunda en uç noktayı oluşturdu.[66] İki taraf arasındaki güvensizlik ve düşmanlığı artıran gelişmeler dizisi bu siyasi cinayetle kriz aşamasına vardı. Konferans davetiyeleri konusundaki tartışma ve bildik İngiliz-Rus rekabetinin Boğazlar görüşmeleri sırasında yeniden alevlenmesiyle başlayan ilişkilerdeki gözle görülür bozulmaya, ticari problemlerden gizli casusluk faaliyetlerine kadar bir dizi başka sorun da eşlik etti.

Bu gelişmelerin öyküsü oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır.[67] Birinci önemli konu, iki İngiliz vatandaşının Rusya'da "karşı devrimci" faaliyetlerde bulundukları suçlamasıyla tutuklanarak hapse atılmasıyla -birisi idam edildi- ilgili daha önceki bazı olaylarla bağlantılıydı. Bu kişi-

63 Maurice Alexandre Conradi daha önce Rusya'da yaşamış bir İsviçreli, bir Russlandsschweizer'di. 1896'da, büyükbabasının bir çikolata fabrikası kurduğu St. Petersburg'da doğdu. Bolşevik Devrimi'nden sonra ailesi bütün servetini kaybetti. Rus ordusuna 1914'te girmiş olan Conradi, Bolşeviklerin iktidarı alışının ardından Gönüllü Ordu'ya katıldı. Beyaz ordular bozguna uğrayınca Rusya'yı terk etti ve bir süre, binlerce başka Rus mülteciyle birlikte Türkiye'de kaldı. Gelibolu'daki mülteci kampında geçirdiği yedi ayın ardından, 1921'in ikinci yarısında İsviçre'ye gitti. (Senn, *Assassination in Switzerland, The Murder of Vatslav Vorovsky*, s. 35-52.)

64 *İzvestiya*, 12 Mayıs 1923; Piyaşev'in V. V. Vorovskiy'e "Giriş"inden, s. 26; S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, s. 219; Carr, *A History of Soviet Russia*, c. IV, *The Interregnum*, 1923-1924, s. 169-74)

65 Çiçerin'in Lozan Konferansı Başkanı'na Vorovskiy Suikastı üzerine notası, 16 Mayıs 1923, *İzvestiya*, 19 Mayıs 1923. İngilizce çevirisi Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, I, s. 392-94'tedir.

66 10 ve 12 Mayıs'ta, Moskova'da, Vorovskiy'in öldürülmesini protesto etmek amacıyla İngiliz karşıtı büyük gösteriler düzenlendi. (*Pravda*, 19 Mayıs 1923.) Bu gösterilere ait rapor ve fotoğraflar Hodgson tarafından 15 Mayıs'ta FO'ya gönderildi. (Hodgson'un Curzon'a iki telgrafı, 15 ve 17 Mayıs 1923, *British Documents*, XXV, s. 119-20 ve 128-30.)

67 Carr, *The Interregnum 1923-1924*, s. 165-73; White, *Britain and the Bolshevik Revolution*, s. 150-71.

ler Mr. C. E. Davison (bir mühendis) ve Mrs. Stan Harding'di (bir gazeteci). 1918-19'da İngiliz istihbarat servisinin Rusya'daki şefi Sir Paul Dukes'ın emri altında casusluk faaliyetinde bulunduğu gerekçesiyle 1919 Eylül'ünde tutuklanan Davison dört ay sonra da kurşuna dizilmişti.[68] Harding de casusluk yapmakla suçlanarak 1920'de beş ay gözaltında tutulmuştu.[69] Bu iki olayı birkaç kez gündeme getiren İngiliz hükümeti Moskova'dan doyurucu bir açıklama ve tam tazminat talebinde bulundu.[70]

İkinci sorun, Rus ruhban sınıfı hakkında yürütülen kovuşturmaydı. Dinsel kovuşturma uzun süredir Batı için bir protesto nedeni oluşturuyordu. Sovyet hükümeti 1922 başlarında, daha önce bir grup kilise adamınca da teklif edilen, kıtlık sorununu hafifletmek üzere kilise hazinesine el konarak satılması hakkında bir kararname yayımladı. Buna karşın bazı bölgelerdeki yerel din adamları kilise hazinesinin elden çıkarılmasına itiraz ettiler. Bunun üzerine Sovyet basını Ortodoks kilisesine karşı bir kampanya başlattı ve Sinod "karşı devrimin genel kurmayı" olmakla suçlandı.[71] 9 Mayıs 1922'de Moskova patriği Tikhon, Donskoy manastırındaki ikametgâhında göz hapsine alınınca, İngiltere'de birtakım protestolar yükseldi.[72] 26 Mart 1923'te bir Katolik papazı olan Budkieviç'in Moskova'da vatana ihanet suçundan idama mahkûm edilişi ise İngiltere'de büyük bir kamusal kampanyanın temel konusunu oluşturdu.[73]

Bu arada Tikhon tutuklandı; fakat dava 1922 yılı içinde görülmedi. Tikhon'un yargılanması birkaç kez ertelendi. Çiçerin Stalin'den Tikhon'un idamının engellenmesini istedi; Budkieviç'in idamının Sovyetler Birliği'nin uluslararası konumuna zarar vereceğini, Tikhon'un idamının

---

68 Çiçerin 3 Ekim 1920'de, Davison'ın idamından sekiz ay sonra, Merkez Komitesi'ne Davison'ın aynı yılın 17 Ocak'ında Petrograd'da idam edilmesini soruşturmak üzere özel bir komite kurulduğunu yazdı. (Moskova, TSPA, Fond: 5, Op.: 2, Ed. Xp: 314.

69 Harding, "The Case of Mrs Stan Harding" ve "The Moscow Trial", *The Nineteenth Century and After*, Temmuz-Ağustos 1922, s. 1-16, 280-7.

70 *Parliamentary Debates*, 163, col. 21, 424 ve 166, col. 924.

71 *İzvestiya*, 6 Mayıs 1922.

72 Patrik Tikhon (Belavin, Vasiliy İvanoviç, 1865-1925) 1921'de Volga bölgesindeki açlar yararına bir kilise kampanyası düzenlemişti. Sovyet hükümeti o zaman Tikhon'a hiçbir itiraz yöneltmemiş, hatta Tikhon'a radyodan yardım talebinde bulunma izni verilmişti.

73 "Correspondence between His Majesty's Government and the Soviet Government respecting the relations between the two governments (Majestelerinin Hükümeti ve Sovyet Hükümeti'nin iki ülke arasındaki ilişkiler konusunda yazışmaları)", *Command Paper*, Cmd. 1869, s. 3-4. Budkieviç 31 Mart 1923'te kurşuna dizildi. (Varşova'daki W. Max Muller'den Curzon'a, 11 Nisan 1923, *British Documents*, XXV, s. 69.)

ise, sahip olduğu saygınlıktan dolayı, daha da büyük bir öfkeye yol açacağını söylüyordu. Çiçerin ayrıca, Fransa'nın Budkieviç'in durumunu Lozan'daki uluslararası görüşmeler öncesinde gündeme getirmeyi düşündüğünden söz ediyordu. Tikhon Sovyet basınına yaptığı bir açıklamanın ardından serbest bırakıldı. Açıklamada, kendini Sovyet iktidarına karşı "düşmanlık" etmekle suçluyor ve tavrından dolayı pişmanlığını belirtiyordu.

Bir diğer anlaşmazlık konusu, balıkçılık hakları ve karasuları sorunuydu. Bu da savaş öncesine uzanan bir dizi gelişmeyle bağlantılıydı. Birbiri ardına gelen Rus yönetimleri Rusya'nın güney kıyılarında 12 mil açığa kadar olan bölgenin kendi karasuları olduğunu iddia etmişler, art arda gelen İngiliz yönetimleri ise bunu tanımayı reddetmişlerdi. 12 millik sınırı meşru görmeyen İngilizler, 3 millik bir sınırdan daha fazlasının kabul edilemez olduğunu savunuyorlardı.[74] Sovyet hükümeti, çarcı öncelleri gibi, 12 millik sınır içinde balık avlayan her yabancı balıkçıyı tutukluyordu. Karasularını tanıma konusundaki anlaşmazlık, Mart 1922'de Rusya'nın güney kıyıları açığında sahipleri İngiliz olan "Magneta" ve "St Hubert" adlı iki tekneye el konulmasının protesto edilmesiyle daha karmaşık bir hale geldi. Sovyet yetkililerce tutuklanan balıkçıların hepsi 1923 başlarında serbest bırakıldılar.[75] Bununla birlikte, 31 Mart 1923'te bir başka İngiliz buharlı balıkçı gemisi olan "James Johnson"a Murman kıyısı açıklarında el kondu.[76]

1923 Nisan'ında Vickers Ltd., Dışişleri Bakanlığı ve Amirallik Dairesi'nden, Bolşevik hükümetine 500 denizaltı mayını satmak için Sovyetler'le bir anlaşma imzalamak üzere izin istedi. Vickers anlaşmanın İngiltere'nin birçok bölgesindeki işsizlik sorununu hafifleteceğini belirtti. Curzon bu olaya ve İngiliz askerlerinin öldürülmesinde kullanılabilecek İngiliz silahlarının satışı fikrine çok kızdı. Sonuç olarak, 25 Nisan'da Dışişleri Bakanlığı, Amirallik Dairesi'ne "teklif edilen ticari işlem şimdilik, politik nedenlerle son derece uygunsuz görülmektedir'"açıklamasını yaptı.[77]

İki hafta sonra, 8 Mayıs 1923'te (Vorovskiy'in öldürülmesinden iki gün önce) Sovyet hükümetine bir İngiliz notası iletildi. 26 paragraftan oluşan, olumsuzluk olarak görülen tüm konuların sıralandığı uzun bir

---

74 30 Mayıs 1923'te Avam Kamarası'nda karasuları tartışmasını özetleyen dışişleri bakanlığı sekreter yardımcısı Roland McNeill, "İspanya, Norveç, İsveç, Danimarka, Rusya ve Uruguay tarafından çeşitli kereler balıkçılık amacıyla üç milden daha geniş bir kuşak talep edilmiştir" diye belirtiyordu. (*Parliamentary Debates*, 161, s. 1261.)

75 Roland McNeill, 7 Mart 1923, *Parliamentary Debates*, 161, s. 462.

76 Hodgson'dan (Moskova) Çiçerin'e, 28 Nisan 1923, *British Documents*, XXV, s. 87.

77 Aktaran Conte, *Christian Rakovsky*, s. 256-7.

memorandum olan notada,[78] İngiliz vatandaşlarının tutuklanması ve idam edilmesinden kaynaklı taleplerle İngiliz balıkçı gemilerinin alıkonması ve din adamlarının yargılanmalarına yönelik şikâyetler yer alıyordu.[79] Ayrıca Sovyet hükümetinden Asya'da yürütülen tüm İngiliz karşıtı propaganda faaliyetlerinin durdurulması isteniyordu.[80] Notada, Sovyet hükümetinin 10 gün içinde İngiliz notasındaki isteklere tamamen ve koşulsuz olarak uyacağını taahhüt etmemesi durumunda, İngiliz hükümetinin kendini İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'nın yükümlülüklerinden azade göreceği belirtiliyordu.[81] Vorovskiy'in suikasta uğradığı gün, dışişleri bakanlığı müsteşarı Roland McNeill Avam Kamarası'na, Majesteleri'nin Gemisi *Harebell*'in üç mil sınırının dışındaki İngiliz teknelerine müdahale edilmesini, gerekirse güç kullanarak, önleme emriyle Arhangelsk bölgesine gönderildiğini bildirdi.[82]

İngiliz notasında kullanılan ton, talepler ve 10 günlük zaman sınırı, İngiliz hükümetinin bir kopuşa yol açsa bile uzlaşmaz bir politika izlemeye kararlı olduğu izlenimi verir. İngiliz notası bir provokasyon olarak eleştirilmiş ve Curzon'un Lozan'da Sovyet delegasyonuna karşı sergilediği tavırla birlikte değerlendirilerek İngiliz hükümetinin bir savaş politikası peşinde olduğu iddia edilmiştir.[83] 10 Mayıs'ta, İngiliz notasının verilişin-

den tam iki gün sonra, Vorovskiy Lozan'da vurulup öldürülünce bu kanı daha da güçlenmişti.

Bolşevikler "Curzon notası"nın bir provokasyondan başka bir şey olmadığı görüşündeydiler; fakat İngilizlerin bir kopuşu göze alamayacaklarını da biliyorlardı.[84] Bu yüzden Moskova mümkün olduğunca ya-

---

78 *Pravda*, 10 ve 12 Mayıs 1923.

79 İngiliz memorandumu kabinede 2 Mayıs'ta tartışıldı ve ertesi gün Moskova'daki Hodgson'a gönderildi. (Curzon'dan Hodgson'a, 2 Mayıs 1923, *British Documents*, XXV, s. 88.) Memorandum 8 Mayıs'ta dışişleri halk komiser yardımcısı Litvinov'a iletildi. (Hodgson'dan Curzon'a, 8 Mayıs 1923, *British Documents*, XXV, s. 100.)

80 Curzon'un Sovyet ajanlarının İngiliz karşıtı ulusal hareketlere büyük miktarlarda para ve propaganda malzemesi sağladığından emin olmasına yol açan SIS ve Hint istihbarat bürosunun gönderdiği raporların yanı sıra ele geçirilen, Moskova ile İran ve Afganistan'daki Sovyet temsilcileri arasındaki telgraflardı. (Andew, "The British Secret Service and Anglo-Soviet Relations in the 1920's. Part I: From the Trade Negotiations to the Zinoviev Letter", *The Historical Journal*, XX, 3 (1977), s. 692.

81 *Parliamentary Papers*, Command paper, Cmd. 1890 (1923), s. 6-13. "Curzon'un Ultimatomu'nun Rusça bir çevirisi *Anglo-Sovetskiye Otnoşeniya*, s. 32-9'da yayımlandı.

82 C. Barklay'den (Stokholm) Curzon'a, 11 Mayıs 1923, *British Documents*, XXV, s. 108.

83 *Anglo-Sovetskiye Otnoşeniya*, s. 32-47; *İstoriya Vneşneyi Politiki SSSR*, s. 176-8.

84 Curzon 1923'te öldüğünde, Radek onun politikası hakkında ağır bir değerlendirme yapıyordu: "Rus çarlık emperyalizminden korku, bir İngiliz emperyalizminin temsilci-

tıştırıcı olmaya çalıştı. Sovyet hükümeti İngiliz notasını 11 Mayıs'ta hemen yanıtladı. Aynı gün Krasin İngiliz yetkililerle görüşmek üzere Moskova'dan Londra'ya doğru yola çıktı. Oldukça yatıştırıcı bir ton taşıyan Sovyet yanıtı, tutuklanan balıkçılar sorununu ve üç millik sınırı uluslararası bir konferansta tartışmaya hazır olduklarını açıklıyordu. İngiliz karşıtı propaganda suçlamasıyla ilgili olarak ise, İngiliz notasının hayali, gerçekdışı, çarpıtılmış ve dayanaksız bir bilgiler birleşimi üzerinde temellendiği savunuluyordu. Sovyet yanıtı Sovyet hükümetinin bütün bu noktaları bir konferansta tartışmaya hazır ve İngiltere'yle olan ilişkilerini dostluk temelinde sürdürmeye kararlı olduğunu belirterek bitiyordu.[85]

Londra'ya giden Krasin 17 Mayıs'ta Dışişleri Bakanlığı'nda hem İngiliz notasının, hem de Sovyet yanıtının enine boyuna tartışıldığı bir toplantıda yer aldı. Krasin 23 Mayıs 1923'te Curzon'a, aslında resmi Sovyet cevabının bir tekrarı olan ve yine oldukça yatıştırıcı dille yazılmış bir başka nota sundu.[86] Bunu 29 Mayıs'ta verilen bir ikinci İngiliz notası izledi. Dışişleri Bakanlığı'ndaki görüşmelerin ardından verilen bu ikinci İngiliz notasından görüldüğü üzere, kalan tek anlaşmazlık konusu Doğu'daki anti-İngiliz propaganda sorunuydu. Notada özellikle istenen şuydu: Tahran ve Kabil'deki Sovyet temsilcileri "makul bir süre içinde, görevlerinin onları İngiliz çıkarlarıyla ilgilenmek durumunda bırakmayacağı bazı başka yerlere gönderilecek"ti.[87] Moskova bu İngiliz notasını 4 Temmuz 1923'te yanıtladı.[88] Sovyet yanıtında Kabil ve Tahran'daki Sovyet temsilcilerinin geri çağrılması sorunu konusunda şöyle deniyordu: "Rus hükümeti İngiliz hükümetini şunu kabul etmeye çağırır ki, son memorandumda yumuşatılmış bir ifadeyle söylenmiş de olsa böyle olağanüstü bir önlem, ancak, tek taraflı ya da karşılıklı suçlamaların ortak incelenmesi sonucunda karar altına alınabilirdi."[89]

---

si için, onun politikasının merkezi noktasını oluşturuyordu. Rusya'nın Asya içlerine girmesini önlemek onun hâkim düşüncesiydi... O, Rusya'dan nefret ediyordu, hem de onu hangi sınıfın yönettiğinden tümüyle bağımsız olarak. O, genel anlamda, Asya'nın, İngiliz sömürüsünün bu güzide hedefinin uyanışında rol oynamaya çağrılan Rus halkından, bu rolünden dolayı nefret ediyordu." (Radek, "Lord Curzon and the Soviet Union", *Labour Monthly*, c. 7, Sayı: 5, s. 270-74.)

85 Litvinov'un İngiliz hükümetine notası, 23 Mayıs 1923, *DVP*, VI, s. 327-30.

86 Krasin'in İngiliz hükümetine notası, 23 Mayıs 1923, *DVP*, VI, s. 325-27

87 "İngiliz Memorandumu", 29 Mayıs 1923, *DVP*, VI, s. 327-30.

88 İngiliz hükümetine Sovyet Memorandumu, 4 Haziran 1923, *DVP*, VI, s. 334-8.

89 İngilizce çevirisi için bkz. *Parliamentary Papers*, Command paper, Cmd. 1890 (1923), s. 12.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı 13 Temmuz 1923'te Krasin'e bir cevap gönderdi. Yanıtta kullanılan ton, Kabil ve Tahran'daki Sovyet temsilcilerine yönelik suçlamalar hâlâ sürdürülmekle birlikte, iki tarafın da daha rahatladığını gösteriyordu. "Sovyet hükümeti böylece Majestelerinin Hükümeti tarafından öne sürülen taleplerin başlıca koşullarını kabullendi, bu yazışmalara artık bir son verilebilir."[90] Moskova'nın cevabı 18 Temmuz'da geldi; son İngiliz notasını sıcak karşılıyor ve yazışmanın bitmiş olarak görülebileceğinde anlaşıyorlardı.[91]

Nihai Anlaşma

Türkiye sorununun çözümü konusuna gelince, Lozan'daki konferans Sovyet delegasyonunun yokluğunda uzun vadeli bir çözümün koşullarını tartışmayı sürdürdü. Konferansın geriye kalanı Trakya sınırı, Ege adaları, Musul bölgesindeki Türk-Irak sınırı, azınlıklar problemi ve hukuki, finansal ve ekonomik unsurlarıyla birlikte kapitülasyonlar konusu gibi sorunlar etrafında döndü. Zengin petrol yataklarına sahip ve temelde Kürtlerin yerleşik olduğu Musul bölgesi, Türkiye ve İngiltere'nin kazanılmış hakları arasında kökten bir çatışmanın söz konusu olduğu bir yer olarak, en zorlu problem konusunu oluşturdu. İki delegasyon da bu meselede lehlerinde bir çözüme en büyük önemi atfediyordu.

Musul sorunu ekonomik ve siyasi sorunlar arasında en ön sıraya çıktı. Türkiye ve İngiltere'nin içine sürüklendiği Musul çıkmazının düğümü petrol sorunu kadar toprak iddiaları tarafından da bağlanmıştı. Konferans sırasında bu anlaşmazlık konusunda hiçbir sonuca ulaşılamadı. Böylece sorun ertelenerek İngiltere'yle Türkiye arasında doğrudan yapılacak görüşmelere bırakıldı. Bir çözüme ancak üç yıl sonra, Temmuz 1926'da Irak'ın vesayetini tanıyan bir antlaşmanın imzalanmasıyla varıldı.[92] Bu şekilde Türkiye bazı ufak değişikliklerle Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararını kabullenmek ve bölgeye yönelik iddiasını tümüyle geri çekmek zorunda kaldı.[93]

Musul sorunu kadar içinden çıkılmaz olmasa da bir diğer önemli konu, yerleşik nüfuslar ve Doğu ve Batı Trakya'nın gelecekteki sınırlarının ele alındığı Trakya meselesiydi. Lozan Antlaşması'yla Türkiye Doğu

---

90 *age.*, s. 13-14. 13 Haziran'daki İngiliz yanıtının Rusça özeti, *DVP*, VI, s. 338-39.

91 Çiçerin'in Curzon'a notası, 18 Haziran 1923, *DVP*, VI, s. 353-54.

92 Soysal, "Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish-Iraqi Relations (1920-1990)", *Studies on Turkish-Arab Relations*, 6 (1991), s. 27-29.

93 Antlaşma metni için bkz. *Parliamentary Papers*, 1930, Antlaşmalar Serisi, No. 7, Command Papers, Cmd. 3488.

Trakya üzerinde tam egemenlik hakkı aldı; fakat Yunan ve Bulgar sınırındaki askerden arındırılmış bölgelerin korunmasını da kabul etmek zorunda kaldı. Türkiye'ye birliklerini Doğu Trakya'da bulundurma izni ve Karaağaç verildi. Konferans ayrıca, yeniden yapılanan bölgelerdeki Yunan ve Türk nüfusların mübadelesinde anlaştı. 350.000 Türkün Yunanistan'dan çıkarılmasına karşılık bir milyonun üzerinde Rum yerini terk etmek zorunda kaldı.[94]

Ciddi bir tartışma da Ege adaları ve Oniki Ada üzerinde gelişti. Sonuçta Bozcaada (Tenedos), Gökçeada (Imbros) ve Tavşanadası adalarının Boğazlar civarında yer almalarından dolayı Türkiye'ye verilmesi kararlaştırıldı. Oniki Ada İtalya'ya verilecek, geriye kalan Ege adaları ise Yunan toprakları içinde kalacaktı.[95]

Kapitülasyonlar sorunu çözümü daha güç bir problem olarak ortaya çıktı. Bunlar yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancılara tanıdığı, ülke kanunları üzerinde, hukuki, ticari ve finansal ayrıcalıklardı. Osmanlı İmparatorluğu zayıfladıkça ve öteki uluslara gitgide daha fazla kapitülasyon verildikçe, bu ayrıcalıklar yaşamın, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yabancıların karıştığı neredeyse her alanını kapsadı.[96] Türkler onları egemenliklerine karşı en ciddi tecavüz olarak görüyorlardı. En büyük güçlük yabancıları Türk medeni hukukunun dışında bırakan ve onları kendi ülkelerinin kanunlarına tabi kılan hukuki kapitülasyonlardı. İtilafçılar kapitülasyonların kaldırılmasına ilke olarak rıza gösteriyorlar, fakat yeni Türk devleti kabul edilebilir bir hukuki sistem yaratana kadar birtakım özel düzenlemeler yapılması gerektiğinde de ısrar ediyorlardı.

Nihai antlaşmanın imzalanmasıyla kapitülasyonlar kaldırıldı ve ülkede ikamet eden yabancılar, işadamları, ekonomik ayrıcalıklar ve okullar Türk yasalarına tabi kılındı. Hukuki mesele sadece yabancıların tutuklanmasının hemen sonrasında tutuklamanın haber verilmesi koşulu koyularak çözüldü. Türkiye geçici bir önlem olarak birtakım yabancı hukuk danışmanlarının beş yıl süreyle ülkede kalmasını kabul etti.[97]

Kapitülasyonların sona ermesine karşın, ekonomiyle ilgili maddeler

---

94 A. Emin [Yalman], *Vatan*, 21 Temmuz ve 2 Ağustos 1923, *Tarih ve Toplum*, 124 (Nisan 1994), s. 54-57'de; Smith, *Ionian Vision*, s. 335. Komintern ve Bulgaristan Komünist Partisi (Balkanlar'ın en önde gelen KP'si olarak) bu nüfus mübadelesini sert bir şekilde protesto ettiler. (Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria*, s. 234-35.)

95 Smith, *Ionian Vision*, s. 334.

96 Kapitülasyonların tarihi için bkz. Sousa, *Capitulatory Regime of Turkey*.

97 Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, s. 119-27.

bölümü gümrük resmi, sözleşmeler ve finansal ayrıcalıklar konusunda beş yıllık kesin sınırlamalar, tartışmalı durumlarda bütün meselenin bir karma hakem mahkemesi tarafından yeniden ele alınmasını içeriyordu. Osmanlı borçları sorunuyla ilgili olarak da sonunda Temmuz 1923'te bir anlaşmaya varıldı. Borç 141 milyon Türk lirası olarak saptandı; bunun 84 milyonundan Türkiye ve kalanından da Ortadoğu'daki halef devletler sorumluydu.[98] Son olarak, tazminatlar konusunda, halihazırda İtilafçıların elinde bulunan Türk altını dışında hiçbir tazminat ödenmedi.[99]

98 Mears, *Modern Turkey*, s. 664.

99 Tazminatlar hakkındaki karar maliye bakanlığından S. D. Waley'in FO'dan L. Oliphant'a yazdığı 8 Ağustos 1923 tarihli bir mektupta şu sözlerle açıklanıyordu: "Eldeki bir kuş çalılıktaki bir sürü kuşa değer". (Cambridge, UL; Baldwin Papers, 111, F1/series A, 9. *Turkey*, s. 226.)

SONUÇ

Lozan'daki İngiliz delegasyonunun tavrı parlak bir başarı olarak selamlanmakla birlikte,[1] Lozan Antlaşması İngilizler için tam bir zafer değildi. Tersine, Lozan'da olanlar kesin bir şekilde İngilizlerin savaşın hemen sonrasındaki, Birinci Dünya Savaşı'nda kazanılan zafere dayanarak Yakındoğu'da bölgesel bir yapı kurma hayallerini yıkmıştır. İngiliz delegelerinin konferansta amaçlarının çoğuna ulaşmalarına rağmen -Sovyetler'e ve bazı Türk isteklerine karşıtlık anlamında- bunlar yine de çok fazla değişikliğe uğramışlar ve 1918'de cephelerde kazanılan zaferin hemen sonrasındaki İngiliz hedeflerinden neredeyse tümüyle farklı bir hale gelmişlerdi. Toynbee'nin deyimiyle, bu sadece "kazanılmış zafer sözleriyle görüntüyü kurtarmak"tı.[2]

Savaşın sonunda, İngiltere'deki birçok kişi, İngiliz İmparatorluğu'nca kontrol edilen bölgesel bir sistemin başarıyla kurulabileceğini düşünüyordu. Bu bölgesel sistem, Batı Anadolu'ya yayılarak genişleyen bir Yunan devleti, Doğu Anadolu'da bir özerk Kürt devleti ve Kafkaslar'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bağımsız devletlerinden oluşacaktı. Moskova'daki yeni Rus hükümeti bu aşamada önemli bir faktör olarak görülmüyordu. Bu büyük plana Türkiye'den de herhangi bir ciddi direniş beklenmiyordu.

Fakat 1923'e gelindiğinde, beş yıl önce üretilen bu senaryonun bölgede hayata geçirilme çabası başarısızlıkla sonuçlanmış bulunuyordu. Yunan seferi tümüyle başarısızlığa uğramış, Anadolu ve Doğu Trakya'da bağımsız bir Türk devleti kurulmuştu. Transkafkasya bağımsız devletleri Bolşeviklerce ele geçirilmişti. İngiliz İmparatorluğu'nun önceki hedefinden

---

1 Churchill, *The Wold Crisis, Part IV, The Aftermath*, s. 438; Mosley, *Curzon, End of an Epoch*, s. 251; Sacher, s. 442.

2 Toynbee, "The New Status of Turkey", *Contemporary Review*, Londra, 1923, s. 288.

sapması 15 Kasım 1922 tarihli bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı memorandumunda da doğrulanıyordu:

> Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından (Ağustos 1920) bu yana, antlaşmanın kaleme alındığı koşullar kökten değişmiş bulunmaktadır. Türkiye yeniden ayağa kalkmış, Rusya tekrar ciddi bir tehdit kaynağı haline gelmiş ve İtilaf Güçleri birtakım önemli durumlarda birleşik bir cepheyi sürdürmekte başarısız kalmışlardır.

Memorandumda, değişen koşullardan dolayı, "eski İngiliz politikasını sürdürmek... sadece neredeyse imkânsız değil... fiziksel olarak da güç olurdu" sonucu çıkarılıyordu.[3] Lozan Antlaşması "ifadesini Sevr Antlaşması'nda bulan en uç 'İngiliz' bakış açısı"nın ortadan kalkması anlamına geliyordu.[4]

Lozan süreci, pekâlâ, İngiliz-Rus ilişkileri tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilebilir; çünkü o, iki taraf arasındaki ilişkilerin etrafında döndüğü, 19. yüzyılın büyük bölümü boyunca ve 20. yüzyıl başlarından bu yana devam eden uzun süreli bir sorunun etkili bir sonuca ulaşmasını kolaylaştırdı. Bu, kökleri Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında yatan Doğu Sorunu'ydu.

En azından 1830'lardan bu yana, Türkiye sorunuyla asıl olarak ilgilenen ve çoğu kez içinde yer alan güçler İngiltere ve Rusya'ydı. Bölge her iki emperyalist güç için de birincil önem taşıyordu. Onlar saygınlık, nüfuz ve maddi çıkar için rekabet ediyorlardı. Yakındoğu'da nüfuz elde etme peşindeki Alman gücünün ortaya çıkışıyla ara verilen bildik İngiliz - Rus rekabeti, savaş ertesinde yeniden su yüzüne çıktı. Önce Kafkaslar'daki gelişmeler, daha sonra da Yunan-Türk savaşı eski rekabete yeni bir yapı kazandırdı. Sovyet Rusya ve Büyük Britanya arasındaki bu sert karşı karşıya geliş, bölgenin geleceği açısından kesin belirleyici bir etken oldu.

İngilizlerin Kafkaslar'a müdahalesi, 1917 sonlarında, Bolşevik Devrimi'nin ardından Rus ordularının dağılmasıyla oluşan boşluğu doldurmak üzere gündeme geldi. Bu, Kafkaslar'ı Alman ve Türk ordularına karşı koruma amaçlı bir önlem olarak görülüyordu. Bununla birlikte, bölgeye İngiliz müdahalesi, genel olarak, anti-Bolşevik Rus kuvvetlerine moral ve maddi destek sağlamakla sınırlı ve etkisiz kaldı. Yürütülen politikayı en iyi tanımlayacak ifade, en iyi, savunma, ticaret ve imparatorluğun ihtişamı

---

3 H. G. Nicolson'ın Boğazlar'ın Serbestliği hakkındaki memorandumu, F. O., 15 Kasım 1922, *British Documents*, XVIII, s. 974-83.

4 Nicolson, *George Curzon: The Last Phase, 1919-1925*, s. 307.

için düşük maliyetli kontrol olarak özetlenebilir. Kafkaslar İngilizlerin gözünde asla Bolşevikler için olduğu kadar vazgeçilmez değildi. Etkin bir kontrol sürdürmenin daha fazla maddi kaynak gerektirdiği açıkça ortaya çıkınca, İngilizler bölgeyi Bolşeviklere bırakmayı seçti.

Sovyet hükümetinin temel amacı, eski Çarlık Rusyası'nın çeper ülkelerinde Sovyet iktidarı kurmaktı. Bu çabada, Sovyet devletinin en kıymetli çeper ülkesi olarak görülen Kafkaslar özellikle önemliydi. Sovyetler'in Kafkas politikasının temel yapısı, tümüyle, İngilizlerin kendilerini bölgede pahalıya mal olacak bir müdahaleye bulaştırma konusundaki isteksizliklerine dayanıyordu. Sovyet politik kurmayları, Batı'nın bölgede güneye doğru bir Sovyet harekâtına karşı direnişinin ya çok zayıf olacağı ya da hiç olmayacağı sonucuna varmışlardı. İngiliz kuvvetleri 1920 yazında çekildiğinde, Bolşevikler onların yerini almaya hazırdılar.

Kafkaslar'ın kesin bir şekilde Sovyet nüfuz alanına girmesiyle, iki güç arasındaki rekabet odağı güneybatıya kaydı. İngiltere ve Sovyet Rusya arasındaki rekabet sonraki üç yıl boyunca, İngiltere'nin Yunanlıların arkasında durduğu, Sovyet devletininse Türklere maddi ve moral destek verdiği, sürmekte olan Yunan-Türk savaşı bağlamında yeni bir biçim buldu.

İngilizlerin Türkiye'deki politikası, Kafkaslar'daki gibi, başlangıçta, bir tehdit algılamasından çok bir fırsat algılamasına dayalıydı. Kafkaslar'ın Bolşevik dünyasındaki yerinin kesinleşmesi ve Türk ulusal hareketinin ciddi bir meydan okumayla ortaya çıkışının ardından, politika, yeni koşullar dikkate alınarak, imparatorluk cankurtaran halatını birleşik Türk-Bolşevik saldırılarına karşı koruma amaçlı bir savunma biçimini aldı. Bu şekilde, İngiliz politikasını yürütmekle sorumlu görevlilerin kafasında en öne çıkan, imparatorluğun genişlemesinden daha çok savunma oldu.

Sovyetler'in Türkiye politikası, genel olarak ifade etmek gerekirse, güney sınırlarına yakın İngiliz gücünün etkisini zayıflatma yönündeki temel negatif amacına bağlı kalmış gibi görünmektedir. Türk ulusçuları ve Yunan ordusu arasındaki karmaşık Anadolu mücadelesinde denge rolü oynayan Moskova, İngiliz planlarının uygulanmasına izin vermemeye kararlıydı.

Tarzlardaki farklılığa karşın, Sovyetler'in Türkiye politikası da İngilizlerinki kadar pragmatikti. Sovyetler'in incelenen zaman dilimi süresince sergilediği tavırlar militanlıkla ılımlılık arasında bir denge yakalamaya yönelik bitmez tükenmez bir çabayı ifade eder. Bir tarafta yerel komünistlerin zaman zaman Komintern ajitasyonlarında da destek bulan çığlığı vardı. Öte yanda ise Moskova'nın Türkiye'de devrimci bir dönüşüm peşinde olmadığının gittikçe daha fazla açığa çıkışı söz konusuydu. Bunun temel

nedeni basit pratik hesaplarla bağlantılıydı: Türkiye'deki komünist hareket, ülkede karışıklık yaratmak için yeterince güçlü olmasına karşın, iktidarın dizginlerini ele alacak kuvvette değildi. Bu yüzden Moskova, bölgede İngiliz nüfuzunun etkin bir şekilde dengelenmesi anlamında, sadece yerel komünistlere güvenemezdi. Sovyet liderliği, belli bir gelecekte dünya komünizminin kaçınılmaz zaferi kazanacağı anlayışını hiçbir şekilde reddetmezken, Sovyet devletinin çıkarlarına en iyi hizmeti, Türkiye'nin "burjuva milliyetçi" Kemalist rejimiyle dostça ilişkilerin görebileceği sonucuna vardı.

Yerel komünistlerin Türkiye'de devrimci bir geleceğe dair iyimserlikleri sadece yersiz olmakla kalmıyordu, geçmişe bakıldığında bu aynı zamanda bir tür kendi kendini tuş etmekti. Onlar, İngiliz işgali Batılı güçlere karşı yaygın bir hınca yol açtığında Anadolu'da komünist harekete karşı oluşan genel tavır hakkındaki yargılarında hataya düşmüşlerdi. İncelenen zaman diliminde, bölgede öngörülen genel yangın gerçekte hiçbir zaman düşünüldüğü kadar eli kulağında olmadı. Mustafa Suphi ve önde gelen Türk komünistlerinin trajik sonu buna çarpıcı bir örnekti.

Sovyet devleti, Türkiye'deki İngiliz varlığına uygun bir karşı denge arayışında olsa bile, yaşamsal Sovyet çıkarlarını doğrudan ilgilendirmeyen Anadolu çatışmasının çözülmesi zor sorunlarına fazla dalma niyetinde de değildi. Türkiye'deki durum, Kafkaslar'ın tersine, Sovyetler'in güvenliği için doğrudan tehlike oluşturmuyordu. Bunun sonucunda Moskova Ankara'ya desteğini, bir yandan yapabileceklerini zekice uygularken, bunun yurtdışı ilişkilerine vereceği zararı da maharetle en aza indirerek ince bir şekilde kullandı. Türk ulusçularına verilen askeri destek kolayca yalanlanabilecek bir düzeyde tutuldu ve İngiliz tarafındaki siyasi manzara dikkatle izlendi. Bolşevikler Türkleri gereğinden fazla teşvik etmekten sakındılar ve geri durdular. Tüm Sovyet stratejisi, kendi uluslararası konumlarını tehlikeye atmama arzusunca belirlendi.

1920 sonrasında hem İngilizlerin, hem de Sovyetler'in Türkiye'ye müdahalesi asıl olarak savunma ağırlıklı bir dış politika temelinde yürüdü. Bu karmaşık, daha doğrusu patlamaya hazır bölgesel krizde, her iki taraf da kapasitelerini aşan daha büyük yükümlülüklerin altına girmekten kaçınarak sağlam bir oyun oynama çabasındaydı. İngiltere ve Sovyet devleti bölgede doğrudan bir askeri çatışma istemiyorlardı ve gerçekte bu kimse için gerekli değildi. Sonunda, bölgede, bu güçlerin hiçbirinin azami kontrolü sağlamak üzere savaşacak yeterli gücünün ve kararlığının olmadığı geçici bir durum oluştu.

Türk direnişinin rolü, Türk meselesine Büyük Güçler'in tecavüzünün basit bir gözlemcisi olmaktan çok daha fazlaydı. Başlarda koşullar İtilaf

politikalarına karşı herhangi bir direniş olanağı içermiyordu. Toynbee'nin sözleriyle:

> Türkiye'nin vilayetleri mahvoldu; müttefikleri ezildi, ve Hindistan Müslümanları arasındaki yandaşları dışında İslam kampında bile dostu kalmadı. İstanbul galiplerce ele geçirildi, Türkiye düşmanlar tarafından kuşatıldı. Kamp ateşi etrafındaki kurtlar gibi, devletler eşikte sinsi sinsi aç gözlerle dolanıyorlar. Türkiye, doğal kaynakları itibariyle, zengin ve emperyalizm de açgözlü.[5]

Bu umutsuz durumda, ulusal hareketin liderleri savaş sonrası koşulların sunduğu her fırsattan yararlandılar. Bolşeviklerin gözünde değerlerini artırmak için Kafkaslar'ın Müslüman nüfusu arasındaki etnik ve dinsel saygınlıklarını kullandılar. Türk ulusçuları Kafkaslar'da Bolşeviklerle girdikleri ilk bağlantıların çoğunu zemin yoklamak, alternatif hareket alanları keşfetmek ve genç Sovyet devletinden maddi ve manevi destek sağlamak üzere kurdular. Bu şekilde hem yalıtılmışlıklarını kırdılar, hem de Batı Anadolu'daki askeri direnişin örgütlenmesine zemin oluşturan maddi yardıma kavuştular.

İngiliz kuvvetleri Kafkaslar'dan geri çekilince, iki taraf arasında hegemonyalarını yeniden kuracakları Kafkasya sınırlarının çizilmesi sadece zaman sorunuydu. Sonuçta, tarihi Ermenistan'ın büyük kısmı Türk ulusçularına düşerken, Doğu Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet kontrolü altına girdi. Britanya İmparatorluğu'nun hiç de sanıldığı kadar yenilmez bir güç olmadığını gösteren bu durumun Türk ulusçularına büyük bir psikolojik hoşnutluk ve moral teşvik sağlamaması olanaksızdı. Türkler ve Bolşevikler arasında Kafkas sınırlarının sağlam bir şekilde kurulmasıyla, Türk ulusçu kuvvetleri Yunan işgaline karşı savaşmak üzere Batı Anadolu'da yoğunlaştırıldı. Türk kuvvetleri iyi savaştılar, özellikle de 1922'de; baştaki karışıklık ve düşük moralin ardından Türk ordusu kendine olan güvenini büyük oranda yeniden kazandı.

Diplomatik cephede ise Türk ulusçuları İtilaf kampı içindeki politik ayrılıklardan ve Sovyet Rusya ile İngiltere arasındaki karşıtlıktan yararlandılar. Kısa sürede, hedeflerine ulaşmalarının ancak Bolşeviklerle İngilizleri birbirleri karşısında dengede tutmakla mümkün olduğunu anladılar. Türkiye iki rakip güç arasında tampon olarak kalabilir ve böylece ulusal varlığını kurtarabilirdi. Bu stratejiyi hayata geçirmek için kendilerini Bolşevik davasına teslim etmeksizin Moskova'nın askeri ve diplomatik yardımını kabul ettiler. Onlar İngilizler ve müttefiklerinin Türkiye'ye

5 Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*, s. 67-68.

yönelik planlarına karşı, İtilafçılarla diplomatik ilişkileri kesmeden, mücadele etmekte kararlıydılar. Eğer dış politikada tutulan böylesi özenli bir yola askeri zafer eşlik etmeseydi, aynı etkili sonuçlar asla kazanılamazdı. Sonunda Türkiye'nin bağımsızlığı "kuzeydeki Rusya ve güneydeki Büyük Britanya arasında ne kadar mümkünse o kadar emniyetle" sağlandı.[6]

Lozan çözümüyle Türkiye toprakları Büyük Güçler'in hırs ve rekabetinde önemli bir konu olmaktan çıktı. Doğu Sorunu artık yoktu. Bölgeye yönelik uluslararası gerilim en alt düzeye düşmüştü. Bölgede uzun bir süre barış hüküm sürecekti.

6 Lindsay'in (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) memorandumu, 22 Şubat 1926; Londra, PRO; Cabinet Papers, Cab. 27/312, 1.P(26). 4.

TÜRKİYE'YE, KAFKASLARA VE MÜSLÜMAN HALKLARA İLİŞKİN SOVYET KARİKATÜRLERİ PROPAGANDA AFİŞLERİ (1914-1925)

V.V. Mayakovski (1914/15). "Hey, İstanbul'da oturan Sultan! Dikkat et, bardağındakini dökeceksin böyle kavga ederek!"

مسلمانلار ایله شلو!
عسکرلك که ایره تو اداره سی تو تو گدن آتلی مسلمان عسکر
ولی پولقینه یاز قصتر!
او ز گوناه او یوگو ز ییولرکزی م ایرمیکز فی اورکزگند صاقلی آلرسز!

D.S. Moor (1919)
"Müsüman Yoldaşlar!"

D.S. Moor (1930), "Kafkas Halklarına"

Viktor Deni (1920)
"Barış Maskesi Altında İtilaf güçleri"

D.S. Moor (1920)
"Üçüncü Enternasyonal Çok Yaşa!"

Novyi Vostok'*un ilk sayısının kapağı, 1922*

Pravda, *23 Kasım 1922*
"Sultan Mehmet IV, Doğunun İncisi"

Pravda, *9 Aralık 1922, "Lozan Konferansı'nda Birleşik Cephe"*

Pravda, *14 Aralık 1922*
"Alaturka Çiçerin"

Pravda, *28 Aralık 1922, "Lozan Konferansı'nda"*

Pravda, *10 Ocak 1923*
"Itilaf projesinde Türkiye'nin yeri"

Pravda, *12 Ocak 1923*
"Lozan Orkestrasının Şefi Curzon"

Pravda, *7 Şubat 1923*
"Venizelos: Hâlâ gücümüz yerinde!"

Pravda, *16 Mayıs 1923*
"İngiliz Hükümeti'nin dostluk eli - İngilizlerin Sovyetlere Ultimatomu"

Aydınlık, *No. 21, Mayıs 1924*

Pravda, *30 Ocak 1925* "*Pusula ibresi Doğuya dönüyor. Telaşlanmayın beyler. Bunda bir anormallik yok. Her şey yolunda.*"

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Büyük Britanya

a) Cambridge University Library
Baldwin Belgeleri: III (Dışişleri, Türkiye)
Hardings Belgeleri: 42-1 (Kişisel Yazışmalar, 1920-1922)

b) Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge
De Robeck Belgeleri: DRBK 6/ 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30. (Dış politikayla ilgili özel yazışmalar, telgraflar, evraklar, istihbarat raporları,1918-1922)
Hankey Belgeleri: HNKY 1/ 5, 6. (Günlükler ve dağınık günlük sayfaları, 1918-1922)
General Lord Rawlinson (Yüksek Savaş Konseyi, Rusya'daki İtilaf askeri temsilcisi, 1918-1919) Belgeleri: RWLN 1/2 (1914-1924, çeşitli dökümanlar)
Lord Vansittart of Denham (Paris Konferansı'nın ilk sekreteri ve 1920'de dışişleri bakanlığı sekreteri) Arşivi: VNST II/ 2/2, 3; 6/6 (1919-1921)

c) Public Record Office, Londra.
Kabine Belgeleri: Cab. 21, 23, 24, 29, 31 (1918-1923)
Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office), Gizli Baskı, Doğu Sorunu: FO 406/40-17 (1918-1923)
Dışişleri Bakanlığı, Gizli Baskı, Rusya ve Sovyetler Birliği: FO 418/53-9 (1919-1923)
Dışişleri Bakanlığı, Gizli Baskı, Türkiye: FO 424/254-9 (1922-1923)
Dışişleri Bakanlığı, Siyasi Yazışmalar: FO 371/3290, 3291, 3292, 3293, 3294-3295, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 4975, 4976, 4977, 5032, 5042, 5043, 5044, 5046, 5047, 5054, 5057, 5058, 5059, 5138, 5166, 5167, 5168, 5170, 5171, 5172, 5177, 5178, 5179, 5214, 5260, 5270, 5273, 5287, 5288, 5289, 5290, 5291, 5292, 5293, 6463, 6464, 6465, 6466, 6467, 6468, 6469, 6470, 6471, 6472, 6475, 6480, 6481, 6491, 6492, 6597, 6498, 6499, 6503, 653, 6535, 6536, 6537, 6574, 7725, 7726, 7727,

7728, 7853, 7854, 7857, 7859, 7860, 7861, 7862, 780, 7875, 7880, 7885, 7890, 7896, 7897, 7898, 7899, 7900, 7901, 7902, 7910, 7911, 7924, 7928, 7930, 7935, 7940, 7944, 7946, 7951, 7955, 7959, 7961, 7969, 8152, 8165, 8183, 8180, 8215, 8216, 8842, 9058, 9059, 9100, 9101, 9130, 9175, 9176, 9275, 9332, 9340, 9374 (1918-1923)

Dışişleri Bakanlığı, Özel Koleksiyonlar: FO 800/430 (Toynbee) 199, 205 (Balfour)

Savaş Bakanlığı (War Office): WO 78 (Haritalar ve Planlar)

Savaş Bakanlığı: WO 95/4960 (Savaş Günlükleri)

Savaş Bakanlığı: WO 106/38, 39, 183 (Rusya)

Savaş Bakanlığı: WO 1190 (Derlenmiş Evrak ve Telgraflar)

Savaş Bakanlığı: WO 1206 (Hazar'daki Gelişmelere Dair Kayıt)

Savaş Bakanlığı: WO 1493 (Türkiye ve Yunanistan, Durum)

Savaş Bakanlığı: WO 157/765-7 (Güney Rusya İstihbarat Özetleri)

d) Trinity College Library, Cambridge.

Edwin S. Montagu Belgeleri: AS 1/3. (Churchill'le yazışmalar, 1921)

AS 3/ 1, 10 (Çeşitli yazışmalar, 1919-1922)

AS 4/ 4, 5, 6,7, 8 (Türkiye hakkında yazışmalar, 1918-1921)

AS 5/ 9 (Ağa Han'la yazışmalar, 1921)

Rusya

a) Arhiv Vneşney Politiki (Dış Politika Arşivi), (AVP SSSR), Moskova

Dışişleri Yazışmaları: Bölüm (Fond): Türkiye hakkında başvuru

Kayıt (Opis)1/ Dosya (Delo) 2, 3 (1918)

Kayıt 2/ Dosya 1 (1919)

Kayıt 3/ Dosya 2,3,4 (1920)

Kayıt 4/ Dosya 1, 2, 4, 5, 6, 7, 11, 12 (1921)

Dışişleri Yazışmaları: Bölüm: Yakındoğu

Kayıt 3/ Dosya 1 (1920)

Kayıt 7/ Dosya 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11 (1922)

Türkiye'deki Gelişmelerin Takvimi (1918-1925)

b) Tsentralnıy Partiynıy, Arhiv İnstituta Marksizma-Leninizma pri Tsentral'nom Komitete KPSS (TsPA İML), Moskova/Parti Merkez Komitesi'ne Bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü Parti Merkez Arşivi Lenin Belgeleri

Bölüm 2/ Kayıt 3/ Dosya 682, 689 (1920)

Bölüm 5/ Kayıt 1/ Dosya 821, 1520, 1990, Kayıt 2/ Dosya 92, 108, 208, 210, 311, 314, 315; Kayıt 3/ Dosya 141, 213, 222, 357, 367, 364, 365, 503, 608, 628, 629, 630 (1920-1923)

Kavbüro (Kafkasya Bürosu) Belgeleri

Bölüm 66/ Kayıt 1/ Dosya: 80, 112, 135, 136, 138, 205, 208, 210 (1920-1922); Bölüm 69/ Kayıt 1/ Dosya 207 (1921)

Türkiye Komünist Partisi Orgbüro Özet Raporları, No. I-V (1921)

Resmi Yayınlar

Amerikan Belgeleri

Dışişleri Bakanlığı, *Foreign Relations of the United States, 1918, Russia*, Washington: Birleşik Devletler Hükümet Basım Bürosu, Cilt I (1931), II (1932), III (1932).

Dışişleri Bakanlığı, *Foreign Relations of the United States, 1919, Russia*, Washington: Birleşik Devletler Hükümet Basım Bürosu, 1937.

Dışişleri Bakanlığı, *Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919*, Washington: Birleşik Devletler Hükümet Basım Bürosu, Cilt III (1943).

Dışişleri Bakanlığı, *The Problem of the Turkish Straits*, Yayın Sayı: 2752 H. N. Howard (der.), Washington: Birleşik Devletler Hükümet Basım Bürosu, 1947.

Harbord, Tümgeneral J. G., *A. Report of the American Military Mission to Armenia*, ABD Kongresi, 66. Kong., 2. Oturum. Senato. Belge No: 266, (1920).

United States Military Intelligence (Haftalık Özetler) New York ve Londra: Seçme Basım, INC., Cilt I-XII (1978), Cilt XIII-XXII (1979).

İngiliz Belgeleri

British and Foreign State Papers, 1917-1918, Cilt CXI, Derleyen E. Parkes, Londra: HMSO, 1921.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (der.) E. I. Woodward ve R. Butler, Birinci Seri, Londra: HMSO, Cilt I-IV (1947-1956).

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (der.) R. Butler and J. P. T. Bury, Birinci Seri, Londra: HMSO, Cilt VII-VIII (1958) XII (1962) XIII (1963) XV (1967).

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, (der.) W. N. Medlicot, D. Dakin ve M. E. Lambert, Birinci Seri, Londra: HMSO, Cilt. XVII (1970), XVIII (1972), XIX (1974), XX (1976), XXV (1984).

Büyük Britanya, *Parliamentary Debates* (Avam Kamarası), 1918-1923, Cilt 109-68, Londra: HMSO, 1918-1923.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1919. Bolşevizm üzerine raporlar koleksiyonu, Command 8.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, Ordu, Ağustos 1919, Mütareke tarihinden 31 Temmuz 1919'a kadar Rusya'daki askeri harekât ve donanma operasyonlarına ait harcama, Command 307.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, Ordu, Kasım 1919, Mütareke tarihinden 31 Ekim 1919'a kadar Rusya'daki askeri harekât ve donanma operasyonlarına ait harcama, Command 395.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1920, Antlaşmalar Serisi, No: 12, Command 963.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1920, Antlaşmalar Serisi, No: 11, Command 964.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1921, Majestelerinin Britanya Hükümeti ile Rus Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti arasındaki Ticaret Anlaşması, Command 1217.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1921, Rusya Üzerine Bilgi Toplama Komitesi'nin (siyasi ve iktisadi) Raporu, Command 1240.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1923, Antlaşmalar Serisi, No: 16, Command 1299 (Lozan).

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1923, Majestelerinin Hükümetiyle Sovyet Hükümeti Arasında İki Hükümetin İlişkileri Hakkında Yazışmalar, Command 1869.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1923, Sovyet Hükümetinin Majestelerinin Hükümetine İki Hükümet Arasındaki İlişkilere Dair Yanıtı, Command 1874.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1923, Majestelerinin Hükümetiyle Sovyet Hükümeti Arasında Ek Yazışma, Command 1890.

Büyük Britanya, *Parliamentary Papers*, 1930, Antlaşmalar Serisi, No: 7, Command 3488.

Moberly, F. J., *History of the Great War Based on Official Documents, the Campaign in Mesapotamia 1914-18*, Hindistan Hükümetinin isteği üzerine İmparatorluk Savunma Komisyonu Tarih Bölümü yönetiminde yapılan derleme, Cilt IV, Londra: HMSO, 1923.

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Londra, New York ve Toronto: Hodder and Stoughton, 1916.

Yunan Belgeleri

Reply of the Hellenic Delegation to the Statements Submitted to the Peace Conference by the Bulgarian Delegation with Regard to the Policy of Bulgaria and its Claims to Thrace, (Fransızcadan çeviri) New York: Oxford University Press Amerikan Bölümü, 1920.

The Greek White Book: Diplomatic Documents Relating to Italy's Aggression Against Greece, Washington D.C., 1943.

Venizelos, E., *Greece Before the Peace Congress of 1919*, (orijinalinden yapılmış İngilizce çeviri) New York: Oxford University Press Amerikan Bölümü, 1919.

Sovyet (ve Komintern) Belgeleri

Anglo-Sovetskiye Otnoşeniya, 1921-1927 (Noti i Dokumenti), Moskova, İzdaniye Litizdata Narodnogo Komissariata po İnostrannim Delam, 1927.

Borba za Ustanovleniye i Upročeniye Sovetskoy Vlasti v Dagestane, 1917-1921 gg. Moskova, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1958.

Bulletin of the IVth Congress of the Communist International, Moskova, Sayı: 17 (25 Kasım 1922).

Bulletin of the IVth Congress of the Communist International, Moskova, Sayı: 20 (28 Kasım 1922).

Degras, J., *Communist International*, 1919-1943: Belgeler, Cilt I, Londra, New York, Toronto: Oxford University Press, 1916.
____, *Soviet Documents on Foreign Policy*, Cilt I, Londra, New York, Toronto: Oxford University Press, 1951.
Dokumentı i Materialı po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii, Tiflis, 1919.
Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, Moskova, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, Cilt I (1957), II (1957), III (1959), IV (1960), V (1961), VI (1962).
Khronika, Rovolyutsionnıye Sovetı v Krımu, 1917-1920 gg., (Partiınıy Arhiv Krımskogo Obkoma KP Ukrainı), Simferopol, İzdatelstvo "Krım", 1969.
Kommunistiçeskiy İnternatsional, Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk, Moskova, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1969.
Kommunistiçeskiy İnternatsional v Dokumentah, (der. Bela Kun), Moskova, Partiynoye İzdatelstvo, 1933.
Meijer, J. M. (der.), *The Trotsky Papers*, 1917-1922. The Hague: Mouton and Co., Cilt I (1964).
Sovetsko-Germanskiye Otnoşeniya, 2 cilt, Moskova, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1968 ve 1971.
Vosmaya Konferentsiya RKP (b), Protokolı, Moskova, Grosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1961.

Türk Belgeleri

Lozan Telgrafları, Ankara: TTK, I (1990).
TBMM Gizli Celse Zabıtları, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt I (1985).
TBMM Zabıt Ceridesi, 1920-1923, Cilt I-IX, XV, XVI, Ankara: TBMM Matbaası, 1940-61.
Türk İstiklal Harbi, 6 cilt, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi, 1962-1968.

Dergiler

Belleten, (1956-1973)
Birikim, (1976-1980 ve 1990-1994)
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, (1952-1968)
Izvestia, (1917-1923)
Kommunistiçeskiy İnternatsioal, XV-XXIII (1920-1923)
Krasnaya Nov, (1921)
Narodı Vostoka, (1920)
Novıy Vostok, (1922-1923)
Pravda, (1917-1923)
Tarih ve Toplum, (1981-1993)
Tarih Vesikaları Dergisi, Cilt I ve II (1941) yeni seri (1961)
The Communist (Büyük Britanya KP MK'sı tarafından yayımlanan, Komintern'in İngilizce yayın organı), (1921-1923)

The Times, (1918-1923)
Voprosı İstorii, (1945-1991)
Yakın Tarihimiz, 4 cilt, (1962-1963)
Yeni Çağ (TKP'nin resmi yayın organı)
Yeni Gün
Ziya (BKP'nin Türkçe gazetesi), (1920-1923)

Anılar ve Yayımlanmış Konuşmalar

İngilizce

Adıvar, H. E., *Conflict of East and West in Turkey*, Laborc: Ashraf, 1935.
____, *Memoirs of Halide Edib*, New York: Centur Co., 1926.
____, *The Turkish Ordeal*, Londra, 1928.
Aralov, S. I. "In the Turkey of Atatürk (Bir Büyükelçinin Hatıraları)",*International Affairs*, Sayı: 8 (Ağustos 1960), s. 81-7; Sayı: 10 (Ekim 1960), s. 97-103; Sayı: II (Kasım1960), s. 96-102.
____, "On Lenin's Instructions", *International Affairs*, Sayı: 4 (Nisan 1960), s. 10-15.
Atatürk, M. K., *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk. 1927*, İstanbul, 1963.
Baldwin, I., *Six Prisons and Two Revolutions,* Londra, 1924.
Child, R. W., *A Diplomat Looks at Europe*, New York: Duffield, 1925.
Churchill, Sir Winston, *The World Crisis, Part IV, The Aftermath*, Library of Imperial History, 1974.
Dane, E., *British Campaigns in the Nearer East, 1914-1918,* Cilt II, Londra, New York ve Toronto: Hodder and Stoughton, 1919.
De Robien, L., *The Diary of a Diplomat in Russia, 1917-1918*, C. Sykes'in Fransızcadan çevirisi, New York: Praeger, 1970.
Djemal Pasha, *Memoirs of a Turkish Statesman 1913-1919*, Londra: Hutchinson and Co. Paternoster Row, 1922.
Dunsterville, L. C., *The Adventures of Dunsterforce*, Londra, 1932.
Grew, J. C., *Turbulent Era*, Boston: Houghton Mifflin, 1952.
Harding, S., "The Case of Mrs Stan Harding", *The Nineteenth Century and After*, Temmuz 1922, s.1-16.
____, "The Moscow Trial", *The Nineteenth Century and After*, Ağustos 1922, s. 280-7.
Herron, G. D., *The Defeat in the Victory*, Londra: Cecil Palmer, 1921.
Hodgson, R. H., "Memoirs of an Official Agent: Trading with Russia, 1921-1923", *History Today*, Sayı: 4 (Ağustos 1954) s. 522-8.
Krasin, Lyubov, *Leonid Krassin: His Life and Work*, Londra, 1929.
Lenin, V. I., *Collected Works*, Moskova: Progress Publishers, Cilt XXVIII (1981), XIX (1980), XXX (1977), XXXI (1977), XXXII(1973), XXXIII (1976), XXXV 51980), XXXVI-XXXVII-XXXXII-XXXXIV (1977), XXXXV (1970).
____, *The National Liberation Movement in the East*, Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1957.

Liman von Sanders, O., *Five Years in Turkey* [August Scherl (der.), Berlin, 1920'den yeniden baskı] Annapolis, Md.: US Naval Institute, 1927.
Lloyd George, D., *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven, Cilt I (1938), Cilt II (1939).
____, *The Truth about the Peace Treaties*, Cilt II, Londra: Victor Gollanez Ltd., 1938.
____, *War Memoirs of David Lloyd George*, Cilt I ve II, Londra: Odhams Press Limited, 1934-1936.
Lockhart, R. H. B., *Memoirs of a British Agent*, Londra: Macmillan, 1974.
Ludendorff, E. von, *May War Memoirs 1914-1918*, 2 cilt, Londra, 1919.
Luke, H., *Cities and Men*, Cilt II, Londra: Geoffrey Bless, 1953.
MacDonell, R., *And Nothing Long*, Londra: Constable and Co. Ltd., 1938.
Maiskii, I. M., "Diplomats of Lenin School: Georgi Chicherin", *New Times*, Sayı: 44 (1 Kasım 1967), s. 10-13.
____, "Diplomats of Lenin School: Ambassador Krasin", *New Times*, Sayı: 3 (24 Ocak 1968) s. 23-7.
Mayer, A. J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking; Containment and Counter-revolution at Versailles, 1918-1919*, New York, 1967.
Miller, D. H., *My Diary and the Conference at Paris with Documents*, Cilt III, New York, 1928.
Mikoyan, A. I., *Memoirs of Anastas Mikoyan*, I, Madison, Connecticut: Sphinx Press, 1988.
Nicolson, H., *Peacemaking, 1919*, Londra: Constable and Co. Ltd., 1944 (ilk baskı 1933).
Price, G. W., *Extra Special Correspondent*, Londra: George G. Harrap and Co. Ltd., 1957.
Rawlinson, A., *Adventures in the Near East, 1918-1922*, Londra: Jonathan Cape, 1934.
Riddell, Lord, *Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After, 1918-1923*, Londra: Gollancz, 1933.
Roy, M. N., *M. N. Roy's Memoirs*, Bombay: Allied Publishers Private Limited, 1964.
Seymour, C., *The Intimate Papers of Colonel House*, New York: Houghton Mifflin, 1928, Cilt III.
Teague-Jones, *The Spy Who Disappeared*, Londra: Victor Gollancz Ltd., 1990.
Temperley, H. W. V., *A History of Peace Conference of Paris*, Londra: Oxford University Press, Cilt I, II, III (1920), VI ve V (1921), VI (1924).
The Mist Procession, The Autobiography of Lord Vansittart, Londra, 1958.
The Papers of Woodrow Wilson, Princeton, N.J.: Princeton University Press, Cilt XXXXV, 1984.
Zinovyev, G. "Bolshevik Aims in Asia", *Current History*, XIII, Bölüm 2, Sayı: 3 (Mart 1921) s. 465.

Almanca

Ludendorff, E., von, *Meine Kriegserinnerungen*, Berlin, 1918.

Mühlmann, C., *Das Deutsch-Türkische Waffenhendnis im Weltkriege,* Leipzig: Verlag Kochler und Amelang, 1940.
Zinovyev, G., *Die russische Revolution und das internationale Proletariat*, Verlag der Kommunistischen Internationale, 1920.

Rusça

Aralov, S. İ., *Vospominaniya Sovetskogo Diplomata*, Moskova, İzdatelstvo İnstituta Mejdunarodnık Otnoşeniy, 1960.
Çiçerin, G. V. Lozanskya Konferentsiya i Mirovoye Polojeniye - *Mejdunarodnaya Jizn*, Sayı: 2 (1923), s. 3-6.
____, Rossiya i Aziatskiye Narodı, *Vestnik NKİD*, Sayı: 2 (13 Ağustos 1919), s. 1-7.
____, *Stat'i i Reci po Voprosam Mejdunarodnoy Politiki*, Moskova, İzdatelstvo Sotsial'no-Ekonomiçeskoy Literaturı, 1961.
Denikin, A. İ., *Oçerki Russkoy Smutı*, 5 cilt, Paris ve Berlin, 1921-1926.
Frunze, M.V. *Neizvestnoye i Zabıtoye*, Moskova, Nauka, 1991.
Kirov, S. M., *Reçi i Stat'i*, Moskova, Gosudarstvennoye Sotsial'no-Ekonomiçeskoye İzdatel'stvo, 1937.
Krasin, İ. B., *Voprosı Vneşney Torgovli*, Moskova ve Leningrad, 1928.
Lenin, V. İ., *Leninskiy Sbornik*, Nendeln, Liechtenstein, Kraus Reprint. Ltd., 1966.
____, *Polnoye Sobraniye Socineniy*, Moskova, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, Cilt 1-36 (1962), Cilt 37-43(1963), Cilt 44-45 (1964)
Mayskiy, İ. M., "Anglo-Sovetskoye Torgovoye Soglaşeniye 1921 goda", *Voprosı İstorıı*, Sayı: 5 (Mayıs, 1957), s. 60-77.
Mikoyan, A. İ., *Dorogoy Bor'bı*, I, Moskova, İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı, 1971.
____, *Mısli i Vospominaniya o Lenine*, Moskova, İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1970.
Nerimanov, N., *Stat'i i Pisma*, Moskova, 1925.
Orconikidze, G. K., *Biografiya*, Moskova, Gusudarstvennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literaturı, 1939.
____, *İzbrannıye Reçi i Stat'i, 1911-1937*, Moskova, Grospolitizdat, 1939.
Radek, K., *Vneşnaya Politika Sovetskoy Rossii*, Moskova ve Petrograd, 1923.
Şaumyan, S. G., *İzbrannuye Proizvedeniya*, Cilt 2, Moskova, 1958.
____, *Stat'i i Reçi (1908-1918)*, Bakü, Kooperativnoye İzdatelstvo "Bakinskiy Raboçiy", 1924.
Stalin, İ., *Soçinenıya*, Moskova, Gospolitizdat, 1947.
Trotskiy, L., *Soçinenıya*, Moskova-Leningrad, Gosizdat, 1926.
Vorovskiy, V. V., *Stat'i i Materialı po Voprosam Vneşney Politıki*, Moskova, 1959.

Türkçe

Afet İnan, A. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1919.

Akçuraoğlu, Y., *Üç Tarzı Siyaset*, İstanbul, 1938.
Aralov, S. İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul: Burçak Yayınları, 1967.
Atatürk, M. K., *Nutuk*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara: TTK Basımevi, 1961.
Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 1917-1938, Ankara, 1964.
Atay, F. R., *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1961.
Aydemir, Ş. S., *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, 1914-1922, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
____, *Tek Adam*, 3 cilt, İstanbul, 1963-5.
Cavit Bey, *İdama Beş Kala*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.
Cebesoy, A. F., *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyat, 1953.
____, *Moskova Hatıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyat, 1955.
Emre, A. C. "1920 Moskovası'nda Türk Komünistleri", *Tarih Dünyası*, Sayı: 2, Ocak 1965.
Frunze'nin Türkiye Hatıraları, İstanbul: Cem Yayınevi, 1978.
İğdemir, U., *Anafartalar Muhaberatına Ait Tarihçe*, Ankara, 1962.
İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946.
Karabekir, K., *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1957.
Mustafa Suphi, *İlk Yazılar*, İstanbul: Amaç, 1989.
Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri, Brüksel (TKP yayını), 1974.
Nadi, Y., *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*, İstanbul, 1955.
Nerimanov, N., *Seçilmiş Eserleri*, Bakü: Elm, 1973.
Okyar, F., *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980.
Orbay, R., "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt I (1962).
Özalp, K., *Milli Mücadele, 1919-1922*, Cilt I, Ankara, 1971.
Şimşir, B. N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt III-IV, Ankara: TTK Basımevi, 1979-1983.
Sorgun, M. T. (der.), *Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, İstanbul, 1972.
Tansu, Samih Nafiz, (anlatan Ertürk, Hüsamettin) *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1964.
Togan, Z. V., *Bugünkü Türkili (Türkistan ve Yakın Tarihi)*, İstanbul, Cilt 1 (1941-7).
Ünüvar, V., *İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.
Yalman, A. E., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt I, İstanbul: Rey Yayınları, 1970.

İkinci El Kaynaklar

İngilizce

Abbot, G. T., *Turkey, Greece and the Great Powers*, Londra: Robert Scott, 1916.
Adelson, R., *Mark Sybes*, Londra: Jonathan Cape, 1975
Agabekov, G. S., *OGPU, the Russian Secret Terror*, New York: Brentano's, 1931.

Ahmad, F., "Politics and Islam in Modern Turkey", *Middle Eastern Studies* (Ocak 1991), s. 3-21.
____, *The Making of Modern Turkey*, Londra ve New York: Routledge, 1993.
____, "The Political Economy of Kemalism", A. Kazancıgil ve E. Özbudun (der.), *Atatürk*, Londra, 1981.
Akbaba, I., "The Peace Treaty of Lausanne", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Sayı: 46 (1980), s. 234-8.
Alastos, D., *Venizelos*, Londra: Percy Lund Humpries and Co. Ltd., 1942.
Allen, W.E.D. ve Muratoff, P., *Cancasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953.
Anderson, M.S., *The Eastern Question 1774-1923*, Londra, 1966.
Andrew, C. "The British Secret Service and Anglo-Soviet Relations in the 1920s. Part I: From the Trade Negotiations to the Zinoviev Letter", *The Historical Journal*, 20, 3 (1977) s. 673-706.
Andrew, C. ve Gordievsky, O., *KGB,* Londra: Hodder and Stoughton, 1990.
Armstrong, H. C., *Grey Wolf,* Londra: Barker, 1932.
Arslanian, A. H., "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle Eastern Studies,* XII, Sayı: 2, Eylül 1980.
Arslanian, A. H. ve Nichols, R. I., "Nationalism and the Russian Civil War. The Case of Volunteer Army-Armenian Relations, 1918-20", *Soviet Studies,* 31, Sayı: 4 (1979), s. 559-73.
Aspaturian, V. V., *Process and Power in Soviet Foreign Policy,* Boston: Little, Brown and Company, 1971.
Aston, G., "The Freedom of the Straits", *The Nineteenth Century and After,* (Kasım 1922) s. 843-51.
Avalishvili, Z., *Independence of Georgia,* Londra, 1935.
Baker, R.S., *Woodrow Wilson and the World Settlement,* Cilt II, Garden City, 1922.
Beaman, A. H., "Lausanne and Its Lessons", *The Nineteenth Century and After,* 93, Sayı: DLIII (Mart 1923), s. 318-27.
Beglar, N., "The Constant Factor in Moscow's Turkish Policy", *Caucasian Review,* Sayı: 1 (1955), s. 12-21.
Bennigsen, A., "Marxism or Pan-Islamism", *Central Asia Survey,* Cilt 6, Sayı: 2 (1987), s. 55-66.
Bennigsen, A. ve Wimbush, S.E., *Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World,* Chicago: University of Chicago Press, 1979.
Benvenuti, E., *The Bolsheviks and the Red Army, 1918-1922,* (İtalyancadan çeviri) Cambridge University Press, 1982.
Beria, L., *On the History of the Bolshevik Organisations in Transcaucasia,* Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1949.
Bierstadt, E. H., *The Great Betrayal,* Londra: Hutchinson and Co., 1924.
Bilsel, C., "International Law in Turkey", *American Journal of International Law,* Cilt XXXVIII, Sayı: 4 (Ekim 1944).

Blank, S., "Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia: Autonomy vs. Centralization, 1918-1924", *Transcaucasia,* (der. R. G. Suny) The University of Michigan: An Arbor, 1983, s. 305-34.

Braisford, H. N., "The Hope of Genoa", *New Republic,* Sayı: 30 (26 Nisan 1922), s. 250-1.

Btaunthal, J., *History of the International,* Cilt II (1914-1943), Bristol: Nelson, 1967.

Briggs, M. P., *George D. Herron and the European Settlement,* Stanford University Press, 1932.

Brinkley, G. A., *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917-1921,* University of Notre Dame Press, 1966.

Buchan, J. (der.), *The Baltic and Caucasian states,* Londra: Hodder and Stoughton Ltd., 1923.

Bunyan, J., *Intervention, Civil War and Communism in Russia, April-December 1918, Documents and Materials,* Baltimore: John Hopkins Press, 1936.

Busch, B.C., *Mudros to Lausanne, Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923,* State University of New York Press, 1926.

Calwell, C. E., *Field-Marshall Sir Henry Wilson, Bart., G.C.B. D.S.O. His Life and Diaries,* Londra: Cassell, 1927, Cilt II.

Carr, E. H., *International Relations between the Two World Wars, (1919-1939)* Londra: Macmillan, 1965.

____, *A History of Soviet Russia, Vol. IV, The Interregnum, 1923-1924,* Londra: Macmillan, 1954.

____, *The Bolshevik Revolution 1917-1923,* III, Londra: Penguin Books, 1988 (ilk baskısı 1953).

____, *German-Soviet Relations Between The Two World Wars, 1919-1939,* Oxford University Press, 1952.

____, "Radek's 'Political Salon' in Berlin 1919", *Soviet Studies,* Sayı: 3 (Nisan 1951), s. 411-29.

____, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations,* Londra: Macmillan, 1939.

Carrington, C. E., *The Life of Rudyard Kipling,* New York: Garden City, 1955.

Carswell, J., *The Exile: A Life of Ivy Vitvinov,* Londra, Boston: Faber and Faber, 1983.

Castle, W.T.E., *Grand Turk,* Londra, New York, Melbourne: Hutchinson and Co., 1942.

Chabigi, V.E., "Forty Years of Soviet Near Eastern Policy", *The East Turkish Review,* (Nisan 1959), s. 28-36.

Charachidze, G., "The Georgian Communist Party and the National Question", *Caucasian Review,* Sayı: 1 (1955), s. 22-35.

Chossudovsky, E. M., "Lenin and Chicherin: The Beginning of Soviet Foreign Policy and Diplomacy", *Millennium,* Sayı: 3 (Bahar 1974), s. 1-16.

____, *Chicherin and the Evolution of Soviet Foreign Policy and Diplomacy,* Cenevre: Graduate Institute of International Studies, 1973.

____, "Genoa Revisited: Russia and Coexistence", *Foreign Affairs,* Sayı: 50 (Nisan 1971), s. 554-77.
Churchill, Rogers P., *Anglo-Russian Convention of 1907,* Iowa: The Torch Press, 1939.
Clayton, A. *The British Empire As A Superpower, 1919-39,* Londra: Macmillan, 1986.
Cleveland, C. O., "Memoirs of Chicherin", *Commonweal,* Sayı: 24 (28 Ağustos 1936), s. 417-18.
Coates, W. P. ve Coates, Z. K., *A History of Anglo-Soviet Relations,* Londra: Lawrence and Wishart, 1943.
____, *Armed Intervention in Russia, 1918-1922,* Londra: Gollanez, 1935.
Conte, E., *Christian Rakovski (1873-1941),* New York, 1989.
Cosmetatos, S. P. P., *The Tragedy of Greece,* (E. W. ve A. Dickes çevirisi) Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. Ltd. 1928.
Craig, G. A. and Gilbert, E (der.), *The Diplomats, 1919-1939,* Princeton, 1953.
Cumming, H. H., *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East,* Londra: Oxford University Press, 1938.
Cunningham, Allan (der.), *Early Correspondence of Richard Wood,* Londra, 1966.
____, *Eastern Question in the Nineteenth Century,* Londra: Frank Cass, 1991.
Dagobert, von M., *Mustafa Kemal,* Londra: William Heinemann, 1951.
Dakin, D., "Lord Curzon's Policy Towards Greece", *Essays in Memory of Basil Laurdas,* Selanik, *1975.*
Darwin, J. G., "The Chanak Crisis and the British Cabinet", *History,* Cilt 65, Sayı: 213 (Şubat 1980).
Davies, N., "The Genesis of the Polish-Soviet War, 1919-1920", *European Studies Review,* Sayı: 5 (Ocak 1971), s. 47-67.
____, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-20,* New York: St. Mattins Press, 1972.
Davis, K. W., *The Soviets at Geneva: The USSR and the League of Nations. 1919-1939.,* Cenevre: Librairie Kundig, 1934.
Davison, R. H., "Middle East Nationalism: Lausanne Thirty Years After", *Middle East Journal,* 7, Sayı: 3 (Yaz 1953), s. 326-44.
Debo, R. K., "The Making of a Bolshevik: Georgii Chicherin in England 1914-1918", *Slavic Review,* Sayı: 25 (Aralık 1966), s. 651-62.
Demirchian, K. S., *Soviet Armenia,* Moskova: Progress Publishers, 1984.
Diomidis-Petsalis, N., *Greece at the Paris Peace Conference 1919,* Selanik, 1978.
Dontas, D., *Greece and Turkey,* Atina: G. E. Eleftheroudakis S.A., 1987.
Dukes, P., *Russia Under Catherine the Great,* Newtonville: Oriental Research Partners, 1978.
Dumont, P. "French Freemasonry and the Turkish Struggle for Independence (1919-1923)", *International Journal of Turkish Studies,* III, Sayı: 2 (1985-1986), s. 1-15.
Dyer, G., "The Turkish Armistice of 1918, I. The Turkish Decision for a Separate Peace in Autumn, 1918", *Middle Eastern Studies,* Sayı: 8 (1972), s. 143-78.

____, "The Turkish Armistice of 1918. 2. Lost Opportunity: the Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies,* Sayı: 8 (1972), s. 313-48.
____, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres', *Middle Eastern Studies,* Sayı:12 (1976), s. 99-107.
Earle, E. M., *Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway,* New York: Macmillan, 1923.
Ellis, C. H., *The Transcaspian Episode 1918-1919,* Londra: Hutchinson, 1963.
Ellison, G., *An Englishwoman in Angora,* Londra: Hutchinson, 1923.
Essad-Bey, *Secrets of the OGPU,* Londra: Jarrolds Publishers, 1933.
Etherton, Yarbay P. T., *In the Heart of Asia,* Londra: Constable, 1925.
Evans, L., *United States Policy and the Partition of Turkey,* Baltimore: John Hopkins Press, 1965.
Eversley, Lord, *The Turkish Empire,* Londra: T. Fisher Unwin Ltd., 1924.
Fair, J., "The Peacemaking Exploits of Harold Temperley in the Balkans, 1918-1921", *Slavonic and East European Review,* 67, Sayı: 1 (1989) s. 68-93.
Fiddick, T. C., *Russia's Retreat from Poland, 1920,* Londra: Macmillan 1990.
Finefrock, M., "Atatürk, Lloyd George, and the Megali Idea: Cause and Consequence of the Greek Plan to Seize Constantinople from the Allies, June-August 1922", *Journal of Modern History,* 52, Sayı: 1 (1980), s. D1047-D1078.
Fink, C., *The Genoa Conference,* Chapel Hill ve Londra: The University of North Carolina Press, 1984.

Fischer, L., *The Soviets in World Affairs: A History of the Relations Between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917-1929,* Cilt 1, Princeton University Press, 1951.
Fisher, H. A. L., "Mr. Lloyd George's Foreign Policy, 1918-1922", *Foreign Affairs,* Sayı: 1 (15 Mart 1923), s. 69-84.
Footman, D., *Civil War in Russia,* Londra: Faber, 1961.
Fraser, G., "Basmachi-IP, *Central Asian Survey,* Cilt 6, 2 (1987), s. 7-42.
Frey, E.W., *The Turkish Political Elite,* Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1965.
Gathorne-Hardy, G.M., *The Fourteen Points and the Treaty of Versailles,* Oxford: Clarendon Press, 1939.
Gawrych, G., "Kemal Atatürk's Politico-Military Strategy in the Turkish war of Independence, 1919-1922: From Guerrilla Warfare to the Decisive Battle", *Journal of Strategic Studies,* 11, Sayı: 3 (1988), s. 318-41.
Gilbert, M., *Sir Horace Rumbold,* Londra: Heinemann, 1973.
____, *Winston S. Churchill,* Londra: Heinemann, Cilt IV (1916-1922), 1975.
Glasgow, G., "Preliminaries of Genoa", *New Republic,* Sayı: 30 (12 Nisan1922), s. 193-6.
Glenny, M. V., "The Anglo-Soviet Trade Agreement, March 1921", *Journal of Contemporary History,* Cilt 5/2 (Nisan 1970) s. 63-82.
Goldstein, E., "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", *Historical Journal,* 32, Sayı: 2 (1989), s. 339-56.
Gökalp, Z., *The Principles of Turkism,* Leiden: Brill, 1968.

Gökay, B., "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20", *Middle Eastern Studies,* 32, Sayı: 2 (Nisan 1996), s. 45-76.
____, "The Red Star and the Green Crescent", *Turkish Area Studies Group Newsletter,* Sayı: 41 (Kasım 1995), s. 25-31.
____, "From Western Perceptions to Turkish Self-Perceptions, *Journal of Mediterranean Studies,* 5, Sayı: 2 (1995), s. 256-69.
____, "The Turkish Communist Party: Fate of the Founders", *Middle Eastern Studies,* 29, Sayı: 2 (Nisan 1993), s. 220-35.
____, "Historiography of the Post-War Turkish Settlement", *New Perspectives on Turkey,* Sayı: 8 (Güz 1992), s. 27-48.
____, "Kinross on Atatürk", *Middle Eastern Studies,* 27, Sayı: 4 (Ekim 1991) s. 694-99.
Grant, A. J. ve Temperley, H., *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries (1789-1950),* Londra-New York-Toronto: Longmans, Green and Co., 1952 (gözden geçirilmiş altıncı baskı).
Gratz, G. ve Schuller, R., *The Economic Policy of Austria-Hungary during the War,* New Haven, 1928.
Graubard, S. R., *British Labour and the Russian Revolution, 1917-1924,* Cambridge: Harvard University Press, 1956.
Gregor, R., "Lenin, Revolution and Foreign Policy", *International Journal,* Sayı: 22 (Güz 1967), s. 563-75.
Gruber, H., *International Communism in the Era of Lenin: A Documentary History,* Ithaca: Cornell University Press, 1967.
Haithcox, J. P., *Communism and Nationalism in India,* Princeton University Press, 1971.
Hallgarten, G. W. F., "General Hans von Seeckt and Russia, 1920-1922", *Journal of Modern History,* Sayı: 21 (Mart 1949), s. 28-34.
Hamilton, Sir I., *Gallipoli Diary,* New York: G. D. Doran, 1920.
Hancock, W. K., *Smuts: The Sanguine Years, 1870-1919,* Cambridge University Press, 1962.
Hankey, M. P. A., *The Supreme Command 1914-1918,* Londra, 1961.
Hardinge of Penhurst, Lord *The Old Diplomacy: The Reminiscences of Lord Hardinge of Penhurst,* Londra: John Murray, 1947.
Harrington, Sir C., *Tim Harrington Looks Back,* Londra: John Murray, 1940.
Harris, G. S., *The Origins of Communism in Turkey,* Stanford, California: Hoove Institution Press, 1967.
Haslip, J., *Catherine the Great,* Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1977.
Hedlam, H. W., *The Black Sea, the Bosphorus and the Dardanelles, Studies in Diplomatic History,* Londra: Methuen, 1930.
Hehir, P., "The Near East Crisis", *The Nineteenth Century and After,* DXLIX (Kasım 1922), s. 829-42.
Henderson, G. B., *Crimean War Diplomacy and Other Historical Essays,* Glasgow: Jackson, Son and Co., 1947.

Hilger, G. ve Meyer, A. G., *The Encompatible Allies: A Memoir History of German-Soviet Relations 1918-1941,* New York, 1953.
Hodgson, J. E., *With Denikin's Armies. Being a Description of the Cossack Counter-Revolution in South Russia, 1918-1920.* Londra: Lincoln Williams, 1932.
Hoestler, C. W., *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives,* Londra: Allen and Unwin, 1954.
Hooker, J. R. "Curzon and the Curzon Line", *Journal of Modern History,* Sayı: 30 (Haziran 1958), s. 137.
Hopkirk, P., *On Secret Service East of Constantinople,* Londra: John Murray, 1994.
____, *The Great Game,* Oxford University Press, 1990.
____, *Setting the East Ablaze,* Oxford University Press, 1986.
Hopper, B. C., "Narkomindel and Comintern: Instruments of World Revolution", *Foreign Affairs,* Sayı: 19 (Temmuz 1941), s. 737-50.
Housepian, M., *Smyrna, 1922: The Destruction of a City,* Londra, 1972.
Hovannisian, R. G., "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *International Journal of Middle Eastern Studies,* 4, Sayı: 2 (1973), s. 129-147.
____, "The Armeno-Azerbaijani Conflict over Mountainous Karabagh, 1918-1919", *Armenian Review,* 24 (Yaz 1971), s. 3-24.
____, *Armenia on the Road of Independence, 1918,* Berkeley/Los Angeles, 1967.
____, "The Allies and Armenia", *Armenian Review,* 17 (Kış 1964), s. 20-39.
____, *The Republic of Armenia,* University of California Press, 1982.
Howard, H. N., *The Partition of Turkey,* Oklahama: University of Oklahama Press, 1931.
____, "Turkish Foreign Policy", *Asia,* (Ocak 1938), s. 29-31.
Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record, 1535-1956,* Cilt 1 ve 11, Princeton, N.J.: D. Van Nostrand, 1956.
Isaacs, H. R., *The Tragedy of the Chinese Revolution,* (gözden geçirilmiş der.) Stanford University Press, 1951.
Jelavich, B., *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870-1887,* Bloomington, Ind., 1973.
Kahan, V., "The Communist International, 1919-43: The Personnel of Its Highest Bodies", *International Review of Social History,* Sayı: 21 (1976, Bölüm 2), s. 151-85.
Kapur, H., *Soviet Russia and Asia, 1917-1927. A Study of Soviet Policy towards Turkey, Iran and Afghanistan,* Londra: Michael Joseph, 1966.
____, *The Soviet Union and the Emerging Nations,* Cenevre: Michael Joseph Ltd., 1972.
Karpat, K. H., *Ottoman Population, 1830-1914,* The University of Wisconsin Press, 1985.
Katkov, G., *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army,* Londra: Longmans, 1980.

Kazemzadeh, E., *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921),* New York: Philosophical Library, 1951.
Kedourie, E., *England and the Middle East, The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921,* Londra: Bowes and Bowes, 1956.
____, *Politics in the Middle East,* Oxford, New York: Oxford University Press, 1992.
Kent, M., "British Policy, International Diplomacy and the Turkish Revolution", *International Journal of Turkish Studies,* III, Sayı: 2 (1985-1986), s. 33-51.
Kerr, S. E., *The Lions of Marash,* Albany, NY, 1973.
King, R. D., *Sergei Kirov and the Struggle for Soviet Power in the Terek Region, 1917-1918,* New York ve Londra: Garland Publishing, Inc., 1987.
Kinncar, M., *The Fall of Lloyd George,* Londra ve Baginstoke: Macmillan, 1973.
Kinross, Lord, *Atatürk: A Bibliography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey,* New York: William Morrow and Co., 1965.
Kitaigorodsky, P., "The Labour Movement in Turkey", *The Communist International,* Sayı: 12 (1925), s. 83-96.
Knollys, D. E., "Military Operations in Trascaspia, 1918-1919", *Journal of the Central Asian Society,* 13, Bölüm II (Nisan 1926), s. 89-110.
Kocharian, S., "Soviet National Policy in Armenia", *Caucasian Review,* Sayı: I (1955), s. 81-92.
Kosok, P., "Revolution and Sovietisation in the North Caucasus", *Caucasian Review.,* Sayı: I (1955), s. 47-54.
Kousoulas, D. G., *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party,* Londra, 1965.
Krassin [Krasin] L., "The Anglo-Russian Trade Pact", *Living Age,* 23 Nisan 1921, s. 212.
La Chesnais, P. G., *The Defence of the Cassacks Against Bolshevism,* Paris: Impr. Libr. Militaire Universelle, 1919.
Ladas, S. P., *The Exchange of Minorities (Bulgaria, Greece and Turkey)* New York: Macmillan and Co., 1932.
Landau, J. M., *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism,* Londra: Hurst, 1981.
Lazich, B. ve Drachkovitch, M. M., *Bibliographical Dictionary of the Comintern,* California: Hoover Inst. Press, 1986.
____, *Lenin and the Comintern,* Cilt I, Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1972.
Leonidov, A., "Socialism's First Diplomats", *New Times,* Sayı: 28 (12 Temmuz 1967), s. 12-16.
Lerner, W., *Karl Radek: The Last Internationalist,* Stanford: Stanford University Press, 1970.
____, "Poland in 1920: A Case Study in Foreign-Policy Decision Making under Lenin", *South Atlantic Quarterly,* Sayı: 72 (Yaz 1973), s. 406-14.
Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey,* Londra: Oxford University Press, 1968.

Lewis, G., *Modern Turkey,* New York: Praeger Publishers, 1974.
Lybyer, A. H., "Turkey Under the Armistice", *Journal of International Relations,* XII, Sayı: 4 (Nisan 1922), s. 456-8.
McCarthy, J., "Greek Statistics on Ottoman Greek Population", *International Journal of Turkish Studies,* Sayı: 2 (1980), s. 66-76.
Macfie, A. I., "The Chanak Affair (September-October, 1922)", *Balkan Studies,* 20, Sayı: 2 (1979), s. 309-41.
Marshall, D., *A Modern History of Georgia,* Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1962.
Martin, T. S., "The Urquhart Concession and Anglo-Soviet Relations, 1921-1922", *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas,* Sayı: 20 (Aralık 1972), s. 551-70.
Marx, K., *The Eastern Question, a Reprint of Letters Written 1813-56 Dealing with the Events of the Crimean War,* New York: Augustus M. Kelley Publishers, 1969.
Maurice, E., *The Life of General Lord Rawlinson of Trent from His Journals and Letters,* Londra: Cassell, 1928.
Mayer, A. J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918-1919,* New York: Knopf, 1967.
Mears, E. G., *Modern Turkey,* New York: The Macmillan Co, 1924.
Medvedev, R., *Let History Judge,* (C. Taylor'ın Rusçadan çevirisi) New York: Alfred A. Knopf, 1971.

Menemencioğlu, N., "Enver Pasha in Turkestan, 1918-1922", *Revue Internationale d'Histoire Militaire,* Sayı: 67 (1988), s. 253-61.
Meyendorff, Baron A., "My Cousin Foreign Commissar Chicherin", *Russian Review,* Sayı: 30 (Nisan 1971), s. 173-8.
Michalopoulos, C., "Asia Minor and the Dodecanese", *Asiatic Review,* 16, Sayı: 1 (Ocak 1920), s. 154-7.
Miller, A. E., "The Origins of Leninist Eastern Policy", *International Affairs,* Sayı: 4 (Nısan 1972), s. 68-75.
Mills, J. S., *The Genoa Conference,* New York: Dutton, 1922.
Mitrokhin, L., *Failure of Three Missions,* Moskova: Progress Publishers, 1987.
Modern Encyclopedia of Religions in Russia and the Soviet Union, Cilt IV, Academic International Press, 1991.
Morgan, K. O., *Concensus and Disunity,* Oxford: Clarendon Press, 1979.
Mullaly, H., "The Vital Eastern Problem", *The Nineteenth Century and After,* (Aralık 1922), s. 906-25.
Nalbandian, L., *The Armenian Revolutionary Movement,* University of California Press, 1961.
Nicolopoulos, J., "The Testimony of Mikhail Vasilievich Frunze (1885-1925) concerning the Tragedy of Pontic Hellenism", *Journal of Modern History,* Sayı: 4 (1987), s. 37-53.
Nicolson, H., *George Curzon: The Last Phase, 1919-925,* New York: Howard Fertig, 1974.

Nollau, G. ve Wiche, H. J., *Russia's South Flank*, Londra ve Dunmow: Pall Mall Press, 1963.
Northedge, E. S. ve Wells, A., *Britain and Soviet Communism*, Londra: Macmillan, 1982.
O'Connor, T. E., *The Engineer of Revolution: L. B. Krasin and the Bolsheviks, 1870-1926*, Boulder, Colo., 1992.
Orga, I., *Phoenix Ascendant: The Rise of Modern Turkey*, Londra: Robert Hale, 1958.
Paksoy, H. B., "US and Bolshevik Relations with the TBMM Government: First Contacts, 1919-1921", *The Journal of Sopha Asian Studies*, XII (1994).
Palmer, A. W., *A Dictionary of Modern History*, Penguin Books, 1962.
Phillipson, C. ve Buxton, N., *The Question of the Bosphorus and the Dardanelles*, Londra: Stevens and Haynes, 1917.
Pipes, R., *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*, Cambridge: Harvard University Press, 1964.
Ponomaryov, B., Gromiko, A. ve Khvostok, V. (der.), *History of Soviet Foreign Policy, 1917-1945*, (David Skvirsky'nin İngilizce çevirisi) Moskova, 1969.
Pope, A. U., *Maxim Litvinoff*, New York: Fischer, 1943.
Price, Clair, *The Rebirth of Turkey*, New York, 1923.
Psomiades, H., *The Eastern Question: The Last Phase. A Study of Greek-Turkish Diplomacy*, Selanik, 1968.
Radek, K., "Lord Curzon and the Soviet Union", *Labour Monthly*, Cilt 7, Sayı: 5, Mayıs 1925.
Rauf, B., *The Last Sultans*, Cheltenham, 1995.
Rigby, T. H., "The Birth of the People's Commissars", *Australian Journal of Politics and History*, Sayı: 20 (Nisan 1974), s. 70-5.
____, *Lenin's Government: Sovnavkom, 1917-1922*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
Robinson, R.D., *The First Turkish Republic. A Case Study in National Development*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.
Ronaldshay, Earl of (Lawrence, J. L.D.), *The Life of Lord Curzon*, Cilt III, Londra, 1928.
Rosenbaum, K., *Community of Faith, Syracuse*, New York, 1965.
Rothschild, J., *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883-1936*, New York: Columbia University Press, 1959.
Roy, M. N., "Indian Revolutionaries in Moscow", *Radical Humanist*, 6 Haziran 1954, s. 270-1; ve 13 Haziran 1954, s. 282-3.
Rudin, Harry R., *Armistice 1918*, New Haven: Yale University Press, 1944.
Rustow, D. A., "The Army an the Founding of the Turksih Republic", *World Politics*, Sayı: 11 (1949), s. 513-52.
Quinault, R., "Churchill and Russia", *War and Society*, Cilt IX, 1 (Mayıs 1991), s. 99-120.
Sachar, H. M., *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*, New York: Alfred A. Knopf, 1969.

Scheffer, P., "Maxim Litvinov: An Intimate Study", *Current History*, Sayı: 34 (Ağustos 1931), s. 670-77.
Senn, A. E., *Assassination in Switzerland: The Murder of Vatslav Varovsky,* Madison: University of Wisconsin Press, 1981.
Serge, V., *From Lenin to Stalin,* R. Manheim çevirisi, New York: Monad Press, 1973.
____, "Litvinov", *Esprit,* Sayı: 81 (Haziran 1939), s. 419-27.
Sforza, Count C., *Makers of Modern Europe: Porraits and Personal Impressions and recollections,* Indianapolis: Bobbs Merrill, 1928.
Shah, S. I. A., *Kamal: Maker of Modern Turkey,* Londra: Herbert Joseph, 1934.
Shapiro, L. (der.), *Soviet Treaty Series,* 2 cilt, Washington D. C. : The Georgetown University Press, 1950.
Shaw, S. J. ve Shaw, E. K., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Cilt II, Cambridge University Press, 1977.
Shotwell, J., *Turkey at the Straits,* Londra: Macmillan, 1940.
Shutleworth, D. I., "Turkey, From the Armistice to the Peace", *Journal of Central Asian Society,* Sayı: II (1924), s. 61-2.
Smith, A. L., "The German General Staff and Russia, 1919-1926", *Soviet Studies,* Sayı: 8 (Ekim 1956), s. 125-33.
Smith, E. D., *Turkey: Orgins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly,* Washington D.C.: Public Affairs Press, 1959.
Smith, M. L., *Ionian Vision,* Londra: Allen Lane, 1973.
Sonyel, S. R., "Mustafa Kemal and the Turkish Nation's Struggle for Survival", *Cultura Turcia,* 4 (1967), s. 70-198.
____, "The Secret Anlo-Ottoman Treaty of 1919 in the Light of New Documents", *Belleten,* 34, Sayı: 135 (Temmuz1970), s. 437-49.
____, *Turkish Diplomacy 1918-1923,* Londra: Sage Publications Ltd., 1975.
Sousa, N., *Capitulatory Regime of Turkey,* Baltimore: The John Hopkins Press, 1933.
Soviet Foreign Policy, I, (der.) A. A. Gromyko ve B. N. Ponomarev, Moscova: Progress Publishers, 1981.
Soysal, İ., "Seventy Years of Turkish-Arab Relations and an Analysis of Turkish-Iraqi Relations (1920-1990)", *Studies on Turkish-Arab Relations,* Sayı: 6 (1991), s. 23-84.
Stanwood, E., *War, Revolution and British Imperialsm in Central Asia,* Londra: Ithaca Press, 1983.
Stvrianos, L. S., *The Balkans Since 1453,* Hinsdale, 1958.
Sumner-Boyd, H. ve Freely, J., *Strlling Through Istanbul,* Istanbul: Redhouse Press, 1973.
Suny, R. G., *The Commune, 1917-1918,* Princeton University Press, 1972.
Suvonov, V., *Soviet Military Inteligence,* Londra: Grafton, 1984.
Swietochowski, T., *Russian Azerbaijan, 1905-1920,* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

____, *Russia and Azerbaijan,* New York, 1991.
Sykes, C., *Wassmuss, "The German Lawrence",* Londra, New York, Toronto: Longmans, Green, 1936.
Szczesniak, B. (der.), *The Russian and Religion,* Notre Dame, 1959, s. 113-48.
Tamkoç, M., *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey, 1919-1967, and Brief Biographies of Turkish Statesmen,* Ankara: ODTÜ Yönetim Bilimleri Fakültesi, Sayı: 11, 1968.
Taylor, A. J. P., *The Struggle For Mastery in Europe, 1848-1918,* Oxford: Clarendon Press, 1954.
The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent, I, Istanbul Research Centre, 1988.
Thompson, John M., *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace,* Princeton University Press, 1966.
Thomson, Sir B., *The Allied Secret Service in Greece,* Londra: Hutchinson and Co. Ltd., 1931.
Toynbee, A. J., "Angora and the East", *The Contemporary Review,* (Haziran 1923), s. 681-91.
____, *Armenian Atrocities: The Murder of A Nation,* Londra, New York ve Toronto: Hodder & Stoughton, 1915.
____, "The New Status of Turkey", *The Contemporary Review,* (Mart 1923), s. 281-9.
____, *The Western Question in Greece and Turkey,* Londra: Constable, 1922.
Trotzky [Trotsky] L., *Lenin,* Londra, Kalküta, Sidney: George G. Harrap and Co. Ltd., 1925.
____, *Problems of the Chinese Revolution,* The University of Michigan Press, 1967.
Truhanovsky, V. G., *Winston Churchill,* Moskova: Progress Publishers, 1978.
Trumpener, U., *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918,* Princeton Univ. Press, 1968.
Trush, M. L., "A Diplomat of the Leninist School, For the 100th Anniversary of the Birth of G. V. Chicherin", *International Affairs,* Sayı: 12 (Aralık 1971), s. 66-72.
Tschebotarioff, G. P., *Russia, My Native Land,* New York, Londra, Toronto: McGraw-Hill Book Company, 1964.
Tsoucalas, C., *The Greek Tragedy,* Penguin Books, 1969.
Uldricks, T. J., *Diplomacy and Ideology: The Origins of Soviet Foreign Relations 1917-1930,* Beverley Hills ve Londra, 1979.
____, "Russia and Europe: Diplomacy, Revolution, and Economic Development in the 1920s", *International History Review,* Sayı: 1 (Ocak 1979), s. 55-83.
____, "The Soviet Diplomatic Corps in the Chicherin Era", *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas,* Sayı: 3 (1975), s. 213-14.
Ullman, R., *Anglo-Soviet Accord,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972.

, *Britain and the Russian Civil War,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968.
____, *Intervention and the War,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1961.
Uratadze, G., "The Suppression of an Element of Georgian Independence", *Caucasian Review,* Sayı: 1 (1955), s. 55-70.
Uregian, H. ve Baghdjian, K., "Two Unpublished Eyewitness Accounts of the Holocaust of Smyrna, September 1922", *Armenian Review,* 35, Sayı: 4 (1982), s. 362-89.
Vali, E. A., *Bridge Across the Bosphorus: The Foreign Policy of Turkey,* Baltimore: The John Hopkins Press, 1972.
Vat, Dan van der, *The Ship That Changed The World,* Londra, Sidney, Auckland, Toronto: Hodder and Stoughton, 1985.
Vere-Hodge, *Turkish Foreign Policy 1918-1948,* Ambilly-Annemasse, 1950.
Von Mikusch, D., *Mustafa Kemal: Between Europe and Asia,* Londra: William Heinemann, 1931.
Wade, R., "Why October? The Russian Search for Peace in 1917", *Soviet Studies,* Sayı: 20 (Temmuz 1968), s. 36-45.
Walder, D., *The Chanak Affair,* Londra: Hutchinson, 1969.
Ward, B., *Turkey,* Oxford University Press, 1942.
Webster, C., *The Foreign Policy of Palmerston,* Cilt II, Londra: G. Bell and Sons, Ltd., 1951.
Webster, D. E., *The Turkey of Atatürk,* Menasha, Wisc.: George Banta, 1939.
Wesson, R. G., *Soviet Foreign Policy in Perspective,* Homewood-Illinois: The Dorset Press, 1969.
Wheeler-Bennet, J.W., *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace,* Londra: Macmillan, 1939.
White, S., "Communism and the East: The Baku Congress, 1920", *Slavic Review,* Sayı: 33 (Eylül 1974), s. 492-514.
____, "Colonial Revolution and the Communist International, 1919-1924", *Science and Society,* Sayı: 40 (Yaz 1976), s. 173-93.
____, "Anti-Bolshevik Control Officers' and British Foreign Policy, 1918-1920", *Co-existence,* Sayı: 13 (Ekim 1976), s. 144-56.
____, *Britain and the Bolshevik Revolution: A Study in the Politics of Diplomacy, 1920-1924,* Londra: Macmillan, 1979.
____, *The Origins of Detente: the Genoa Conference and Soviet-Western relations, 1921-1922,* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
Wise, E. F., "Anglo-Russian Trade and the Trade Agreement", *Empire Review,* Sayı: 28 (Eylül 1923), s. 995-1004.
Woolf, L. S., *The Future of Constantinople,* Londra: Unwin, 1917.
Wortham, H. E., *Mustafa Kemal of Turkey,* Boston: Little, Brown and Co., 1931.
Yapp, M. E., *The Making of the Modern Near East 1792-1923,* Londra ve New York: Longman, 1987.

____, *The Near East Since the First World War,* Londra ve New York: Longman, 1991.
Yate, A. C., "The Near East", *Asiatic Review,* 19 (Haziran 1923), s. 19-20.
____, "What Constantinople Means to Britain and Islam", *Asiatic Review,* 15 (Temmuz 1919), s. 336-7.
Young, G., *Constantinople,* Londra: Methuen and Co. Ltd., 1926.
Zamir, M., "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies,* 17, Sayı: 1 (1981), s. 85-106.
Zapantis, A. L., *Greek-Soviet Relations, 1917-1941,* Boulder: East European Monographs, 1982.
Zarevand, *United and Independent Turania,* Leiden: E. J. Brill, 1971.
Ziya Bey, Müftüzade, *Speaking of the Turks,* Londra: Stanley Paul and Co., tarihsiz.
Zürcher, E. J., *The Unionist Factor,* Leiden: E. J. Brill, 1984.
____, *Turkey,* Londra, New York: E. B. Tauris and Co. Ltd., 1993.

Rusça

Agayev, Gb., "Pismo Enver Paşe", *Kavkaz,* Sayı: 9 (1937), s. 25-9.
Ayrapetyan, M. E. ve Kabanov, P., *Leninstiye Printsipı Vneşney Politiki,* Moskova: Politizdat, 1957.
Ahmedov, T., *Neriman Nerimanov,* Baku, Yazıçı, 1988.
Akhtamzyan, A. A., "Genuezskaya Konferentsya i Rapall'skiy Dogovor", *Voprosı Istorii,* Sayı: 5 (Mayıs 1972), pp. 42-63.
Alekberov, G. A., *Pobeda Sotsialisticeskoy Revolyutsii v Dagestane,* Mahaçkala, Dagknigoizdat, 1968.
Arkhangelskiy, V. I., *Frunze,* Moskova, İzdatelstvo Tsk VLKSM, 1970.
Azerbaycanskaya SSR, Moskova: Gosudarstvennoye Izdalet'stvo Geografiçeskoy Literaturı, 1957.
Azizbekova, P. - Mnatsakanyan, A. - Traskunov, M., *Sovetskaya Rossiya i Bor'ba za Ustanovleniye i Upроceniye Vlasti Sovetov v Zakavkazye,* Bakü: Azerbaycanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1969.
Bagırov, Y. A., *İz İstorii Sovetsko-Turetskikh Otnoşeniy v 1920-1922 godakh,* Bakü: İzdatel'stvo A.N. Az. SSR, 1965.
Bakhov, A. S., *Na Zare Sovetskoy Diplomatii, Organı Sovetskoy Dıplomatii v 1917-1922,* godakh, Moskova: Mejdunarodnıye Otnoşeniya, 1966.
Berkhin, İ. B., *İstoriya SSSR,* Moskova: İzdatel'svo Vısşaya Şkola, 1966.
Bıbliografya Turtsii, 1917-1958, Moskova: Akademia Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniya, 1959.
Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Cilt II (3. Baskı 1970), XI (3. Baskı 1973), XX (2. Baskı 1953), Moskova.
Bondarevskaya, İ. G., "Velikiy Oktyabr i Krizis Kolonialnoy Politiki Velikobritanii Na Vostoke", *Velikiy Aktyabr i İstoriceskiy Progress,* (der.) A. U. Cubaryan Yayını, Moskova, Nauka, 1987.

Bor'ba za Uproçeniye Sovetskoy Vlasti v Gruzii, Tiflis, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Sabçota Sakartvelo, 1959.

Çiçerin, G. V., "Lenin i Vneşnaya Politika", *Voprosı İstorii,* Sayı: 3 (Mart 1957), s. 20-5.

____, *Lenin i Vneşnaya Politika,* Moskova, Politizdat, 1977.

Çubaryan, A. O., *Brestskiy Mir,* Moskova, Nauka, 1964.

____, *V.İ.Lenin i Formirovaniye Sovetskoy Vneşney Politiki,* Moskova, Nauka, 1972.

Çulok, İ. S., *Oçerki İstorii Batumskoy Kommunistiçeskoy Organizatsii,* İzdatel'stvo, "Sabçota Acara", 1970.

Daniyalov, G. D., *Stroitel'stvo Sotsializma v Dagestone, 1918-1937,* Moskova: İzdatel'stvo "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostocnoy Literaturı, 1988.

Dantsig, B., *Turtsiya,* Moskova, Voyennoye İzdatel'svo Ministerstva Voorujennıkh Sil Soyuza SSR, 1949.

Dokumenti Po İstorii Baku, Bakü: Azerbaycanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1978.

Dubner, A., *Bakinskiy Proletariat v Godı Rovolyutsii,* Bakü: Azgnin, 1931.

Frunze, M. V., *Voyennaya i Politiçeskaya Deyatel'nost,* Moskova: Voyennoye İzdatel'stvo, 1978.

Gaciyev, A., *İz İstorii Obrazovoniya i Padeniya Yugozapadnyoy Kavkazskoy (Karskoy) Demokratiçeskoy Respubliki,* Bakü: Elm, 1992.

Galoyan, G.A., *Raboçeye Dvijeniye i Natsional'nıy Vopros v Zakavkaz'ye, 1900-1922,* Erivan, İzdatel'svo "Ayastan", 1969.

Gareyev, M. A., *M. V. Frunze-Voyennıy Teoretik,* Moskova: Voyennoye İzdatel'stvo, 1985.

Garibcanyan, G. B., *V. İ. Lenin i Bolşevistskiye Organizatsii Zakavkaz'ya (1893-1924),* Erivan, Armeniya SSSR İzdatel'stvo, 1967.

Gorokov, L. Zamyatin, L. - Zemskov, İ. G. *V. Çiçerin: Diplomat Leninskoy Şkolı,* Moskova: Politizdat, 1966.

Gugov, R. Kh., *Sovmetsnaya Bor'ba Narodov Tereka za Sovyetskuyu Vlast,* Nal'çik: Kabardo-Balkarskoye Knijnoye İzdatel'stvo, 1957.

Gurko-Kryajin, V. A. "Angliyskaya İnterventsiya v 1918-1919 gg. v Zakaspii i Zakavkaz'e", *İstorik-Marksist,* 2 (1926), s. 115-139.

____, "Vozniknoveniye Natsional'no-osvoboditel'nogo dvijeniya v Turtsii", *Noviy Vostok,* Sayı: 23-24 (1928), s. 268-75.

Hüseynov, T. *Oktyabr v Azerbaycane,* Bakü: Azgiz, 1927.

İskenderov, M. S., *İz İstoriyi Bor'bı Kommunistiçeskoy Partii Azerbaycana za Pobedu Sovetskoy Vlasti,* Bakü: Azgosizdat, 1958.

İstoriya Kommunisticeskoy Partii Sovetskogo Soyuza, Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı, 1959.

İstoriya Vneşney Politiki SSSR, Moskova: İzdatel'stvo 'Nauka', 1966.

İvanov, V. M., *Marşal M. N. Tuhaçevskiy,* Moskova: Voyennoye İzdatel'stvo, 1985.

İz İstrorii Grajdanskoy Voyni v SSSR, Cilt III (Şubat 1920-Ekim 1922), Moskova: İzdatel'stvo, 'Sovetskoya Rossiya', 1961.

Jvaniya, G. K., *V.İ. Lenin, KsK Partii i Bol'seviki Zakavkaz'ya,* Tiflis: Merani, 1969.

Kabultski, S., 'Sovremennaya Turtsia, *Mejdunarodnaya Jizn,* Sayı: 3 (1925), s. 25-44.

Kadişev, A. B., *İnterventsiya i Grajdanskaya Voyna v Zakavkaz'ye,* Moskova: 1960.

Karpova, R. E., *R. B. Krasin: Sovyetskiy Diplomat,* Moskova, Sotsekgiz, 1962.

Kharmandaryan, S. V., *Lenin i Stanovleniye Zakavkazskoy Federatsii, 1921-1923,* Erivan, İzdatel'stvo 'Ayastan', 1969.

Kheyfets, A. N., *Sovetskaya Diplomatiya i Narodı Vostoka 1921-1927,* Moskova: Nauka, 1968.

____, *Sovetskaya Rossiya i Sopredel'nıye Stranı Vostoka v Godı Grajdanskoy Voynı, 1918-1920,* Moskova: Nauka, 1964.

Khinçuk, İ. M., *K İstorii Anglo-Sovyetskikh Otnoşeniy,* Moskova: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1928.

Khovratoviç, İ. M., *Georgiy Vasil'yeviç Çiçerin,* Moskova: Mısl', 1980.

Khudadov, V., "Sovremennıy Azerbaycan", *Novıy Vostok,* 3 ve 4 (1923), s. 156-61, 162-85.

Koçarli, E. K., *Neriman Nerimanov,* Bakü: İzdatel'stvo A.N. Azerbaycanskoy, S.S.R., 1965.

Kommunistiçeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza, Cilt 1 (1898-1925), Moskova: Gosudarstrennoye İzdatelstvo Politiçeskoy Literatuı, 1953.

Kondraşev, İ. S., "S. M. Kirov, Organizator Bolşevistskogo Podpol'ya v Tılu Denikina", *Voprosı İstorii,* Sayı: 7 (1947), s. 3-23.

Kornev, İ., *Litvinov,* Moskova: Molodaya Gvardiya, 1936.

Kryajin, V., "Razdel Turtsii vo Vremya Mirovoy Voynı", *Novıy Vostok,* Sayı: 4 (1923), s. 49-57.

Kuznetsova, S.İ. "Krakh Turetskoy İnterventsii v Zakavkaz'ye v 1920-1921 godakh", *Voprosı İstorii,* Sayı: 9 (1951), s. 143-56.

____, *Ustanovleniye sovetsko-Turetskikh Otnoşeniy (K 40-letiyu Moskovskogo Dogovora Mejdu RSFSR i Turtsiyey),* Moskova: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literatuı, 1961.

Lemin, İ. M. *V. İ. Lenin i Voprosı Vneşney Politiki SSSR,* Moskova: Znaniye, 1959.

Lyubimov, N.N., "O V.V. Vorovskom", *Voprosı İstorii,* Sayı: 10 (Ekim, 1971), s. 138-143.

M.İ. Frunze, Moskova: Voyennoye İzdatel'stvo Ministerstva Oboronı SSSR, 1965.

Mayskiy, İ.M., "Anglo-Sovetskoye Torgovoye Soglaşeniye 1921 goda", *Voprosı İstorii,* Sayı: 5 (Mayıs, 1957).

Malenkaya Entsiklopediya Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii, Moskova: İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya', 1968.

Mikoyan, A.İ., *Dorogoy Bor'bı, I,* Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literaturı, 1971.
____, *Mısli i Vospominaniya o Lenine,* Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskov Literaturı, 1970.
Miller, A. E., "Amerikanskiy Plan Zakhvata Konstantinopolya i Prolivov v 1919 godu", *Voprosı İstorii,* Sayı: 3 (1951), s. 61-79.
____, *Oçerki Noveyşey İstorii Turtsii,* Moskova - Leningrad, İzdelt'stvo Akademii Nauk SSSR, 1948.
Mil'man, A.S., *Politiçeskiy Stroy Azerbaycana v XIX-Naçale XX Vekov,* Bakü: Azerneşr, 1966.
Mints, I.İ., *Angliyskaya İnterventsiya i Sovernaya Kontr-Revolyutsiya,* Moskova: Gosudarstvennoye Sotsial'no-Ekonomiçeskoye İzdatel'stvo, 1931.
____, Trukhanovskiy, V.G.; Miller, A.Y.; Samorukov, N.İ.; Yakubovskaya, S.İ., *Sovetskaya Rossiya i Kapitalisticeskiy Mir v 1917-1923 gg.* Moskova: Politizdat, 1957.
Nanıtaşvili, N.L., *Germanskiy Kapital v Zakavkazye,* Tiflis: İzdatel'stvo Tbillisskogo Universiteta, 1982.
Oçerki İstorii Kommunisticeskikh Organizatsiy Zakavkazya, Tiflis: İzdatel'stvo TsK KP Gruzii, 1967.
Oçerki İstorii Kommunistiçeskoy Partii Armenii, Erivan: Armyanskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1964.
Oçerki İstorii Kommunistiçeskoy Partii Gruzii, 1883-1970, Tiflis: İzdatel'stvo TsK KP Gruzii, 1971.
Oznobişin, D.V., *Ot Bresta do Yur'yeva. İz İstorii Vneşney Politiki Sovetskoy Vlasti, 1917-1920 gg.,* Moskova: Nauka, 1966.
Patskhveriya, V., "Mustafa Kemal Atatürk", *Aziya i Afrika Segodnya,* Sayı: 12 (1963), s. 34.
Piyaşev, N.Y., *V.V. Vorovskiy,* Moskova: Sotsial'no-Ekonomiçeskoye İzdatel'stvo, 1959.
Popov, N.N., *Natsional'noya Politika Sovetskoy Vlasti,* Moskova: İzdatel'stvo 'Krasnaya Nov', 1924.
Rozaliyev, Y.N., *V.İ. Lenin i Turtsiya,* Moskova: 1960.
Saakyan, R.G., *Franko-Turetskiye Otnoşeniya i Kilikiya 1918-1923,* Erivan: İzdatel'stvo an Armyanskoy, SSSR, 1986.
Sorkin, G.Z., *Pervıy Syezd Narodov Vostoka,* Moskova: 1961.
Sovetskaya Vneşnaya Politika, 1917-1945 gg., Moskova: Mejdunarodnıye Otnoşeniya, 1992.
SSSR i Turtsiya, 1917-1979, Moskova: Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı, 1981.
Stasova, Y. D., *Vospominaniya,* Moskova: İzdatel'stvo Sotsial'no-Ekonomiçeskoy Literaturı, 1969.
Sturua, D.G., "Slavnıy put borbı i pobed", *Voprosı İstorii,* Sayı: 5 (1957), s. 57-67.
Sverdlov, A. Ia., *Grigoriy Konstantinovic Orconikidze (Sergo). Biografia,* Moskova: 1962.

Şamsutdinov, A.M., "Natsional'no-Osvoboditel'naya Bor'ba Turetskogo Naroda v 1919-1922 godov", *Sovetskoye Vostokovedeniye,* Sayı: 2 (1956), s. 56-8.
Şeynis, Z., *Maksim Maksimoviç Litvinov: Revolyutsioner, Diplomat, Çelovek,* Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literatuı, 1989.
Şişko, İ., *Rasskazı iz Russkoy İstorii, Odessa: İzdaniye Obyedinennıkh Film, 1917.*
Şkarenkov, İ.K., "Belaya Emigratsia: Agoniya Kontrrevolyutsii", *Voprosı İstorii,* Sayı: 5 (1976), s. 110-20.
Şteyn, B., "Diplomatiya Antantı i Proyekt Konferentsii na Printsevıh ostrovah", *Voprosı İstorii,* Sayı: 3 (1947), s. 25-52.
____, "Russkiy Vopros' na Parizhskoy Mirnoy Konferentsii", *Voprosı İstorii,* Sayı: 8 (1947), s. 3-29.
____,"*Ruskiy Ropros' v 1920-1921 gg.*", Moskova: Politizdat, 1958.
Trofimova, L. I., "Stranitsa Diplomatiçeskoy deyatel'nosti G.V. Çiçerina", *Voprosı İstorii,* Sayı: 2 (Şubat 1972), s. 114-23.
Truş, M.I. "Diplomat leninskoy shkolı (K 100-letiyu so dnya rojdeniya G. V. Çiçerina')", *Mejdunarodnaya jizn,* Sayı: 11 (1972), s. 88-96.
Turkan, G. A. (der.), "Doklad Ja. E. Rudzutaka na Genuezskoy konferentsii", *İstoriceskiy arkhiv,* Sayı: 2 (Mart-Nisan 1962), s. 80-95.
Velikaja Oktiab'skaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya, Entsiklopediya, Moskova: Izdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya', 1977.
Veltman, M. I. [M. Pavloviç], "Kemalistiçeskoye dvijeniye v Turtsii", *Krasnaya Nov,* Sayı: 1 (1921), s. 218-22.
____, "Sovetskaya Rossiya i anglo-frantsuzskiye intrigi na vostoke", *Kommunistiçeskiy İnternatsional,* Sayı: 14 (6 Kasım 1920).
Vişnegradova, A., "Revoliyutsionnoe dvijeniye v persidskom Azerbaidzhane", *Novyi Vostok,* 2 (1922), s. 249-55.
Voennaya Akademiya imeni M. V. Frunze, Moskova: Voennoye Izdatel'stvo Ministerstva Oborony SSSR, 1980.
Volkov, E.D., *Krakh angliiskoy politiki interventsii i diplomatiçeskoy izolyatsii Sovetskogo gosudarstva (1919-1924 gg.),* Moskova: Politizdat, 1954.
Voprosı İstorii Narodov Karkaza, Tiflis: 'Metsniereba', 1988.
Zarevand, Turtsiya i panturanizm, Paris, 1930.
Zalkind, L., "İz pervykh mesyatsev Narodnogo Komissariata po Inostrannym Delam", *Mejdunarodnaya jizn,* Sayı: 15 (7 Kasım 1922), s. 55-61.
Zatnitskiy, S. V. ve Sergeyev, A. N., *Çiçerin,* Moskova: Molodaya gvardiya, 1966.
____, ve Trofimova, L. I. Sovetskoi *strany diplomat,* Moskova: İzdatel'stvo Politiçeskoy Literatuı, 1968.

Tiirkçe

Ağaoğlu, S., *Babamdan Hatıralar,* Ankara: Zerbamat Basımevi, 1940.
____, *Kuvayi Milliye Ruhu,* İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1945.
Agramitov, M.M.A., *Birinci Rus İnkilabı Yıllarında Azerbaycan İçtimai Fikrinde Milli Meseleye Dair,* Bakü: İzvo A.N. Az. SSR., 1963.

Akar, A., *"Eski Tüfek" Sosyalistler,* İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
Akçuraoğlu, Y., "Türkçülük", *Türk Yılı,* 1928, s. 289-455.
Akşin, A., *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,* 2 cilt, İstanbul: İnkilap ve Aka Kitabevleri, 1962-1964.
"Amasya Mülakatı Tutanağının Tam Metni", *BTTD,* Sayı: 14 (Kasım 1968), s. 28-9.
Arıburnu, K., *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri,* İstanbul, 1951.
Aşkun, V. C., *Sivas Kongresi,* Istanbul: İnkılap Kitabevi, 1963.
Ataöv, T., "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 29, Sayı: 1-2 (1975), s. 43-51.
Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın,* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
Azerbaycan Komünist Partiyasının Tarihi, Bakü: K.P. Az. İnstitut İstorii Partii, Vol. I, 1958.
Azimov, H., *Azerbaycan Gazalarında Sovyetler (1917-1918'li yıllar),* Bakü: Elm, 1971.
Baykara, H., *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
Bayur, H., *Türkiye Devletinin Hariciye Siyaseti,* İstanbul: A. Sait Matbaası, 1942.
____, "Kuvay-i Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Belleten,* 20 (Ekim 1956), s. 659-83.
____, *Türk İnkılap Tarihi,* Cilt I, kitap 1-2 (1963-1964); Cilt II, kitap 1-4 (1943-1952); Cilt III, kitap 1-3 (1953-1957), Ankara: TTK Basımevı.
____, *Atatürk: Hayatı ve Eseri,* Ankara: Aydın Kitabevi, 1962.
____, "Birinci Genel Savaştan Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız", *Belleten,* 30, Sayı: 117, Bölüm II (Ocak 1966), s. 149.
____, "Azerbaycan İstiklali Dramı", *Türk Kültürü,* Sayı: 79 (Mayıs 1969), s. 36-45.
____, *Azerbaycan İstiklal Tarihi,* İstanbul: Halk Yayınları, 1975.
Birgen, M., "Bizimkiler ve Azerbaycan", *Yakın Tarihimiz,* 2, Sayı: 18 (1962), s. 157-8.
____, 'Türk Ordusunun Azerbaycana Yardımı', *Yakın Tarihimiz,* 2, Sayı: 5 (1962), s. 44-5.
Bıyıklıoğlu T., *Trakya'da Milli Mücadele,* Ankara, 1956.
____, *Atatürk Anadolu'da, 1919-1921,* Ankara: TTK Basımevi, 1959.
____, 'Türk İstiklal Savaşı Yıllarında Sovyet-Türk Dostluğu', *Belleten,* 25, Sayı: 99 (Temmuz 1961), s. 486-91.
Borak, S., *Atatürk'ün Özel Mektupları,* İstanbul: Varlık Yayınları, 1970.
Bozdağ, I., *Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü?,* İstanbul: Emre Yayınları, 1992.
Butbay, M., *Kafkasya Hatıraları,* Ankara: TTK Yayınları, 1990.
Büyük Oktobır ve Azerbaycan'da Sovyet Hakımiyeti Uğrunda Mubariza, Bakü: Izd-vo A.N. Az. S.S.R., 1958.
Caferoğlu, A., *Azerbaycan,* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.

Criss, B., *İşgal Altında İstanbul,* İstanbul: İletişim, 1993.
Çerkez Ethem'in Hatıraları, İstanbul: Dünya M., 1962.
Çulhaoğlu, M., 'Çerkez Etem Olayı ve Tarih Bilmeceleri', *Gelenek,* Sayı: 3 (Ocak 1987), s. 95-114.
Duran, I., 'Dünya Savaşı Sonunda Türk Diplomasisinin İlk Başarısı: Brest-Litovsk Hazırlıkları', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Nisan-Haziran 1973.
Dursunoğlu, C., *Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri,* Ankara: TTK Basımevi, 1967.
____, *Milli Mücadelede Erzurum,* Ankara: Ziraat Bankası Matbaası, 1946.
Emre, A. C. '1920 Moskovası'nda Türk Komünistleri', *Tarih Dünyası,* Sayı: 1-3 (Aralık 1964- Şubat 1965), s. 146-51 ve 278-85.
Erdoğan, E., *Türk İllerinde Hatıralarım,* İstanbul: Yeni M., 1954.
Erer, T., *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı,* İstanbul, 1971.
Erkin, E.C., *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi,* Ankara: Başnur Matbaası, 1968.
Eroğlu, H., *Türk Devrimi Tarihi,* Ankara: Kardeş Matbaası, 1967.
Göloğlu, M., *Erzurum Kongresi,* Ankara: Nüve Başnur M., 1971.
Gökay, B., 'Ankara'da Bir İngiliz Casusu', *Tarih ve Toplum,* Şubat 1992, Sayı: 98.
____, 'Yunan Komünistleri Anadolu'da', *Tarih ve Toplum,* Temmuz 1992.
Gönlübol, M. ve Sar, C. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, 1919-1938,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
Gövsa, I. A., *Türk Mebusları Ansiklopedisi,* İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1946.
Hanioğlu, M.S., *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük,* İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
Hasırcıoğlu, T., 'Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamayı Reddediyor', *BTTD,* 4 (Ocak 1968), s. 11-14.
Hayit, B. 'Sovyet Kaynaklarında Atatürk', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı: 1 (Mart 1985) pp. 20-5.
İleri, R. N., *Atatürk ve Komünizm,* İstanbul: Anadolu Yayınları, 1970.
____, *Türkiye Komünist Partisi Gerçeği ve Bilimsellik-Quo Vadis İbrahim Topçuoğlu?* İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976.
Jaeschke, G., 'Mondros'a Giden Yol', *Belleten,* 28, Sayı: 109 (Ocak 1964), s. 141-52.
____, 'İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması', *Belleten,* 32, No. 128 (Ekim 1986), s. 567-76.
____, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,* Cilt I, Ankara, 1970.
Kandemir, E., *Atatürk'ün Kurdurduğu TKP,* İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1965.
____, *Mustafa Kemal, Arkadaşları ve Karşısındakiler,* İstanbul, 1964.
Karal, E. Z., *Mehmed VI. Muhammed VI Vahid al-Din,* IA, Cilt 7, 1955.
____, *Osmanlı Tarihi,* Cilt V, VI, VII, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
Karaman, S. S., *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa - Trabzon ve Kars Hatıraları: 1921-1922,* İzmir: Selüloz Basımevi, 1949.

Keykurun, N., *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları,* İstanbul: Azerbaycan Gençlik Derneği, 1964.
Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul: Hisar M., 1955.
Kuran, A. B., *İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki,* İstanbul: Tan M., 1948.
____, *Osmanlı Imparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri,* İstanbul: Celtüt M., 1959.
Kuran, A. N., *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri,* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1970.
Kurtulan, E., 'Türk Ordusunun Azerbaycan'da Kalması Meselesi', *Azerbaycan,* 4-6 (1963), s. 13-17.
Kutay, C., *Atatürk-Enver Paşa Hadiseleri,* İstanbul, 1956.
____, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu Efsanesi,* İstanbul: Ercan M., 1956.
____, *Türkiye'de İlk Komünistler,* İstanbul: Ercan M., 1956.
____, *Çerkez Ethem Dosyası,* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1977.
Küçük, Y., 'Solun Tarihine Başlangıç', *Ekin Belleten,* Yaz 1988, s. 37-56.
____, *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1978,* İstanbul: Tekin Yayınları, 1978.
Mazici, N., *Atatürk Döneminde Muhalefet,* İstanbul: Dilmen Kitabevi, 1984.
Menekşe, N., *Bulgar Komünist Partisinin Gizli Raporu: Türkiye'de Komünizm,* Ankara: Ayyıldız M., 1967.
Meram, A. K., *Türk-Rus İlişkileri Tarihi,* İstanbul: Kıtas Yayınları, 1969.
Mirza Bala, M., *Azerbaycan Misak ı Milli: 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili,* İstanbul: İstiklal Matbaası, 1927.
Mumcu, U., *Kazım Karabekir Anlatıyor,* İstanbul: Tekin Yayınevi, 1990.
Mustafa Suphi Kavgası ve Düşünceleri, Brüksel (TKP yayını) 1974.
Müderrisoğlu, A., *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları,* Ankara: Maliye Bakanlığı, 1974.
Nesimi, A., *Türkiye Komünist Partisi'nden Anılar / Değerlendirmeler,* İstanbul: Promete, 1979.
Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1965, (der. M. Gönlübol, C. Sar, A. S. Esmer, O. Sander, H. Ulman, A. S. Bilge, D. Sezer), Ankara: Dışişleri Bakanlığı Matbaası, 1968.
Özerdim, S. N., *Atatürk Devrimi Kronolojisi,* Ankara, 1974.
Rüştü, K., 'Büyük Harpte Bakü Yollarında 5 inci Piyade Fırkası', *Askeri Mecmua,* (1934), s. 1-49.
Sayılgan, A., *Pan-Türkçü Sosyalizmin Kaynakları ve Sultan Galiev,* tarihsiz.
____, *Solun 94 Yılı (1871-1965: Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler),* Ankara: Mars M., 1968.
Selek, *Anadolu İhtilali,* İstanbul: Burçak Yayınları, 1966.
Sertel, Z. M., *Hatırladıklarım 1905-1950,* İstanbul: Yaylacık M., 1968.
Sertoğlu, M., 'Amasya Protokolünün Tam ve Gerçek Metni', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı: 3 (Aralık 1967), s. 9-13.
____, 'Trabzon Bölgesinde Rum Pontus Cumhuriyeti Kurulması Faaliyeti', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı: 11 (Ağustos 1968), s. 3-7.

____, 'Anadolumuz Hakkında Yunanlıların Düşünce ve Emelleri', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 19 (Nisan 1969), s. 14-19.
Sirel, M., 'Sevr Antlaşmasını Kabul Eden Saltanat Şurası', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 4 (Ocak 1968), s. 15-21.
Sonyel, S. R., '1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet', *Türk Kültürü*, Sayı: 85 (Kasım 1969), s. 47-8.
____, 'Yunan Millet Meclisi Gizli Tutanaklarında Mustafa Kemal ve Türk Kurtuluş Savaşı', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 49 (Ekim 1971), s. 11-19.
____, 'Orgeneral Kazım Özalp'in Anıları ile İlgili Bir Açıklama', *Belleten*, 36, Sayı: 146 (Nisan 1973), s. 231-4.
Swietochowski, T., *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
Şehidoğlu, S. H., *Eylül 1920-Bakü Kurultayı ve Milli Mücadeleye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları*, İstanbul: Ofset 75, 1975.
Şişmanof, D., *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1978.
Tanör, B., *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul: AFA Yayıncılık, 1992.
Tansel, S., *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı 1919-1922*, Ankara: Ajans Türk M., 1965.
Taymas, A. (A. Battal), *Rus İhtilalinden Hatıralar-I, 1917-1919*, İstanbul: Güven B., 1949.
Tengirsek, Y. K., 'Milli Mücadelede Ruslarla İlk Temaslarımız', *Yakın Tarihimiz*, 4, Sayı: 43 (20 Aralık 1962).
____, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul: 1967.
Tevetoğlu, F., 'Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi', *Türk Kültürü*, Sayı: 7 (Mart 1969).
____, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967.
TKP Doğuşu, Kuruluşu, Gelişme Yolları, (TKP yayını, tarihsiz).
Topçuoğlu, İ., *Neden İki Sosyalist Parti 1946 - TKP Kuruluşu ve Mücadelesinin Tarihi 1914-1960*, İstanbul: Eser M., 1976.
Tunaya, T. Z., *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük - Müsabedeler ve Tezler*, İstanbul: Baha M., 1964.
____, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul: Doğan Kardeş, 1952.
Tunçay, M., *1923 Amele Birliği*, İstanbul: BDS, 1989.
____, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, İstanbul: Belge Yayınları, 1982.
____, 'Türk-Sovyet İlişkileri Tarihinde: Atatürk'le İlgili Olarak Uydurulmuş Bir Hikaye', *1973 Sinan Yıllığı*, İstanbul: Sümer M., 1973.
____, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1967.
Turan, S., *'Kurtuluş Savaşında Kongreler'*, *Cumhuriyetin 10. Yıl Semineri*, Ankara: TTK Yayınları, 1975.
Türk Tarihi, Ankara: Devlet Basımevi, 1932 (Cilt IV).
Türkgeldi, A., *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara: Güney Matbaacılık, 1948.

Uluğ, İ. H., *Atatürk'ün Çizdiği Portreler,* Istanbul: İnkılap ve Aka, 1968.
Umar, B., *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Ankara: Bilgi Yayınları, 1974.
Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi,* Cilt IV, kitap 1-2, Ankara: TTK Basımevi, 1988.
Velikov, S., *Kemalist İhtilal ve Bulgaristan, 1918-922,* İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.
Yerasimos, S., *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* III, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1976.
____, *Türk-Sovyet İlişkileri,* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

DİZİN

Abilov, İbrahim 105
Adams, W. S. 98
Adıvar, Adnan 154
Adigeyskaya 105
Afganistan 106, 141, 151, 153
Afyonkarahisar 159, 163, 166, 169
Agabekov 152
Agha Shikhlinski 38
Ahmet İzzet Paşa 46
Ahmet Muhtar 128
Ahrens 195
Akçura, Yusuf 108
Akdeniz 4, 52, 54, 78, 97, 190, 191
Akhalkalak 28
Akhaltsikh 28
Aleksandropol 28, 38, 144
Alimov 104
Ali Fethi 168, 169
Almanya (Almanlar) 2, 5, 9, 10, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 29, 35, 38, 40, 45, 46, 49, 60, 62, 66, 85, 138, 139, 180
Alyat 37, 38
Amasya 83
Amasya Tamimi 83
Amerikan mandası 105
Anadolu demiryolu 49
Ankara 61, 99 - 101, 105, 107, 110, 112, 113, 126, 129, 130, 134, 136 - 139, 143 - 147, 149 - 151, 154, 155, 157, 158, 161 - 164, 166 - 169, 172, 174 - 176, 182, 183, 185 - 187, 189, 206
Antalya 51, 56
Arabistan 105
Aralov 138, 155, 156, 167, 174, 177, 183, 185, 187
Aras, Tevfik Rüştü 136
Ardahan 20 - 22, 25, 47, 137
Arhangelsk 68, 73, 74, 198
Arıkan, Saffet 136, 138
Armée de l'Orient (Doğu Ordusu) 46
Astrahan 12, 38, 95
Atina 162, 167
Aydın 51, 55
Azerbaycan (Azeriler) 17, 18, 24-30, 44, 61, 64, 65, 79, 88, 89, 93, 94, 97, 101, 103 - 105, 108, 110, 114, 127, 131, 144, 153, 203, 207

Bâbıâli 25, 28, 62, 63, 70
Bagirov 186
Bağdat 32, 33, 37
Bağdat Demiryolu 5, 100
Bakû 22, 25 - 28, 31 - 37, 39 - 43, 45, 47, 48, 64, 89, 93, 96, 97, 101, 103 - 106, 109, 112, 117, 124, 125, 127, 132, 134
Bakû Halk Komiserleri Konseyi (Sovmarkom) 28
Bakû Kurultayı 127, 132, 153
Bakû Sovyeti 25 - 28, 36, 38, 39
Balfour, Arthur James 14, 51 - 53
Balkan Komünist Federasyonu 169

Balkanlar 3, 175
Barış Kararnamesi 10, 17, 27
Barış Konferansı 54, 68, 74, 119
Basmacı 152
Batum 20-22, 25, 26, 28, 30, 47, 62, 64, 76-78, 85, 93, 114, 115, 134, 137
Batum Antlaşması 37
Batum Konferansı 28 - 30, 32
Beach 89
Bekir Sami 106, 129, 138, 158, 159
Berlin 84, 146
Besarabya 18
Beyaz ordular 74, 75, 80, 81, 87, 88, 94
Beyaz Ruslar (Beyazlar) 66, 75, 77
Biçerahov 36, 37
Birleşik Devletler 21, 69, 106, 149, 181
Bitlis 129, 130
Boğazlar 3, 4, 47, 49, 51, 68, 76, 78, 87, 98, 107, 130, 137, 148, 170, 171, 174, 175, 180, 182, 189 - 193, 201
Boğdan 21
Bolşevik 16
Bolşevik Devrimi 2, 6, 7, 9, 11, 18, 20, 43, 204
Bolşevikler 17, 24-28, 31-36, 39, 42-45, 52, 66, 68, 79, 80, 86 - 89, 91 - 96, 98, 101, 104 - 106, 110, 113, 114, 120, 123, 130, 139, 141, 145, 148, 151, 152, 157, 161, 162, 173, 175, 177, 184, 189, 198, 205, 207
Borçalo 65, 114
Bouillon, Franklin 155, 178
Bozcaada 201
Brest-Litovsk Antlaşması 21, 22, 25, 30, 37, 40, 46
Brest-Litovsk Konferansı 22, 24
Brezina 118
Britanya (İngiltere, İngilizler) 1-8, 10, 14, 18, 19, 33-35, 37, 38, 43-45, 49-51, 54, 56, 66, 68, 76, 78, 79, 92, 115, 118, 120, 124, 127, 143, 158, 162, 166, 167, 170-175, 179-182, 189, 194, 204, 206
Buchan, John 76
Buchanan, George W 16
Buckler, W. H. 69
Budkieviç 196, 197
Buhara 152 - 154
Buharın 177, 185
Bulgaristan 46, 53, 175, 194
Bunıatze 104
Bursa 55, 169, 170, 179
Büyük Oyun 43
Büyükada 181

Calthorpe, Somerset Arthur Gough 46 - 48, 57
Cannes 148
Carr, E. H. 122, 127
Cavit Bey 137
Cebesoy, Ali Fuat 61, 83, 84, 113, 115, 132, 133, 138, 144 - 146
Cecil 16
Cenova 148, 150, 173, 174
Cenova Konferansı 149 - 151
Cephedeki Komünist Askerler Merkez Komitesi 169
Churchill, Winston 51 - 53, 58, 74 - 76, 89, 121, 164, 165, 172
CIGS 34, 160
Clemenceau 16, 17, 58
Conradi 195
Crowe, Sir E. 150
Culfa 28, 31
Curzon Planı 53
Curzon, Horace Rumbold (Lord) 34, 53, 88, 117 - 121, 126, 127, 157, 162, 166 - 168, 170, 174, 177, 188, 189, 197 - 199

Çakmak, Fevzi 91
Çanakkale 50, 59, 178, 193
Çanakkale Boğazı 3, 48, 72, 171, 172, 177, 190, 193
Çanakkale krizi 170, 173, 182

Çarlık Rusyası 3
Çaykovskiy, M. 68
Çeçenistan 95, 101, 105
Çeçenler 95
Çeka 95
Çerkesler 96
Çerkez Ethem 131, 133, 134
Çhenkeli 30, 64
Çiçerin 70, 71, 81, 112 - 115, 118, 120, 124, 128, 129, 140, 144 - 146, 149, 150, 173, 174, 177, 191, 196, 197

D'Esperey, Franchet 46
Dağıstan 12, 22, 24, 37, 88, 93 - 95, 97, 101
Davison, C. E. 196
Denikin 65, 68, 73, 75, 81, 82, 87, 88, 94, 95
Denizli 55
Derbent 37, 153
Dikaya (Vahşi) Tümen 27
Dionis 169
Divilkovski 195
Doğu Akdeniz 1, 4
Doğu Halkları Kurultayı 124, 126
Doğu Sorunu 3, 51, 187, 204, 208
Don 12, 18
Donetz Havzası 12
Dubropolje 46
Duhonin 15
Dukes, Sir Paul 196
Dunsterville, Lionel C. (Tuğgeneral) 31 - 34, 36, 39 - 42, 48, 89
Duşanbe 153

Ege adaları 200, 201
Ekaterinodar 68
Ekim Devrimi 10, 81, 122
Eliava 106, 109
Enver Paşa 21, 31, 37, 84, 85, 93, 116, 146, 151 - 154
Enzeli 32, 42, 97
Erenköy 178
Erivan 30, 64
12, 24, 26, 27, 29, 31, 44
Ermenistan (Ermeniler) 12, 18, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 44, 61, 64, 65, 67, 79, 88, 94, 101, 105, 107-110, 114, 115, 124, 129, 143, 166, 203, 207
Erzurum 61, 83, 89, 90, 96, 99, 106, 108, 113, 135, 138
Erzurum Kongresi 83, 84
Eskişehir 159, 163, 169
Essad-Bey 152
Etçmiadzin 28

Fergana 152
Filistin 2, 50
Finlandiya 16
Fisher, H. A. L. 67
Forestier-Walker, G. T. 48, 64
Fransa 18, 50, 51, 56, 68, 74, 156, 175, 181, 194
Frunze, Mihail 80, 138, 143, 147, 148, 166
Fuat Bey 91

Galiçya 21
Gandhza 42
Garayev 104
Gegeçkori 24
Gelibolu 50, 171 - 173, 190, 193
Gence (Elisavetpol) 30, 38
Giresun 135
Goldsmith, G. M. 32, 33, 35
Goltz, von der 61
Gounaris 167
Gönüllü Ordu 73, 87, 102
GPU 152
Grozni 105
Guberniya 28
Güneydoğu Birliği 12
Gürcistan (Gürcüler) 12, 18, 24, 29, 30, 40, 65, 67, 73, 75, 79, 88, 89, 94, 97, 100, 110 - 115, 137, 162, 166, 174, 182, 183, 203, 207

Hacı Sami 152
Halil Paşa 37, 93, 100, 137
Hamit Bey 135
Hankey 166
Hankey, Maurice 53
Harding, Stan 196
Hardinge 88
Harkov 176
Harmsworth 118
Harrington (General) 156, 162
Hasan Fehmi 138
Havza 82
Hazar 28, 31, 33, 47, 48, 76, 97
Hazar Denizi 22, 26, 64, 87, 117
Heathcote-Smith 124
Hekker 144
Heywood 60
Hınçak 108
Hindistan 1, 4, 18, 52, 53, 106, 151, 166, 207
Hive 153, 154
Horne, Sir Robert 117, 118
House (Albay) 11
Hudgson 177
Hüseyin Rauf 46, 47
Hüseynov 104

Iğdır 110

İbrahim Geldegen 95
İç Savaş 87, 88, 111, 122
Ingiliz-Fransız Sözleşmesi 17, 18, 66
İngiliz-Rus Antantı 6
İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması 8, 116-128, 198
İnguşetya 95
İnguşlar 95
İnönü, İsmet 186, 192, 193
İran 26, 31 - 33, 37, 47, 61, 87, 88, 105, 106, 124, 141
İrkutsk 88
İslam Ordusu 37, 146
İstanbul 5, 20, 46, 48, 50, 52 - 55, 58 - 62, 70, 76, 78, 81, 93, 96, 98 - 101, 106, 124, 128, 130, 131, 157, 161, 162, 169, 171 - 173, 175, 181, 185, 193, 194, 207
İstanbul Antlaşması 51
İstanbul Boğazı 3, 48, 62, 149, 171, 190, 193
İsveç 21
İtalya (İtalyanlar) 50, 56, 57, 68, 175, 181, 194, 201
İtilaf 1, 2, 10 - 12, 14 - 17, 19, 25, 31, 43, 46 - 49, 51, 53, 56, 58, 60 - 62, 66, 69, 70, 74, 75, 80, 81, 85, 88, 89, 99, 100, 118, 124, 144, 148, 157, 162, 166, 167, 169, 174, 182, 183, 185, 191, 194, 195, 201, 204
İttifak 9, 10, 16, 18 - 20, 22, 25, 43, 66, 67, 82
İttihat ve Terakki 46, 59, 60, 62, 108
İzmir 51, 55, 57 - 59, 63, 80, 146, 169, 170, 176, 186
İzmit 159, 171, 172
İzvestiya 37, 82

Japonya 181, 194
Jordanskiy 194

Kabil 199, 200
Kafkaslar 2 - 4, 6 - 8, 10, 18, 20 - 22, 32, 35, 40, 42 - 44, 47, 64, 66, 67, 69, 75, 77 - 81, 86 - 95, 97, 98, 100, 103, 105, 107, 108, 112 - 116, 140, 151, 162, 165, 175, 205, 207
Kafkaslar Askeri İstihbarat Teşkilatı 32
Kafkasya 12, 16, 17, 19, 28, 102, 142, 186, 204
Kaledin 11, 14
Kalmuk 12, 95
Kamenev, Lev Boriseviç 119, 121
Kamenka Nehri 38
Kapitülasyonlar 137, 201
Kara Kemal 59

Karabağ 65
Karabekir, Kâzım 61, 82-84, 83, 84, 90 - 93, 96, 100, 108, 135, 144, 145, 152
Karadeniz 4, 6, 22, 47 - 49, 58, 62, 64, 66, 76, 78, 80, 82, 85, 87, 130, 136, 137, 148, 172, 174, 190 - 193
Karadeniz vakası 134 - 136
Karahan 151, 174, 177
Karakilise 38
Karakol 59
Karaköse 137
Kars 20 - 22, 25, 28, 47, 105, 109 - 111, 135, 137, 144, 145, 147, 183
Kars Konferansı 147
Kars-Culfa demiryolu 28
Kayseri 163
Kazak 18
Kazaklar 16
Kazım Bey 112
Kerenskiy 10, 22, 27
Khan Khoiski 30, 42, 64
Kırım 80 - 82, 131
Kiev 105, 118
Kilikya 155
Kirov, S. M. 102 - 104
KKE 169, 170
Knox (General) 12, 16
Koch 81
Kolçak, Aleksandr (Amiral) 73, 74, 87
Komintern (Üçüncü Enternasyonal) 72, 124, 126, 134, 136, 169, 180, 181, 184, 185, 187
Kornilov 12
Kousoulas 170
Krasin, Leonid Borisoviç 114, 117, 118, 121, 128, 149, 177, 199, 200
Krasin-Urquhart Anlaşması 183, 184
Kravnodovsk 33
Kressenstein, Kress von 29, 38
Krestinskiy 114
Kuban 12, 65
Kuva-yı Seyyare 131
Küçük Asya Ordusu 167
Kürdistan 18, 67
Kürt devleti 203
Kürtler 96, 107
Kütahya 163

Law-Bonar 118
Lazlar 96
Legran 109, 110
Lenin 10, 71, 72, 80, 95, 101, 102, 108, 109, 111, 114, 122 - 126, 140, 183, 185, 191
Limni 70
Lindsey 168
Litvanya 119
Litvinov, Maksim 69, 119
Lloyd George 14, 34, 51 - 54, 56 - 58, 67 - 69, 71, 74 - 76, 107, 114, 117, 118, 120, 121, 124, 156 - 158, 165, 167, 168, 170 - 172, 174, 178, 188, 189
Londra 3, 7, 11, 34 - 36, 39, 41, 43, 66, 74, 77, 91, 114, 117, 119 - 121, 149, 157 - 159, 161, 162, 168, 170, 171, 173, 176, 181, 192, 199
Londra Antlaşması 16, 51
Londra Konferansı 157 - 160
Long (Lord) 168
Lozan 8, 180, 181, 183 - 186, 189, 191 - 195, 197, 198, 200, 203, 204, 208
Lozan Boğazlar Sözleşmesi 193
Ludendorff 20
Luke 91

MacDonell 35, 42
Maikop 105
Manatov, Şerif 131
Mançurya 5
Maraş 98
Marmara Denizi 48, 69, 70, 171, 179, 193

Marshall 33, 34
Mart Olayları 28
Marx, Magdeleine 155
Maugin 155
McNeill, Roland 198
Mdivani 103
Melik-Yolçuyan, Sergei 42
Menşevikler 24, 26, 27, 30, 40, 111 - 114
Meriç 172
Mezopotamya 1, 2, 21, 33, 34, 48, 50, 166
Mısır 4, 50, 166, 175, 188
Midye 175
Mikoyan 125
Miliutin 119
Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) 107, 194, 200
Milner 16
Misak-ı Milli 96, 137, 158
Mogilev 14
Molotov 143
Mondros Mütarekesi 1, 45 - 47, 49, 56, 80, 93, 171
Montagu, Ernest S. 53
Moskova 3, 7, 35, 38, 43, 59, 68, 70, 71, 80 - 82, 85, 87, 89, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 115, 118 - 120, 124, 125, 127, 129, 131, 132, 134 - 138, 140, 141, 143, 147, 149, 151, 153 - 155, 158, 167, 173, 175, 177, 182, 183, 185 - 187, 191, 194, 198 - 200, 203, 205 - 207
Moskova Antlaşması 156
Mudanya Konferansı 179
Mudanya Mütarekesi 181, 187
Musabekov 104
Musavat Partisi 26, 27, 30
Mustafa Kemal, 59 - 63, 79, 82 - 84, 91, 92, 94, 96, 97, 99, 100, 107 - 109, 112, 113, 124, 126, 130 - 132, 134, 137, 145, 146, 151, 157, 163, 164, 167 - 169, 172, 178, 179, 185
Mustafa Suphı 81, 82, 131, 132, 134 - 136
Musul 200
Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri 58
Mürsel Paşa 37
Müttefikler Arası Konferans 12, 16

Nabokov, Konstantin 74
Nahcıvan 65, 131
Naneyşvili, Viktor 92
Narkomindel 79, 81, 85, 100, 105
Narkommats 104
Natsarenus 143, 146
Nerimanov, Neriman 103, 104, 109, 125, 153
Nicolson, H. 63, 180
Noviçev 170
Novoçerkask 11, 12
Novorosisk 110, 139
Nuri Paşa 31, 33, 93
Nutuk 60, 62, 137

Odessa 59, 82, 131
Oniki Ada 56, 201
Onlar Meclisi 56
Orahelaşvili, Mamia Dmitrieviç 140
Orbay, Rauf 83, 91, 154, 155
Orconikidze, Grigoriy (Sergo) Konstantinoviç 95, 101, 103, 104, 111 - 114, 125, 144
Orta Asya 26, 151, 152, 186
Orta-Hazar 39, 42
Ortadoğu 1, 3, 4, 77, 78, 202
Osetler 95
Osman Ağa 135

Özbekistan 153

Page 14
Pan-Turancı 20, 21, 31
Pan-Türkizm 108
Paris 16, 53, 54, 56, 58, 74, 80, 88, 89,

157, 162, 167
Pavloviç 109
Petrograd 20, 25, 86
Petrovsk 37
Pichon, Stephen 16, 68
Pike, G. D. 32, 35
Pilsudski 105
Polonya 9, 105, 118 - 121
Price, G. Ward 60, 172
Prinkipo (Büyükada, Prens Adaları) 69, 70, 73 - 75
Prinkipo Konferansı 71

Quai d'Orsay 88

Radek, Karl 84, 125 - 127, 177, 185
Rakovski 194
Rapallo 150
Rathenau 150
Rattigan 163
Rawlinson 36, 39, 41, 42, 89 - 93, 99, 108
Reşad 63
Riga 105
Robeck, J. M. de 79, 97
Rodos 56
Romanya 11, 12, 18, 175, 178, 181, 194
Rothsteyn 119
Roy, M. N. 125, 152
Rumbold 171
Rus Ermenistanı 61
Rusya (Ruslar) 2, 4 - 6, 8, 11, 14-16, 18 - 20, 22, 26, 32, 35, 47, 49, 51, 66, 67, 69 - 71, 73 - 75, 80, 86, 87, 106, 117, 118, 120, 122, 129, 142, 146, 149-151, 158, 173, 174, 180, 182, 189, 197, 204

Sadrettin Celal 184
Saghir, Mustafa 160, 161
Sakarya 163, 164, 166, 169
Sakarya Muharebesi 154, 164, 165
Samsun 62, 63, 82, 83, 85, 105
Saratov 26
SD (Sosyalist Devrimci) 27, 38 - 40
Selanik 48, 70
Semerkand 152
Sevr Antlaşması 106 - 108, 148, 156 - 158, 204
Seym 24, 25
Sibirya 12, 16, 69
Silivri 175
Sivas 96, 113
Sivas Kongresi 83, 84
Sivrihisar 163
Smilga 101
Soçi 65
Sofya 46
Sovyet Rusya (Sovyetler) 3, 7, 17, 20, 40, 43, 79 - 81, 84, 96, 101, 115, 116, 118, 119, 123, 125, 128, 138, 140, 148, 152, 173, 177, 179, 181, 183, 184, 188, 193, 194, 204, 206, 207
Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması 128-141, 193
St. Jean de Maurienne Antlaşması 51, 56
Stalin 95, 109, 196
Stockholm 69
Sulkeviç 81
Sultan Galiev 104, 125
Suriye 2, 21, 60
Svanidze 144
Sykes-Picot antlaşması 51

Şaumyan, Stepan 26, 33, 38, 39
Şubat Devrimi 20, 25, 26

Tahran 199, 200
Taksim Planı 54
Talat Paşa 20, 45, 46
Tarafsız Bölge 171, 172, 178
Taşnaktzutyun (Taşnak) 26, 27, 30, 36, 38, 40, 64, 110
Tatarlar 27

Tavşanadası 201
Teague-Jones, Regiland 42
Terek 12, 22, 24, 94
Terek Halk Cumhuriyeti 94
Thomson, William Montgomery 48, 61, 64
Tiflis 29, 31, 32, 35, 38, 88, 89, 103, 112 - 114, 117, 174
Tikhon 196, 197
Togan, A. Zeki Velidi 125
Toynbee, Arnold J. 159, 180, 181, 207
Trabzon 25, 61, 85, 89, 90, 105, 112, 135, 138, 147
Trakya 2, 6, 49, 54, 55, 58, 96, 171, 172, 200, 201, 203
Transhazar 20
Transkafkasya 12, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 27 - 31, 39, 43, 47, 48, 67, 78, 81, 88, 89, 95, 105, 140, 203
Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti 24
Transkafkasya Cumhuriyetleri 28, 30, 64, 65, 137, 144-146
Traskafkasya Komiserliği 24
Trikopis 169
Trotskiy 15, 71, 117, 124, 177, 185
Tschunke, Fritz 85, 86
Tuhaçevskiy 102
Tuzemnıy (Yerli) Tümen 27
Tüm Rusya Müslümanlar Devleti 82
Türk Ermenistanı 32
Türk Komünist Partisi 131
Türk-Rus Antlaşması 22
Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması 8, 116
Türkistan 151, 153
Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası 131
Türkiye Komünist Partisi 112, 131 - 134
Tyrrel 168

Uezd 28
Ukrayna 4, 9, 16 - 18, 73, 80, 81, 101, 105, 138, 142, 147, 174, 176, 181 - 183
Ullman 43
Uluslararası Boğazlar Komisyonu 194
Upmal-Agarskii 138
Ural 12
Urquhart, John Leslie 176
Uzakdoğu 5, 106

Üç Büyükler 57

Vahideddin 60, 62, 63
Van 129, 130
Vansit, Robert 159
Varşova 118 - 120
Vehib Bey 29
Venizelos 54, 55, 58
Vladikafkas 12, 24, 35
Voisko 11
Von Lassow 29
Vorovskiy, Vats V. 70, 192, 195, 197, 198

Wardrop, Oliver 88
Webb 162
Wilson, Henry (Sir) 11, 57, 58, 69, 71, 75, 88, 98, 160
Worthington-Evans, Sir Laming 117
Wrangel 191

Yakındoğu 1, 3-5, 77, 103, 150, 175, 177, 180, 182, 186, 189, 203
Yakub Şevki Paşa 37
Yeni Dünya 82, 134
Yeşil Ordu 130, 131, 133
Yugoslavya 175, 181, 194
Yunan komünistleri 169
Yunanistan (Yunanlılar) 2, 3, 6, 7, 54, 175, 181, 201
Yusuf Kemal 128, 136, 138, 144

Zakavkom 24
Zangezur 65
Zaydel 59
Zinovyev 125, 126, 185
Zolpha 115

Birinci Dünya Savaşı, dönemin büyük güçlerinin hepsinin, küçüklerinin de çoğunun katıldığı ilk genel savaştı. Dünyanın neredeyse her köşesine uzanan bu savaş uluslararası ilişkileri derinden etkiledi. Savaşın en önemli sonuçlarından biri de, Hohenzollern, Habsburg, Romanov ve Osmanh hanedanlarının çöküşü oldu. Bülent Gökay bu kitapta, Mondros'tan Lozan'a uzanan süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarından Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu uluslararası ilişkiler ve savaş sonrası diplomasisiyle bağlantılı bir çerçevede ele alıyor. "Batı Emperyalizmi ile Rus Bolşevizmi arasında bağımsız bir Türkiye devleti arayışındaki Türk ulusçularının karşılaştıkları ikilem ve zorlukları", ağırlıklı olarak İngiliz ve Sovyet istihbarat belgelerine dayanarak irdeliyor.

ISBN 975-333-091-X
9 789753 330916

TÜRKİYE
EKONOMİK VE TOPLUMSAL
TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI